

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Володимира Даля

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЦИБУЛЬКО ОЛЬГА СЕРГІЇВНА

УДК 37.091.4(477)''195/202''(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
В УКРАЇНІ У II ПОЛОВИНІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Галузь знань 01 – Освіта/Педагогіка (011 – Освітні, педагогічні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О.С. Цибулько
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант:
ШЕВЧЕНКО Галина
Павлівна
доктор педагогічних наук,
професор,
дійсний член НАПН України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Цибулько О.С. Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». — Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, 2021.

У дисертаційному дослідженні теоретично узагальнено та запропоновано нове вирішення наукової проблеми розвитку педагогічних ідей виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття.

Обґрунтовано провідні теоретико-методологічні підходи до аналізу педагогічних ідей виховання духовності особистості та уточнено понятійно-категоріальний апарат дослідження. Методологічною основою дослідження стали філософські положення теорії пізнання про єдність духовних процесів, взаємовплив та взаємозалежність явищ навколишньої дійсності в конкретно-історичних умовах, обумовлених соціокультурним, історико-культурним, соціально-економічним та політичним контекстом. Теоретико-методологічні підходи щодо педагогічних ідей виховання духовності особистості дозволили розглядати цей процес як історико-культурний феномен. З'ясовано, що найбільш ефективними у нашому дослідженні є аксіологічний, міждисциплінарний, культурологічний наукові підходи, які доцільно застосовувати у комплексі.

Уточнено поняття «виховання» та «духовність» відповідно до завдань дослідження. Для 50-60 рр. XX ст. виховання – це планомірний вплив на свідомість і поведінку особистості з метою прищепити їм якості, які цінуються людьми і суспільством. У результаті формується людина, яка стає частиною благополучного суспільства, що задовольняє всіх. Людина

програмується за допомогою строго наукових методів з використанням державних засобів масової інформації таким чином, щоб вона стала ідеальним споживачем, або автоматом, який адекватно реагує на всі накази панівної політичної системи. Пізніше, у 70-80-ті рр. завданням виховання стає виховання духовної, гармонійно розвиненої особистості. Для початку XXI століття характерним було б наступне уточнення: виховання – це створення педагогічних умов для особистості щодо засвоєння нею духовно-моральних цінностей та досвіду суспільства. Отже, виховання є педагогічною категорією, відповідає соціальним явищам і в кожному епоху до виховання висувалися завдання в широкому педагогічному, вузькому та гранично вузькому розумінні. Духовність визначається як глибинна сутність людини, що визначає її як особистість. Людина стає духовною настільки, наскільки приймає абсолют як власний суб'єктний дух. Духовність (уточнено автором) – це складова культури та її найвищий щабель серед ієрархії цінностей, динамічний процес внутрішнього розвитку особистості, інтегрована здатність особистості розбудовувати себе у напрямі засвоєння найвищих цінностей, життя за законами Краси й Добра, сходження особистості до найкращого в собі.

Досліджено політико-ідеологічні, психологічні, релігійно-педагогічні аспекти виховання духовності особистості в Україні у II половині XX ст.– початку XXI ст. Важливість осмислення поняття духовності у XXI ст. зумовлена насамперед сучасною духовною кризою в українському суспільстві. Однак змістовна наповненість дефініції «духовність» змінювалася під впливом тієї чи іншої історичної епохи. Зацікавленість процесом пізнання духовності пов'язана з невпинним осмисленням важливих елементів у всіх сферах людського життя. Уперше поняття «духовність» вживається в античний період, коли воно сприймалося як підґрунтя моральних законів, що обумовлювали сферу життєдіяльності людини. У період становлення християнства духовність розглядалася як інструмент для пошуку власного «Я», розподілу цінностей, осмислення

буття тощо. Середньовіччя трактувало духовність як любов – любов до себе, до Бога, до ближнього, що сама по собі є ідеалом у цьому світі. В епоху Відродження духовність розумілась як майстерність та професіоналізм, а також відданість своїй справі. Епоха Просвітництва трактувала духовність як природні принципи людського життя. Наприкінці ХІХ – на початку ХХст., доба модерну розглядала «духовність» як сукупність людських цінностей, без урахування зв'язку людини з Богом. У Середньовіччя вона мала великий попит з боку філософів та мислителів, а у радянський період мало цікавила людські розуми. Таким чином, духовність може існувати лише за умови людської готовності виділяти їй важливе місце у своєму серці, душі та свідомості.

З'ясовано, що радянська доба змінила розуміння поняття «духовність», базуючись на принципах матеріалізму та раціоналізму, радянські педагоги стверджували вторинність духу, духовного, жорстко обумовивши явище духовного соціальним існуванням. Проте з точки зору духовної безпеки в державній системі освіти радянського періоду діяли захисні механізми у вигляді традиційних моральних цінностей, з одного боку, і матеріалізму – з іншого, що тими чи іншими способами убезпечувало молоде покоління від аморальності і проникнення руйнівної ідеології в духовні сфери.

Проаналізовано історичну динаміку розвитку виховання духовності особистості в Україні у ІІ половині ХХ ст.– на початку ХХІ ст. через еволюцію понять «духовність», «виховання». З'ясовано, концепції виховання ІІ половини ХХ ст. – це тоталітарно-класово-партійні концепції, які складали основу суспільного життя громадян; на їх ґрунті утверджувалася класово-партійна мораль без опори на морально-духовні цінності, без урахування національних особливостей, природи людини. Ураховуючи монополізм комуністичної партії, політичні переломи, які спричинили зміни керівництва компартії, добу «потепління», або «відлиги», можна визначити підходи до конкретизації педагогічних ідей другої

половини ХХ ст. як класовий та гуманістичний. Педагогічні ідеї були новаторськими в часи авторитарної радянської педагогіки, наповнені гуманізмом до людини. Педагоги-дослідники другої половини ХХ ст. розуміли важливість виховання нового покоління людей. Напрями досліджень 60-х рр. визначали завдання виховання дітей дошкільного віку, провідну роль навчання і виховання, єдність розвитку, засвоєння знань та способів навчання; виховання в колективі. Саме тоді остаточно сформувався новий напрям, протилежний до авторитарної педагогіки, який одержав назву педагогіки співробітництва.

Підкреслено, що у своїй педагогічній системі В.О. Сухомлинський спирався на антропологічному сприйнятті освітніх процесів, оскільки саме у єдності української кордоцентричної філософії, екзистенціалізму та сучасних соціальних реалій розкривається та розвивається феномен людини, її самобутність та евристичність, сприймається та усвідомлюється місце і роль у суспільній системі. Це надало системі вектору духовності. Його ідея формування духовної особистості полягає в соціоцентричній парадигмі розвитку людини, особистісного, внутрішнього розвитку моральних, естетичних почуттів. Починаючи з 90-х років ХХ століття, відбувається становлення власної педагогічної системи України. Важливе місце у цій системі посідає духовне виховання особистості.

Охарактеризовано основні педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні на початку ХХІ ст. Державна стратегія дає можливість закладам вищої освіти на місцях створювати умови для вільного вибору особистістю способів самореалізації та її культурного саморозвитку. Розвиток особистості є головним завданням освіти, а становлення унікальної індивідуальності майбутнього професіонала – її головним результатом.

З'ясовано, що вітчизняні наукові школи є потужним інструментом демократичного суспільства й цивілізаційним ядром культурного розвитку, що дає сьогодні надійний освітній фундамент при підготовці майбутніх

фахівців, професіоналізм яких тісно пов'язаний з духовністю. Діяльність сучасних, власне українських, наукових шкіл щодо виховання духовності засвідчує наявність нагальної суспільної потреби у вивченні феномену духовності, наполегливість наукових пошуків щодо збереження проблеми духовності у вітчизняному педагогічному науковому дискурсі. Об'єднуючим чинником виступає розуміння духовності як основи сучасного світу людей. Утрата духовності може означати кінець людства як такого, як біологічного виду. Інститут духовного розвитку людини на сьогодні є центром теорії та практики формування й розвитку педагогічних ідей виховання духовності особистості. Завданнями інституту є: створення науково-обґрунтованої стратегії досліджень різних напрямів виховання Людини культури (морального, естетичного, екологічного, правового, політичного) та розвитку духовності в регіоні, Україні, світі; формування ідеології в галузі новітньої парадигми виховання Людини з планетарною свідомістю; здійснення фундаментальних та прикладних наукових досліджень з проблем виховання духовних та культурних цінностей на основі інтеграції сучасних наукових знань про суспільство, людину, культуру, особистість, духовність; сприяння високоефективному функціонуванню людини в інформаційному просторі; розробка наукових програм і наукових проектів духовного розвитку людини на основі міжкультурної взаємодії та діалогу культур та ін.

Окреслено перспективи виховання духовності особистості на початку ХХІ ст. й до наших днів. Підтверджено, що фактично ХХІ століття – це, з одного боку, століття інформаційних воєн, з іншого – боротьби за духовні і культурні цінності, вік, коли духовні орієнтації і цінності повинні визначати вирішальне значення як у геополітичних процесах, так і в соціально-політичному та економічному житті українського народу.

Обґрунтовано, що людський світ не можливий без духовності. Саме духовність є чинником реалізації концепції сталого (стійкого) розвитку. Цінності – Життя вічне, Істина, Благодать, Абсолют – підтримують та

об'єднують усі здатності та зусилля людей залишитися на цій планеті. Еволюція «пост-суспільства», де техніка та технології, у тому числі й передусім інформаційні, вже готові трансформувати людину на штучний витвір. Саме такому світу протистоїть духовність, адже вона пов'язує людей, підтримує спільноту й суспільство, а не інтернет і нескінченні купи віртуальних акторів у безкінечному інформаційному просторі.

Окреслено, що перспективи вивчення й розуміння проблем виховання духовності особистості на початку ХХІ ст. й до наших днів можна пов'язати з синтагматикою, яка притаманна духовності епохи постмодерну і полягає в тому, що свідомість людини поєднує в собі множинність контрастних елементів, завдяки чому свідомість перебуває у безперервному процесі творіння нового світу, нового світоустрою, у якому кожний його елемент має самодостатнє значення, згідно з чим поняття духовності у постмодерному суспільстві сприймається як процес індивідуалізації, у центрі якого особистість, яка є і об'єктом, і суб'єктом сучасних перетворень, відштовхуючи будь-які часові та територіальні межі у безмежному культурному просторі.

Перспективи виховання особистості мають бути пов'язані з проблемами духовності людини ХХІ століття; кризовими явищами освіти і виховання; тенденціями модернізації виховного процесу у вищій школі; проблемами духовно-морального розвитку учнівської молоді; духовністю особистості як способом світорозуміння; духовністю особистості в контексті космічного феномена людини, з духовністю в контексті формування особистості у світі культури; зі взаємодією духовності, освіти і культури як основних категорій педагогіки; вихованням як процесом людинотворчості, культуротворчості, духотворчості; з духовною безпекою сучасної людини тощо.

Ключові слова: педагогічні ідеї виховання, духовність, духовність особистості, духовно-моральні цінності, духовний вимір освіти, духовна педагогіка.

ABSTRACT

Tsybulko O.S. Pedagogical ideas of educating the individual spirituality in Ukraine in the second half of the XX - early XXI century. –

Qualifying scientific paper as manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Pedagogical Sciences (Doctor of Science) in specialty 13.00.01 «General pedagogy and history of pedagogy». – Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, 2021.

In the dissertation research a new solution of the scientific problem of pedagogical ideas development of individual spirituality education in Ukraine in the second half of the XX - at the beginning of the XXI century is theoretically generalized and offered.

The leading theoretical and methodological approaches to the analysis of pedagogical ideas of person spirituality education are substantiated and the conceptual and categorical apparatus of research is specified. The methodological basis of the study was the philosophical provisions of the theory of knowledge about the unity of spiritual processes, interaction and interdependence of the phenomena of the surrounding reality in specific historical conditions due to socio-cultural, historical-cultural, socio-economic and political context. Theoretical and methodological approaches to pedagogical ideas of spirituality education of the individual allowed to consider this process as a historical and cultural phenomenon. It was found that the most effective in our study are axiological, interdisciplinary, culturological scientific approaches, which should be used in combination.

The concepts of «education» and «spirituality» are specified in accordance with the objectives of the study. For 50-60 years of the twentieth century education was a systematic influence on the consciousness and behavior of the individual in order to instill in them qualities that are valued by people and society. As a result, a person is formed as a part of a prosperous society that satisfies everyone. Man is programmed using strictly scientific methods using the state

media in such a way that he became an ideal consumer, or a machine that responds adequately to all the orders of the dominant political system. Later, in the 70's and 80's, the task of education became the education of a spiritual, harmoniously developed personality. The beginning of the XXI century would be characterized by the following clarification: education is the creation of pedagogical conditions for the individual to master the spiritual and moral values and experience of society. Thus, education is a pedagogical category, corresponds to social phenomena and in each era before education tasks were set in a broad pedagogical, narrow and extremely narrow sense. Spirituality is defined as the deep essence of man, which defines one as a person. Man becomes spiritual insofar as one accepts the absolute as own subjective spirit. Spirituality (specified by the author) is a component of culture and its highest step among the hierarchy of values, a dynamic process of internal development of personality, integrated ability to develop oneself in the direction of mastering the highest values, living by the laws of Beauty and Goodness, ascent to the best.

The political-ideological, psychological, religious-pedagogical aspects of the education of the spirituality of the individual in Ukraine in the second half of the XX century - the beginning of the XXI century are studied. The importance of understanding the concept of spirituality in the XXI century caused primarily by the current spiritual crisis in Ukrainian society. However, the content of the definition of «spirituality» has changed under the influence of a particular historical epoch. Interest in the process of learning about spirituality is associated with a relentless understanding of important elements in all spheres of human life. The concept of «spirituality» was first used in the ancient period, when it was perceived as the basis of moral laws that determined the sphere of human life. In the period of the formation of Christianity, spirituality was seen as a tool for finding one's own «I», the distribution of values, the understanding of existence, and so on. The Middle Ages interpreted spirituality as love - love of self, of God, of neighbor, which in itself is an ideal in this world. In the Renaissance, spirituality was understood as skill and professionalism, as well as devotion to

their work. The Enlightenment interpreted spirituality as the natural principles of human life. In the late 19th and early 20th centuries, the modern age viewed «spirituality» as a set of human values, without regard to man's relationship with God. In the Middle Ages it was in great demand by philosophers and thinkers, and in the Soviet period it was of little interest to human minds. Thus, spirituality can exist only if man is willing to give it an important place in his heart, soul and consciousness.

It was found that the Soviet era changed the understanding of the concept of «spirituality», based on the principles of materialism and rationalism, Soviet educators argued the secondary nature of the spirit, spiritual, rigidly conditioning the phenomenon of spiritual social existence. However, from the point of view of spiritual security in the state education system of the Soviet period there were protective mechanisms in the form of traditional moral values, on the one hand, and materialism - on the other, which in one way or another protected the younger generation from immorality and penetration of destructive ideology.

The historical dynamics of the development of education of spirituality of the individual in Ukraine in the second half of the XX century - at the beginning of the XXI century? through the evolution of the concepts of «spirituality», «education» is analyzed. The concepts of education of the second half of the XX century are found out. These are totalitarian-class-party concepts that formed the basis of public life of citizens; on their basis, class-party morality was asserted without reliance on moral and spiritual values, without taking into account national peculiarities and human nature. Given the monopoly of the Communist Party, the political upheavals that led to changes in the leadership of the Communist Party, the era of «warming» or «thaw», we can identify approaches to the concretization of pedagogical ideas of the second half of the twentieth century, both class and humanistic. Pedagogical ideas were innovative in the days of authoritarian Soviet pedagogy, filled with humanism to man. Teachers-researchers of the second half of the twentieth century understood the importance of educating a new generation of people. Areas of research in the 60's determined

the task of educating preschool children, the leading role of education and upbringing, the unity of development, the acquisition of knowledge and methods of learning, education in the team. It was then that a new direction, opposite to authoritarian pedagogy, was finally formed, which was called the pedagogy of cooperation.

It is emphasized that in his pedagogical system V.O. Sukhomlinsky relied on the anthropological perception of educational processes, because it is in the unity of Ukrainian cordocentric philosophy, existentialism and modern social realities that the phenomenon of man, his identity and heuristics are revealed and developed, the place and role in the social system is perceived and realized. This gave the system a vector of spirituality. His idea of forming a spiritual personality is a sociocentric paradigm of human development, personal, internal development of moral, aesthetic feelings. Beginning in the 1990s, Ukraine's own pedagogical system was being formed. An important place in this system is occupied by the spiritual education of the individual.

The main pedagogical ideas of educating the spirituality of the individual in Ukraine at the beginning of the XXI century are described. The state strategy enables higher education institutions on the ground to create conditions for a person's free choice of ways of self-realization and its cultural self-development. Personality development is the main task of education, and the formation of a unique personality of the future professional is its main result.

It was found that domestic scientific schools are a powerful tool of a democratic society and a civilizational core of cultural development, which today provides a solid educational foundation for the training of future professionals whose professionalism is closely linked to spirituality. The activity of modern, actually Ukrainian, scientific schools on the education of spirituality testifies to the existence of an urgent social need to study the phenomenon of spirituality, the persistence of scientific research to preserve the problem of spirituality in the domestic pedagogical scientific discourse. The unifying factor is the understanding of spirituality as the foundation of the modern world of people. The

loss of spirituality can mean the end of humanity as a species. The Institute of Human Spiritual Development today is the center of theory and practice of formation and development of pedagogical ideas of education of spirituality of the individual. The tasks of the institute are: creation of a scientifically substantiated strategy of researches of different directions of education of the Man of culture (moral, aesthetic, ecological, legal, political) and development of spirituality in the region, Ukraine, the world; formation of ideology in the field of the newest paradigm of education of the Person with planetary consciousness; implementation of fundamental and applied research on the problems of education of spiritual and cultural values on the basis of integration of modern scientific knowledge about society, man, culture, personality, spirituality; promoting highly efficient human functioning in the information space; development of scientific programs and scientific projects of spiritual development of the person on the basis of intercultural interaction and dialogue of cultures, etc.

The prospects of educating the spirituality of the individual at the beginning of the XXI century are outlined. It is confirmed that in fact the XXI century is, on the one hand, the century of information wars, on the other - the struggle for spiritual and cultural values, the age when spiritual orientations and values should be crucial in geopolitical processes and in socio-political and economic life of the Ukrainian people.

It is substantiated that the human world is not possible without spirituality. It is spirituality that is a factor in the realization of the concept of sustainable development. Values - Eternal Life, Truth, Grace, the Absolute - support and unite all the abilities and efforts of people to remain on this planet. The evolution of «post-society», where technology and techniques, including primarily information, are ready to transform man into an artificial creation. This is the kind of world that opposes spirituality, because it connects people, supports the community and society, not the Internet and endless piles of virtual actors in the infinite information space.

It is outlined that the prospects of studying and understanding the problems of educating the spirituality of the individual at the beginning of the XXI century and to this day can be associated with syntagmatics, which is inherent in the spirituality of the postmodern era and is that human consciousness combines a plurality of contrasting elements, so that consciousness is in a continuous process of creating a new world, a new world order, in which each element has a self-sufficient meaning, according to which the concept of spirituality in postmodern society is perceived as a process of individualization, at the center of which is the individual, who is both object and subject of modern transformations, pushing any temporal and territorial boundaries in boundless cultural space.

Perspectives of education of the personality should be connected with problems of spirituality of the person of the XXI century: crisis phenomena of education and upbringing; trends in the modernization of the educational process in higher education; problems of spiritual and moral development of student youth; spirituality of the individual as a way of understanding the world; spirituality of the individual in the context of the cosmic phenomenon of man, with spirituality in the context of the formation of the individual in the world of culture; with the interaction of spirituality, education and culture as the main categories of pedagogy; education as a process of human creativity, cultural creation, spiritual creation; with the spiritual security of modern man, etc.

Key words: pedagogical ideas of education, spirituality, spirituality of personality, spiritual and moral values, spiritual dimension of education, spiritual pedagogy.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, які відображають основний зміст дисертації

Монографії

1. Цибулько О.С. Історико-педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття. Монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 2020 р. 324 с.

Статті в наукових фахових виданнях

(серед них індексовані в науково-метричних базах)

2. Цибулько О.С. Витоки та сучасний стан української педагогіки духовності. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету Серія: Педагогічні науки*. Бердянськ, 2019. Вип. 3. С. 49-57.
3. Цибулько О.С. Еволюційні зміни християнської теорії духовності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 1 (88). С. 194-205.
4. Цибулько О.С. Духовність у постмодерністський педагогічний парадигмі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 3 (90). С. 237-246.
5. Цибулько О.С. Духовні орієнтири радянської педагогіки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 4 (91). С. 231-242.
6. Цибулько О.С. Духовні основи сучасного педагога. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 5 (92). С. 229-238.
7. Цибулько О.С. Духовні виміри сучасної освіти. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 6 (93). С. 290-300.

8. Цибулько О.С. Духовні орієнтири людини в педагогічній науці. *Педагогічні науки*. Полтава, 2019. Вип. 74. С. 131-134.
9. Цибулько О.С. Варіативність трактувань поняття «духовність» у добу Відродження та епоху Просвітництва (педагогічні роздуми). *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава, 2019. Вип. 23. С. 230-233.
10. Цибулько О.С. Ідеї виховання духовності у козацькій педагогіці. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава, 2019. Вип. 24. С. 226-230.
11. Цибулько О.С. Західна педагогіка про значення «духовності» в освіті. *Вісник Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки»*. Черкаси, 2019. Вип. 4. С. 18-24.
12. Цибулько О.С. Світоглядні засади трактування терміну «духовність» українськими педагогами другої половини XIX століття. *Освітній дискурс*. Київ, 2019. Вип. 16 (9). С. 84-95.
13. Цибулько О.С. Єдність теорії і практики як чинник виховання морально-етичних цінностей у європейських педагогічних концепціях періоду становлення індустріального суспільства. *Освітній дискурс*. Київ, 2019. Вип. 17 (10). С. 22-34.
14. Цибулько О.С. Особливості нових вимірів духовності в пострадянському освітньому просторі. *Освітній дискурс*. Київ, 2019. Вип. 18 (11-12). С. 38-49.
15. Цибулько О.С. Виміри формування духовності особистості: міждисциплінарний підхід. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 19. Т. 3. С. 57-60.
16. Цибулько О.С. Духовність у системі вищої освіти: ідеї західної педагогіки. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 20. Т. 1. С. 54-58.
17. Цибулько О.С. Впровадження духовно-орієнтованої педагогіки у навчальний процес у зарубіжних закладах вищої освіти: досвід

- англомовного суспільства. *Університети і лідерство*. 2019. № 2 (8). С. 93-101.
18. Цибулько О.С. Православна педагогічна думка про духовність та виховання духовної особистості. *Наукові праці ДонНТУ. Серія: «Педагогіка, психологія і соціологія»*. 2019. № 1 (24). С. 107-116.
19. Цибулько О.С. Сучасні західні педагогічні розвідки щодо змісту «духовності». *Наукові праці: наук. журн. Чорном. нац. ун-ту ім. Петра Могили. Серія «Педагогіка»*. Миколаїв, 2019. Т. 326. Вип. 314. С. 58-63.
20. Цибулько О. Духовна складова у навчальних процесах у зарубіжних закладах освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Умань, 2020. № 1 (3). С. 146-153.
21. Цибулько О.С. Духовність у освітньому просторі: проблеми впровадження та реалізації. *Освітній дискурс*. Київ, 2020. Вип 19 (1). С. 95-104.
22. Цибулько О.С. Особливості педагогіки духовності у світлі сучасного світського та релігійного виховання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2020. № 1 (95). С. 127-137.
23. Цибулько О.С. Духовний вимір освіти: проблеми та можливі шляхи вирішення. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 21. Т. 1. С. 77-81.

Статті в зарубіжних наукових виданнях

24. Цибулько О.С. Виховання духовності в радянській педагогіці. *Nauka i studia. Przemyśl*, 2020. № 3 (205). С. 57-62
25. Tsybulko O.S. Spiritual problems of soviet pedagogy. *Sworld*. Svishtov, Bulgaria, 2020. Issue № 3. Part 1. P. 135-138.
26. Tsybulko O. Scientific schools at the Ukrainian educational space studying the problems of individual spiritual development. *Modern engineering and innovative technologies*. Issue 11. Part 2. Karlsruhe, 2020. P. 106-109.

27. Tsybulko O. Spirituality of education as a determining factor in the formation society spirituality. *Modern scientific researches*. Issue 11. Part 1. Minsk, 2020. P. 51-54.
28. Tsybulko O. The spirituality of modern students as a pedagogical problem. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. Praha: Publishing house Education and Science, 2020. № 2 (63). P. 126-130.
29. Tsybulko O. The spirituality as an effective aspect and determination of student's professional behavior. *Nauka i studia*. Przemysl, 2020. № 6 (208). C. 21-25
30. Tsybulko O. Evolution of spiritual education. *News of Science and Education*. Sheffield, 2020. № 5 (72). P. 64-70.
31. Antonenko T., Kachmar O., Tsybulko O., Grachova T., Konovalova M. Scientific approaches to Postmodern spirituality: theoretical and methodological aspects. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11, Issue 2, Supl. 1. P. 200-214. **(Web of Science)**

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Цибулько О.С. Диспут про духовні орієнтири людини в педагогічній науці. *Виховання духовної краси майбутнього професіонала: матеріали Всеукр. наук-практ. інтернет-конф. з міжнародною участю, м. Покровськ, 15 жовтня 2019 р.* Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2019. С. 97-100.
33. Цибулько О.С. Духовність та релігійність – межі взаємодії. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 29-30 березня 2019 р.* Частина II. Дніпро, 2019. С. 268-269.
34. Цибулько О.С. Духовні цінності у освітньому просторі. *Нова Українська Школа в умовах викликів сучасності: Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Маріуполь, 11 квітня 2019 р.* Маріуполь: МДУ, 2019. С. 57-59.

35. Цибулько О.С. Духовні цінності як підґрунтя національної свідомості. Science progress in European countries: new concepts and modern solutions: 10th International Scientific Conference (Stuttgart, 25 October 2019). Stuttgart, 2019. P. 79-83.
36. Цибулько О.С. Традиції дослідження трансформаційних змін «духовності». *Міжкультурна комунікація і глокалізаційні процеси у соціологічному вимірі*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 12 квітня 2019 р. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 88-92.
37. Цибулько О. С. Поняття Любові у сучасному світі. *Актуальні проблеми науки та освіти*: зб. матеріалів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ, м. Маріуполь, 01 лютого 2019. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 142-143.
38. Tsybulko O. Valuable landmarks of modern education. *Достижения современной науки для развития будущего: proceedings of the international scientific-practical conference* (Minsk, 16-17 March, 2020). Минск: Ёлнать, 2020. С. 74-76.
39. Tsybulko O. Problems of high-spirited personality formation. *Innovation around us: proceedings of the international scientific-practical conference* (Svishtov, 27-28 February, 2020). Svishtov, 2020. P. 57-59.
40. Tsybulko O. UNESCO chair on spiritual and cultural values of education as a platform for discussion of emerging issues in spiritual being. *The current stage of development of scientific and technological progress: proceedings of the international scientific-practical conference* (Karlsruhe, 05-06 March, 2020). Karlsruhe, 2020. P. 60-62.
41. Цибулько О.С. Проблема духовних основ особистості. *Актуальні проблеми науки та освіти*: зб. матеріалів XXII підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ, м. Маріуполь 07 лютого 2020 р. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 129-130.
42. Bilavych H., Gavrysh I., Chervinska I., Tsybulko O., Kholobina O., Matsuk L. Motivational aspect of personality formation in students with

special abilities. 35th IBIMA Conference: 1-2 April 2020, Seville, Spain.
URL://ibima.org/accepted-paper/motivation-aspect-of-personality-formation-of-pupils-with-special-abilities/ (**Web of Science, Scopus**)

**Праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації**

Колективні монографії

43. Цибулько О. Особливості духовної педагогіки у сучасному інформаційному просторі. *Education pedagogy: problems and prospects for development in the context of reform*. Editors: Sławomir Śliwa, Olga Tsybulko. *Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. P. 9-20.

*Наукові праці, які додатково засвідчують апробацію матеріалів
дисертації*

44. Гур'єва О.С. Природа «души» и возможности ее познания (на примере работы Г.И. Челпанова «Мозг и душа»). *Г.И. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав: зб. докл. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 20-21 квітня 2012 р. Маріуполь, 2012. С. 208-211.*
45. Гур'єва О.С. Концепция «души» в работе Г.И.Челпанова «Мозг и душа». *Духовно-нравственное воспитание молодежи и христианская этика: сборник материалов регионального семинара. Мариуполь: МДУ, 2012. С. 23-24.*
46. Гур'єва О.С. Історія питання про місцезнаходження душі (аналіз роботи Г.І. Челпанова «Мозок и душа»). *Челпанівські читання: до 150-річчя від дня народження Георгія Івановича Челпанова: круглий стіл, 25 квітня 2012 року / упоряд. С.В. Янковський, О.С. Гур'єва. Маріуполь: МДУ, 2012. С. 18-19.*

- 47.Цибулько О.С. Понятие «психической энергии» в отношении к понятию «души»: творческие поиски Н.Я. Грот. *Уявлення про душу: філософсько-психологічні виміри*: матеріали засідання круглого столу. / За заг. ред. к.і.н., О.С. Цибулько, д.ф.н., проф. Т.С. Оленіч. Маріуполь, 2012. С. 12-14.
- 48.Цибулько О.С. Прагматистські ідеї Дж.Дьюї. *Актуальні проблеми сучасної філософії*: матер. засід. круглого столу наук. тов-ва «Філософські студії» / за заг. ред. О.С. Цибулько. Маріуполь, 2013. С. 9-11.
- 49.Цыбулько О.С. Социально-гуманитарный аспект межкультурных коммуникаций в образовании. *Межкультурные коммуникации: социально-гуманитарный аспект: сборник материалов Международной научной конференции* (г. Санкт-Петербург, 7 июня 2013 г.). СПб.:МИЭП, 2013. С. 108-111.
- 50.Цибулько О.С. Реалізація ідеї проблемного навчання Джона Дьюї у вищій школі. *Міжнародна діяльність університетів як фактор інноваційного розвитку вищої школи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 18 вересня 2015 р). Маріуполь, 2015. С.29-30.
- 51.Цибулько О.С. Освітня проблематика як реалізація унікальної неповторності людського буття. *Актуальні проблеми науки та освіти*: матеріали XIX підсумк. наук.-практ. конф. викладачів. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 183-185.
- 52.Цибулько О.С. Призначення філософського знання у сучасному інформаційному суспільстві. *Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету*: збірник матер. міжнародної наук.-практ. конференції / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 176-178.
- 53.Осіпцов А.В., **Цибулько О.С.** Рефлексивний досвід прагматичних уявлень Д. Дьюї про знання та істину. *VERSUS: науково-теоретичний часопис*, 2018. № 1-2 (11-12). С. 9-15.

- 54.Осіпцов А.В., **Цибулько О.С.** Людина та динамічна концепція свободи у прагматизмі Джона Дьюї. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 142 (№ 3). Ч. 2. К.: «Видавництво «Гілея», 2019. С.112-116.
- 55.Цибулько О.С. Цінності освітньої парадигми Джона Дьюї. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 143 (№ 4). Ч. 2. К.: «Видавництво «Гілея», 2019. С.189-192.
- 56.Dubinina V., **Tsybulko O.** Hermeneutics as the Methodology of Interpretation of languages and texts of extraterrestrial intelligence. *Philisophy and Cosmology*. Kiev, 2019. Vol. 22. P. 101-108. **(Web of Science)**
- 57.Цибулько О.С. Моделі духовної освіти в сучасних закладах освіти. *Інтернаука*. Київ, 2020. № 2 (82). С. 35-37.

Навчальні та навчально-методичні видання

- 58.Цибулько О.С. Філософія освіти. Методичні рекомендації до підготовки та проведення семінарських занять з дисципліни «Філософія освіти». Маріуполь: МДУ, 2012. 22 с
- 59.Слющинський Б. В., **Цибулько О.С.** Філософія освіти: навчально-методичний посібник. Маріуполь: Поліграфічний центр Приазовського державного технічного університету, 2013. 133 с.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	24
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	 44
1.1. Обґрунтування провідних методологічних підходів до аналізу педагогічних ідей виховання духовності та понятійно-категоріального апарату дослідження.....	44
1.2. Генеза понять «духовність», «виховання» від античності до ХХІ ст.....	64
1.3. Аксиологія виховання духовності особистості в епоху постмодерну.....	113
Висновки до першого розділу.....	157
 РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У II ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	 162
2.1. Особливості ідеології виховання в 50-60-ті роки.....	162
2.2. Духовний вектор виховання особистості у педагогічній системі В. Сухомлинського.....	193
2.3. Педагогіка духовності як підґрунтя становлення сучасної української освіти у 80-90-ті рр.....	212
Висновки до другого розділу.....	228
 РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ХХІ СТ.	 233
3.1. Державна політика щодо освіти та виховання в Україні.....	233
3.2. Духовно-моральний напрям досліджень українських наукових шкіл кінця ХХ ст. - початку ХХІ ст.....	239
3.3. Інститут духовного розвитку людини – потужний центр виховання духовності особистості в Україні	251
3.4. Сучасна педагогіка духовності студентської молоді: досвід закладів вищої освіти у вихованні духовності особистості.....	272
Висновки до третього розділу.....	298

РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ХХІ СТ.	303
4.1. Раціоналізм інформаційного суспільства як загроза духовності особистості та стратегії наближення до духовного виміру життя.....	303
4.2. Виховання духовності особистості як вихід до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості.....	316
4.3. Духовність як умова збереження людини та людства на сучасному етапі еволюції українського суспільства	333
Висновки до четвертого розділу.....	365
ВИСНОВКИ.....	370
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	383
ДОДАТКИ.....	436

ВСТУП

Актуальність теми. На початку ХХІ століття відбувається активний процес переоцінки духовно-моральних цінностей, на часі проблема порятунку сучасного світу від духовно-моральної деградації людства і знецінення культури як необхідного вірця розвитку цивілізації. Людство переживає небувалу кризу саме через зупинку свого розвитку, через утрату своїх духовних цінностей, «економічне зубожіння» стало «результатом зубожіння духовного». Загрозою є небезпека позбавити людину її духовної сутності, культури, віри в ідеали. Особливе занепокоєння викликають духовна сфера суспільства та її вплив на духовний світ особистості, що залежить від національно-культурних традицій, внутрішнього світу людини тощо.

У зазначеному контексті особливої значущості набуває освіта, яка є найголовнішою умовою розвитку суспільства, основою його економічного розвитку. Сьогодні освіта України змушена реагувати на цивілізаційні виклики. Але недооціненим залишається виховання як найскладніше, найвище з усіх мистецтв. Потреба сучасного суспільства у висококваліфікованих фахівцях висунула на перше місце виховання особистості нового типу, високоморальної та творчої людини, яка володіє сучасними компетентностями, здатна знайти й реалізувати себе не тільки в майбутній професії, але й у житті загалом. Відтак особлива роль у вищій освіті належить вихованню, яке не може бути явищем другорядним, оскільки здобувач вищої освіти має бути людиною з усвідомленою життєвою позицією, зі сформованим світовідношенням, культурою, духовністю, які формуються безпосередньо у процесі виховання. Від духовності, від вихованості душі, від її наповненості світлом, добром, красою, вищими устремліннями і розвиненою культурою почуттів залежить статус людини у суспільстві.

Сьогодні процес виховання духовності особистості пов'язаний з багатьма чинниками, зокрема з не розгаданою ще до кінця таємничою природою людини, в якій добро межує зі злом, світло з темрявою, любов з ненавистю. Треба навчити особистість жити за законами духовного життя, сердечності, які передбачають прояв кращих людських якостей – шляхетності, щедрості, співчуття, милосердя, любові, загальнолюдськості.

З таких позицій дослідження педагогічних ідей виховання духовності особистості у II половині XX ст. – на початку XXI ст. дозволить урізноманітнити виховні програми, виконувати визначену суспільством людинотворчу, культуротворчу та духотворчу місію, використовувати освітньо-виховний простір закладу як умову становлення особистості студента відповідно до потреб сучасної цивілізації, відповідно їй сприятиме вихованню духовності особистості, стане процесом людинотворчості, культуротворчості, духотворчості Людини. Наукові підходи до виховання духовності особистості сприятимуть розкриттю потенціалу навчальних дисциплін, елективних курсів, нових дисциплін для аспірантів; утвердженню «в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах» (ст. 26 Закону «Про вищу освіту»).

Ці завдання знайшли своє підтвердження в Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту» (2014), Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки, Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції національного виховання студентської молоді, Стратегії національнопатріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр., де пріоритетним у вихованні є духовне вдосконалення особистості, формування її інтелектуального і культурного потенціалу як вищої цінності нації.

Інтеграція України у європейський освітній простір вимагає творчого осмислення здобутків радянської педагогіки, використання її досвіду в реформуванні сучасної національної системи виховання, запровадження апробованих педагогічних ідей, виховних технологій у теорію і практику виховного процесу щодо формування сучасного покоління творчих людей. І для такого різнобічного розвитку людини як особистості важливо, щоб методологія освітнього процесу ґрунтувалася на науковому осмисленні дійсності, не забувалися скарби духовного, морального та культурного надбань українського народу й людства загалом.

Аналіз наукової літератури, державних документів, рішень та постанов, нормативно-правових актів дав змогу визначити, що вирішення складного завдання виховання духовності особистості в умовах духовно-моральної кризи сьогодні потребує врахування здобутків історичного досвіду в педагогіці як основи для більш глибокого розуміння педагогічних ідей сучасності щодо виховання духовності та простеження генези духовного феномену.

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження виховання духовності особистості в Україні у II половині XX ст. – на початку XXI ст. набули ті педагогічні ідеї дослідників, які торкаються питань історії розвитку виховних проблем, виховання учнівської чи студентської особистості, виховання в них певних цінностей, ідеалів в Україні у II половині XX ст. – на початку XXI ст.: педагогічні умови морального виховання учнів початкових шкіл України (друга половина XX – початок XXI століття); виховання учнівської молоді в закладах професійно-технічної освіти України (1958-1991 рр.); теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945-2019 рр.); виховний потенціал української народної казки в етнопедагогічній думці; розвиток науково-педагогічних шкіл в Україні (початок XX – початок XXI століття); теорія і практика формування ціннісних орієнтацій студентської молоді в освітньому середовищі закладів вищої освіти України (XX – початок XXI

ст.); освітня та експериментально-виховна діяльність Т.Д. Дем'янюк (1944-2013 рр.); виховання патріотизму школярів засобами музичного краєзнавства (друга половина XX – початок XXI століття); формування духовного ідеалу старшокласників гуманітарного ліцею засобами української мови і літератури тощо.

У контексті нашого дослідження виховання духовності особистості в Україні у II половині XX ст. – на початку XXI ст. можна поглиблено вивчити феномен духовності завдяки історичній ретроспективі: антична концепція духовності у вченні Сократа; християнська концепція; концепція доби Відродження; просвітницькі ідеї духовного виховання; духовність козацької доби; педагогіка духовності; постмодерністські парадигми духовності.

Сучасні науковці, досліджуючи феномен духовності та її вплив на педагогічні ідеї виховання духовності особистості, пропонують нові концепції виховання: комплексна концепція художньо-естетичного і духовного виховання особистості (Г. Шевченко), концепція гуманістичного виховання учнів (І. Бех), концепція планетарного виховання (Є. Зеленов), ноосферна концепція (Т. Тюріна), аксіологічна концепція (Ю. Пелех), концепція духовно-морального виховання студента як професіонала та особистості (О. Лучанінова), християнські концепції (Л. Кальницька, Т. Тхоржевська, І. Сіданіч та О. Отіч); кібернетична теорія духовності (М. Чурсін); психологічні особливості педагогіки духовності (Ж. Юзвак та Е. Помиткін), філософія духовності (С. Кримський, В. Кафарський, М. Савчин) та ін.

Питання духовності у вихованні як соціальному явищі, буде завжди актуальним. Суспільство, як і світ, розвивається, кожне покоління, як і окремі його представники, знову, уперше для себе, наповнюють смислом такі поняття, як людина, цінність, традиція, відповідальність, свобода, любов. Молодь, досліджуючи вічні цінності, має власне бачення ідеї духовного розвитку особистості, створює нові смисли, які інколи

потрапляють на шлях руйнації як самих цінностей, так і себе, і суспільства. Отже, надзвичайної актуальності набуває дослідження виховних ідей радянської педагогіки як досвіду попередньої епохи, яка спиралася на:

- правові документи, які регламентували виховання в усіх закладах – від дитячого садка до вищого навчального закладу: Закони «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», «Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР» (збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР), «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» (тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР) (1958); Моральний кодекс будівельника комунізму; Програму КПРС, в якій, зокрема, затверджувалося, що до 1980 року радянський народ житиме при комунізмі (1961), програмно-методичний документ «Приблизний зміст виховання школярів» (70-ті рр.), Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977), Постанова ЦК КПРС «Про подальше покращення партійного керівництва комсомолом та підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді», яке розповсюджувалося на всі республіки (1984), Пленум ЦК КПРС «Рішення про загальне реформування всього освітнього простору Радянського Союзу» (1988);

- виховні завдання доби перебудови суспільства: Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991), Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні (1992), Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття (1993), Закон України «Про загальну середню освіту» (1999), наказ МОН «Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах» (2004), Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» (утратив

чинність 13.01.2001), Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки (2015) тощо;

- надбання радянської педагогічної думки: від озброєння майбутнього фахівця марксистсько-ленінською теорією, виховання активного і свідомого будівника комунізму, борця і організатора нового життя, відданості справі комунізму (М. Грищенко) до формування духовної особистості в соціоцентричній парадигмі розвитку людини, особистісного, внутрішнього розвитку моральних, естетичних почуттів (В. Сухомлинський); педагогічних ідей виховання на засадах добра, краси і культури у процесі формування особистості (І. Зязюн); ідеї співробітництва, громадянського спрямування виховання учнів (М. Гудзик); загальнолюдських та національних цінностей, моральних законів творення добра і боротьби зі злом, за побудову справедливого ладу, виплеканого на любові та красі (І. Ващенко) та ін.

Як видно з поданого вище, зміст виховання духовності особистості, розуміння науковцями виховання духовності особистості мали складний еволюційний шлях. Сучасна педагогічна теорія та практика вивчає цей феномен, спираючись на педагогічні ідеї з історії педагогіки, застосовуючи різні підходи, щоб повернути смисл і розуміння духовності не тільки як прилучення до культурних надбань людства, але й як шлях духовного сходження до себе кращого, і як спосіб морального самовиховання.

Слід зазначити, що проблема виховання духовності особистості є міждисциплінарною та досліджується науковою спільнотою у світі: психологічні аспекти духовності (Л. Джонс, Д. Біч, С. Істанек, М. Фокс); релігійні компоненти духовності (С. Сароглу, С. Бендер, П. Х'юстон, С. Соколов, С. Менкель-Мідоу); надрелігійний характер духовності як спосіб життя (А. Чікерін); педагогіка духовності (Х. Астін, М. Борг, Т. Ерліх, І. Бомонт, А. Колбі, Дж. Ліндгольм, Т. Мертон, Дж. Парачін, П. Палмер, Дж. Стівенс, Дж. Уінк, та І. Семетскі). Особливої уваги заслуговують праці сучасних дослідників Дж. Фішера, Р. Фішера,

Р. МакГрегора, П. Шафера, Дж. Хочхеймера М. Фаулера, В. Шмідта. Варта уваги праця С.Д. Соммера «Мораль ХХІ століття».

Поглиблений історико-педагогічний аналіз проблем виховання духовності особистості в Україні у II половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. розпочався лише в останні десятиліття.

Аналіз наукових джерел засвідчує, духовність останнім часом опинилася в центрі боротьби, історичного протистояння між людиною і технологіями в сучасному світі. Переконливі інформаційно-технологічні надбання у виробничій сфері потужно впливають на світогляд та свідомість людей і формують відповідний – «економічно-технологічний» – запит системі освіти. Погляд на людину як елемент виробничої діяльності, «людський капітал», висуває перед освітянами завдання підготовки «конкурентоспроможного фахівця», який зможе одразу ж знайти своє місце в технологічному середовищі. Разом з цим останнім часом поживався інтерес роботодавців до м'яких навичок випускників вишів, серед яких толерантність, взаєморозуміння, підтримка, професійне сумління, відповідальність, які сьогодні виступають як складові сучасного розуміння поняття «духовність».

В освітній сфері через нові форми навчання (змішане, дистанційне) викладачам все важче формувати або розвивати такі фундаментальні поняття людства, як віра, мудрість, культура, а з ними – і духовність. Як свідчать світові події та тенденції останнього часу, нехтування завданнями виховання людини та ширше – людськими цінностями – тягне за собою екологічні демографічні, етичні проблеми не тільки окремого суспільства, а людства в цілому.

Науковий аналіз досліджуваної проблеми дав можливість виявити *низку суперечностей* щодо виховання духовності особистості в Україні, зокрема:

- між потребою сучасного українського суспільства у вихованні високодуховної людини і низьким рівнем духовності молодого покоління;

- між необхідністю наукових пошуків щодо покращення виховання духовності особистості в Україні та їх обмеженістю в аспекті знань про історичну динаміку розвитку виховання духовності особистості у другій половині XX ст.;

– між необхідністю у закладах освіти виховання духовності молодого покоління, зокрема студентської молоді, що є майбутнім суспільства, і відсутністю усвідомлених духовних знань щодо ролі духовності у життєдіяльності і подальшій еволюції людини і суспільства;

– між розумінням педагогічних ідей виховання духовності особистості в радянському суспільстві II половини XX ст. та в демократичному в умовах незалежної України.

Вибір глобальної стратегії розвитку людства на тлі зазначених суперечливих тенденцій є масштабною, зокрема науковою, проблемою. Вона прямо стосується і проблем в освіті, оскільки саме навчальні заклади формують світогляд та спрямування молоді, обумовлюючи контури суспільства майбутнього.

Усунення зазначених суперечностей потребує теоретико-методологічного обґрунтування виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття та розроблення перспективних шляхів щодо виховання духовності особистості на сучасному етапі в суспільстві, науці та українських освітніх закладах. Важливість теоретичного обґрунтування зазначеної проблеми, наявність наукових передумов для її вивчення й зумовили вибір теми дослідження: **«Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної теми «Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика», розробленої кафедрою педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (державний реєстраційний №

0105U000264). Тема затверджена Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 3 від 30 листопада 2018 року).

Мета дослідження полягає в комплексному історико-педагогічному вивченні педагогічних ідей виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття для обґрунтування перспективних шляхів виховання духовності особистості на сучасному етапі.

Об’єкт дослідження – виховання духовності в Україні.

Предмет дослідження – еволюція педагогічних ідей виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття.

Відповідно до мети та концептуального бачення структури дослідження визначено такі **завдання**:

1. Обґрунтувати провідні теоретико-методологічні підходи до аналізу педагогічних ідей виховання духовності та уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження.

2. Дослідити політико-ідеологічні, психологічні, релігійно-педагогічні аспекти виховання духовності особистості в Україні у II половині XX ст.– початку XXI ст.

3. Проаналізувати історичну динаміку розвитку виховання духовності особистості в Україні у II половині XX ст.– на початку XXI ст. через еволюцію понять «духовність», «виховання».

4. Охарактеризувати основні педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні на початку XXI ст.

5. Окреслити перспективи виховання духовності особистості на початку XXI ст. й до наших днів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють II половину XX – початок XXI століття. *Нижню межу* (50-ті рр. XX ст.) визначено як період партійної ідеології з проблеми виховання духовності особистості. 60-ті роки XX ст. визначено як добу потепління в усіх освітніх і суспільних

інституціях; 70-80-ті рр. XX ст. – набирає силу духовний вектор педагогічної системи В. Сухомлинського; 90-ті рр.– початок незалежності української держави; 00-20-ті рр. XXI ст. – піднесення духовно-моральних підвалин виховання. *Верхня хронологічна межа* (2015, 2017 роки) визначається прийняттям **Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді** та Концепції Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2013-2017 рр.

Головною **концептуальною ідеєю** дослідження є положення про те, що комплексний розгляд проблеми виховання духовності особистості, що вибирає як наукове, так і релігійне осягнення світу, не протиставляє ці форми пізнання, а відшукує їх синергію, перетинання цінностей, здатність підсилювати одне одного в створенні концепції освіти майбутнього та перспективних шляхів виховання духовності особистості на сучасному етапі.

Концепція дослідження обґрунтовується науковими підходами, які були застосовані у процесі дослідження:

1) *історичний*, у межах якого виховання духовності особистості розглядається як історико-культурний феномен у становленні педагогіки виховання;

2) *філософський підхід* дозволяє розглядати духовність як особливу якість людини, пов'язану з питаннями Буття, свого місця в житті тощо;

3) *системно-хронологічний підхід* передбачає забезпечення єдності дій у вирішенні завдань на всіх етапах формування світогляду;

4) *релігієзнавчий підхід* допомагає по-іншому розглядати проблему формування світоглядно-духовного світу особистості, який, крім фізичної та духовної складової особистості, визнає ще й душевну складову;

5) *секулярний підхід*, який на відміну від релігієзнавчого, дозволяє зрозуміти, що дух, душа, духовність виступають всього лише метафізичними аналогами точних понять: свідомість, розум, моральність, психіка тощо;

6) *комплексний підхід*, який з'єднує різноманітні фактори, що мають ключове значення для виховання: єдність цілей та форм і методів виховного впливу; належне врахування у вихованні організаційних, ідеологічних і соціальних векторів розвитку суспільного життя, які впливають на виховання; вдосконалення системи планування і координації тих структур, що займаються вихованням або дотичні до виховання тощо;

7) *діяльнісний підхід* допомагає побачити, як духовні потреби та мотиви людини набувають особистісного сенсу, змінюються, розвиваються в діяльності, поступово утворюючи єдність свідомості та поведінки;

8) *міждисциплінарний підхід* – дозволяє вивчити особливості тлумачення дефініцій дослідження, наприклад, філософами, психологами, педагогами, представниками православної педагогіки, зарубіжними вченими різних шкіл;

9) *аксіологічний та культурологічний* підходи конкретизують ті культурні та духовні цінності, які складають основу чи є компонентом особистісного досвіду;

10) *антропологічний і гуманістичний* підходи доводять методологічну значимість філософських концепцій, допомагають у визначенні системи цінностей окремої особистості як пріоритетної над загальними цінностями;

11) *компаративістський підхід* допомагає виявленню виховних тенденцій в освіті у різних країнах, співвідношенню загальних тенденцій у вихованні, виявленню позитивних та негативних аспектів міжнародного педагогічного досвіду, форм і способів взаємозбагачення національних педагогічних культур, що безпосередньо дає можливість порівняти ідеї виховання духовності особистості у II половині XX ст. й окремо на початку XXI ст.

Наукові підходи до вивчення педагогічних ідей виховання духовності особистості пов'язані із завданням вищої школи – створити нову молоду людину, виховати такі її якості, як високий професіоналізм, активність,

діловитість, мобільність, почуття відповідальності, уміння працювати, швидко орієнтуватися в ситуації, приймати самостійні рішення, поважати працю, і найголовніше – залишатися Людиною, бути не тільки носієм загальнонаціональних цінностей, а й жити за законами добра, мудрості, духовності, краси. З'ясовано, що найбільш ефективними у нашому дослідженні є аксіологічний, міждисциплінарний, культурологічний наукові підходи, які доцільно застосовувати у комплексі.

Методологічною основою дослідження є філософські положення теорії пізнання про єдність духовних процесів, взаємовплив та взаємозалежність явищ навколишньої дійсності в конкретно-історичних умовах, обумовлених соціокультурним, історико-культурним, соціально-економічним та політичним контекстом; діалектика кількісно-якісних переходів; уявлення про несуперечливість релігійного та наукового, чуттєвого та раціонального осягнення світу; положення теорії наукового пізнання; сукупність наукових підходів щодо вивчення феномену духовності.

Теоретичною основою дослідження є наукові праці І. Беха, М. Боришевського, С. Вітвицької, О. Вознюк, С. Гончаренка, О. Дубасенюк, Є. Зеленова, І. Зязюна, А. Комарової, Л. Кальницької, В. Кафарського, В. Кременя, О. Лучанінової, О. Отіч, Ю. Пелеха, Е. Помиткіна, М. Савчина, І. Сіданіч, О. Сухомлинської, В. Сухомлинського, Т. Тхоржевської, Т. Тюріної, М. Чурсіна, Г. Шевченко, Ж. Юзвак та ін.

Методи дослідження: ретроспективний аналіз, синтез – у вивченні фактів та подій, їх осмисленні та виявленні тенденцій та закономірностей; індуктивні, дедуктивні та абдуктивні виведення – в аналізі структури та змісту поняття «духовність», зворотних зв'язків щодо виховання духовності останнього часу; функціональний аналіз – у вивченні структури та функцій духовності у життєдіяльності суспільства.

Джерельну базу дослідження становлять:

- законодавчі акти, нормативно-правові та стратегічні документи: Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», «Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР» (збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР), «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» (тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, 1958); Моральний кодекс будівельника комунізму; Програму КПРС, в якій, зокрема, затверджувалося, що до 1980 року радянський народ житиме при комунізмі (1961); Про зміни до пункту 1 наказу Міністерства освіти УРСР «Про введення курсу «Суспільствознавство» в середніх школах та педагогічних училищах Української РСР»; збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР (1962); Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР» (1966); Програмно-методичний документ «Приблизний зміст виховання школярів» (1970-ті рр.); Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977); Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи»; Постанова ЦК КПРС «Про подальше покращення партійного керівництва комсомолом та підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» (1984); Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи»; Пленум ЦК КПРС; рішення про загальне реформування всього освітнього простору Радянського Союзу (1988); Закон України «Про свободу совісті та релігійні

організації» (1991); Закон України «Про загальну середню освіту» (1999) та ін.;

- *доповіді*: «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» (тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, 1958 р.); «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (1992 р.);

- *матеріали вітчизняних та зарубіжних періодичних видань, збірників наукових праць*: періодична преса та українська література досліджуваного періоду («Барвінок», «Советская педагогика», «Радянська школа», «Прапор», «Spirituality in Higher Education», «Journal of Management Education», «Catholic Education», «Journal for the Study of Spirituality», «Educational Horizons», «International Journal of Children's Spirituality», та ін.);

- *довідкова література, фонди вітчизняних бібліотек*: Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського; архіви наукових бібліотек ЗВО (Маріупольського державного університету, Приазовського державного технічного університету, Донецького державного університету управління, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Національної металургійної академії України); матеріали проекту ДНПБУ ім. Сухомлинського «Видатні українські педагоги XIX – початку XX ст.», «Видатні українські педагоги XX ст.» тощо;

- *програми виховання та концепції*: Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) (1993), «Діти України», «Концепція національного виховання», «Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти», «Концепція сучасного українського виховання», «Національна доктрина розвитку освіти, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян»; «Концепція національно-

патріотичного виховання» (2009); «Концепція Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2013-2017 рр.»;

- *інтерпретаційні джерела*: монографії, дисертаційні праці, автореферати дисертацій, збірники наукових праць (архів збірника «Духовність особистості: методологія, теорія і практика) та окремі праці радянських, українських, російських і закордонних учених;

- *інформаційні матеріали і брошури закладів освіти*: протоколи міжвідомчої комісії МОН щодо тематики досліджень за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки; міжвузівські збірники з питань морального виховання студентів (архів);

- *електронні ресурси*: ресурси мережі Інтернет.

Організація дослідження. Дисертаційне дослідження було здійснено впродовж 2010-2020 рр. у два етапи: на першому (підготовчому) етапі відбулося обрання напрямку дослідження відповідно до можливостей та напрямку дослідження здобувача; на другому етапі (навчання у докторантурі) відбулося оформлення напрацьованих матеріалів у дисертаційне дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *вперше* у вітчизняній педагогічній науці теоретично здійснено комплексне дослідження проблем виховання духовності особистості, що містить як теологічні, так і наукові принципи та методи пізнання світу;

- *подальшого розвитку* набули наукові уявлення про сутність понять, якими послуговуються науковці: «духовність», «духовність особистості», «виховання», «духовне виховання», «духовна педагогіка»;

- *виявлено* основні елементи й особливості змісту поняття духовності особистості на сучасному етапі суспільного розвитку; виявлено основні недоліки сучасного освітнього процесу в аспекті виховання духовності сучасної молоді;

- *узагальнено та запропоновано* сучасне розв'язання наукової проблеми виховання духовності особистості в Україні;

– *доведено*, що духовність є не другорядним, а системоутворюючим елементом життєдіяльності суспільства;

– *отримало подальший розвиток* наукове уявлення про сутність і зміст понять «духовність» і «виховання», уявлення про перспективи виховання духовності особистості в освітніх закладах.

Практичне значення. Основні положення, результати й висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані педагогами та науковцями в науково-дослідній роботі; для ілюстрації концептуальних ідей сучасної педагогічної теорії виховання духовності особистості; у дослідженнях із історії та теорії педагогіки з проблем духовно-морального виховання студентської молоді. Отримані результати можна впроваджувати у навчальний процес закладів вищої освіти різних рівнів акредитації, у загальноосвітніх закладах з метою гармонійного розвитку особистості та суспільства загалом – за рахунок підвищення цілісності, обґрунтованості описання поняття духовності та засобів її формування.

Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці курсу лекцій з дисциплін педагогічного, історичного, філософського, психологічного напрямів, оскільки у дослідженні явище духовності проаналізовано у всіх згаданих вимірах. Так, у процесі викладання дисципліни «Історія педагогіки» корисними будуть матеріали стосовно еволюції педагогічних уявлень про виховання духовності та духовні моделі українських педагогів; для дисципліни «Філософія» – парадигмальні уявлення про духовність різних історичних епох, а також вплив соціально-політичного рівня розвитку тієї чи іншої епохи на спосіб виховання духовності особистості. Окремі результати наукового пошуку знайшли практичне втілення в організації та діяльності студентського наукового товариства «Філософські студії», зокрема в організації круглих столів, обговорень, що знайшло відображення в публікації тез, статей викладачів та студентів цього товариства.

Виявлені та проаналізовані у процесі матеріали дослідження та зроблені узагальнення доповнюють наявні знання, надають більш повне висвітлення низки наукових проблем щодо пов'язаних з вихованням духовності аспектів історії української освіти і національної педагогічної думки.

Особистий внесок автора. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею.

Упровадження результатів дисертації. Результати дослідження впроваджені в навчальний процес Коломийського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (довідка про впровадження № 58 від 22.05.2020), Донецького юридичного інституту МВС України (довідка про впровадження № 281 від 03.06.2020), Державного вищого навчального закладу «Донецький національний технічний університет» (довідка про впровадження № 62 від 21.09.2020), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка про впровадження № 01-28/1588 від 07.10.2020), Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» (№ 79 від 16.10.2020), Національного університету цивільного захисту України (акт про впровадження № 65 від 22.10.2020), Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка про впровадження № 68-20-909 від 27.10.2020), Полтавського інституту бізнесу Закладу вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая» (довідка про впровадження № 177 від 30.10.2020), Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (довідка про впровадження № 3 від 02.11.2020), Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка про впровадження № 1850 від 03.11.2020), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка про впровадження № 538 від 05.11.2020).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження були оприлюднені на науково-практичних конференціях:

закордонних: 10th International Scientific Conference «*Science progress in European countries: new concepts and modern solutions*» (Stuttgart, 25 October 2019); International scientific-practical conference «*Innovation around us*» (Svishtov, 27-28 February, 2020); International scientific-practical conference «*The current stage of development of scientific and technological progress*» (Karlsruhe, 05-06 March, 2020); International scientific-practical conference «*Достижения современной науки для развития будущего*» (Minsk, 16-17 March, 2020); 35th IBIMA (International Business Information Management Association) Conference (Seville, 1-2 April, 2020); International Scientific Internet Conference «*Organization and management in the services' sphere*» (Opole, 8 May, 2020);

усеукраїнських: Міжнародна науково-практична конференція «*Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва*» (Маріуполь, 23-25 травня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «*Г.І. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав*» (Маріуполь, 20-21 квітня 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «*Міжнародна діяльність університетів як фактор інноваційного розвитку вищої школи*» (Маріуполь, 18 вересня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «*Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету*» (Маріуполь, 2017); Міжнародна наукова конференція «*Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку*» (Дніпро, 29-30 березня 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «*Нова Українська Школа в умовах викликів сучасності*» (Маріуполь, 11 квітня 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «*Міжкультурна комунікація і глокалізаційні процеси у соціологічному вимірі*» (Маріуполь, 12 квітня 2019

р.); X Міжнародна науково-практична конференція *«Духовно-культурне виховання особистості в умовах входження людства в Епоху Культури»* в рамках міжнародного проекту Д. Пола Шафера «Епоха Культури» (Київ, 30 травня 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю *«Виховання духовної краси майбутнього професіонала»* (Покровськ, 15 жовтня 2019 р.);

регіональних: регіональний семінар *«Духовно-нравственное воспитание молодежи и христианская этика»* (Маріуполь, 2012); круглий стіл до 150-річчя від дня народження Георгія Івановича Челпанова *«Челпанівські читання»* (Маріуполь, 25 квітня 2012 р.); XIX підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ *«Актуальні проблеми науки та освіти»* (Маріуполь, 2017); XXI підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ *«Актуальні проблеми науки та освіти»* (Маріуполь, 01 лютого 2019); XXII підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ *«Актуальні проблеми науки та освіти»* (Маріуполь 07 лютого 2020 р.).

Отримані результати та висновки дисертації були обговорені на засіданні кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 9 від 27.05.2020 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображені у 59 публікаціях автора, із них 53 одноосібні, а саме: 1 монографія одноосібна, 22 статті — у наукових фахових виданнях України, 8 статей у зарубіжних періодичних виданнях (з них 1 у співавторстві, яку проіндексовано у наукометричній базі Web of Science), розділ у зарубіжній колективній монографії, 2 навчально-методичні праці (з них 1 у співавторстві), 25 в інших виданнях (з них 4 у співавторстві, з яких 2 статті проіндексовано у Scopus та Web of Science).

Особистий внесок автора в працях, написаних у співавторстві, полягає в теоретичному обґрунтуванні основних ідей і положень досліджуваної проблеми та в науковій обробці отриманих результатів.

Кандидатська дисертація «Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві Української СРР 1928-1933 років» зі спеціальності 07.00.01 — історія України захищена у 2010 р. у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна. Її матеріали не були використані в тексті докторської дисертації.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (562 найменування, із них 95 — іноземними мовами), додатків. Повний обсяг дисертації складає 464 сторінки, обсяг основного тексту – 382 сторінки. Дисертацію проілюстровано 4 таблицями.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У першому розділі обґрунтовано провідні методологічні підходи до аналізу педагогічних ідей виховання духовності та понятійно-категоріального апарату дослідження, представлено результати аналізу проблем духовності у педагогічній та історичній площинах, трансформацію понять «духовність», «виховання» від античності до ХХІ ст., подано філософсько-релігійне підґрунтя педагогічних ідей виховання духовності особистості та акцентовано увагу на аксіології виховання духовності особистості в епоху постмодерну.

1.1. Обґрунтування провідних методологічних підходів до аналізу педагогічних ідей виховання духовності особистості та понятійно-категоріального апарату дослідження

Науковим підґрунтям для дослідження педагогічних ідей виховання духовності стали методологічні підходи, які дали змогу дослідити сутність та характер впливу суспільно-економічних і культурно-освітніх детермінант певних епох на проблеми виховання духовності.

Питання методології у педагогічній науці в умовах сьогодення є особливо складним, багатозначним і спірним. Методологічне підґрунтя виховання духовності особистості повинно визначатися передовсім не наявними теоріями, принципами та підходами, а змістом та характером актуальних потреб виховання, характерними для різних етапів становлення, розвитку його видів та суттєво впливають на зміст, пріоритетні тенденції, формування відповідного виховного поля, яке б визначало відповідну виховну стратегію державного поступу. Питанням методологічних засад

педагогіки присвячені достатньо чисельні праці українських учених, якими означено конкретні завдання методології, її теорії, підходи, принципи тощо.

Підхід у навчанні і вихованні – це сукупність прийомів, методів, форм, засобів впливу на особистість, за допомогою яких відбувається навчання і виховання підростаючого покоління. Відомі підходи, як поняття «парадигма» використовуються у філософії, наукознавстві та педагогіці для визначення як взірця, прикладу в стратегії виховання, так і системи ідей та уявлень про виховання, його найголовніших завдань, принципів та засобів, характерних тій чи іншій історичній епосі. Потреба в окресленні провідних методологічних підходів до проблеми аналізу педагогічних ідей виховання духовності в Україні викликана необхідністю окреслити методологічне поле нашого дослідження.

Дослідження процесу розвитку педагогічних ідей виховання духовності потребує різноаспектної методології, що викликано ключовими словами самого об'єкта дослідження: «особистість» ↔ «педагогічні ідеї» ↔ «виховання», «духовність». У зв'язку з цим виникає потреба у використанні кількох провідних методологічних підходів, серед яких ми виділили:

Філософський підхід. Не можна не враховувати тих оригінальних ідей і тонких спостережень, що їх висловлювали філософи в минулому. Саме їх погляди допомагають нам опанувати духовність як особливу якість людини, пов'язану з питаннями Буття, свого місця в житті тощо. Філософи переймалися ідеєю про те, що людина є ядром думки, яка осягає таємниці буття, і є похідним для тлумачення будь-яких філософсько-психологічних проблем. Основні положення різних філософських шкіл і напрямків – це підґрунтя духовності як педагогічного явища. У розумінні духовності величезну роль відіграли різні релігійні системи, які, як найважливіший аспект культурного життя суспільства, накопичили багатовіковий досвід пізнання духовного [179, с. 21]. Ми вважаємо, що проблему духовності можна вирішити тільки в діалозі культур, де головна мета – виявлення

сутності духовності, може бути виявлена тільки в точці перетину цих культур.

Системно-хронологічний підхід. Основи системного підходу стали застосовуватися в педагогічній науці досить недавно; основні засади цього підходу сформувалися в царині філософії. Системний підхід передбачає забезпечення ще однієї умови – єдності дій у вирішенні завдань на всіх етапах формування світогляду. Цей принцип пронизує всю систему виховання і навчання і дозволяє гармонізувати їх взаємовплив і зробити процес виховання більш керованим і коректованим [165; 194; 229; 340; 347; 357]. Системно-хронологічний підхід полягає у детальному аналізі явищ і процесів у визначеній системі й площині часу (визначений період досліджуваного процесу, явища тощо), що уможливорює упорядкування та розгляд явищ і процесів у їх взаємозв'язках та цілісності. Виховний процес ґрунтується на принципах, взаємозв'язок яких складає систему. Систем виховання безліч, відповідно й принципи закладені в їх основи відрізняються один від одного. Історичний підхід до виховання духовності особистості, представлений у джерелах II половини XX ст.- початком XXI ст., цілком претендує на сучасне осмислення, переосмислення та використання у певних теоретичних, методичних і прикладних рамках, які є сучасними суспільними, культурними, інтеграційними, педагогічними та іншими чинниками. Хронологічні межі нашого дослідження визначають достатню різноманітність історико-педагогічних джерел, проте зауважимо, що в переважній більшості вони загально доступні для дослідників з огляду на їхню наявність у сучасних бібліотеках. Узагальнюючи й класифікуючи їх, ми здебільшого підтримуємо наукові позиції сучасних дослідників.

Релігієзнавчий підхід дає нам розуміння людини в православній педагогічній антропології, який є набагато детальнішим, ніж у світській педагогічній антропології – крім фізичної та духовної складової, виділяється ще й душевна складова. Основною рисою світської педагогіки є те, що в якості основи і відправної точки виховання духовності

особистості, вона пропонує, в першу чергу, знання і мораль в перспективі очевидного успішного і морального функціонування людини в навколишньому фізичному світі. Православна ж педагогіка будується на визнанні абсолютної значущості категорій Добра і Зла, з визнанням існування реальності духовного світу [43, с. 18]. Оскільки дух розуміється як абстрактне, нематеріальне явище, то під духовністю розуміється спрямованість до високої моралі, етики та естетики, інтерес до всього піднесеного і прекрасного, особливо в поезії, музиці, літературі та інших видах мистецтва. Чим вище духовність людини, тим більшою мірою вона повинна володіти позитивними, кращими властивостями, бути прикладом для наслідування.

Секулярний підхід. Дух, душа, духовність виступають як всього лише метафізичні аналоги точних понять: свідомість, розум, моральність, психіка тощо, адже вони зручні для додання ідеальним діяльним силам, здібностям і прагненням людини відтінку особливої височини. Часто Дух визнають головним терміном духовності та релігії, тому відносно цього поняття підійти до конкретизації представляється можливим тільки після того, як буде виявлено джерело духу і дана характеристика джерела. Тільки після цього можна говорити про те, де і в якій мірі має місце наповненість духом, тобто духовність, яка до того ж тісно пов'язана з культурним життям [343, с. 191].

Комплексний підхід. Сутність цього підходу полягає в тому, що він є різновидом системного і структурного підходів, разом з тим відрізняється від них, оскільки об'єднує різноманітні фактори, що істотно впливають на виховання, а саме: цілісність мети та напрямів виховного впливу; врахування впливу факторів суспільного життя; вдосконалення виховної діяльності; виховання протягом всього життя; верифікація виховного впливу та його ефективності.

Діяльнісний підхід. Визначення діяльності як основного фактора усвідомлення людиною свого місця у світі. Цікавими для нашого

дослідження є роботи О. Леонтьєва, який приділяв значну увагу особистості з точки зору діяльнісного підходу, яка представляє собою систему діяльності людини, сферу мотивів, потреб людини в їх співвідношенні з метою. Духовні потреби та мотиви людини набувають особистісного сенсу, змінюються, розвиваються в діяльності [190]. Виробляється в діяльнісному підході єдність свідомості і поведінки. За межами навчального закладу повинен розглядатися як сукупність різних видів соціального досвіду, який засвоюється у процесі соціалізації. Чим різноманітніше представлено соціальну дійсність, чим повніше вона інтеріоризується особистістю, тим ефективніше буде проходити процес соціалізації особистості [190].

Міждисциплінарний підхід – умова, за якою дослідник найкраще може вивчити особливості тлумачення дефініцій дослідження, наприклад, філософами, психологами, педагогами, представниками православної педагогіки, зарубіжними вченими різних шкіл. На цьому підході наголошує О. Сухомлинська: «...сучасні дослідницькі методики, що вивчають педагогічні події і факти другої половини ХХ ст., мають спиратися на інтегративні підходи, осмислювати міждисциплінарний простір» [371]. Так, у контексті системи «дух-духовність-душа» саме душа має «психологічний статус». Духовність не структура, але разом із свободою і відповідальністю, вона є способом існування людини, що досягнула рівня особистісної зрілості. Ми торкнулися особливостей духовності через призму екзистенціальних поглядів: кожна людина сама вирішує, що слід вважати моральним чи аморальним. Людині може бути нав'язаний стереотип поведінки і навіть певний образ мислення, але переживання залишаються глибинною внутрішньою діяльністю суб'єкта. Саме тому у педагогіці духовність є центральним, глибинним, об'єднуючим, синтезуючим принципом усіх можливих категорій навчання та виховання, методологічним принципом організації навчально-виховного процесу. Сучасний етап розвитку суспільства потребує перегляду тих парадигм

педагогіки, які були вироблені раціоналістичною традицією Західної Європи, радянською філософією та педагогікою.

Аксіологічний та культурологічний підходи. У межах аксіологічного підходу конкретизуються ті культурні та духовні цінності, які складають основу чи є компонентом особистісного досвіду; культурологічний підхід дає можливість співвіднести загальнолюдське та індивідуальне в особистісній культурі людини. Розуміння феномену духовності поглиблює педагогічна аксіологія, яка поєднує в собі філософські, соціологічні, історичні та культурологічні засади формування системи цінностей на особистісному, груповому та загальнокультурному рівні. Аксіологічні засади навчально-виховного процесу, підготовки фахівців, соціалізації особистості розглядаються досить широко в науковому доробку І. Беха [32], М. Боришевського [45], Е. Помиткіна [273], Г. Шевченко [449]. Освіта розглядається як частина виховного процесу у культурному середовищі, а метою освіти є духовний саморозвиток і самовизначення особистості в аксіологічному просторі.

Антропологічний і гуманістичний підходи. Для нашого дослідження методологічну значимість становлять філософські концепції антропологічного і гуманістичного напрямів. Основні положення філософської антропології базуються на визначенні системи цінностей окремої особистості як пріоритетної над загальними цінностями. Представники екзистенціалізму (К. Ясперс, М. Хайдеггер, Ж.П. Сартр) проголошують унікальність особистості, її активність у процесі особистісного духовного руху; підкреслюють необхідність створення «поля свободи» у педагогічному процесі, яке буде срияти створенню умов для самотворення людської особистості. Представники гуманістичної психології А. Маслоу, О. Горній, К. Роджерс вважають, що людина керується в житті своєю внутрішньою системою відношень, людина здатна усвідомлювати свої потреби й прогнозувати їх задоволення. Гуманна парадигма дозволяє мати знання для того, щоб розуміти оточуючий світ і

себе в ньому, щоб жити у злагоді з природою й самим собою. Тільки та людина, яка піклується про розвиток душевних якостей, зможе гідно вийти з будь-якої ситуації. Адже відомо, що без духовного життя не було б тієї людської культури, яка створювалася віками.

Компаративістський підхід. Завдяки компаративістиці ми можемо порівняти ідеї виховання духовності особистості у II половині XX ст. й окремо на початку XXI ст., який пов'язаний з незалежністю України. У комуністичній педагогіці моральне виховання посідало другорядне місце серед інших видів виховання, хоч і було висунуто ідею всебічного розвитку особистості. За радянських часів школа була заформалізована. У більшості випадків комуністичне виховання призводило лише до моральної деградації людини, бо мораль фактично обслуговувала ідеологію і все зводилося до зовнішньої поведінки людини. На сучасному етапі в освіті теж висуваються завдання виховання всебічно розвиненої духовно-моральної учнівської особистості, яка стає такою через формування моральної свідомості, розвитку моральних почуттів, виховання звичок моральної поведінки.

Освіта виступає цінністю, бо її зміст визначається виховними завданнями. Спрямовуючи діяльність закладів вищої освіти на європейський вибір, держава висуває соціальне замовлення на виховання нового покоління, орієнтованого не тільки на знання, але й на духовно-культурні цінності.

Наше дослідження представлено пластом історико-педагогічних праць таких учених: В. Андрущенко «Духовне оновлення суспільства» (1990) [109], Л. Артемова «Історія педагогіки України» (2006) [15], О. Вишневський «Теоретичні основи сучасної української педагогіки» (2003) [64], В. Галузинський «Педагогіка: теорія і історія: навч. посіб.» (1995) [74], О. Любар «Історія української школи і педагогіки: хрестоматія» (2005) [138], О. Олексюк «Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва (2004) [233], М. Савчин «Духовний потенціал людини» (2001) [339], С. Сірополко «Історія освіти в Україні» (2001) [351],

С. Сисоєва «Нариси з історії розвитку педагогічної думки» (2003) [224], О. Сухомлинська «Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм» (2005) [371], Г. Шевченко «Проблеми духовності людини ХХІ століття. Духовність особистості у вимірах культури, виховання та освіти» (2017) [449].

Підґрунтям для визначення методологічних засад роботи, її загальнонаукового осмислення та фундаментального трактування виховання духовності особистості стали праці з філософії, психології, наукової публіцистики, які достатньо чисельно представлені у дослідженні. Серед них: Л. Баран, Т. Власова «Духовні цінності в умовах глобальних цивілізаційних трансформацій» (2009) [111], Т. Борисова «Онтологія духовності крізь призму православної антропології» (2009) [43], М. Боришевський «Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності» (2010) [45], Л. Буєва «Человек: деятельность и общение» (1978) [50], Г. Бурбуліс, В. Кемеров «Духовность и рациональность» (1986) [51], С. Возняк та ін. «Духовні цінності українського народу» (1999) [112], Б. Гершунский «Философия образования для ХХІ века» (1998) [76], А. Зеличенко «Психология духовности» (1994) [128], І. Зязюн «Філософія педагогічної дії» (2008) [130], П. Ігнатенко «Аксіологія виховання: від термінології до постановки проблем» (1997) [135], М. Лєдзінська, І. Філіппова «Психологія. Цінності. Духовність» (2018) [309], І. Новиченко та ін. «Духовна велич України» (2004) [108], Е. Помиткін «Психологія духовного розвитку особистості» (2007) [273], М. Савчин «Духовна парадигма психології» (2013) [338], О. Сухомлинська «Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнсько-моральних цінностей» (2002) [370].

Особлива увага приділена аналізу й осмисленню досліджень, документів щодо ідеології виховання, духовності особистості в радянській педагогіці у II половині ХХ ст. Серед них наступні: Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти

в СРСР» (1958) [225], Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР (1958) [297], Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні: тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. (1958) [225], Моральний кодекс будівельника комунізму [218], Програму КПРС, в якій, зокрема, затверджувалося, що до 1980 року радянський народ житиме при комунізмі (1961) [302], Про зміни до пункту 1 наказу Міністерства освіти УРСР «Про введення курсу «Суспільствознавство» в середніх школах та педагогічних училищах Української РСР». (1962) [225], Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР (1966) [290], Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці (1977) [284], Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи (1984) [282], Постанова ЦК КПРС «Про подальше покращення партійного керівництва комсомолом та підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» (1984) [283], Пленум ЦК КПРС. Рішення про загальне реформування всього освітнього простору Радянського Союзу (1988) [204], Закон України Про свободу совісті та релігійні організації (1991) [296], Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні. Декларація (1992) [286], Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) (1993) [285], Закон України Про загальну середню освіту (1999) [287] та ін.

Вищезазначена нормативно-правова база створює умови для усвідомлення ключових завдань виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, які полягають у поціновуванні власного та суспільного життя. Такий саморозвиток особистості неможливо запланувати. Настав час спростувати міфологеми минулих часів та епох, коли кінцевою метою людства було

виживання й споживання, і перейти до парадигми самореалізації особистості у вільному суспільстві. Тож постає питання: як і де, за яких умов відбувається сьогодні, відбувалося в добу радянської педагогіки виховання духовності учня/студента як особистості?

Таким чином, обґрунтовано необхідність застосування кількох методологічних підходів до аналізу проблеми виховання духовності як рівня розвитку особистості і суспільства, який є консолідуючим началом, здатним об'єднати людей. Духовність покликана стимулювати національне відродження України, забезпечити громадянський мир і злагоду в суспільстві.

Системно-хронологічний підхід буде наскрізним для нашого дослідження, оскільки завданням роботи є показати еволюцію педагогічних ідей виховання духовності особистості, а саме логіка, системність і послідовність дадуть змогу створити цілісну і об'єктивну її картину. З огляду на міждисциплінарний підхід у нашому дослідженні зробимо спробу подати розуміння проблеми виховання духовності психологами, філософами, представниками духовної педагогіки, релігії.

Понятійно-категоріальний апарат педагогічної науки – це не лише тезаурус понять, що охоплює всі терміни з їх науковим тлумаченням, котрі використовуються у дослідженні, а є комплексом взаємопов'язаних понять, у яких відображаються ключові змістово-функціональні аспекти запропонованої теорії.

Наша робота ґрунтується на тезі про те, що виховні, а особливо пов'язані з духовністю, процеси та факти неможливі без урахування конкретних суспільно-історичних обставин та умов, які визначають сутність, зміст, специфіку, особливості перебігу, суспільну чи особистісну доцільність.

Який філософський смисл несе в собі дефініція «духовність», як розумівся термін «виховання» в різні періоди становлення педагогіки, в розумінні великих українських педагогів періоду II половини XX століття й

до початку ХХІ ст, до 2020 року. Де відбувається процес виховання духовності особистості – в межах виховної системи, системи виховання чи виховної роботи? Треба розвести й уточнити ці поняття.

За допомогою тлумачних словників, словників із філософії, педагогіки, словника наукових термінів, сучасної української мови та інших, монографій і досліджень з педагогіки вищої школи ми встановили певне семантичне поле для уточнення сутності, структури, характеристики основних дефініцій нашого дослідження.

Буття все частіше розглядається у педагогіці виховання як розвиток потреб від фізіологічних до вищих, як категорія, що означає духовно наповнене життя, сутність існування (наприклад, «радість буття»). Все частіше педагоги доходять висновку про те, що змістом виховання повинен стати зміст життя дитини. Аналізуючи різні підходи до визначення категорії «виховання», ми виявляємо, що більшість авторів розглядають його в трьох аспектах – соціальне явище, процес і діяльність, що відображають три аспекти духовного буття людини: її соціокультурне (вибір і здійснення, відповідно до культури, способу життя і поведінки), індивідуальне (самостворення суб'єкта у культурному процесі) і співпричетне буття разом зі значущими «Іншими» особистостями. В етичних навчаннях цим трьома аспектами відповідають мораль, моральність і духовність.

Словосполучення «виховання духовності особистості» розкладається на окремі, але взаємопов'язані поняття: «виховання», «духовність», «особистість».

Сьогодні, як зазначає О. Дубасенюк, існує достатня кількість праць про виявлення теоретичних передумов щодо засвоєння фундаментальних педагогічних понять у дослідженнях [305]. Ми будемо послуговуватися матеріалом професорки для теоретичного висвітлення нашого завдання.

Уважаємо, що дефініції «виховання», «духовність» пов'язані з виникненням теоретичних концепцій виховання й освіти для побудови

цілісної системи світського виховання (їх відносять до класичної педагогіки).

Відомо, що кожна наука оперує набором своїх термінів і характерних понять. У педагогіці ними є «освіта», «навчання», «виховання», «розвиток», «едресація», «національне виховання», «громадянське виховання», «метод навчання», «метод виховання» тощо. Зупинимось лише на тих поняттях, що мають для нас принципове значення, а саме: «виховання», «духовність», «педагогічна ідея», «особистість». Непрямо торкнемося й поняття «радянська педагогіка» в силу застосування чи вживання цього терміна з огляду на наше завдання – дослідження в педагогіці II другої половини XX століття.

Аналіз довідкової літератури та праць вітчизняних і зарубіжних дослідників дає можливість подати тлумачення змісту цих дефініцій.

З психологічної точки зору процес виховання означає встановлення рівноваги між особистістю і зовнішнім середовищем, що становить компонент її діяльності. Він тісно пов'язаний із особистістю, яка приймає ті чи інші цінності людей як свої.

Основою особистості є самосвідомість людини (за Л. Виготським [73]), що виникає саме в перехідний період підліткового віку. Поведінка стає поведінкою для себе, людина усвідомлює себе як певну єдність. Особистість – це суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт історичного процесу (Б. Ананьєв [9]). Особистість – відносно пізній продукт суспільно-історичного та онтогенетичного розвитку людини (О. Леонтьєв [190]). Індивід стає особистістю через формування в нього свідомості та самосвідомості, утворення системи психічних властивостей, здатності брати участь у житті суспільства (Г. Костюк [169]).

Отже, виховання духовності особистості відбувається на рівні свідомості та самосвідомості, найбільш придатний вік – підлітковий, коли підростаюча дитина легко засвоює приклади, які бачить у житті. Педагоги при цьому не забували про природну сутність особистості. Природне

«знімається» в суспільному, але не усувається, а діє на всіх етапах життя особистості.

Будь-яке виховання є водночас і самовихованням, а всяке самовиховання є також і вихованням, оскільки свої ціннісні орієнтації людина запозичує зі зовнішнього середовища [63]. Виховання – процес духовний, він не може трактуватися тільки як цілеспрямований вплив на особистість з метою формування в ній певних якостей (авторитарна педагогіка). Сутність його – в задоволенні морально-етичних потреб людини (яка «сама себе виховує»).

Погоджуємося, що людина є суб'єктом виховання (самовиховання), що впливає з природи повноцінної діяльності [63].

Таблиця 1.1

Дефініція «виховання» у вітчизняній педагогічній теорії та довідковій літературі

ПІБ педагога	Тлумачення дефініції
П. Каптерев	мета виховання полягає у передаванні знань, укладу життя, поглядів, переконань, навичок та навіть думок молодшому поколінню від старшого.....Через виховання навчають, повідомляють, навіюють, переконують, докоряють, виправляють, усе найкраще прагнуть передати вихованцю [149, с. 7].
М. Пістрак	виховання визначається як «соціальне й тільки соціальне явище», виховання – це цілеспрямований і систематичний процес впливу вихователя на вихованців з метою привити їм якості, які цінуються людьми і суспільством. Мету виховання припускає набір доцільних дій для досягнення певних якостей моделі особи, доповненої з урахуванням соціальних вимог і самовиховання [264, с. 18].
Л. Клочек	Виховання – це цілеспрямований вплив (в процесі навчання, паралельно з ним або поза його межами) на людину з метою формування у неї певних (які розглядаються суспільством на кожному конкретному історичному етапі розвитку як суспільно значущі, позитивні) ціннісних орієнтацій, принципів поведінки, систем оцінок, ставлення до себе, до інших людей, до праці, до суспільства, до світу в цілому [153, с. 39].

Підручники радянської доби	передавання у процесі виховання досвіду старших поколінь – підростаючим [164, с. 5]
Л. Белова	виховання – це планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування задалегідь сформульованих настанов, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, самовдосконалення та соціалізації [37, с. 294]
О. Вишневський	це процес формування досвіду (моделі) поведінки людини у духовній та соціальній сферах, а також у її стосунках з природою. Вихованість передбачає наявність у людини механізму орієнтації й саморегуляції, в основу якого покладено прийняті нею цінності, ставлення до всього, з чим вона стикається [63].
Тлумачний словник з інформаційно- педагогічних технологій	виховання (як пед. явище) 1) цілеспрямована професійна діяльність педагога, що сприяє максимальному розвитку особистості дитини, входженню її в контекст сучасної культури, становленню як суб'єкта власного життя, формуванню її мотивів і цінностей; 2) цілісний, свідомо організований педагогічний процес формування й утворення особистості в навчально-виховних установах спеціально підготовленими фахівцями; 3) цілеспрямована, керована й відкрита система виховної взаємодії дітей і дорослих, у якій вихованець є паритетним учасником і має можливість вносити в неї зміни, що сприяють оптимальному розвитку дітей (<i>у цьому сенсі дитина є й об'єктом, і суб'єктом</i>); 4) надання вихованцеві альтернативних способів поведінки в різних ситуаціях, залишаючи за ним право вибору й пошуку свого шляху; 5) процес і результат цілеспрямованого впливу на розвиток особистості, її відносин, рис характеру, якостей, поглядів, переконань, способів поведінки в суспільстві (<i>у цьому розумінні дитина – об'єкт пед. впливу</i>); 6) цілеспрямоване створення умов для освоєння людиною культури, внесення її в особистий досвід через організований тривалий вплив на розвиток індивіда з боку навколишніх виховних інститутів, соціального й природного середовища, з врахуванням його потенційних можливостей з метою стимулювання саморозвитку й самостійності; 7) (<i>у найвужчому,</i>

	конкретному значенні) складові частини цілісного виховного процесу: розумове, спрямоване й т.д. [376]
Всесвітня енциклопедія: Філософія ХХ ст.	виховання – робота з цінностями, сенсами, системою стосунків людини з її емоційно-вольовою й рефлексійною сферами, з тим, що дає змогу дитині, дорослому усвідомлювати, оцінювати й удосконалювати себе як головний фактор, що визначається, насамперед, якістю власного буття. [72]
Психологічна енциклопедія	виховання – це цілеспрямований і планомірний вплив на свідомість і поведінку особистості з метою формування у неї моральних понять і установок, принципів, ціннісних орієнтацій і навичок практичної поведінки, які створюють умови для її розвитку і готують до майбутньої діяльності [306].
Енциклопедія освіти	виховання – усвідомлене та цілеспрямоване зрощування людини як особистості у відповідності зі специфікою цілей, соціальних груп і організацій, в яких воно здійснюється [118].
І. Бех	виховання як формування гармонійно і всебічно розвиненої особистості, підготовленої до ініціативної соціальної і професійної діяльності в сучасному суспільстві, особистості, здатної сприймати й примножувати його цінності. [32, с. 58]

В. Галузинський та М. Євтух відносять поняття «виховання» до процесуальних категорій педагогіки [74].

Спостерігаємо, що в тлумаченні цієї дефініції задіяні певні родові слова-детермінанти, які підкреслюють поступальну дію того, кого виховують.

Визначаючи суспільно-педагогічні слова-детермінанти виховання як процесу наголошуємо, що нами для цілісного означення проблеми взято найбільш загальні визначення, які включають у себе низку інших, що цілісно складають загальну картину означеного виховного процесу. Уважаємо, що жодне із визначених науковцями ключових слів (вплив, процес, передавання досвіду, створення умов, процес і результат, надання

способів, професійна діяльність викладача, відкрита система взаємодії та інші) не є самодостатнім феноменом. Вони завжди перебувають у тісному взаємозв'язку, впливають та взаємозумовлюють одне одного. Системність, цілісність, взаємовплив, взаємозалежність цих слів-детермінант складають підґрунтя виховного процесу, виховання духовності, від них залежить загальний вектор розвитку виховання духовності на конкретному історичному етапі у певних суспільних обставинах.

Наше уточнення поняття «виховання» з врахуванням педагогічних завдань II половини XX ст є: **виховання** – це планомірний вплив на свідомість і поведінку особистості з метою привити їм якості, які цінуються людьми і суспільством. У результаті формується людина, яка стає частиною благополучного суспільства, що задовольняє всіх. Людина програмується за допомогою строго наукових методів з використанням державних засобів масової інформації таким чином, щоб він став ідеальним споживачем, або автоматом, адекватно реагує на всі накази панівної політичної, військової та промислової системи.

Для початку XXI століття характерним було б наступне уточнення: виховання – це створення педагогічних умов для особистості щодо засвоєння нею духовно-моральних цінностей та досвіду суспільства. Отже, виховання є педагогічною категорією, яке відповідає соціальним явищам і в кожному епоху до виховання висувалися завдання в широкому педагогічному, вузькому та гранично вузькому розумінні.

Необхідним уточненням дефініції «виховання» для II половини XX ст. в Україні є поняття «комуністичне виховання», яке стало системоутворюючим поняттям, яке відображало сутність і визначало предмет вивчення радянської педагогіки. Воно охоплювало всі напрями діяльності, спрямованої на формування особистості людини нового соціалістичного типу. У ньому відображались цілі виховання в соціалістичному суспільстві; об'єкт виховання; основні організаційні

форми реалізації виховного впливу. Проте підходи до визначення сутності самого явища виховання були далеко не однозначними [305, с. 71].

Ключовим для нашого дослідження є розуміння поняття «духовність».

У різні часи під впливом суспільно-політичних чинників існували різні світоглядні парадигми, а, отже, по-різному трактувалося поняття «духовність». Особливості вивчення духовності полягали у трактуванні цього поняття в неодмінному зв'язку з ключовими світоглядними поняттями, як-от: Істина, Краса, Добро, а з ними і через них – також із ставленням до Бога.

Природі духовного початку людини присвячено багато праць відомих педагогів, письменників, філософів Нового часу (В. Гегель, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Л. Фейєрбах та ін.). Цікавими для нашого дослідження є педагогічні погляди педагогів-гуманістів на природу духовності.

Ідеї українських та російських філософів М. Бердяєва, В. Соловйова теж послужили для методологічного обґрунтування проблеми виховання духовності особистості. Духовно-моральне оновлення суспільства вони бачили у визнанні пріоритету духовності особистості. Духовність у розумінні М. Бердяєва – це найвища якість, цінність, найвище досягнення в людині, адже вона переробляє, перетворює «природний і історичний світ, вносить в нього свободу і зміст» [29, с. 62].

Подаємо тлумачення цього поняття у довідковій літературі та працях психологів, представників релігійної педагогіки, філософів:

- духовність є здатністю до позитивних перетворень фундаментального рівня, тобто до духотворних дій, які сприяють проявам духу [103];

- духовність – це складний багатоструктурний феномен, який характеризує внутрішній світ індивіда і виявляє себе через: моральність, збереження чистого сумління, безкорисливість, відповідальність, служіння людям через добродіяння, ввічливість у стосунках [342];

- духовність – специфічно людська риса, особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитах, моральності [251, с. 166];

- духовність є найвищим щаблем серед ієрархії цінностей і водночас абсолютною цінністю; обумовлена світоглядом і вірою спрямованість людини до Бога і до ідеалів, які перебувають на нижчих рівнях ієрархії цінностей і трактуються згідно з Божим законом; духовність – це певний стан людини і суспільства, який формується, виробляється важкою працею душі самої людини і самого суспільства, за участю їх власної волі і власних зусиль. [63, с. 177];

- духовність як здатність особистості розбудовувати себе у напрямі вищих ціннісних інстанцій; духовність як еквівалент морального розуму, гуманізму, совісності, пошуку ідеалу, в якому єдність Блага, Істини і Краси створює смисловий стрижень духовної діяльності людини [176, с. 7];

- духовність як категорія буття людини, яка свідчить, що вона здатне до творення і самотворення [389, с. 99];

- духовність - це поняття, що узагальнено відображає цінності (сенси) і відповідний їм досвід, протилежний емпіричному («матеріальному», «природному») існуванню людини або, принаймні, що відрізняється від нього. Духовність виявляється у зверненні людини до вищих цінностей, до ідеалу, в усвідомленому устремлінні людини до досконалості, Таким чином, одухотворення полягає в освоєнні вищих цінностей, у наближенні до ідеалу» [250, с. 159];

- духовність (від лат. spiritus — найтонший подих) – специфічно людська якість, що характеризується усвідомленням єдності Буття та зумовлює прагнення особистості до вдосконалення внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує її до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини [271, с. 183];

- духовність - це стан свідомості, що ґрунтується не на інтелекті, а на внутрішній зміст людей. Духовність - це практика найвищих людських чеснот [359, с. 361];

- духовність приходить до людини через віру в Бога, у відкритті Бога в собі, що надає людині найвищого смислу життя [339, с. 58];

- духовність – це складний психологічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання і привласнення нею сфери культури, олюднення, вrostання в неї, розуміння як власного надбання [370, с. 10];

- духовність – вектор руху людини до постійної роботи над своїм внутрішнім світом, над самовдосконаленням [390];

- духовність – інтегрована властивість особистості, яка виявляється у потребі жити, творити у відповідності з ідеалами істини, добра, краси, як показник людських взаємовідносин, морально-естетичної та громадянської позиції, здібності до співчуття, співпереживання, милосердя [439].

Ключові слова у тлумаченні поняття «духовність»: здатність до перетворень, феномен, людська риса/якість, найвищий щабель, еквівалент розуму, категорія буття, звернення до ідеалу, віра в Бога. Це все те, що людина може зробити зі своїм життям у найкращому розумінні цього слова. Але людина живе у суспільстві, де панує певна ідеологія, тому її свідомість постійно перебуває у стані ідейного вибору.

Сьогодні поняття «духовність», яке ще донедавна не можна було знайти у філософських словниках, педагогізується науковцями педагогічних розвідок з виховання.

Так, Г. Шевченко розглядає духовність як специфічну властивість людини, внутрішню енергетичну силу особистості, як проблему оволодіння смисложиттєвими цінностями, цілями та смислами. Духовність – процес постійного сходження до вершин найвищих цінностей і реалізації їх у

практичній діяльності, «цінність і невід’ємна ознака людини», «стрижень життя», «творчість за законами краси і красу вчинку» [449, с. 81].

Відтак, у педагогічному контексті духовність слід розуміти як визначальну характеристику особистості. Якщо говорити про українську освіту, доцільно розглядати духовність насамперед як динамічний процес внутрішнього розвитку особистості, в основі якого лежить моральний вибір на основі цінностей християнства, але який не обмежується здійсненням цього морального вибору [188, с. 169].

Отже, характеристика понятійно-категоріального апарату дослідження дає нам підстави усвідомити, що поняття «виховання», «духовність» по-різному тлумачаться філософами, науковцями з психології, педагогіки, релігійної педагогіки тощо. Але всі дослідження науковців об’єднує думка про необхідність й присутність цього феномену в житті людини, а особливо учнівської (студентської) особистості, яка відкриває для себе світ, шукає міцні підвалини віри.

Уточнення понять «виховання», «духовність» тощо із теорії та історії педагогіки є актуальним. У практику освітньо-виховного процесу нової української школи, вищої школи увійшли такі категорії, як «міжнародне виховання», «особистісна компетентність», «Я-концепція», «конкурентоспроможний фахівець», «духовно-культурна особистість», тому опосередковано ми будемо звертатися до цих понять у процесі висвітлення педагогічних ідей виховання духовності особистості у II половині XX ст.– початку XXI ст.

Аналіз ідей виховання та його проектування на проблематику нашого дослідження дає можливість дійти висновку про те, що виховання духовності особистості є динамічною, завжди відкритою системою. Цей висновок є важливим з огляду на його вплив на наступні кроки в аналізі феномена духовності в українських і зарубіжних реаліях, в добу постмодерну – з точки зору системного, аксіологічного та культурологічного та інших наукових підходів. Усі складові виховного

виховання мають увійти у формування духовності в сучасному постмодерному вимірі.

1.2 Генеза понять «духовність», «виховання» від античності до XXI ст.

Дослідження виховання духовності особистості природно має спиратися на історію духовності, адже феномен духовності існує в суспільстві й так чи інакше усвідомлюється суспільством із стародавніх часів. Ось чому теорію духовного виховання цікавить вивчення не тільки змін світоглядної основи в суспільстві, що відбувалися протягом тривалого історичного періоду, але й динаміка таких змін, тобто їх швидкість та радикальність.

Феномен духовності розглядався переважно крізь призму певних світоглядних орієнтацій. Дійсно, у різні часи під впливом суспільно-політичних чинників існували різні світоглядні парадигми, а, отже, по-різному трактувалося поняття «духовність». Особливості вивчення духовності полягали у трактуванні цього поняття в неодмінному зв'язку з ключовими світоглядними поняттями, як-от: Істина, Краса, Добро, а з ними і через них – також із ставленням до Бога.

Так, в епоху Середньовіччя, за часів беззаперечного панування християнської ідеології, філософське розуміння істини неможливе без християнського потлумачення «Бога», а відповідно, і феномен духовності, хоча і залежний від такої категорії як істина, трактується в парадигмі християнської теології. Відповідно, ця дефініція формується в межах парадигм різних епох. З історичного погляду, з метою аналізу концептуальних основ феномену християнської «духовності» виокремлюємо такі періоди розвитку теорії духовності: становлення поняття за Античності, розквіт християнської концепції у добу

Середньовіччя, еволюція поняття під впливом нових ідей у добу Відродження та Просвітництва.

У період становлення поняття «духовність» за часів античності, а відповідно зародження теорії духовного виховання, відстежуємо певні особливості та відмінності у поглядах мислителів різних філософських традицій.

Аналіз сучасного наукового дискурсу щодо проблеми осмислення понять «духовності» та «духовного виховання» у розумінні буття, дозволяє стверджувати, що старозавітний підхід до духовного виховання особистості був нормативним. З огляду на те, що всі спектри суспільного життя регламентувалися чітко встановленими правилами, ігнорувати їх було неможливо. Підґрунтям таких поглядів стали моральні закони, викладені у 10 заповідях Мойсея. Кожна з них обумовлювала окрему сферу життєдіяльності людини: ставлення до Бога, повагу до батьків, міжособистісну комунікацію. Допускалася помста за заподіяння шкоди, що, з погляду людини ХХІ ст., може здатися жахливим, однак для тогочасного суспільства було звичним. Отже, реалії того часу накладали відбиток на формування духовних орієнтирів, які й визначали суспільні норми та вектори діяльності людини. У зв'язку з цим основною функцією духовності було спрямовування людини на означений Богом шлях, недотримання якого каралося.

Висновки сучасних дослідників наштовхують на думку, що усіяко регламентований шлях розвитку суспільства є неефективним [447, с. 365]. До того ж старозавітні тексти засвідчують, що попри чітку регламентацію людського життя, духовність у вигляді віри в Бога постійно порушувалася.

У давньогрецькій філософській парадигмі поняття «духовності» тісно пов'язане з поняттям «калокагатії», тобто створювався певний суспільний образ ідеальної людини, який уособлював усі чесноти, як у фізичному плані, так і в етичному та естетичному, й до цього повинен був прагнути кожен суб'єкт суспільства з метою досягнення духовної досконалості. Безумовно,

це засвідчує, що давньогрецьке сприйняття духовності ґрунтувалося, у першу чергу, на формуванні певного ідеалу, на відміну від попереднього розуміння цього поняття, воно поєднувало в собі зовнішній образ, фізичні здібності та духовні якості, зокрема, справедливість, чесність, розважливість, мужність тощо. Відповідно, система заходів, пов'язаних з формуванням духовності у суспільстві, повинна була орієнтуватися не на сукупність моральних норм, які б визначали процеси життєдіяльності індивідів, а на створення певного ідеалу, який би став певним взірцем для наслідування з боку інших [546, с. 66]. Зазначений принцип закладання соціальних основ також суттєво відрізнявся від християнського сприйняття цього феномену, в окремих випадках навіть заперечував йому, оскільки головною метою людини було досягнення фізичної й морально-естетичної досконалості, а не слідування Божим заповідям та досягнення Граду Божого. До того ж життя людини не вважалося найвищою цінністю, а самогубство могло навіть схвалюватися, що є неприпустимим у християнській традиції, де таке явище вважається одним з найбільших гріхів.

Ідеальні образи в суспільстві було відображено в давньогрецькій літературі, а саме в «Іліаді» та «Одіссеї», при цьому важливе значення надавалося образу досконалої людини, яка визнає поряд з благородством дії благородство духу і ставить за мету їхнє поєднання [65, с. 45].

Сучасні дослідники переконані, що найкращі якості уособлювали давньогрецькі філософи, які, по-перше, у своїй діяльності керувалися певним суспільним досвідом та знаннями, а по-друге, особистість філософа була високорозвинутою, сповненою найкращих рис, що і робило його постать ідеалом для послідовників. Так, прибічники Піфагора дотримувалися його настанов, як божественних заповідей, а Піфагора зараховували до богів.

Варто зазначити, що погляди давньогрецьких філософів щодо поняття «духовності» не були однорідними. Так, школа філософів-софістів

запропонувала свій ідеал людської особистості, зорієнтований на досягнення особистого успіху. Філософи-софісти вважали, що у світі не існує нічого ідеального, а є лише везіння, за яке слід боротися, адже саме за допомогою нього індивід може досягти певного успіху у житті. Найкращим засобом такої боротьби, на їх думку, було мистецтво слова – риторика. При цьому філософи-софісти були переконані, що людина із сильною волею не вразлива до чужого впливу, а навпаки, завдяки технікам красномовства здатна самостійно встановлювати для інших правила, що сприймаються народними масами як істина і стають думкою більшості. Отже, основною ознакою ідеалу софістів є те, що вони ставили людину в центрі всесвіту, намагаючись виявити її індивідуальність та неповторність, тобто «Людина є мірою всіх речей».

Подібна практика зосередження людських прагнень на задоволенні власних потреб, зокрема досягнення матеріального успіху за будь-яку ціну, часто супроводжувалася нехтуванням моральних принципів. До того ж для формування такої особистості необхідно було створити відповідну виховну систему, яку сучасні дослідники вважають «бездуховною».

На противагу софістам, учення Сократа розглядало поняття «духовності» через призму існування у світі абсолютної істини, шлях до якої визначався як провідна мета життя людини, як спосіб подолання замкнутої індивідуальності, проголошеної софістами. Уособленням об'єктивної, абсолютної істини, за Сократом, є об'єктивні, моральні норми, які чітко розмежовують добро і зло на два світи [265, с. 145]. Згідно з цією думкою усвідомлення суспільством того, що є добром, а що злом, передбачить здійснення поганих вчинків, допоможе людям стати доброчесними. З цією метою слід створити спеціальну систему духовного виховання, основним вектором «духовності» якого повинно стати поширення серед людей знання про добро і зло. Однак, це вказує на те, що поняття «духовності» у Сократа та його послідовників було нормативним. Подібне філософське тлумачення дефініції «духовності» згодом зазнало

критики з боку Аристотеля, оскільки було неефективним. При цьому він зазначав, що знати істину й жити за настановами цієї істини – це різні речі, досягнення яких потребує чималих зусиль [14, с. 178].

Однак стверджувати, що сократичний метод формування «духовності» за допомогою духовного виховання був зовсім недієвим, не можна, оскільки під час діалогу з Сократом його співрозмовники самостійно створювали нові поняття про чесноти, що ставали їх внутрішнім надбанням. Якщо софісти розглядали людську особистість в її зовнішніх проявах, то Сократ намагався зрозуміти особистість насамперед з погляду її внутрішнього світу, її самооцінки. Відомий і крилатий вислів Сократа: «Пізнай самого себе». У цьому контексті світорозуміння Сократа перегукується з ідеальним способом духовного виховання, адже вони однаково зосереджені на внутрішньому світі людини. Таким чином, поняття «духовності» за доби Античності ґрунтувалося переважно на певних ідеалах, при цьому тогочасні ідеали не були абсолютними за своєю онтологічною сутністю.

Абсолютний ідеал, утілений у конкретній особистості, яка мала стати зразком для інших, для побудови суспільства на певних духовних постулатах, відстежується в християнській традиції філософського осмислення буття. Саме в християнській парадигмі світосприйняття істина існує незалежно від волі людини. Постать Ісуса Христа, яка володіє повнотою найвищих духовних якостей, втілює в собі всі можливі чесноти, а саме: смиренність, відмова від земних благ, чистота помислів, терпіння, працьовитість, милосердя, помірність; і це істина – абсолютний ідеал у духовному вихованні. При цьому сама людина має таку «духовність», бо вона була створена за образом Божим. Однак аналіз християнських джерел засвідчує, що в християнстві існує певна ієрархія: Бог – людина – світ. Цінність людського життя пов'язана з твердженням про її походження від образу Божого. Відповідно, кожна людська особистість набуває небаченої до християнства значущості як найвищого витвору Божої майстерності.

Така ідея простежується у особливій системі духовного виховання, яка в середні віки була однорідною у всіх країнах Західної Європи, що і визначило значний вплив християнської традиції. Основою християнської теорії духовного виховання є те, що мета людського життя – духовне перевтілення і шлях до Бога, через пізнання основних християнських догм.

Християнська концепція у власному трактуванні акцентує на важливості духовності окремої людської душі, духовності її внутрішнього світу, вважаючи «духовність» невід’ємною складовою людини, але у невід’ємному зв’язку з Богом. У християнській парадигмі характерною ознакою взаємодії учасників виховного процесу є єдність, світова гармонія під проводом Бога, у якій кожному учаснику визначено своє власне місце. Християнська парадигма, припускаючи існування об’єктивної істини, наповнює кожен історичний момент своїм змістом. Християнські принципи досягнення істини в кожний конкретний момент є частиною загального процесу взаємодії істини та людських прагнень [208, с. 121].

У середні віки на шляху формування абсолютної «духовності» важливого значення набуває християнське виховання, що вважається ідеальним. Основним виховним принципом є любов: «любов до Бога» та «любов до ближнього», відповідно висувається найвищий ідеал – любов, проявом якої є любов до людини. Християнська модель виховує розуміння цінності Іншого, Бога і людини. Згодом формувався й образ ідеального християнина, описаний церковно-повчальною літературою, уособленням якого є перші святі та Отці Церкви. Відповідно від народження дітей у християнських сім’ях виховували на ідеалах, схвалених Церквою. Формувалися обов’язкові до виконання заповіді й правила життя, які встановлювали норми поведінки. Однак заради любові до ближнього ці правила можуть порушуватися, а відповідно ідеальне в християнській концепції є вище за нормативне.

Євангельські настанови, викладені у Новому завіті, не нехтують старозавітними теоріями духовності, але поглиблюють їх. Одним з

основних засобів навчання християнської моралі був страх перед страшним судом, страх Божий, який очищує і перевтілює людину.

У XII-XIII ст. у суспільстві почала назрівати ідеологічна криза. Зміни догматів у католицькій церкві після церковного розколу в XI столітті спричинили переорієнтацію поглядів стосовно мети християнського життя. В ієрархії «Бог - людина - світ» людина віддалялася від Бога і ставала ближчою до світу. І тому божественні санкції на землі дозволили церкві вивищитися над людиною [79, с. 34].

У цей період філософи та богослови почали звертатися до античних ідеалів, де боги були наділені людськими рисами, а відповідно, були близькі до людей. Зміна панівного в суспільстві світогляду й поглядів на значення людського життя вплинула й на теорію «духовності». Так, П'єр Абеляр стверджував, що людина повинна дослухатися, у першу чергу, до власного сумління, для того щоб обрати істинний шлях життя [1, с. 58]. Філософ висунув думку про те, що було б доречно відокремити релігію від моралі, що стало певною передумовою ідей епохи Відродження.

Фома Аквінський використовував античні постулати, аби доповнити та отримати відповіді на суперечливі питання тогочасної теологічної концепції. На думку Фоми Аквінського, формування «духовності» людини залежить від зовнішніх чинників, і тому необхідно створити чітку нормативну базу, яка б допомогла індивіду зорієнтуватися в житті та обрати праведний шлях [3, с. 489]. Подібні думки набули широкого розповсюдження вже в епоху Пізнього Середньовіччя в країнах Західної Європи, де теорія «духовності» мала нормативний характер, ззовні впливала на формування людської особистості відповідно до панівної ідеології. Загалом такі ідеологічні настанови були популярними для всієї епохи Відродження.

У межах теорії «духовності» почала зароджуватися концепція праведності через добрі вчинки. При цьому вважалося, що самої віри недостатньо для досягнення Царства Божого, а справжній християнин має

доводити це через добрі справи. Віру в Бога потрібно доповнювати добродішними справами, які визначає церква [422, с. 201]. Отже, духовне виховання стало важливою ланкою на шляху формування духовності людини та розглядалося як система правових відносин з Богом, що чітко регламентувалися.

Відбувалося формування не лише системи чеснот людини, а й принципів їх реалізації за конкретних життєвих ситуацій. Подібне явище визначалося як виконання основних обов'язків будь-якого вірянина. Таїнство покаяння стало головним у теорії духовності, оскільки принцип любові до Бога та ближнього поступово переріс в інший принцип – покарання, що його визначає церква [61, с. 57]. На покарання заслуговує кожний, хто ігноруватиме чітко встановлені приписи. Відповідно до теорії католицької церкви, у разі намагання уникнути покарання, грішник все рівно не зможе потрапити до раю, а мучитиметься у чистилищі. Тобто наголошувалося на особистій відповідальності кожного перед Богом.

Зазначений напрямок суспільного розвитку призвів до появи нових ціннісних орієнтацій, відмінних від християнських. Це змінило парадигму сприйняття «духовності», що завжди формувалася в контексті та під впливом розвитку науки та техніки, нових умов життєдіяльності суспільства. Насамперед наголошувалося на цінності людського життя, а відтак – зосередженні на земних потребах людини.

Головною особливістю філософського осмислення поняття «духовності» у цей історичний період було розкриття внутрішньо людських, а не божественних цінностей. Якщо в попередні періоди філософського осмислення поняття «духовності» та цінності, які формувалися на його основі, мали абсолютний характер, то в означений – визнавалася їх відносність. Подібні тенденції були оприлюднені у роботах видатних мислителів Ренесансу. Так, у своїх працях Н. Макіавеллі наголошував на відносності християнських чеснот, адже «розвиток подібних концепцій суб'єктивності цінностей призвів до знецінення

окремої людської особистості» [199, с. 123]. На думку Макіавеллі, якщо держава з метою досягнення власних цілей щодо окремих людей застосовує будь-які засоби, це означає, що життя цих людей є чимось, зовсім неважливим. Духовне виховання також стало чітко регламентованим, існували певні моральні норми, які потрібно було беззаперечно виконувати. Духовність у парадигмі періоду Середньовіччя ототожнювалась з релігійністю. На зміну такій, середньовічній та релігійній парадигмі, приходить інша – антропоцентрична, побудована на вірі в раціональне знання.

Людина Середньовіччя відчувала реальну Божу присутність у всіх справах, і необхідність доброчесного життя не викликала сумніву. В епоху Відродження людина все частіше почала замислюватися над доречністю певних норм та правил суспільного життя. Відсутність орієнтації на вищу істину зумовила необхідність створення нової мотивації процесу духовного виховання. Чесноти ототожнювали з помірними задоволеннями. У плані духовності наголошувалось на самоцінності людської особистості [216, с. 214].

Зародження внаслідок Реформації протестантських течій у християнстві, у межах яких чітка централізація управління Церквою була відсутня, стало певним церковним варіантом модерну, тобто переорієнтацією земної ролі життя людини. Як і гуманістичні теорії, Протестантизм став спробою пошуку можливостей у тодішніх умовах зробити захист гідності особистості та її всебічний розвиток провідним напрямком еволюції поняття «духовності» та реформування наявних суспільних цінностей. Отже, набула поширення теза про переміщення людини в центр світобудови.

Порівняльний аналіз праць мислителів епохи Відродження, а також теоретичних досліджень М. Лютера і Ж. Кальвіна дозволяє стверджувати, що найвіддаленішими від гуманістичних цінностей були погляди Кальвіна, ідеолога французької Реформації. За Кальвіном, можна виховати такий тип

людини, яка була б «безмежно віддана певній ідеологічній настанові, не зважаючи на світське життя і задоволення» [94, с. 261]. Його доктрина закликала вірян бути відданими своїй праці. Основне завдання духовності Кальвін вбачав у прищепленні вихованцям любові до праці у тій галузі та в тому місці, що дані Богом. Кальвіністське духовне виховання передбачало використання страху перед Божою карою. Воно було нормативним, однак зусилля для виконання створених правил виникало зі страху вічної загибелі.

Етика успіху, властива добі Реформації, сприяла формуванню ідеї, що знання, майстерність, професіоналізм є найважливішим завданням розвитку людини. У XVII ст. розпочався період контратаки державної і церковної влади щодо посилення контролю над індивідом, який охоплював усі сфери життєдіяльності людини, а саме: сімейне життя, соціальні зв'язки і спілкування, релігійне життя й професійну діяльність.

Отже, унаслідок посилення контролю з боку влади стався перехід від ідеального до нормативного способу духовного життя, що всіляко спонукало до беззаперечного виконання встановлених приписів. Постать Бога вже не була визначальною на шляху формування духовності, а виконання численних моральних правил втратило свій сенс. Створення нової мотивації у подібних умовах могло мати лише репресивний характер. Абсолютне виконання встановлених правил повинно було здійснюватися під пильним контролем.

Епоха Відродження та Просвітництва позначилися певними кардинальними змінами в економічній, соціальній і духовній сферах життя Західної Європи. Кожна з цих культурних епох має певні особливості духовності, створюючи при цьому те чи інше середовище життя людини. Відповідно до соціальних умов набуває своєрідності культура, тип особистості, свідомість, мислення, отже, й сутність людини, а також і духовність, у якій вона виражається.

Найбільших змін у духовному житті суспільства доби Відродження зазнала Флоренція. Саме тут було проголошено відродження античної

культури. Це зумовило появу гуманізму – суспільно-філософського руху, що розглядав людину, її активну, творчу діяльність як найвищу цінність і критерій оцінки суспільних інститутів. У містах поставали світські центри науки і мистецтва, діяльність яких перебувала поза контролем церкви. Гуманізм – це вже не протиставлення в людині божественного, природного, духовного й матеріального начал, а розкриття їх гармонійної єдності. Гуманізм розглядає місце людини у світі не як гріхопадіння й порятунок, а як проблему переваги, як можливість піднятися від «дикого» і «варварського» стану до справді людського [172, с. 25].

Ідеї великого флорентійця Франческо Петрарки, основоположника гуманізму, про усвідомлення цінності слова й соціального характеру людського буття, були висвітлені у його працях [259]. Петрарка зазначав, що, «якщо ми хочемо залишатися людьми, треба спілкуватися з людьми, допомагаючи їхнім душам нашими словами, і не стільки настановами, скільки допомагати здатностями людської мови, яка об'єднує людей всупереч часу і простору, пустелям і тисячоліттям, яка формує і заспокоює розум та душу» [260].

Еразм Роттердамський залишив величезну гуманістичну спадщину: підручники, за якими вся освічена Європа навчалася витонченості латинської мови; трактати про виховання, які засвідчують Еразма як творця нової гуманістичної педагогіки; діалоги, у яких він обстоював принципи нового гуманізму. Мислитель засуджує богословські сварки, зовнішню обрядову релігійність, пишність культу, виправдання грабіжницьких війн і спалення єретиків [326]. Релігійному фанатизму він протиставив «широке» розуміння християнства, він допускає «спасіння всіх чеснот живих людей» [327].

Парадигма Середньовіччя повністю не ігнорує, але особистісний розвиток духовності розглядає лише після розгляду ідеї Бога. Акцент на особистісному розвитку людини як елементу духовності, що мав яскраві прояви в літературі та драматургії, нове прочитання античних класиків

формували історичну свідомість людини епохи Відродження. Формується і свідомість позитивних цінностей, що народжуються з політичного й громадського життя, боротьба людини з мінливостями долі зображується драматично. Особистість, яку прославляє Відродження, стоїть перед обличчям історичного та фізичного світу, сповнена волі пізнати світ з його внутрішніми принципами і законами, а через пізнання – керувати ним за допомогою філології та поезії, тісно пов'язаних між собою, через наукове пізнання. Так народжувалися нові принципи духовності і гуманізму.

Людина, сповнена віри в саму себе, і присвоює собі всі свої заслуги. Ідеал людини тепер – універсальність і всебічність, що їх шанують і яким поклоняються. З обдарованістю й усебічністю людини гуманісти пов'язували уявлення про її гідність. Особливо відома «Промова про гідність людини» Джованні Піко делла Мірандоли, у якій доводиться, що людина – це четвертий світ і являє собою максимальний синтез усіх сфер буття, не властивий жодному з інших трьох світів (піднебесного, небесного і підмісячного). У цьому творі Піко формулює важливу для всього вчення Відродження про людину думку: «людина творить себе сама» [215, с. 114].

Згідно з християнським вченням, Бог створив людину за своїм образом і подобою, але оскільки Бог – істота, ніким не створена, то й створена ним людина повинна створити саму себе. «Ти, не обмежений ніякими межами, визначиш свій образ за своїм рішенням, під владою якого я тебе уявляю. Я ставлю тебе в центрі світу, щоб звідти тобі зручніше було б оглядати все, що є в світі» [215, с. 114].

Гімн антропоцентризму створює інший гуманіст – Альберті у трактаті «Про сім'ю». Людина – це «щасливе смертне божество», яке розкриває земні таємниці: «вона одна створена для пізнання і захоплення красою та багатством небес, вона осягає і діє за допомогою розуму і доброчесності» [7, с. 76].

У зверненні Відродження до людини та її культури, замість одностороннього релігійного підходу, з'явилися концепції, які розглядають

життя людини в її природному вияві – економічному, соціальному й політичному. Щодо цінностей епохи Відродження для людської цивілізації, то треба відзначити, що тоді постали нові духовні уподобання, орієнтири й акценти. Відродження реабілітувало людину у всій її матеріальній тілесності, інтелектуальній та вольовій самостійності [400, с. 217]. Зросла цінність окремої людини, сформувалося поняття унікальності індивідуума й особистості як такої.

Нові цінності епохи Просвітництва проявилися в становленні уявлень про те, що людина – це дитя природи, у бажанні визначити природні принципи людського життя, що зумовило появу таких феноменів, як природне право, природна релігія, природна людина і навіть природний порядок економічного життя.

Просвітителі шукали абсолютний початок й основу всієї культури в людській природі. Природне начало людської духовності виносилося ними за межі історії й слугувало масштабом, нормою, критерієм оцінки різних соціальних, політичних і наукових подій і змін. При цьому природа була для просвітителів зразком всього благородного, піднесеного, ліричного, поетичного та прекрасного. Вони захоплювалися «природністю» людини, натхненно споглядали її.

Так, чи не найпершим представником французького Просвітництва був Ж.-Ж. Руссо. Критикуючи моральне життя, яке проводило сучасне йому суспільство, він характеризує його з гіркотою як «світ загального прагнення до збагачення та наживи, у якому панує культ грошей та втратили сенс будь-які громадянські цінності, у якому зникло поняття обов'язку» [332, с. 176]. Критично відгукуючись про цінності сучасної західноєвропейської цивілізації, її розбещеність та зіпсованість, Руссо протиставляє їм чистоту характерів народів, які живуть в умовах патріархального суспільства: «Тепер, коли вишуканість і витончений смак звели мистецтво до певних правил, в наших звичках запанувала вульгарна і оманлива одноманітність, і здається, що всі розуми відлиті по одному зразку. Немає ні щирої дружби,

ні справжньої поваги, ні повної довіри, і під одноманітною і віроломною маскою ввічливості, під цією хваленою чемністю, якій ми зобов'язані просвіті нашого часу, ховаються підозри, побоювання, недовіра, холодність, негідні думки, ненависть і зрада» [332, с. 176].

Перу цього французького просвітителя належать праці, у яких він порушує морально-етичні питання, проблеми виховання особистості в душі нових, провідних ідей. Він вважає, що цивілізація нічого не дала людині в моральному плані і цим прямо заперечує Вольтеру, який пов'язує прогрес із залученням людини до знань, з її освітою. Так, найбільш відомий трактат Руссо «Суспільний договір» присвячений тому, яким повинно бути суспільство, якими шляхами має йти його розвиток [331]. Руссо намагається запропонувати власний план ідеального суспільного устрою і, як один із варіантів, розглядає повернення людства до його природного стану, тобто до стану, близького до природи й патріархальних відносин.

Руссо закликав «повернутися до природи» і розбудовував концепцію природного виховання, за якого дітей слід виховувати сам на сам із природою, поза суспільством, розвиваючи їх природні здібності. Слід відзначити, що вихованню в соціальній педагогіці Руссо приділялася чимала увага, мислитель розглядав його як найсильніший засіб встановлення і підтримки в суспільстві необхідних громадянських чеснот. Стверджуючи, що «батьківщина не може існувати без свободи, свобода без доброчесності, чеснота без громадян», він зауважував, що «у вас буде все, якщо ви виховате громадян» [331, с. 212]. Руссо висуває ідеал вільної, природної людини, орієнтованої на розумні державні та громадські інститути, людини, у якій гармонійно поєднувалося б особисте й громадське, яка могла б бути і добрим батьком, і людиною, здатною у відповідальний момент вітчизняної історії вчинити громадянський вчинок» [331, с. 212].

Зауважимо, що Руссо суттєво відрізняється від інших просвітителів, які вважали, що людину треба долучати до знань, виховувати її розум за допомогою правдивих і ґрунтовних книжок. Для Руссо ж єдина книга – це

книга природи, і її люди повинні поважати. Саме в природі є гармонія, якої немає в суспільстві, сповненого заворушень і несправедливості.

Інший представник Просвітництва, а саме Дені Дідро, висловив більш радикально ідеї та настрої епохи. У повісті «Монахія» Дідро порушує основне питання всієї просвітницької епохи – питання про людину. На відміну від багатьох мислителів свого часу, він розв’язує це питання не в площині абстрактних сутностей, а в конкретній життєвій ситуації. Дідро змальовує долю звичайної людини, дочки паризького адвоката, яку він зображує через зіткнення із середовищем. Дідро цікавить не особисте, індивідуальне в сутності героя, а те, що робить його членом суспільства, його громадянські якості. Отже, через призму окремої долі Дідро прагне виявити закони суспільства. На приватному людському житті він перевіряє спроможність цілої суспільної системи [100].

Філософська теорія Канта є своєрідним підсумком пошуків епохи Просвітництва. Філософ у своїх працях розвиває ідею прогресу. Так, він звертається до ідей просвітителів і спрямовує людину до практичної діяльності, націлену на досягнення мети [146]. Однак, зауважує він, є природний закон – мораль – яка виражається в категоричному імперативі, сформульованому в такий спосіб: «Чини так, щоб максима твоєї поведінки на основі твоєї волі могла стати загальним природним законом» [148, с. 115]. Кант відіграв важливу роль у розвитку ідеї природної сутності людини, надав цій ідеї філософського потрактування. Адже головним суб’єктом і носієм духу виступає сама людина, абсолютно вільно орієнтуючись лише на категоричний моральний імператив.

Розглядаючи сутність людини епохи Просвітництва в цілому, можемо зазначити, що протягом цієї епохи мало місце поступове становлення нового світогляду, за згідно з яким світ уявлявся як цілісна система «Людина-природа».

Відомо, що істотною характеристикою духовності людини певної епохи є специфіка моральної складової як кожної окремої людини, так й

етики відносин між людьми загалом. В епоху Відродження сталася секуляризація суспільних відносин, вона ж зазнала в епоху Просвітництва подальшого розвитку.

Таким чином, ідеальне й матеріалізоване вираження духовності епохи Просвітництва знайшли відображення у зверненні просвітителів до природи, виховання як засобу формування нової «природної» людини. Згодом основні риси, які визначали духовність людини епохи Просвітництва, уже не були революційними, вони стають звичними, і поступово втрачають здатність відповідати духу свого часу, їх замінюють нові погляди [405, с. 231].

Услід за Просвітництвом приходить культурна епоха ХІХ століття, змінюючи природну духовність людини на соціальну. Згодом починається духовність нової епохи, зі своєю системою поглядів, ідей, видів і жанрів мистецтва. При цьому відзначимо, що окремі риси природної духовності людини продовжували існувати в різних варіантах і поєднаннях і в наступних епохах.

У період Просвітництва осмислення поняття «духовності» здійснювалося в парадигмі світоглядних орієнтирів нової епохи, головними особливостями якої стали: по-перше, пошук нових цінностей, відмінних від християнських, по-друге, духовне виховання здійснювалося з урахуванням специфіки людської особистості, по-третє, нормативний підхід до духовного виховання в Західній Європі став панівним. Саме у ХVІІІ ст. були проголошені гасла щодо освіченості та інтелектуального розвитку особистості та суспільства. Вважалося, що знання становлять основу внутрішнього світу людини, її духовності. Успіхи науки та техніки привели до відкриття нових принципів формування духовності в суспільстві. Почали здійснюватися спроби до поступового нівелювання панівної ролі Церкви у сфері духовних орієнтирів, норм та правил суспільства. Негативною тенденцією в цьому процесі стало формування суб'єктно-об'єктного підходу до виховання дітей. Представники гуманізму стверджували, що

духовне виховання потрібно покращити шляхом залучення нових знань, та, як результат, підвищення рівня освіченості суспільства. Наголошувалося на тому, що педагогічна практика категорично не відмежовується від релігії, але розвивається своїм шляхом. Позиція епохи Просвітництва, з одного боку, щодо уважного вивчення дитини, з іншого, – щодо сили розуму людини, поза уявленням про людину як образ Божий, поступово знецінювала значення кожної унікальної особистості. Набували поширення думки про те, що попит на людей, як попит на будь-який товар, за необхідності може регулювати виробництво людей, якщо ж пропозиція з певних причин стає вищою за попит, тоді отриманий надлишок людського ресурсу необхідно знищувати.

Здійснення духовного виховання в новій парадигмі призвело до того, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття значна частина людей втратила почуття християнства як основи духовного життя.

Парадигма модерну характеризується варіативністю, до неї можна зарахувати духовне виховання епохи Відродження, Реформації, Просвітництва. Духовність у зазначених формаціях ґрунтувалася на людських цінностях, без урахування зв'язку людини з Богом. Суспільство пропонувало різні види духовності, що не базувалися на об'єктивній істині. В епоху Відродження духовне виховання багато у чому зосереджувалося на відродженні античних духовних цінностей, Реформація запропонувала церковний варіант земних орієнтирів людини, доба Просвітництва проголошувала освіченість найголовнішою цінністю суспільства. В епоху модерну в європейській культурі відбулася заміна ідеального способу духовного виховання на нормативний. Запропонований християнством ідеал Бога поступово був змінений нормативними вимогами моралі. Характерне для християнської парадигми духовне виховання замінювалося зовнішніми вимогами до життя.

Сучасне буття української нації характеризується кризою людини і суспільства, а це, у свою чергу, обумовлює необхідність вивчення людини

не тільки як соціально-природної, але й духовної істоти, виявлення її суті, місця і значення, в історичному вимірі так само. Складність та динамічність сутності духовності людини засвідчує важливість відтворення її цілісності й повноти проявів у кожную історичну та культурну епоху. Отже, людина в різні історичні епохи поєднує в собі специфічні й типові риси кожної епохи, а духовність є однією з основоположних характеристик.

Відповідно під духовністю розуміється ідеалізоване й матеріалізоване вираження історично мінливої духовної сутності людини. З визначення випливає, що духовність притаманна, з одного боку, всім людям, персоніфікується, враховуючи індивідуальні риси й особливості їх носіїв, та виражає суб'єктивну духовність. З іншого боку, об'єктивна духовність існує поза окремими індивідами і знаходить своє вираження у різних формах духовної культури, об'єктивна духовність матеріалізується в мові, у словах, у творах мистецтва.

Проблема духовності набуває особливої актуальності у період національного відродження України. Розвиток духовних якостей особистості є провідним напрямком реформування національної системи освіти, що передбачає використання нових методологічних категорій. У цьому контексті науковий інтерес становить детальне вивчення поняття «духовності» в історії української педагогічної думки. Для вирішення такого завдання у розділі послідовно розглядаються: козацька педагогіка, з її особливим потлумаченням духовності, ідеї духовності українських педагогів XIX сторіччя, з акцентом на її національну складову, яка продовжувала існувати і в XX столітті в умовах пануючою марксистсько-ленінської ідеології, та сучасний стан духовної педагогіки як надбання попередній епох та акумуляція власного національного досвіду.

Важливим аспектом сучасного виховного процесу є формування і розвиток духовності людської особистості. Сприяють цьому виду педагогічної діяльності національні звичаї, традиції тощо. У цьому контексті науковий інтерес становить вивчення змісту поняття духовності

на певних етапах історичного розвитку нашої держави, насамперед духовних орієнтирів та моральних цінностей запорозьких козаків, які були елітарною частиною українського суспільства та зразком для багатьох поколінь.

Серед основних ідей та цінностей козацької педагогіки дослідники виділяють такі:

- любов до Бога й синівська відданість Україні, рідному народу, готовність й уміння боротися за його волю та свободу, національні інтереси;
- систематичне вдосконалення тіла й душі, саморозвиток і самореалізація фізичних, душевних і духовних сил, можливостей;
- глибока повага до етнічних предків, вдячність їм за жертвну боротьбу з ворогами України;
- оволодіння здатністю бути володарем становища, господарем на рідній землі, «і воїном у полі, і хазяїном удома»;
- формування в собі і в інших почуття честі, шляхетності, інших лицарських чеснот, державотворчих якостей;
- плекання в кожній особистості національної гідності і гордості, національної свідомості й самосвідомості, готовності шанувати представників інших народів;
- утвердження в житті вітчизняного самоврядування, демократичних засад, українського козацького способу життя;
- здатність постійно виконувати обов'язки перед Україною, гармонійне поєднання особистих і загальнонаціональних потреб та інтересів, готовність до жертвності в ім'я перемоги українських ідеалів;
- вірність волелюбним заповідям борців за свободу України, плекання високих лицарських якостей людини-українця шевченківського типу;
- готовність боротися з антиукраїнськими, антидержавними явищами в житті, реалізовувати українську національну ідеологію, козацьку філософію, лицарську мораль [330].

Учені-педагоги прийшли до висновку, що козацька педагогіка, її культурно-національний зміст, ідейно-моральні цінності повною мірою відображали національну психологію, характер, світогляд та духовність як основні компоненти свідомості нашого народу, формування його морально-духовних орієнтирів [102, с. 278].

Українська козацька духовність, як засвідчують різні джерела, постійно поглиблювалася завдяки творчому використанню досягнень вітчизняної та зарубіжної науки, а також народної мудрості, яка впливала на широкі верстви населення, надихала їх на боротьбу за свою свободу. Українська козацька духовність – це історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу, її основою є найвищі цінності національної душі, характеру, світогляду та ідеології [407, с. 52]. Це поняття, яке розкриває людину-українця як активного діяча історії свого часу, господаря рідної землі та держави, володаря, охоронця і примножувача національних, матеріальних і духовних багатств.

У межах козацької духовності традиційно виділяють певні цінності, які складають особливу систему. Так, на думку Стельмаховича, це – цілісність і гармонійність, віра, надія та любов до всього батьківського, свого родоводу, повага до загальнолюдських здобутків, єдність Істини, Добра і Краси [361]. Складовими і невід’ємними компонентами козацької духовності є презирство й ненависть до всього, що гальмує розвиток рідного народу, обмежує його можливості та перспективи, прагнення та вміння долати перешкоди, які стоять на шляху до утвердження волі, свободи особистості і народу, незалежності України, рівноправності всіх націй.

Також педагоги помітили, що однією з основних складових козацької духовності була ідея Бога як захисника народу, нації, України. Безперечно, у зміцненні духовних засад козацтва велика роль належала православній вірі. Відомо, що козаки глибоко вірили в Бога й шанували свою віру, збагачуючи її традиціями культури своїх предків і використовуючи її об’єднувальні функції в інтересах самосвідомості, соборності України.

Аналіз джерел та історичних текстів засвідчує, що найвищими національними і загальнолюдськими духовними цінностями козацької еліти були ідеї волі та свободи людини й народу, нації та держави. Козацька духовність була скерована на утвердження національного способу життя та традицій. Як переконує Ю. Руденко, дуже вимогливо козаки ставились до людей, негативні якості яких та їх низька духовність перешкоджали злагоді, гуманним стосункам у суспільстві, утвердженню державної самостійності України [330].

Відомо, що козацька мудрість утверджувала взаємопідтримку, братство рівних і різних людей, а не отарність; животворну соборність яскравих індивідуальностей, а не мертву єдність «сірих», бездуховних людей. Дані історії, літератури, фольклору переконують у тому, що порівняно з іншими суспільними верствами, козаки мали набагато вищий рівень сформованості духовних цінностей – благородства душі, моральної та естетичної цінності, кришталевої чистоти і непідробної вишуканості поведінки, синівського ставлення до рідного народу, Батьківщини. Народ, нація – це найвища цілісність, а кожна людина – її складова частина [35, с. 9]. Це формувало своєрідний козацький світогляд як різновид українського національного світогляду. Він ґрунтувався в звитяжних битвах, патріотичних справах, трудовій діяльності, державотворчих звершеннях, у зіткненнях із ворожими теоріями, поглядами та ідеями.

На думку С. Стефанюка, у процесі самобутнього козацького світорозуміння формувалися оригінальні компоненти духовності світоглядного характеру [363]. Результати такої пізнавальної діяльності утворили своєрідну систему поглядів, переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій, що закладали підвалини розуміння людських чеснот та використовувалися у вихованні дітей.

Висока духовність та інтелектуальність козацького середовища, з погляду Ю. Руденка, ґрунтувалися також на добрій освіченості запорожців, адже серед них було немало тих, хто закінчив не лише елементарні школи,

а й колеґіуми і навіть академії – Києво-Могилянську, Острозьку, Замостську, Краківську та ін., чи мали дипломи західноєвропейських університетів [329].

З історичних джерел відомо, що козацький світогляд вирізнявся негативним ставленням до підступництва і зради, міщанського животіння, пасивного очікування добра, байдужості до долі України. У ньому гармонійно поєднувалися елементи міфологічного світогляду предків-дайбожичів, православного релігійного та наукового світогляду. На цій основі розбудовувалися власні духовно-моральні цінності, що включали досягнення предків, рідного народу і християнства. На вищу сходинку козацтво підняло етноетику, з успіхом застосовуючи родинні моральні цінності в громадському житті, у різних козацьких об'єднаннях, державних структурах тощо.

Українська козацька ідеологія побудувала цілісну особистість, наділену потужним і стійким духовним потенціалом; ця особистість «не гнеться» і «не ламається» перед небезпеками життя, ворожим натиском. Виховані в дусі згуртованості та єдності, вірності державотворчим процесам своєї минувшини, козаки усвідомлювали історичну місію рідного народу – самовизначитися як національна (етнічна) окремішність, тобто як самобутня спільність людей, що має однакові природні (генетичні, фізіологічні, антропологічні), психологічні, історичні, економічні, культурні, етнографічні особливості, яка споконвіку проживає на спільній території, має єдину мову, духовність [386].

Козацька духовність, як стверджує Ю. Руденко, розуміла родинні цінності як найглибші та найміцніші, які, до того ж, набували загальнонаціонального характеру [329]. Закони, традиції, цінності родини, стійкі емоційно та ідейно насажені і тривалі в часі, козаки творчо переносили в козацьке щоденне буття і військову справу. Таким чином зміцнювалася ідейно-моральна, емоційно-естетична основа всієї козацької спільноти, а через неї – і всього народу. Козацька еліта домагалася, щоб

увесь український етнос відчував себе як одна родина, тоді йому були б не страшні збройні навали чужинницьких орд, які не завжди були чисельними. Своєю мораллю і поведінкою лицарі доводили, що для них Україна була найвищою цінністю, найдорожчою родиною, яку вони любили вірно, а якщо цього вимагали обставини, аж до самозречення [330].

Козацька педагогіка, як бачимо, повинна була виховувати високу лицарську духовність, народотворчі якості у молоді, особливої уваги надаючи формуванню у юнаків і дівчат етнічної свідомості та самосвідомості, гідності й честі, патріотизму, тобто якостей, які поглиблюють взаєморозуміння, сприяють усвідомленню спільних обов'язків. Звичайно, козацькі виховні традиції допомагали формувати почуття взаємопідтримки, створювати громадські осередки, організації, які згуртовували б населення, скеровуючи його зусилля на досягнення суспільно важливих цілей.

На нашу думку, козацька педагогіка досягла чималих практичних результатів через втілення її ідей у багатьох українських родинах. Адже відомо, що виховні ідеї, традиції народотворчого характеру дієві тільки тоді, коли присутні в родинному вихованні.

Слід зауважити, що для представників інших соціальних станів козаки були духовними «законодавцями»: вони визначали ідейні орієнтири, цілі та засоби боротьби, завдання і напрямки діяльності в ім'я свободи України. Отже, козаки були взірцями для інших. Чимало фактів існує про те, що багато зусиль козацька еліта докладала до того, щоб наша нація берегла свій генофонд, була фізично і морально здоровою. Безперечно, українська національна ідея – системоутворювальна в козацькій духовності і їй належить найвищий статус у ієрархії духовних цінностей.

Кожен народ, як відомо, має такі пам'ятні місця, історичні осередки, вітчизняні символи, які найкраще відображають його національну сутність, духовність. Для українського народу, поза сумнівом, це – Запорізька Січ, що є тим історико-культурним, національно-духовним феноменом, у якому

зосереджено істотні ознаки нашої нації. Історія засвідчує, що впродовж століть Запорізька Січ втілювала в собі волелюбні мрії та надії українського народу, була нездоланною фортецею його нескореного духу. Запорізькі козаки створили українську козацьку державу – Землі вольностей Війська Запорізького, яка мала свою столицю – фортецю Запорізьку Січ, армію, школи, православні церкви, зв'язок, козацький уряд на чолі з гетьманом чи кошовим отаманом, демократичний лад, судову систему, архів [363]. Отже, Запорізька Січ була форпостом волелюбності, козацько-лицарської філософії, ідеології, правосвідомості та психології українського народу.

Підкреслимо, що козаки дотримувалися верховенства лицарських моральних цінностей. Козацька естетика, яка утверджувала культ краси досконалої людини, красу вірності рідній землі, своєму народу, Батьківщині – Україні, посідала найвище місце.

Найкращі риси козацької духовності, властиві козацькій еліті, наслідує молоде покоління нашого народу. Так, ідучи сміливо до бою із ворогами, козаки гинули, але завдавали при цьому ворогові значних втрат, прискорюючи перемогу над ним. Козаки прагнули звеличити славу України серед інших народів. Розвиваючи себе фізично і духовно, вони робили якнайбільше корисного для свого народу і дуже критично ставилися до тих своїх співвітчизників, хто мав «слабкості споживацького життя», був байдужий до долі України [426].

На наше переконання, величезна заслуга українського козацтва в тому, що всім своїм способом життя воно утверджувало психологію та філософію народовладдя, людської гідності і честі, рівноправності і справедливості, принципи демократії та гуманізму.

Як правило, козаки мислили масштабно, на високому рівні узагальнення відомих їм знань, народних і наукових, про світ, його будову, космічні явища. За спостереженнями Д. Федоренко, вони любили філософствувати, глибоко поважали народних любомудрів [386].

У козацьких родин та громадському вихованні юне покоління привчали дотримуватися народного звичаєвого права, принципів і правил, норм моралі, зафіксованих у законах – народних, козацьких традиціях. Козацька законотворчість закріплювала високоморальні традиції ставлення до людини, поваги її гідності [425, с. 228]. Право власності в козацькій Україні охоронялося законом, звичаєвим правом, захищалося владними структурами.

Високим взірцем козацької державності, законотворчості є Конституція українського гетьмана Пилипа Орлика 1710 року, яка стала першим у світі документом такого типу. Як переконаний Ю. Руденко, ознайомлення з її змістом сприяє формуванню в сучасній молоді гордості за наших предків, які прагнули жити за законами Добра, Істини, Краси [329].

За козацьких часів, як засвідчують факти з історії освіти в Україні, діяли різні типи навчально-виховних закладів, а саме академії, колегіуми, братські, дяківські, церковні, монастирські школи, народні школи мистецтв і ремесел (кобзарства, гончарства, бортництва та ін.). Крім того, працювали козацькі січові, сотенні і полкові школи та школи джур. Відомо, що в цих навчально-виховних закладах панував волелюбний демократичний дух, а чільне місце надавалося ідеям і засобам народної педагогіки, українознавства. Усі вихованці, разом із батьками, педагогами брали активну участь у впровадженні в життя народних традицій, звичаїв і обрядів.

На наш погляд, на особливу увагу заслуговує фольклорне виховання як найважливіший напрямок національної освіти. Воно базувалося на різних фольклорних жанрах, а саме: пісні, думи, балади, прислів'я, приказки про козаків, їхню героїчну боротьбу проти чужоземних загарбників – татар, турків, польської шляхти і російського самодержавства. Чимале виховне значення мали різні види народного мистецтва – декоративно-прикладного, музичного, танцювального, вишивання, рушникарства, різьби по дереву тощо, насичені національними мотивами. Фольклорне виховання доводить

важливу особливість козацької педагогіки – здатність розвивати відчуття, сприймання, уяву, інтуїцію, підсвідомість – все, що належить до ідеальної сфери особистості [128, с. 218].

Слід зазначити, що ідеями й засобами козацької педагогіки наші співвітчизники послуговувалися не лише в родині та навчально-виховних закладах, а й використовували їх для впливу на суспільство, формування громадської думки, характеру всього народу тощо. Таким чином, однією з найважливіших сутнісних ознак способу життя козаків, їх згуртованості були глибокі національні родинні традиції, звичаї, почуття, покладені в основу ставлення їх один до одного, інших людей.

Історичний досвід розвитку козацької педагогіки переконує в тому, що вона особливо ефективна під час виховання на козацько-лицарських традиціях дітей саме раннього віку. Творчо враховуючи історичний досвід козацької освіти, необхідно вже дошкільнят знайомити з історичними оповіданнями, легендами про українських козаків, запорізьких лицарів, легендами про їхнє життя і героїчну боротьбу з чужоземними загарбниками. У такий спосіб ще в ранньому віці формується любов і повага до національної історії, рідного народу й Батьківщини [181, с. 93].

Отже, бачимо, як реалізується головна мета козацької педагогіки – формування в сім'ї, школі та громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю, дійовим патріотизмом, високим рівнем духовності.

Викладене вище засвідчує, що виникнення і розвиток козацької педагогіки були підготовлені всією еволюцією життя українського народу. Вона ввібрала в себе ідейно-моральні, емоційно-естетичні, психолого-педагогічні надбання наших пращурів ще від часів трипільської культури, Київської Русі.

В українську систему освіти, систему духовних цінностей, систему виховання покладено провідні ідеї національно-визвольного козацького

руху, закладені основи суспільного життя, які потребували розвитку економіки, культури освіти і виховання [108, с. 157].

Наступним важливим етапом на шляху розвитку та становлення сучасної системи освіти з усіма її принципами та морально-духовними орієнтирами стало саме ХІХ століття. Адже саме протягом цього періоду значні зміни відбулися в соціально-економічному секторі держави, а саме: скасування кріпосного права в царській Росії, реформи в інших сферах життєдіяльності країни, зокрема в освітній, усе це, врешті, зумовлювало підготовку кваліфікованих кадрів.

Унаслідок реформування соціально-економічного, політичного, освітнього та культурного життя Російської імперії, до складу якої входили землі Наддніпрянської України, у другій половині ХІХ століття відбулися світоглядні зміни у свідомості суспільства. Актуальним стало питання національного відродження, що спонукало особистість до переосмислення проблем людського буття. На території Наддніпрянської України набули поширення тези кирило-мефодіївців як чинники формування морально-духовних орієнтирів нації. Особливе значення мали думки М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка. Ідеї автономізму, демократизму, федералізму, народолюбства, українофільства, пропаговані цими митцями, активно використовувалися й представниками громадівського руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Просвітницька та педагогічна діяльність громад, членами яких у різні проміжки часу були відомі представники українського народу: В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський та ін., відіграла значну роль у формуванні національної свідомості етносу, розвитку української культури, заклала підвалини національної освіти.

Аналіз особливостей наукового доробку українських педагогів другої половини ХІХ століття переконує в тому, що поняття духовності ототожнювалося з релігійною системою, зокрема християнською. Згодом спостерігаємо поступове зменшення релігійного впливу на свідомість

суспільства на основі дискурсу трансцендентно-технологічних проблем. Трансцендентне – сутність, яка апіорно дається людині, те, що додається до людських сил, а не створюється ними. Технологічне (інструментальне) значення – якості людини, які можуть бути розвинуті людиною шляхом її виховання [432, с. 90]. Сутність поняття «духовність» визначається педагогікою через «онтологічність», «телеологічність», «синтетичність», «аксіологічність», хоча самі поняття вживаються не завжди.

Під онтологічністю духовності розуміється те, що вона є особливою сукупністю різних аспектів людської свідомості, сенсом людського буття. Телеологічністю духовності є розвиток людського усвідомлення процесів буття впродовж усього життя. Аксіологічність – сенс життя людини в розумінні таких етичних категорій, як Істина, Добро, Краса. Синтетичністю є поєднання, синтез понять істини, добра, краси, а з іншого боку, – трансцендентних та технологічних (інструментальних) її чинників [394, с. 173].

Сутність такого явища, як духовність, формувалася впродовж багатьох століть під впливом національних традицій і звичаїв. Основними якостями, якими мав би володіти педагог, з метою найефективнішого розкриття духовності власної особистості, були «саморозвиток» та «комунікабельність», причому остання реалізується в системі діалогу між учителем та учнем.

Прикметною рисою педагогічної думки другої половини XIX століття є те, що зміст поняття «духовність» розглядався не крізь призму релігійно-догматичного визначення духовності, а шляхом розуміння ідеї існування людини [410, с. 99]. Уперше таку думку висловив М. Пирогов. На його переконання, зміст та сенс людського існування виявляється в осмисленні власної людської сутності, окресленні місця у Всесвіті, у самовдосконаленні та самопізнанні [263, с. 33]. У пізніших дослідженнях вищезазначене питання було висвітлене в працях С. Миропольського: «Люди народженні для того, щоб бути людьми, розумними і вільними» [210, с. 109]. Сміслові

аспекти людського буття як життя духу визначає П. Юркевич [462]. Отже, з одного боку, дух людини з її прагненням до істини, добра є метою існування, з іншого, – «джерелом істини, добра і Богоподібності» [462, с. 224].

Значний внесок у формування нового розуміння духовності зробив П. Редкін [316]. У своїй праці «Що таке виховання» він звернув увагу на необхідність створення теоретичних засад педагогіки, визначення цілей виховання в контексті смислових аспектів буття людини. Таким смислом є, на його думку, «єдине ціле» (дух), що ґрунтується на божественних «ідеях краси, істини і добра» [316, с. 70]. П. Редкін акцентує свою увагу саме на важливості виховання дітей у гармонії Краси, Істини та Добра.

Психологічні аспекти, як чинники формування у вихованців духовних орієнтирів та визначення смислових аспектів буття охарактеризував К. Ушинський: «... Що сказали б ви про архітектора, який, закладаючи нову будівлю, не зумів би відповісти... на питання, що він хоче будувати? ...Те саме повинні ви сказати й про вихователя, який не зуміє чітко й точно визначити вам мету своєї виховної діяльності» [384, с. 78]. На думку дослідника, провідним завданням педагогіки має стати задоволення суспільних потреб у сфері саморозвитку та самовдосконалення особистості. Ідеал вдосконалення – «досконала людина», сутністю якої є все прекрасне, святе, високе – дух [385, с. 113].

Однак, термін «духовність» у цей період ще не використовується. М. Пирогов потлумачує його зміст через поняття «внутрішньої людини», яка зароджується і розвивається у процесі опанування особистістю світлих, чистих, високих істин. Суміжними з його думками є погляди М. Миропольського. С. Гогоцький розв'язував поняття духовності через призму «вищої істини», «вищого начала», «вищої цілі» життя – ідею Бога, божественного провидіння, божественного духу [80, с. 58]. Ця ідея лежить в основі інших вищих начал – істини, краси і блага, які у своїй триєдності, синтезі й визначають аксіологічну сутність ідеї Бога.

Не відкидаючи смислової визначеності людини Божим духом, самої ідеї Бога, вчені визначали проблеми духовності людини як проблеми розвитку, еволюції духовного «Я» людини. Релігійна сутність, як мета людського існування, наповнюється секулятивним змістом. Так, М. Корф, як завзятий вірянин, наголошував на необхідності включення до шкільної програми Закону Божого, він боровся за те, щоб цей навчальний предмет викладався не догматично [167, с. 64]. Релігійність С. Миропольського «насичена найбагатшими, чисто світськими завданнями виховання», освіти як дітей, та і дорослих [210, с. 123]. С. Гогоцький підкреслює, що духовні досконалості не є даними й готовими, а «вимагають вільної і самостійної самоосвіти» [80, с. 54].

«Дух як єство», що розвивається у процесі виховання, аналізує П. Юркевич [462, с. 225]. У контексті проблеми природовідповідності виховання аналізував трансцендентні аспекти духовності С. Миропольський. Дитина, на його думку, – це «психологічний суб'єкт, що включає закони розвитку, моральної й інтелектуальної освіти» [210, с. 118].

Особливі ідеї людського духу щодо трансцендентного буття розглядає К. Ушинський [384]. Власне, саме його ідеї спричинили процес створення антропологічної концепції «духовності».

Таким чином, хоча педагогіка ХІХ ст. повністю не відмовилася від релігійних постулатів, усе ж почала поступово відмовлятися від догматично-формалізованого, некритичного підходу до розвитку та виховання індивіда. У розумінні сутності духовності посилюються світсько-технологічні аспекти. Духовність, з одного боку, набуває онтологічної забарвленості, стає смисловим центром життєдіяльності особи, а з іншого – метою розвитку, метою людської буттєвості, що є виявом телеологічної приналежності. Подібні зміни зумовили головне завдання тогочасної педагогіки: формування духовно-стійкої особистості, причому термін «духовність» стає методологічною базою педагогічної науки. Духовність

визначають з аксіологічного погляду, як єдність основних цінностей – Істини, Добра й Краси [404, с. 142].

Крім того одним з компонентів духовності, який в цей час набув розвитку, є ідея цілісності. І це знаходить відображення у працях цього часу. Так, завданням педагогіки, на думку П. Юркевича, є розвиток естетичних вподобань, моральної відповідальності, логічного мислення. Почуття прекрасного, істинного, совість і мислення – це найсуттєвіші основи сформованого, стійкого та досконалого духу [462, с. 225]. Аксіологічні аспекти генези поняття «духовність» є характерними також для педагогіки С. Миропольського, який розглядає поняття «духовність» як «служіння істині, добру і красі» [210, с. 118], С. Гогоцького, у якого істина, благо й краса є «вищими началами» [80, с. 59], М. Пирогова та К. Ушинського, які основою поняття «духовність» визначають «високе і святе» [263; 310]. Невід’ємною складовою поняття є розуміння педагогами духовності як цілісної, синтезованої сутності, а на основі подібних суджень постає й погляд на людину, як на цілісну систему. Людина – це єдність тіла та духу, а тому кваліфікована освіта повинна всебічно розвивати людину до повного пізнання істини.

П. Юркевич розуміє сутність людини у її цілісності, в основі якої лежить дух, як гармонійне поєднання ідей Істини, Краси, Добра, яким відповідають такі здібності душі, як пізнання, бажання та воля. На його думку, термін «духовність» необхідно розглядати як цілісну систему, синтезовану сутність, яка й визначає досконалість нашого духу.

Характерною рисою поняття «духовності» у другій половині XIX століття стало стрімке зростання її національної складової. Аналіз наукового доробку цього часу дозволяє зробити висновок про початок розвитку духовності крізь призму національно-релігійної парадигми освіти. У такому аспекті поняття «духовності» досліджували М. Корф, С. Миропольський, П. Юркевич, К. Ушинський та ін.

Відомий науковець М. Корф відзначав, що «вивчення рідної мови складає одне із ранніх завдань початкової школи, яке далі ніколи не переривається» [167, с. 328], а С. Миропольський підкреслював важливість виховання в народних традиціях, яке сприяє розвитку у вихованців почуття національної ідентичності [210, с. 121]. П. Юркевич характеризував освіту як певну систему, мобільність реформування якої визначає ідея, спрямована до істинного, прекрасного, доброго – до Бога [462, с. 224], як морально-релігійна і творча самореалізація особистості в контексті національної культури.

Питання народності та ролі мови ґрунтовно висвітлює К. Ушинський. На думку вченого, основи виховання та мета виховання різні в кожній нації і визначаються народним характером. «Народ без народності – тіло без душі. Усяка жива історична народність є найпрекраснішим створінням Божим на землі, і вихованню залишається тільки черпати з цього багатого й чистого джерела» [384, с. 71]. Центральною у вихованні індивіда педагог вважає мову. Він переконаний, що «рідне слово є основою розумового розвитку й скарбницею усіх знань: з нього починається всяке розуміння, через нього проходить і до нього повертається. Слово є тілом духу, і поки дух не виробиться з слова, не оволодіє ним цілком..., доти він не може просуватися і розвиватися вільно. Слово є єдиною сферою розвитку духу, й на володінні цією сферою має будуватися всяке навчання і розвиток» [384, с. 71].

Активну діяльність у сфері розбудови національної школи здійснювали представники громадівського руху, а саме: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Кониський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Лисенко, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, П. Чубинський, Т. Шевченко та ін. Ці діячі мистецтва та освіти надавали особливого значення поняттю «духовність», розглядаючи його в контексті національної школи [300]. Головним завданням освіти й виховання вони вважали розвиток почуття любові до рідної землі, мови, традицій, національної

свідомості та мислення. Загалом посилена увага до національних традицій у сфері освіти започаткувала процес формування національної парадигми духовності. Важливим є й те, що названі педагоги не лише аналізували смислові, онтологічні аспекти генези поняття «духовність», а й розглядали чинники розвитку духовності в межах певної педагогічної ситуації. Вони здійснювали пошук окремих методів актуалізації смислових аспектів буття людини в контексті особистісного виміру.

Розглядаючи сутність явища духовності, слід зазначити, що найбільш важливими для розвитку духовності особистості, з погляду педагогічної думки України другої половини XIX століття, видаються самотворчість особистості та мистецтво спілкування.

Відповідно до поглядів П. Юркевича, виховання духу і формування вільної людини є взаємозалежними. Учений незмінно підкреслює: «Де дух, там і свобода» [462, с. 225], а «всьяке виховання є самовихованням» [462, с. 225]. А С. Гогоцький умовою духовності, «або виявлення розумного і вільного духу», визначає «свободу і самостійну освіту» [80, с. 29]. М. Корф, М. Пирогов, П. Редкін були переконані, що головним у педагогіці є спонукання людини до самовдосконалення, саморозвитку, самоосвіти.

Питання саморозвитку та самовдосконалення як важливі складові генези духовності К. Ушинський розглядає через призму таких категорій, як «праця» та «свобода» [385]. В основі мистецтва спілкування як чинника актуалізації духовності лежить система взаємодії «вихователь-вихованець», «вчитель-учень», «людина-природа», «людина-суспільство», «людина-книга», «людина-мистецтво» тощо [205, с. 5].

Особливу роль у розвитку особистості виконують вчитель і вихователь як духовні наставники, їхній вплив є передумовою духовного становлення особистості. Метою педагогіки є задоволення найвищих моральних і духовних потреб індивіда, і ці потреби може реалізувати, на думку К. Ушинського, мистецтво вчителя, вихователя, адже без особистого

безпосереднього впливу на школяра справжнє виховання є неможливим [384, с. 73].

Пройнята гуманізмом і педагогіка П. Юркевича, який вважає, що «життєдайне начало» педагогіки – любов [462, с. 227]. Учений стверджує, що дитині від народження притаманне «почуття людяності» – потреби у спілкуванні з іншими людьми, завдяки чому отримуються внутрішні спонукання до розвитку і виховання душі [462, с. 227]. Складові філософсько-педагогічної концепції духовності треба черпати, на наше переконання, у філософії серця П. Юркевича.

Отже, детальний аналіз педагогічних праць дозволяє припустити, що поняття «духовність» протягом досліджуваного періоду стало методологічною основою теоретичних пошуків. Педагогіка почала визнавати ідею духовності смыслом людського буття, і відповідно – метою виховання та освіти в цілому. Основою розгляду проблеми ще залишається релігійна парадигма, однак вона набуває вже зовсім інших ознак. Згодом зміст духовності зводиться до простіших визначень істин, проголошених християнською традицією. Поняття «дух», «духовність» набувають синтетичного змісту. Межі пізнання постійно зростають, духовні чинники – релігійні і секулярні, трансцендентні й технологічні, свідомі й позасвідомі, соціальні, національні, культурологічні та інші – стають складовими синтезу. Прикметною рисою педагогічної думки другої половини XIX століття стало те, що цей процес був більш ефективним, ніж у філософії, яка дуже повільно відмовлялася від догматично-релігійного визначення сутності духовності і яку цікавила насамперед безкомпромісна боротьба з матеріалізмом. Трансформація генези поняття духовності започатковує формування «буттєво-особистісної» (антропологічної) (К. Ушинський) та «національної» (громадівці) парадигм духовності. Цей процес тривав до початку XX століття.

Як бачимо, поняття «духовність» зазнало певних трансформацій в межах педагогічної думки України другої половини XIX століття.

Залишаючись релігійною, парадигма духовності поступово змінюється, доповнюється секулятивною сутністю та змістом, особливо на рівні екзистенційному. Важливим аспектом трансформації релігійної парадигми став дискурс трансцендентності проблеми, у зв'язку з чим набуває ваги педагогічна складова духовності. Незмінним залишається розгляд поняття духовності як сенсу людського буття, а отже, й основи освіти та виховання. Особливу роль педагоги приділяють визначенню цінностей, зокрема Істини, Добра та Краси. Поняття духовності в означений період доповнюється багатьма аспектами, стає багатовимірним, багатогранним.

Отже, у межах педагогіки другої половини ХІХ століття сформувалося таке розуміння поняття «духовність»: духовність – це процес зародження, формування людської сутності як самовизначення, розвиток та самоактуалізація особистості на основі релігійних ідей Істини, Добра та Краси.

ХХ століття у розумінні явища духовності, ґрунтуючись на попередньому досвіді, формує нові ідеї, погляди, потрактування. Це видається логічним, оскільки різні історичні часи формують й неоднакові умови суспільної експектації щодо людини, яку потрібно підготувати до життя засобами освіти й культури, навчання і виховання. Відповідні часу й вимоги щодо мети, змісту, спрямованості, методології та методики діяльності цих засобів, характеру їх функціонування в загальному механізмі соціалізації особистості.

Етап переходу людства до педагогіки духовності у ХХ столітті обумовлений історичною еволюцією цивілізації, її входженням в епоху ноосферного способу існування. На цій стадії людство, зрештою, почало усвідомлювати себе не лише як частина природи, соціальних відносин чи культури, а як продукт універсальної ноосферної цілісності з переважним духовним началом (стрижнем), на основі якого розгортається життєдіяльність кожного індивіда, здійснюється його доля.

Обґрунтовані Тейяр де Шарденом та розгорнуті В. Вернадським ідеї ноосфери як сфери розуму – завершального етапу історичної еволюції біосфери, що увінчується виникненням і розвитком цивілізації, дозволяють усвідомити первинне начало всього сущого, за яким колективний розум, «пункт Омега» (П. Тейяр де Шарден), розумна людська діяльність (В. Вернадський) стає визначальним фактором розвитку, а людина, як людство у своєму духовному самоусвідомленні, – утверджується своєрідним центром єдиного і неподільного Космосу. Шлях до людини, таким чином, проходить через її духовне зростання, результатом чого є внутрішнє розуміння її духовної тотожності з Великим Космосом, Людством у всіх його цивілізаційних вимірах.

Педагогіка духовності є засобом духовного зростання особистості. Вона забезпечує усвідомлення людиною своєї «вселюдськості» й «всесвітності», невіддільності власного існування, і лише завдяки цьому можливого, від існування людства і Космосу як таких. Традиційна марксистсько-матеріалістична ідеологія такий підхід заперечувала. Це зрозуміло, адже її логіка проста: людина є природною істотою і водночас продуктом тих суспільних відносин, серед яких вона живе, працює, виховується. Соціалізація такої людини повинна здійснюватись за механізмами входження в культуру, соціум, виховання відповідно до наявних традицій. Духовне в людині є похідним від її матеріального буття. Отже, на цих підвалинах марксистська педагогіка розгорталась як педагогіка фізичного, розумового, морального, естетичного розвитку особистості відповідно до тих історичних реалій, які тоді складались.

Провідними для педагогіки радянського часу були принципи, що послідовно змінювали один одного: «революційної доцільності», «виживання у ворожому оточенні», «побудови соціалізму», «післявоєнної відбудови народного господарства» тощо. Прикметно, що за часів більш-менш стабільного розвитку системи базова школа в колишньому СРСР, що висувала завдання поєднання досягнень НТР з перевагами соціалістичного

способу господарювання й на цій основі «догнати й перегнати США...», визначалась як загальноосвітня, трудова, політехнічна.

Не викликає сумнівів той факт, що духовність у такій педагогіці була чи не на останньому місці. Її замінила фальшива програма виховання людини за принципами Морального кодексу будівників комунізму та її естетичного розвитку на основі художньої культури й мистецтва соціалістичного реалізму [218]. Фальшивість такої педагогіки була більш ніж очевидною й для педагогів, і для громадськості. Її результатом стала людина спотвореної духовності. І хоча традиційно народна культура, родинне виховання й школа, які виходили за межі означеної педагогічної парадигми, частково залучали людину до духовного контексту загальнолюдської культури, радянська педагогіка здебільшого формувала «нецивілізаційний» тип особистості, що згодом отримав принизливу назву «радянська людина».

Більшість педагогів і вихователів не наважувались порушувати педагогічні канони радянської школи, бо вихід за їх межі в тоталітарній державі переслідувався й карався [104]. Однак історична пам'ять нації не була знищена, і власні педагогічні ідеї та надбання продовжували існувати, хоча і в прихованому вигляді, очікуючи інших соціально-історичних умов для подальшого розвитку.

Педагогіка духовності в Україні сягає глибин народної мудрості, згодом цю нішу практично одноосібно зайняло християнство. Різні антирелігійні єресі, хоча й збуджували духовний світ особистості, масово не впливали на народ. Перші українські школи діяли саме на педагогіці Закону Божого, елементах наукових знань та народній мудрості (народна філософія), яка попри всі можливі обмеження української школи цілком і повністю не зникла навіть за найбільш несприятливих історичних умов [52, с. 32].

Першу цілісну модель педагогіки духовності, учення про навчання та виховання на основі опанування Біблії створив видатний український

мандрівний філософ, мислитель і педагог Григорій Сковорода; другу – «філософію серця» – не менш видатний релігійний філософ Памфіл Юркевич; третю – змістовну педагогіку «серця, яке віддається дітям» – видатний український педагог Василь Сухомлинський [448, с. 10].

Зазначені педагогічні моделі, створені за різних історичних часів і під тиском різних обмежень, мають єдиний філософський стрижень – високу духовність, яку слід передати дітям, виховати їхнє почуття причетності до універсуму й роду людського, як його найбільш досконалого й унікального витвору [78, с. 36].

Поняття «духовність» розглядається в сучасній українській науці у двох аспектах: релігійному і світському. З метою визначення ролі духовності в педагогіці доцільніше брати до уваги світський підхід до формування духовного світу особистості. Хоча незаперечним лишається той факт, що релігія відіграє значну роль у розвитку духовних цінностей людини в цілому.

У багатьох зарубіжних країнах духовність людини виховується релігійними засобами, зокрема виховні системи цих країн практикують духовне виховання в так званих суботніх або недільних релігійних школах. Зазвичай у них домінує педагогіка релігійності, авторитет Бога, Святого письма й священнослужителів [371]. Хоча такий підхід і забезпечує більш-менш стабільне духовне виховання та моральну відповідальність особистості, він не може бути визнаний універсальним. Це зумовлене кількома причинами: по-перше, духовність людини не вичерпується релігійною складовою, вона є значно більшим утворенням, що охоплює народну мораль (мудрість), естетичні цінності, атеїстичні переконання, наукові знання тощо; по-друге, у межах релігійної духовності особистість, яка б мала бути визнана як основний суб'єкт власної духовності, і життєдіяльності загалом, залишається на задньому плані; по-третє, релігійна духовність базується переважно на ірраціональному знанні, тоді

як духовність базується на дискурсі наукового й позанаукового, раціонального та ірраціонального знання.

Розуміння свободи совісті як основоположного права людини, відповідно до цього – права релігії щодо надання подібних послуг, наштовхує на думку, що духовність, сформована на релігійній основі, має суперечливий характер: з одного боку, вона облагороджує людину духовними цінностями, сприяє розвитку моралі, людинолюбства; з іншого боку, ототожнення духовності тільки з її релігійною складовою обмежує духовне єство людини і водночас – звужує самостійність волевиявлення, активність і соціальну творчість особистості.

Духовний світ людини – це внутрішній її стан, що формується на основі морального й естетичного виховання. Духовний розвиток особистості тісно пов'язаний з моральним та естетичним вихованням. Вони вкупі формують внутрішній стрижень особистості, що визначає в майбутньому поведінку й цінності людини [34, с. 14]. Як показує практика, цей стрижень формується в ранньому дитинстві. До того ж, важливо наголосити на тому, що дитина повинна всебічно розвиватись і реалізувати свої творчі здібності.

Як засвідчують дослідження, провідне місце належить саме творчим здібностям, які визначають ціннісну перевагу, сприяють розвитку пізнавального інтересу й інтелектуальних здібностей особистості [32, с. 165]. Відомо, що основи духовного розвитку людини формуються в дошкільному та молодшому шкільному віці, а в підлітковому і юнацькому віці вони вже повинні стати опорою правильного вибору поведінки і цінностей. Естетичне виховання допомагає дитині пізнавати навколишній світ, формує її інтереси, потреби і цінності. Спираючись на чуттєву основу, останні глибоко проникають у душу дитини і зберігаються на все життя. Враження, переживання – це нове відкрите в дитинстві, і люди їх пам'ятають протягом всього життєвого шляху. У зв'язку з цим духовний та

естетичний розвиток і виховання особистості тісно пов'язані між собою [33, с. 8].

Попри значні досягнення української освіти в галузі духовності виховання, усе-таки мало уваги приділяється художньо-естетичним дисциплінам у цьому контексті. В умовах автономії і повної свободи вчителів стосовно відбору змісту освіти в рамках освітніх стандартів, це, по суті, означає, що в змісті освіти, орієнтованому на фундаменталізацію, інформатизацію та розвиток іншомовної комунікативної компетентності учнів, художньо-естетичний компонент може залишитися не затребуваним.

Таким чином, завдання освіти з духовного, фізичного, соціального розвитку дитини виявляться просто нездійсненими. Адже не можна сформувати особистісно ціннісне ставлення до життя, соціуму, природи, не вивчаючи його і не займаючись художньо-естетичної діяльністю. Ігнорування останньої призведе до фатальних наслідків у суспільстві. Їх сутність найкраще відображає вислів німецького канцлера Отто фон Бісмарка: «Той, хто економить на вивченні мистецтва в школах, буде будувати тюрми». Безперечно, школа, яка дала учням інтелектуальний розвиток без тепла та духовного розвитку, вміння без здатності переживати, не навчає таким якостям, як переживання та співчуття [25, с. 20]. Отже, головним завданням педагога, на думку Памфіла Юркевича, є «виховання глибокого серця», яке він розумів як «символ духовного життя» [462, с. 223]. На основі цієї ідеї вчений розробив етичну доктрину – «філософія серця».

Виховання «глибокого серця» – шлях виходу з духовної кризи глобалізованого суспільства. І сьогодні, в епоху глобалізації нашого суспільства, ця теорія може допомогти подолати духовне зuboжіння, бо воно має духовну природу і постало через «дефіцит» духовності у вихованні. Тому і в наш час справедливі слова П. Юркевича про непересічне значення для виховання вічних духовних цінностей, закладених у мистецтві. Вони дозволяють виховати в людини «глибоке серце», збагатити її «новим,

вищим досвідом та ідеями, щоб її дух звивав до чистих, високих настроїв» [462, с. 225].

Чуттєве переживання морально-естетичного духу творів мистецтва сприяє тому, що в серці вихованців визріває внутрішня невидима міра і формуються основи гуманності. На думку П. Юркевича, людина стає кращою, коли споглядає краще [462, с. 226]. Вагоме значення для розвитку духовності виховання в сучасному глобалізованому суспільстві мають також ідеї П. Юркевича про те, що для розвитку у вихованців високих почуттів прекрасного і піднесеного, необхідний захопливий приклад вчителя, сильні переживання від історії людства і вітчизни, споглядання і переживання істини, добра і краси, бо світ відкривається і робиться близьким людині не через знання, а через почуття, через серце.

Коли знання зігріті почуттями, переживаннями, вони втілюються в людській душі і переходять з пам'яті в серце, перетворюються в загальне прагнення до добра і стають надбаннями духовного світу людини, регуляторами її діяльності [462, с. 226]. І тоді «всі елементи людської дії органічно наповнюються духом і людина стає високодуховним естетичним і моральним художником» [462, с. 226].

Духовність як педагогічна проблема для українських педагогів вимагала подальшого теоретичного осмислення й уточнення, тобто створення педагогічної моделі духовності було вкрай необхідним. Теоретичний аналіз дозволяє нам виділити такі найважливіші принципи власне української моделі духовності: наступності, міждисциплінарного підходу та інтеграції знань [32, с. 165].

Надзвичайно актуальним нам видається принцип наступності знань з метою інтеграції достовірних відомостей про духовність у єдину систему уявлень. Історико-логічний аналіз різних філософських систем – від античності до наших днів – показав, що вже в стародавній філософії зародився антропогуманістичний підхід до розуміння духовності. Лейтмотивом дослідження протягом століть була ідея необхідності пізнання

людиною сенсу Буття, власної унікальної природи, вдосконалення себе для досягнення гармонії і душевної рівноваги. Не можна не враховувати тих оригінальних ідей і тонких спостережень, що їх висловлювали філософи в минулому. Саме їх погляди допомагають нам опанувати духовність як особливу якість людини, пов'язану з питаннями Буття, свого місця в житті тощо.

Основні положення різних філософських шкіл і напрямків – це підґрунтя духовності як педагогічного явища. У розумінні духовності величезну роль відіграли різні релігійні системи, які, як найважливіший аспект культурного життя суспільства, накопили багатовіковий досвід пізнання духовного [179, с. 21]. Ми вважаємо, що проблему духовності можна вирішити тільки в діалозі культур, де головна мета – виявлення сутності духовності, може бути виявлена тільки в точці перетину цих культур.

Західна філософія, на нашу думку, дозволяє зрозуміти педагогічну сутність духовності, а у філософських системах Сходу ми знаходимо вказівку на психологічні форми прояву духовності, а також на співвідношення духовного й матеріального в житті людини. Як у західній, так і східній філософських системах духовність розглядається в тісному зв'язку з внутрішнім світом людини і розвитком її здібностей, самовдосконаленням [307, с. 115]. При цьому в межах східної філософії розв'язуються проблеми співвідношення матеріального і духовного в людині, що допомагає краще зрозуміти феномен духовності і є теоретичною передумовою її визначення: людське життя – це процес і поле для самовдосконалення, сутністю якого є духовність [47, с. 148].

Окресливши основні принципи моделі духовності важливо зазначити філософські підстави її методологічної бази, сформовані в окреслений період, зокрема такі:

1) матеріальне буття визначає свідомість людини, але це не буття у вузькому розумінні, а широка сфера соціального життя людини, де

матеріальне тісно пов'язане зі зміною й пізнанням навколишнього світу. Воно осмислюється суб'єктом, це джерело нового знання, мислення, що сприяє формуванню цінностей і життєвих сенсів;

2) духовна сторона Буття людини – особлива форма відображення об'єктивного світу, що є додатковим засобом орієнтації і взаємодії;

3) зміст духовності індивіда нерозривно пов'язаний із його практичною діяльністю;

4) матеріальне й ідеальне – це дві принципово пов'язані сторони Буття, причому ідеальне позначене істотною самостійністю й автономністю; ідеальне виступає в об'єктивованому, предметно-символічному вигляді;

5) структура духовного життя суспільства в цілому і людини зокрема подібні, містять духовні потреби, інтереси, діяльність і цінності, духовні відносини як результат цієї діяльності.

Глобалізація сучасного суспільства охоплює все більше сфер людської практики, накладаючи свій відбиток і на розвиткові духовності виховання. Ці процеси проявляються в інтеграції змісту та уніфікації підходів до організації виховного процесу, а також у підвищенні уваги до людської індивідуальності і прагненні створити найбільш сприятливі умови для її становлення і розвитку [338, с. 132]. Усе це позначається й на сучасному стані духовності суспільства. Сьогодні має місце значна поляризація цінностей, спрямувань особистості, моделей поведінки людини, її спілкування тощо. Стан духовності суспільства, де відбувається виховний процес, так чи інакше впливає на педагогічну дійсність.

Сучасна педагогіка духовності увібрала найкращий вітчизняний і закордонний педагогічний досвід, трансформований до духу сучасної епохи та українського державотворення. Водночас вона є інноваційною, базується на класично філософському розумінні духовності як явища ноосферного проекту й характеру. Це – педагогіка людини як людства, педагогіка вселюдності. Її базовими цінностями є такі загальнолюдські гуманістичні

пріоритети, як Справедливість, Честь, Гідність і т. ін., провідними знаками – категорії «Віра», «Надія» і «Любов». Вона базується на розумі й прагне до істини, пройнята чуттєвістю, намагається вилити її в співпереживання; є уособленням волі людини, спрямованої на її самореалізацію.

Сучасний світ – різнобарвний. Кожен люд, держава й цивілізація мають свої експектації щодо становлення людини як особистості, параметрів її життєвиявлення і життєствердження, власні вимоги до педагогіки, засобами якої здійснюється підготовка людини до життя. Водночас всі народи та культури в межах цивілізації об'єднані загальнолюдськими рисами. Глобалізація прагне розгорнути й розширити «спільне», «загальнолюдське»; антиглобалісти трактують цей процес як нівелювання національно-особливого, як обмеження свобод народу, нації, культури щодо власного волевиявлення; вони протидіють глобалізаційним процесам всіма доступними засобами – економічними, політичними, соціокультурними.

Означена суперечність може бути вирішена лише «заглибленням» обох складових – «глобалізаційної» (вселюдської) і «національної» в єдине і неподільне буття цивілізації – ноосферу, де розум самотійно обере те, що, як писав І. Кант, «розум буде вважати за добре».

Отже, сучасне буття людства, з одного боку, визначає розумні межі глобалізації; з іншого – забезпечує усвідомлення «національного» як розширення і поглиблення сфери існування загального. Сучасне буття людства – це буття людей у їх духовній єдності, забезпечити яку може тільки педагогіка духовності шляхом виховання кожної особистості в контексті єдності загальнолюдських і національних цінностей, традицій та пріоритетів.

У релігійно-філософському контексті духовність визначається як явище духовного характеру, змістом якого є Дух або як явище, пов'язане з духовним закладом, або як явище стану Духу Божого в людині, і, врешті-решт, як певний стан – одухотвореність. Відповідно до думок апостола

Павла, істинна духовність збігається з внутрішнім усвідомленням тих світів і горизонтів Буття, які приховані від зовнішніх органів чуття; вона надає людині особливу можливість розуміти – внутрішнім оком, інтуїтивно – сутність речей і неупереджено оцінювати власні думки та дії [19].

Світсько-матеріалістичне розуміння змісту духовності протиставляється релігійному його розумінню та розглядається як жага людини до пізнання культури й удосконалення власних творчих вмінь. Духовність стосується й сфери вільного вибору індивідом найважливіших цінностей та ідеалів, і підпорядкування свого життя їх вимогам.

Розгляд традицій православ'я дозволив помітити, що духовність – це найважливіше поняття православної педагогіки. Осмислення духовності у православної педагогіці ґрунтується на тому, що це частина християнського богослов'я. Православна педагогічна думка тлумачить це поняття в контексті розуміння зв'язку між метою життя людини і Богом через воцерковлення душі. Вона визнає реальність духовної основи людини, реальність духовного світу як світу духів, а також і демонічних духів. Звідси випливає неможливість духовного зростання людини через надмірний розвиток психофізичних функцій, наприклад, інтелекту, волі чи почуттів.

У православної педагогіці духовність розглядається як результат духовного виховання і воцерковлення людини. У свою чергу, духовне виховання – це ніщо інше, як стягання Святого Духу шляхом «покаяння, смирення, морального очищення в процесі постійного діалогу живої душі з Богом живим» [19]. Воцерковлення – це одухотворення життя, преображення його силою Святого Духу. Так, на думку архімандрита Тихона, намісника Псковсько-Печерського монастиря, «духовність – стягання Духа Святого», за Серафимом Саровським, «царство Боже всередині нас», а також «очищення душі людини від пороків і страстей» [19]. При цьому духовність відрізняється від моральності, яка є виконанням Євангельських заповідей.

Отже, духовність у православній педагогіці не ототожнюється зі свідомістю, не обмежується окремою думкою чи сферою слів і висловлювань, а постає значно ширшим поняттям. Тому духовна людина навчається схилятися перед Богом, шанувати саму себе, бачити й цінувати духовність в інших і «бажати творчого розкриття і здійснення духовного життя на землі». На думку українських дослідників М. Даниленка та І. Мельниченка, «асоціативно й онтологічно православна духовність ближче всього до поняття «святість» [93, с. 120]. У свою чергу святість розглядається як граничний результат розвитку духовного початку в людині.

Православна доктрина духовності наполягає на оновленні особистості й перетворенні її зі «старозавітної» у «новозавітну» людину [43]. При цьому духовне вдосконалення людини усвідомлюється як таке, що «більше ніж ідея та цінність – це вимога до людини» [43, с. 104]. Згідно з ученням преподобного Никодима Святогорця, це вимога самого Бога: «...не можемо не бачити, що Бог вимагає від християн повноти досконалості, вимагає, щоб ми були досконалими в усіх чеснотах» [43, с. 104].

У релігійному аспекті духовність визначається і з погляду нехристиянського. Так, на противагу тим педагогам, які вважають, що виховання духовності слід здійснювати шляхом відродження християнських ідей, інші вчені переконані, що виховувати духовність доцільно за допомогою інших релігійних й окультних, зокрема антропософських та езотеричних вчень. З точки зору О. Сухомлинської, «сьогодні набувають значного розповсюдження концепції езотеричного, ноосферного розвитку (і, відповідно, духовності), які, з одного боку, пов'язують духовність з природою і людиною, а з іншого – з різними філософсько-релігійними вченнями» [371, с. 24].

Окультні вчення, на які спираються педагоги у вихованні духовності в Україні, представляє німецький філософ-містик – Р. Штайнер. На початку ХХ століття він керував німецькою секцією теософського товариства, а

також він автор «дочірнього» учення – антропософії. Відтоді прибічники антропософії гуртувалися в так звані «антропософські товариства» – секти. Як зазначав російський науковець Д. Таєвський, це було синкретичне окультно-містичне вчення про людину як носія таємних духовних сил [372]. Сучасні дослідники називають антропософію найбільш вдалою окультною релігією в Європі, що перегукується з думками інших західноєвропейських учених, які переконані, що антропософія – найбільш розвинута сучасна форма західного езотеризму й високоорганізована окультна група. У цьому контексті необхідність використання антропософського знання в духовному вихованні особистості зумовлена ідеями вальдорфської педагогіки, згідно з якими, виховання, як переконаний Р. Штайнер, ґрунтується на розумінні дитини як цілісної системи її фізичного і божественного начал (тіла і душі).

Використовуючи деякі форми окультизму та мистецтва, послідовники Р. Штайнера вважають, що вони здійснюють еволюційний розвиток духу (на їхню думку, духом керує закон перевтілення), що і є духовним розвитком. Дослідники Ден Даган і Джуді Даар щодо концепції розвитку дитини у вальдорфських школах зазначають: «Предмети є типовим прикладом використання сектою звичних назв, під якими розуміється щось цілковито відмінне. Наприклад, коли антропософи говорять про розвиток дитини, вони мають на увазі три штайнерівських семирічних цикли (містичне число), в процесі яких душа дитини поступово перевтілюється з духовного світу, і «фізичне», «ефірне» й «астральне» тіла входять в те, що головний антропософ називає правильною взаємодією між собою, для того, щоб змогло втілитися «внутрішнє я», яке досі балансувало між смертю і новим народженням» [92, с. 18].

З метою розвитку духовних орієнтирів людини деякі українські педагоги у навчально-виховному процесі застосовують «духовно-космологічні» ідеї Реріхів, імена яких пов'язані зі створенням теософського езотеричного вчення «Агні-йога». Агні-йога, або «Жива етика», також «Йога космічного вогню», за визначенням Д. Таєвського, синкретична

секта, що входить до групи «Новий вік» (New Age). На думку Р. Аблєєва, у цьому вченні поєднані «східні витoki філософського гнозису, логічна психотехніка духовної практики Живої Етики – Агні Йоги, а також прискіплива увага до ірраціональних здібностей пізнання людини» [2]. Водночас дослідження текстів, які використовує вчення, і листів О. Реріх, виявляють у них посилення на «непереборні окультні закони», а також на «окультну доктрину» [2].

Погляди М. Реріха, зокрема ідея добродійного синтезу або єднання культур, розглядаються в українській педагогіці як підґрунтя для полікультурної освіти. Інші дослідники також стверджують, що ідея полікультурної освіти співзвучна ідеї єднання культур як головного чинника взаєморозуміння та співіснування різних представників етнічних систем.

У сучасній українській педагогічній науці існує практика застосування неоязичницьких ідей у виховному процесі. Язичництво, як «віру наших предків», розглядають як «дуже складне і цілісне духовне утворення», що є основою формування духовності, зокрема у закладі вищої освіти [206, с. 439]. При цьому на переконання прихильників неоязичництва, «Велесова книга», пам'ятка українського язичництва, для педагогіки – це «формула мудрості», вона заряджена «неабиякою духовною енергією» [206, с. 439].

Однак, автори дослідження «Формування духовності у студентів-юристів на заняттях з ораторського мистецтва», вживаючи поняття «духовність», «духовна енергія», «духовна сила», «духовне утворення», «духовні цінності» тощо, не тлумачать термін «духовний» у релігійному контексті [206, с. 439]. Загалом результат впливу новітніх релігійних течій на педагогіку духовності досить неоднозначний.

Л. Кальницька, авторка статті «Духовність як важлива категорія перехідної доби», вказує на те, що «розвиток релігійної духовності в Україні переживає нині досить складні часи» [143, с. 87]. Чи не найголовнішою

причиною дослідниця вважає появу нових релігійних течій, «які не впливають на формування сприятливої духовної ситуації» [143, с. 87]. Відродження національного духу авторка пов'язує насамперед із загальнолюдськими цінностями, «які були освячені християнством» [143, с. 87]. Таку духовність, на думку Л. Кальницької, можна назвати новою. Сама така духовність, заснована на єдиній церкві і релігії (християнській), як зазначає педагог, змінить соціальне середовище і приведе до політичного та економічного відродження [143, с. 87].

Ми цілком погоджуємося з думкою Л. Кальницької щодо доречності виховання молодого покоління на цінностях християнства. Оскільки християнська, зокрема православна (а в деяких регіонах і католицька) релігія, протягом століть була і є домінантною в Україні, вона розглядається як джерело культурного і духовного розвитку суспільства. При цьому, накопичивши великий виховний потенціал, християнство розробило важелі виховного впливу на людину, які вибудувалися в струнку педагогічну систему і є альтернативою методам духовно-морального виховання, що їх пропонує світська педагогіка.

Християнство має також й історичну, культурно-спадкову прерогативу у виховному процесі, оскільки саме воно, на відміну від інших релігій, протягом багатьох століть визначало вектор розвитку української суспільства.

Результати дослідження дозволяють виділити основні компоненти релігійної духовності: життя Духу всередині людини, що скеровує її до Бога; здійснення людиною морального вибору на основі християнських цінностей; прагнення до святості як ідеалу духовного становлення.

Отже, у філософському, психологічному і релігійному контексті духовність розглядається під двома кутами. З одного боку, вона тлумачиться як даність – у сукупності її статичних характеристик. У такому разі вона визначається як специфічно людська риса, як незмінна сутність людини, її вроджена властивість. З іншого боку, духовність інтерпретують

як заданість, з погляду динамічних характеристик. У цьому плані духовність пов'язується із смислотворчою діяльністю, тобто зі здатністю людини до вироблення власних смислів у процесі розуміння навколишнього світу, зв'язків, причин і цінностей, а також самої себе. Відтак, смислотворча діяльність розуміється як механізм духовного становлення людини.

1.3. Аксіологія виховання духовності особистості в епоху постмодерну

Епоха постмодерну по-новому тлумачить фундаментальні основи духовності. Відбувається пошук та переоцінка аксіологічних основ сучасної людини. Незважаючи на складнощі та суперечності постмодерну, людина творчого мислення набуває нечуваної досі свободи, заснованої на конструктивній основі духовності, яка, власне, втілена в можливості в суспільстві мати власну індивідуальну картину світу, дистанційовану від суспільної, всезагальної. Сучасна людина постійно рефлексує над усіма аспектами власної життєдіяльності. Сучасний світ вже давно відмовився від дихотомічної картини світу, від діалектичного способу мислення, адже нова епоха постмодернізму «змінює роль суб'єкта у ставленні до світу. Суб'єкт сам будує свою систему знань, сам надає їй контекст» [196, с. 11].

Постмодернізм полягає в запереченні єдиного та універсального образу реальності, а, отже, така реальність не потребує точного та адекватного вивчення та пояснення. Навколишній світ конструюється віруваннями та поведінкою окремих особистостей. Постмодернізм не можна втілити в поняттях, бо таке явище піддається лише інтерпретації.

Для більшості вчених, прихильників традиційної системи моральності, культура постмодерну видається знеціненням всіх існуючих цінностей та регулятивних норм моралі, виплечаних часом та зусиллями багатьох народів.

Але, як стверджує Т. Озерова, «раціонально-теоретична критика аксіоетичних вчень епохи модерну, а також усієї класичної культури,

заснованої на метанарраціях, як прямо, так і непрямо показує неспроможність як модерної, так і традиційної моральності для вирішення принципово нових духовно-аксіологічних проблем, з якими зіткнулася сучасна цивілізація» [231, с. 54].

Потмодернізм визначається і як важлива стадія духовної культури, як антипод модерністської духовності, як постсучасний феномен з власними та неповторними тенденціями та рисами. Постмодернізм свідчить і про кризу світоглядних основ існуючої західної цивілізації, адже, виступаючи конструктивною концепцією постсучасності, відображається у всіх можливих вимірах дійсності, включаючи і освітній простір [453, с. 410].

Аналіз творчих доробків мислителів виявив, що тема духовності та духовних цінностей є центральною щодо визначення епохи постмодерну. Проблему збереження стабільності, поєднання сталих традиційних та сучасних цінностей вивчає О. Солженіцин [358]. Процеси індивідуалізації та явище постматеріалізму описує Дж. Вейз [58]. Український дослідник С. Кримський розвиває ідею індивідуалізації універсального досвіду, акцентуючи на важливості особистісних якостей у концепції духовності постмодерну [176]. Можливість та необхідність заміни педагогіки мистецтвом й естетикою з їх описом суб'єктивних переживань досліджує Ж.Ф. Ліотар [191].

Свідомість постмодерністської людини орієнтована на постійне оновлення, на пошук власної свободи. Світ постмодерністської людини глибоко еклектичний, з ідеями множинності й різноманітності, суперечками між парадигмами, співіснуванням неоднорідних елементів.

Особливої ваги набуває питання щодо забезпечення стабільності, життєздатності та розвитку на ґрунті мультиваріативних підходів з максимальним використанням можливостей окремих індивідуумів, інформаційно-інституційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання сталих традиційних та сучасних цінностей, і, врешті-решт, з потребою зберегти особливості й неповторність існування певної спільноти,

соціуму. Вектор постмодернізму О. Солженіцин спрямовує до пошуку трансцендентної цінності: «Справа в тому, що світські, мирські цінності в постмодерністському суспільстві перебувають в тотальному антагонізмі одна до одної. Кожна з них є для самої себе найвищою. Уникнути хаосу можна, лише інтегрувавши їх трансцендентною цінністю. Носієм цієї цінності є християнська Церква, якій притаманний універсалізм» [358, с. 88].

Для духовності епохи постмодерну властиве таке явище, як синтагматика, яка полягає в тому, що свідомість постмодерної людини – це множинність контрастних елементів, така свідомість перебуває у безперервному процесі творіння нового світу, нового світоустрою, у якому кожний його елемент має самодостатнє і самоцінне значення.

Духовність постмодерного суспільства позначена процесом індивідуалізації, у центрі якого особистість, яка є і об'єктом, і суб'єктом сучасних перетворень. Духовність постмодерну позбавлена часових і територіальних меж у безмежному культурному просторі. Процес індивідуалізації – це самовизначення, самоактуалізація. Для постмодерного суспільства також характерне явище постматеріалізму, як типу ціннісної орієнтації, для якого притаманна зміна релігійних орієнтацій, нерелігійними, які акцентують на свободі індивідуального самовираження [58, с. 89].

Постматеріалізм як основа структури сучасної цивілізації належить до проблем духовно-морального порядку, бо в умовах індивідуалізації, за відсутності високого духовного орієнтиру, особистість втрачає майбутнє.

Важливість особистісних якостей у концепції духовності постмодерну підкреслює й український дослідник С. Кримський, висуваючи вимогу утвердження «монадної особистості», яка є макрокосмом свого народу, своєї культури, своєї епохи [175]. Водночас така «монадна особистість» – це явище індивідуалізації універсального досвіду. Подібні «монадні особистості» з'являлися і в попередні історичні епохи, але сприймалися

суспільством як виразні прояви унікальності, як генії, що випередили свій час. «Однак нині щільність соціальних зв'язків виросла настільки, що формування монадних особистостей стає поширеним явищем. Не випадково кінець II тисячоліття нашої ери характеризується кризою масових політичних партій. Історія показала, що такі монадні особистості, як М. Ганді, М.Л. Кінг, Мати Марія, А. Сахаров і О. Солженіцин, В. Вернадський і М. Грушевський відіграли у XX столітті значно більшу роль, ніж усі політичні партії разом узяті» [176, с. 12]. Носіям нового постмодерного суспільства властива індивідуальна самобутність, що скерована на примноження різних форм життя, національної та особистісної духовної унікальності. Власне модерне визначення духовності ґрунтується на протиставленні свідомості, як безумовно цінної та ідеальної, та тіла, нижчого та матеріального. Це продукує ситуацію тілесної та духовної роз'єднаності особи. Постмодернізм акцентує на значущості тілесності, звідси впливає й нерозривний зв'язок між свідомістю особи та її зовнішнім вираженням. Постмодерне визначення духовності окреслює цілісність, як визначальну рису духовного людського буття.

Поняття «духовності» в контексті розв'язання освітніх проблем формується переважно в межах гуманістичної парадигми людського сприйняття культурного простору, у якому людина прагне до максимального розкриття своєї особистості. Це формує образ людини як цілісної та сталої істоти. Постмодерністське розуміння поняття «духовності» не передбачає існування подібного образу людини, а концепція єдності та ідентичності зазнає критики [434, с. 89]. На противагу їй висувається думка про існування індивіда, ідентичність якого розпадається на часткові функції і сфери життя. У зв'язку з цим метою освіти вже не є формування ідентичності як невід'ємної складової людської індивідуальності.

Вищезазначені ідеї в сучасній педагогіці набули чималого поширення. Вони відображають еволюцію людського світосприйняття і виявляються в

абстрактному мистецтві – у запереченні ідей матеріального світу, у поведінці – у масовій відмові від дотримування традиційних моральних норм, нехтуванні релігійними приписами. Зазначений спосіб життя відповідає новому типу людини постмодерної епохи, вільної від тоталітарних ідей, норм моралі, мистецтва та релігії. Розуміння «духовності» як поняття, що відображає прагнення до цілісності, гармонізації якостей і цілей людини, з часом майже вилучається з наукового дискурсу, стає менш популярним, а тому втрачає свою актуальність. Людина занурюється у своє емоційне життя, у межах якого буденне переважає над ідеальним, що і визначає сутність людини доби постмодерну.

Як бачимо, поняття «духовність» багатогранне, складається з багатьох аспектів і лише вони вкупі виявляються та реалізуються повною мірою. Окрім чуттєво-інтуїтивних властивостей особистості, зокрема віри, інтуїції, осяяння, духовність передбачає й раціональне в людській істоті. Причому раціональні якості спрямовані не тільки на вирішення практичних, повсякденних завдань, а й на усвідомлення проблем буття. Так, на думку М. Шелера, ця здатність до розмежування людського існування та сутності самого існування є однією з найголовніших властивостей людської духовності [452, с. 22]. Подібну властивість Шелер назвав абстракцією і протиставив її традиційному абстрагуванню, а його тлумачення «духовності» переважно онтологічне, здійснене в метафізичному сенсі.

У повсякденні більшість людей не використовують зазначену здатність, навпаки, їх життєва позиція стає нестабільною, якщо вони дотримуються орієнтирів, що, на їхню думку, суперечать сутності людини. Доречно згадати І. Канта, який, розмірковуючи над розвитком людської духовності в історичному масштабі, зазначав, що від народження індивід за своєю сутністю є злим і лише в процесі пізнання він обирає духовний шлях у своєму інтелектуальному зростанні [147, с. 167].

Філософія освіти під впливом ідей постмодернізму розглядає педагогіку в контексті проблем сучасної культури. Деякі педагогічні теорії

ґрунтуються на ідеології постмодерну, як фантоми, що не стосуються дійсності. Звідси випливає відмова від об'єктивності і всезагальної значущості педагогічного знання. У центрі уваги перебуває індивід у своїй неповторності, що суперечить універсалізації, де педагогіку може замінити мистецтво й естетика, а людина отримує можливість опису суб'єктивних переживань [191, с. 78].

Отже, провідна функція педагогіки визначається як естетичне освоєння світу, не шляхом узгодження понять зі спостереженнями, а як здатність духу сприймати, спостерігати, визначати такі форми чуттєвого пізнання як образ, метафора, проєкції, фантазії та засоби реалізації естетичного конструювання світу. На думку деяких науковців, педагогічна наука може стати особливим видом мистецтва, різновидом наративного оповідання, далекого від зазіхань на всезагальність. Педагогіка як мистецтво безпосередньо пов'язана зі здібностями вчителя та реалізується в комунікативних стосунках «учитель-учень» [308, с. 72]. Постмодерна педагогіка не тільки не пропонує єдиного образу людини, а й наполягає на його децентричності, на плюральних формах його життя.

Якщо ж розглядати духовність в освіті з традиційних для педагогіки позицій, а саме: як сукупність морально-етичних якостей, підпорядкованих загальнообов'язковим нормам і цінностям, то слід визнати, що вони не узгоджуються з концепціями децентричної особистості та плюрального педагогічного процесу [431, с. 129]. Якщо ж виходити з принципу автономії особистості – особливої самостійності і незалежності людини, на якій ґрунтується її свобода, то це повністю узгоджується із зазначеними принципами. За допомогою свого розуму, сили волі, людина визначає закони, якими користується протягом життя, узгоджуючи їх із законами природи і суспільства.

Певні орієнтири, що їх людина встановлює для себе, М. Вебер назвав пучком індивідуальних особистісних смислів. Вони передбачають не просто наявність ідеалу, але й можливість вибрати засоби для його реалізації, і

тільки тоді ідеал перетворюється на мету, він ототожнюється з інтенціями та цінностями, боргом, любов'ю, обов'язками. Вони не мають об'єктивного корелята, залишаючись інтенціями, суб'єктивними уподобаннями, на яких базується традиційна діяльність індивіда, який несвідомо сприймає сенс як традицію [57, с. 517]. Отже, автономія – це здатність духовності впливати на матерію, вибудовувати послідовність подій, речей, відносин, що, врешті-решт, конкурує з природою – природним станом справ, утворюючи штучну реальність – світ духу.

К. Поппер у праці «The Self and its Brain» характеризує взаємовідносини між природою та духовністю. Він зауважує, що матеріальний світ на певному етапі свого розвитку створює більш досконалий світ – світ психічних станів людини, і на цій основі утворюється світ людської уяви – світ оповідань, міфів, наукових теорій, проблем, творів мистецтва. Усі ці об'єкти – певні засоби, що фіксують зміст, який створюють люди з притаманними для них психічними станами [529, с. 314].

Учені-економісти виділили дві групи потреб людини. Перша група забезпечує потреби збереження життя – «природні потреби». До другої групи належать інші потреби, завдяки яким невідоме освоюється інтелектуально й ускладнюється внутрішня організація – «потреба росту». Л. Гумільов наводить ці ідеї й аргументує свою теорію пасіонарності, за допомогою якої пояснює періоди піднесення та занепаду етносів за різних часів. Він зазначає, що в період становлення і розвитку етносу у деяких індивідів спостерігається прагнення до цілеспрямованої діяльності, пов'язаної зі зміною оточення [89, с. 278]. Цей імпульс – відхилення, він суперечить інстинкту самозбереження і таким якостям суспільства, як жадібність, пристрасть до насолоди, скнарість, корисливість тощо. Усі ці почуття, за Гумільовим, не «погані» і не «хороші» з етичного погляду, а модуси пасіонарності, які сприяють розвитку етносу. Носії пасіонарності не завжди здатні розрахувати наслідки своїх вчинків, що підтверджує тезу про те, що пасіонарність – атрибут не свідомості, а підсвідомості. Однак,

сутність цієї якості, на думку автора, скоріше біологічна, ніж духовна. «Пасіонарність має енергетичну сутність, а психіка особи лише трансформує на своєму рівні імпульси, стимулюючи підвищену активність носіїв пасіонарності, що створює і руйнує ландшафти, народи і культури» [89, с. 334]. У ході застосування теорії Л. Гумільова до проблеми зниження актуальності духовності в епоху постмодерну варто мати на увазі, що в періоди кризи кількість пасіонаріїв скорочується. Так, сьогодні переважна частина людей або «гармонійні» (рівень пасіонарності дорівнює інстинкту самозбереження), або «субпасіонарні» (інстинкт самозбереження яких вищий за рівень пасіонарності). Це співвідношення відповідає періоду розквіту цивілізації та зростання матеріального добробуту.

Однак, на думку Гумільова, навіть цим періодам «розумного егоїзму» протистоїть група імпульсів, відмінних від пасіонарних, але так само потужних: у людей є дивний потяг до істини, краси і справедливості, цей потяг змінюється залежно від сили імпульсу й обмежується постійним «розумним егоїзмом».

Таким чином, певні властивості людської душі, що виходять за межі збереження виду, – це реальність, яка є невід’ємною частиною відносин «людина - природа - суспільство». Як правило, саме ці якості забезпечують, з одного боку, збереження традицій, з іншого, – рух уперед. Наскільки є «непасіонарною» сучасна людина, настільки ж помірно у ній розвинене прагнення відстоювати і вибудовувати, насамперед для себе, ідеали, цінності, сенси. Духовність же в ній існує у вигляді закладеної потенції. Можливості освіти дозволяють розкривати цей потенціал, але тільки так, як потрібно для сучасної людини.

Проблема духовності посідає визначальне місце в педагогічній парадигмі постмодерну, оскільки педагогічне завдання сучасної епохи не лише розробити, окреслити та визначити шляхи, засоби і методи формування певних компетентностей, а також знань та вмінь, а й розвинути людські якості, здатності, поведінку та риси характеру. Такі ідеї

реалізуються в межах багатьох постмодерністських освітніх концепцій, з-поміж яких найбільш популярними є: критична педагогіка П. Фрейре, німецька антипедагогіка, феміністська педагогіка, педагогіка критичного мислення, вальдорфська педагогіка.

Отже, як ми бачимо, духовна педагогіка співпрацює з процесом навчання та у деякому сенсі доповнює його. Те, чого не вистачає освіті, духовність заповнює собою, забезпечуючи надійний пізнавальний пласт. З огляду на це, важливо розглянути погляди західних вчених щодо базисних ідей духовної педагогіки. Адже, осмислення аксіологічних засад сучасної західної педагогіки у контексті європейської цивілізації, до якої тяжіє і українська педагогіка, є вкрай важливим.

Дж. Моффет встановив, що існує три важливих та ефективних інструменти для професійного викладання, а саме: чесність, смиренність та служіння іншим [517, с. 8]. З цим погоджуються М. Бун та К. Файт, які продовжували досліджувати ці духовні позиції щодо сприйняття вчителями власної духовності та лідерства [475, с. 49]. Підтверджувало цю позицію вивчення духовної педагогіки, використовуваною молодими вчителями, які ще не відмежовували себе психологічно від молоді та не були знайомі з професійним вигоранням. Тим часом, за даними К. Харлоса, трьома найбільш важливими цінностями духовної педагогіки є: смирення, співчуття та простота [496, с. 620].

Вивчення історії типів викладання засвідчує їх неоднаковість, багатоаспектність. Однак усі наявні педагогічні та інструктивні підходи зводяться до кількох груп. Так, Дж. Шимабукуро, цитуючи ідеї Кемброна, стверджував, що підходи у викладанні і навчанні зазнали змін і розвитку, а отже, вони звужуються до трьох типів підходів [539, с. 509].

По-перше, трансмісійний підхід. Він окреслює позиції учнів у пасивному стані, тобто як одержувачів навчальних матеріалів та об'єкт навчання. Учителі мають позицію постачальника знання, тоді як студенти просто приймають на віру таке знання, яке їхні викладачі вважають за

необхідне. Такі педагогічні погляди існують на різних рівнях освіти, у різних країнах, наприклад, в Індонезії [478, с. 141]. Для цього підходу не властиве сприйняття педагога як людини обізнаної, самоцінної. Педагог не містить в собі знання апріорі, а лише виступає посередником у процесі передачі знання [539, с. 509].

По-друге, генеративний підхід. Цей підхід ґрунтується на кількох ідеях, ідеологіях, таких як конструктивізм, колабораціонізм, кооперативізм, аналіз, пізнання та креативність. При цьому студентам рекомендують вибудовувати знання на основі власних спостережень через взаємодію з навчальними матеріалами. Студентські знання створюються пошарово та достатньо стійкі [539, с. 511].

По-третє, трансформативний підхід. Ефективна педагогіка не обмежується загальноприйнятою педагогічною діяльністю, а також конструюванням знань учнів, адже освіта повинна відображатися в більш широкому контексті. Завдяки такому підходу студенти можуть проникнути в більш глибокий прошарок навчання, що сприяє критичному мисленню про світ [539, с. 514]. Таким чином, навчання є одночасно індивідуальним і трансформаційним процесом. Цей підхід заснований на соціальній діяльності і завдяки йому студенти заохочуються використовувати свої знання в соціальних перетвореннях.

Окрім зазначених підходів, останнім часом спостерігається тенденція до педагогічної практики, заснованої на духовних цінностях. У її межах і народилася така галузь дослідження, як духовна педагогіка. При такому підході освіта генерується викладачами на основі цінностей, які також стають основою їх професії, зокрема це прихильність, терпіння, смиренність, чуйність, толерантність тощо [537, с. 642]. Розуміння коренів цієї духовності дуже важливе для розвитку нових поколінь, тож учителям слід постійно тримати руку на пульсі сучасності та пристосувати свої знання та вміння до потреб сучасного світу. Учителі повинні усвідомлювати, що сьогодні студенти є носіями мови комп'ютера, відеоігор та Інтернету, і тому

набуває ваги реалізація духовних цінностей серед учнів та вибудовування на цій основі навчальної діяльності. Характеризуючи духовне навчання та виховання, Дж. Шимабукуро визначає і духовні особливості викладачів.

По-перше, вчителі мають розуміти духовність дітей, їх розвиток та досвід. Перед педагогами постає завдання інтерпретувати фізичний та пізнавальний розвиток дитини, але при цьому й поглиблювати інтерес до навчання, не забувати про духовний розвиток.

По-друге, викладачі повинні мати споглядальну позицію, думати про майбутнє своїх учнів, про засвоєння ними знань та способів їх спрямування. Цей підхід споглядання спрямований на творчі й інноваційні ідеї, які будуть створені для вдосконалення викладацької практики.

По-третє, вчителі мають виявляти великодушність. Це доводиться відкритістю до наявності та розвитку духовності всередині себе та учнівського суспільства.

По-четверте, вчителі мають постійно перебувати в процесі міжособистісного спілкування і виявляти чуйність під час виконання своєї професії, а саме під час взаємодії зі студентами та учнями, іншими вчителями, директором школи та батьками учнів.

По-п'яте, вчителі повинні здійснювати різні види діяльності, і це основна мотивація до навчання. Якщо вони виглядають слабкими і невмотивованими, це негативно позначається на студентах: їх мотивація до навчання знижується. У цьому випадку, викладачі повинні підвищувати і власну мотивацію до виконання тих чи інших завдань, що допоможе активізувати й мотивацію учнів [539, с. 520].

Учителі, які активізують духовні цінності студентів за допомогою певних навчальних моделей та практик, повинні мати духовне керівництво. Духовне керівництво слід використовувати і розвивати за допомогою духовних практик. Духовний вимір є стихією, яка зробила фундамент в освіті для галузі соціальної роботи та управління освітою [518, с. 612]. Більше того, як підкреслив Р. Керноган, духовні цінності, зокрема

розсудливість, співчуття та щирість, зробили практику викладання вчителів більш ефективною [505, с. 69]. Ці цінності спонукають вчителів приймати різні умови викладання, різні характери студентів та бути більш турботливими і теплими у ставленні до них.

Що ж таке «духовність» з погляду зарубіжних науковців? За визначенням К. Харлоса, духовність – це поняття, яке важко визначити, адже експерти мають різні точки зору щодо розуміння цієї концепції [496, с. 622]. Тим не менш, вони вважають поняття духовності таким, яке містить один ключовий компонент, а саме – розуміння того, що будь-яке визначення рухається від простого до більш складного. Харлос цитував аргумент Шнейдера, який визначав духовність як здатність вчителів поєднувати досвід реального життя з його цінностями [496, с. 622].

Духовність розглядається як вічна цінність, яка спрямовує життя людини, тому саме ця цінність є також важливою формою мотивації для людей щодо певної діяльності. Ключовим елементом духовності є загальнолюдські цінності. Духовність представляє осмисленість для отримання певного досвіду, як у межах, так і поза межами людської праці, опановування себе, своєї думки, почуття та поведінки [424, с. 22]. Цей аспект буде впливати, наприклад, і на викладача у навчанні своїх учнів. Цінність, якою керується життя, може бути отримана релігією, яка народжує сакральні цінності, або ж з культури. Обидва шляхи можуть бути поряд і вести людей до загальнолюдських цінностей (noble value). Що стосується духовності, заснованої на релігії, Р. Крік та Х. Джелфз наголошують на тому, що духовність визначає релігійний досвід, буття, відкрите для інших вірян та визнання себе громадянином світу [483, с. 203]. Таке усвідомлення потребує чуйного ставлення до себе, до інших істот та до Бога.

Цей тип духовності належить до усвідомлення та саморефлексії людини. На практиці духовність може мати два напрямки: внутрішні стосунки із собою та зовнішні стосунки з іншими, Всесвітом і Богом.

У контексті освіти, духовність охоплює розвиток здібностей вчителя для побудови свідомих стосунків зі студентами через педагогічне втручання. Щодо актуальності можливостей вчителя, заснованих на духовній парадигмі, свої думки висловили Дж. Хейгам та Р. Крокер [498]. Вони переглянули наукову літературу і знайшли кілька тематичних досліджень, а саме: критичне дослідження щодо походження духовності в розвитку людини, духовність у процесі виховання, підтримання соціальної справедливості та відносин між духовною педагогікою та критичною педагогікою. На їх переконання, духовність є визнанням неминучості відносин між нами, а саме відносин, що ґрунтуються на любові та прихильності серед людей [498, с. 36]. Практика духовності буде сприяти досконалості, осмисленості та досягненню життєвих цілей людини.

Відповідно до досліджень С. Діларда, було описано ряд характеристик духовно-педагогічної парадигми. По-перше, зовнішня, згідно з якою духовність – певний досвід усередині нас, він вимальовує певну картину минулого та майбутнього. По-друге, політична, відповідно до якої запровадження духовності на уроці означає усвідомлення, що процес навчання – це певна політична діяльність, у якій є сторона, яка має владу, і є партія, що зазнає певної домінантності з боку викладача. По-третє, ризикована, де духовність – це діяльність, що не утворюється миттєво, вона вимагає мотивації та зусиль. По-четверте, культурна, згідно з якою викладання та навчання в духовій парадигмі за своєю суттю є глобальним процесом. Культура залучає певні аспекти та видаляє різні обмеження, щоб вільно рухатися, вирішувати питання, знаходити відповіді. По-п'яте, «свята», заснована на вірі. Потужність знання та істину не можна відокремити від особи, що належить до спільноти [501, с. 203]. Правда полягає у тому, що слід поважати в суспільстві духовність кожного індивідууму. По-шосте, діалогічна. Педагогічна духовність пропонує спілкування у формі діалогу між студентами та викладачами. По-сьоме, наставницька. У духовному класі вчителі мають характеристику людини,

яка здатна зменшити страждання у світі. Духовний вчитель – це той, хто запитує своїх учнів: «Що ви повинні робити для того щоб вчитися? Що я можу зробити для вас?» [487, с. 90]. Погляди С. Діларда перегукуються з ідеями Л. Міллера та А. Етона [515, с. 2708]. На їх думку, для спроможності виховання на основі духовності вчитель повинен починати з власного духовного розвитку та обізнаності [516, с. 28].

Духовний клас має чотири ключові характеристики, а саме: надання студентам повноважень висловлювати власні ідеї, давати можливість студентам продовжувати прогресувати, ділитися своїм досвідом, реалізовувати знання практично. Побудова терміна «духовний клас», який був запропонований Л. Міллером та А. Етоном, співвідноситься з терміном «споглядальна педагогіка» (*contemplative pedagogy*), розробленого Ф. Грейсом [495, с. 113]. Ця педагогіка намагається розвивати самосвідомість студентів від першої особи, тобто досліджувати самого себе. Таким чином, такий тип викладання та навчання також називають споглядальним. Така практика відбувається в класі зі студентами, що сидять в медитаційному положенні, практикують концентрацію уваги, глибоке мислення, а також, керуючись медитацією, спостерігають за Всесвітом, вивчають себе й оточення. Для студентів відводиться період часу для повного мовчання, аби вони могли усвідомити цінність тиші для вивчення важливих глибоких внутрішніх проблем [470, с. 275]. Однак деякі види діяльності є всебічними, передбачають дискусії, обговорення, запитання-відповіді.

Споглядальна педагогіка є емпіричною. Проте це не стосується лише навчальних цілей, результатів або зусиль. Вона досліджує і те, що стосується проживання життя, відстеження своєї еволюції, визначення присутності у Всесвіті для користі інших істот.

Наведені вище теоретичні міркування засвідчують, що галузь духовної педагогіки охоплює значення духовності в освіті, її джерела та цінності, характеристики духовного класу та характеристику педагогів у

духовно-педагогічному класі. Відтак, духовність у педагогіці – це насамперед виховна практика, яка є по суті синкретичною, оскільки містить релігійні та культурні уявлення, які спонукають учнів до знання та надихають вчителів на самовдосконалення.

Однак деякі дослідники вбачають, що духовний вимір не має суцільного значення для академічного світу, адже він орієнтується лише на цінність і суб'єктивність, тоді як наукові галузі притаманний нейтралітет та об'єктивність [433, с. 60]. Тому традиційно західна наука має негармонійні та холодні стосунки із духовністю. Тим не менш, духовність і західна наука так чи інакше стосуються навчання та викладання.

Духовний підхід до навчання посилює традиційну педагогіку, яку ми знаємо, адже знання, засновані на розумі та логіці, покращують пізнання. Дж. Моффетт наголошує на тому, що такий підхід інтегрує нас на внутрішнє зростання, адже він спирається на «безумовну істоту, яка спить всередині» [517, с. 10]. Але є певні елементи, безперечно, які політизують духовну педагогіку і мають певний ризик, якщо діяльність не буде ретельно спланована. Сьюзан Шиллер додає, що духовний підхід можливий не для кожного вчителя, бо він вимагає певного типу мужності, що впливає з власного духовного розвитку та досвіду роботи в класі [535, с. 62]. Паркер Палмер, Джон Дьюї та Дональд Галлер поділяють таку думку науковця [525].

Так, Паркер Палмер переконливо зазначає: «Найглибші досягнення у пізнанні вимагають від нас уявлення про внутрішню точку зору суб'єкта про певний історичний момент, літературного персонажа, скелю чи колос кукурудзи.... Ми повинні вірити у внутрішнє життя суб'єкта та виступати з співчуттям до нього» [524, с. 95].

Духовний підхід до викладання відкриває простір, у якому внутрішній і зовнішній світи визнаються й оцінюються. Це об'єднує думку та емоції. Що стосується вибору духовності для класу, слова Дж. Кобат-Зінна про медитацію можна трактувати як пораду щодо такого відбору [503, с. 51]. Він

зауважує, що «практично неможливо і безглуздо взяти на себе зобов'язання на щоденну медитаційну практику без певного уявлення, чому ти це робиш, чому це цінне для життя» [503, с. 51]. Іншими словами, ми мусимо знати, чому ми щось обираємо. Це також досить просто. Якщо вчителі звертаються до духовної педагогіки, вони потребують твердої віри у її ефективність, а також сміливості у її використанні.

Д. Мірчу доречно визначає духовність як «відкритість творчого Духу щодо мудрості та любові, він населяє всі творіння і живе у внутрішньому бутті, інформуючи про кожен інстинкт і бажання» [519, с. 28]. На підставі визначення Д. Мірчу, вчитель, який бажає розвинути духовно обґрунтовану педагогіку, створює з учнями навчальний простір, який запрошує творчий дух Бога у їхнє життя і також заохочує вираження думок учнів через своє навчання. Окрім того, вчитель будує навчання через заздалегідь продумані методи, що спонукають учнів відкривати нові здібності, а також залучає учнів до самодослідження та усвідомлення духу, наявного всередині них. Такий педагог не резервує цю педагогіку лише для релігійних класів, але й впроваджує її протягом усієї навчальної програми [562, с. 51].

Згідно з дослідженнями М. Весму, існують п'ять благодатей, що дають можливість педагогам ставати духовними лідерами: розуміння природи душі та духовного досвіду; прийняття споглядальної позиції; виявлення великодушного духу; володіння міжособистісною чутливістю; сміливість у діях [560, с. 124].

Що стосується викладачів, то ці благодаті є основою використання духовно орієнтованої педагогіки зі своїми учнями і, отже, можливістю стати духовними лідерами, які інтегрують духовний вимір у їхніх навчальних програмах.

Глорія Дурка, наголошуючи на унікальності покликання кожного вчителя, писала: «Хоча в роботі кожного вчителя є загальні риси, кожен має унікальні, власні погляди на деякі речі» [489, с. 21]. Покликання вчителя через найглибше «Я» вимагає чути й відчувати те, що може здатися

неважливим або непомітним, адже подальше формування студентів залежить від саме цього процесу постійного «внутрішнього синтезу» вчителя.

Отже, досвід зарубіжних науковців-педагогів щодо духовної педагогіки в освітньому процесі дає підстави стверджувати, що саме духовний підхід до навчання збагачує традиційну педагогіку, адже знання, заґрунтовані на розумі та логіці, сприяють глибшому пізнанню [504, с. 181]. Цінності заохочують, мотивують та орієнтують вчителів на виконання своїх завдань. Отже, духовна педагогіка – це вивчення загальнолюдських цінностей, що походять від викладацького досвіду, релігії, культури.

Протягом останніх 40 років духовність та релігія все інтенсивніше вивчаються в межах різних галузей знань. Нині спостерігаємо значне збільшення кількості наукових праць щодо концептуалізації вимірювання духовних та релігійних складових особистості. При цьому науковці стверджують, що духовність, як і релігія, – це компоненти мультикультурності, що відповідає загальній постмодерністській культурі [406, с. 58]. Д. Скотт припускає, що пожвавлення інтересу до духовності наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття є результатом розширення культурного та інтелектуального напрямку від наукових пояснень до більш органічного уявлення про реальність [536, с. 120]. Інші науковці визначають духовність як «нову п'яту силу в різних сферах» [522, с. 58].

Якою б не була причина зростання інтересу до духовності, стає зрозумілим, що в межах педагогічної психології вона є основним аспектом людського стану. Така позиція заслуговує на узгодженість у дослідницькому колі для подальшого розуміння того, як духовність пронизує наше повсякденне життя та впливає на ставлення до світу. Щоб забезпечити необхідний базис для розуміння духовності, необхідно осмислити певні професійні педагогічні процедури, пов'язані з релігією та духовністю.

Зростання уваги до духовних, педагогічних та релігійних аспектів протягом останніх трьох десятиліть збіглося з активізацією психологічних студій цих явищ. Так, Д. Тейсі встановив, що кількість наукових праць, присвячених психолого-педагогічним роздумам та духовним практикам, зросла удесятеро [543, с. 114]. З того часу тема духовності у педагогічних дослідженнях продовжує набирати обертів.

Вільям Джеймс вважається засновником релігійної психології. У своїй праці «Різновиди релігійного досвіду» він описав релігійний досвід, що складається з потоку енергії, яка постає у свідомості – як за традиційних релігійних умов, так і нетрадиційних. Ця праця, у контексті вивчення духовності, цікава комплексним підходом до питання співвідношення духовного та релігійного досвіду особистості. На противагу Джеймсу, Зигмунд Фройд запропонував свій погляд на релігію. Він порівнював релігію з неврозами, вважав, що релігійні вірування є лише вираженням дитячого конфлікту, що релігія – просто ілюзія людської свідомості [474, с. 95].

Перехід наукової парадигми від психоаналітичної традиції до біхевіоризму, акцент на науковому дослідженні спостережуваних явищ залишив мало місця для вивчення релігії та духовності в еволюційному психологічному та педагогічному напрямку. Психологія, на відміну від педагогіки, намагалася завоювати авторитет як наукова дисципліна, тому всі зміни в еволюції нових напрямків не стільки спостерігалися науковцями, скільки кількісно оцінювались ними [418, с. 268]. Із запровадженням екзистенціалізму та гуманізму між 1960-ми та 1970-ми роками галузь психології зазнала чергової зміни парадигми. Ця «третя сила» у психотерапії стосувалася власне суб'єктивних переживань людей і була зацікавлена в розвитку особистих понять, таких як цінності, сенс і мета в житті, свобода і самостійність. Звідси власне і виникає гуманістична психологія, акцентується увага на чинниках духовного характеру, що постали як важливі компоненти психологічного вивчення.

Дж. Міллер відзначає, що духовність вивчається лише в певній галузі психології та стверджує, що роль духовності в психологічному добробуті широко ігнорується в літературі і має місце реінтеграція духовності в сучасній психології [514, с. 2]. Духовність – це не нова концепція в галузі психології; як зазначають вчені, «духовність і здоров'я настільки давно переплелися у філософських традиціях, що формують психологію як дисципліну» [544, с. 89].

Десятиліття тому И. Тисдейл доводив важливість підходу щодо психічного здоров'я, що охоплює духовні якості життя. Духовність може впливати на те, який людина має сенс і як керує напрямком свого життя [544, с. 95]. З одного боку, пошук сенсу життя був описаний як основна психологічна потреба людини, а з іншого, – як твердження про те, що «духовність є критичною для психічного здоров'я та ефективного росту та розвитку» [543, с. 98].

Слід зауважити, що все ж таки духовність як певна складова психологічного становлення лежить в основі системи цінностей індивідів і сприяє розвитку світогляду, а отже, розуміння цих явищ стає нагальною потребою сучасного педагога. Це може забезпечити чудове джерело сили, сенсу та підвищити здатність боротися за певні блага. Духовність може дати відчуття кінцевої мети, забезпечуючи стабільність і захист від стресу [486, с. 48].

Також духовність визначає центральну мету, прив'язуючи людей до кінцевої реальності [526, с. 187]. Духовність може пронизувати всі аспекти життя, сприяючи розвитку світогляду та пропонуючи більше відчуття мети, сенсу, радості та безпеки в житті [526, с. 187].

Науковці стверджують, що оцінка духовних переконань може допомогти концептуалізувати думки та ідеї, дати людині більш точне розуміння її власного світогляду. Також учені стверджують, що рівень оцінки духовності в ході терапії та досліджень може продемонструвати певні проблеми, що мають духовний характер [543, с. 114].

Сьогодні науковим дослідженням бракує чіткої організації для «розуміння персональної значущості духовних конструкцій» [525, с. 88]. Крім того, розбіжності між визначеннями духовності, які існують у літературі, перешкоджають узагальненню наявних досліджень і подальшій інтеграції духовності в основні педагогічні теорії.

Науковці послідовно розмежовують релігію та духовність, але в дослідженнях «духовності» продовжують застосовувати заходи, написані з теоретично упередженою термінологією, та практику, яка в кінцевому рахунку заперечує ці відмінності і, згодом, додає розладу, який вже існує в науковій літературі. Справді, певний ступінь консенсусу серед науковців потрібен для узагальнення наявних досліджень та надання більш чіткого напрямку для майбутніх емпіричних досліджень [561, с. 111]. Зусилля також повинні бути зосереджені на транскультурному вимірі духовності з метою розширення його застосованості, розширення глобального розуміння духовності та вивчення схожості та відмінностей духовних конструкцій, які можуть існувати серед різних культур.

У науковій літературі бракує теоретичного матеріалу та загальної мови для опису взаємозв'язку духовності та психологічного функціонування. Незважаючи на емпіричну підтримку масиву потенційних психологічних переваг духовності, концептуальні відмінності, що лежать в основі її визначення та вимірювання, перешкоджають розвитку теорії.

Більшу кількість зарубіжних досліджень духовності зосереджено на цікавості релігійного населення і дуже мало досліджень про духовне життя атеїстів. Науковці також підкреслили недолік досліджень, які розглядають взаємозв'язок між більш гуманістичною духовністю та різноманітними психологічними складниками [531, с. 54]. Релігія може впливати на спосіб визначення та вираження духовності. Будь-яке визначення духовності, яке залежить від релігійної віри, не сприймає конструкцію як концептуально відмінну від релігійності і водночас заперечує здатність атеїстів та агностиків до духовності. Такі визначення не в змозі вирішити первісну

сутність духовності, що є вродженою для всього людства й існує поза межами організованої релігії.

Таким чином, люди мають властиву духовності здатність до самопізнання та саморозуміння, незалежно від наявності чи відсутності релігійної віри. Духовність – це багатовимірна конструкція, яка визначається «способом існування та переживання, який виникає через усвідомлення трансцендентного виміру життя і характеризується певними ідентифікованими цінностями щодо себе, інших, природи, тощо» [525, с. 34]. Таке визначення вважається похідним від класичних та загальноприйнятих норм, тому воно керується побудовою та розвитком духовності, що їх використовують педагогічні дослідження.

Одним із можливих способів виховання кращого розуміння духовних перетворень особистості слід вважати чітко визначені психологічні конструкції. Так, наприклад, п'ятифакторна модель особистості, може бути запропонована як цінний орієнтир, центром якого могла би бути духовність [531, с. 55]. Поки ці конструкції чітко не встановлено, залежно від ситуації демонструється або духовна надмірність, або неповторність факторів особистості. Саме тому для точнішого розуміння цього питання важливо виявити конкретні сформовані рамки певної особистості в духовності, описати їх та проаналізувати з практичного боку.

Духовність визначається по-різному в літературі, особливо з точки зору її відмінності від релігії [514, с. 2]. Варіації визначень завжди залежать від численних факторів, зокрема тих, які призначені для оцінки духовності особистості. Незважаючи на певні відмінності у побудові певних понять, дослідники постійно виявляли значні зв'язки між духовними змінними та різними психологічними конструкціями.

Учені пропонували різні визначення духовності, висловлювали різні погляди щодо того, наскільки конструкція особистості не залежить від релігії та релігійності. Невідповідність описів духовності стосується наявності чи відсутності теїстичної упередженості. Питання полягає в тому,

наскільки різні концептуалізації залежать від християнської термінології. Такі складнощі у визначенні духовності виникають з декількох причин: 1) бракує культурної чутливості та транскультурної визначеності; 2) існують перешкоди в дослідженні духовності з органічної точки зору, незалежно від релігійної приналежності чи її відсутності [530, с. 57].

Існує погляд, що духовність і релігійність повинні визначатися концептуально змістовно, адже це дозволяє уникнути поляризації двох конструкцій [536, с. 120]. Розмежування цих двох понять пов'язано з тим, що духовність не обов'язково має бути частиною конкретної релігії, а релігійна віра не є обов'язковою умовою духовності.

Таким чином, можна бути релігійним, але не духовним, духовним, але не релігійним, духовним і релігійним одночасно, або жоден з перелічених варіантів не буде притаманний конкретній особистості. Але незалежно від того, як це визначено, духовність, поза сумнівом, є важливою складовою нашого людства і того, ким ми є як люди.

Видатні педагоги одностайні в тому, що цінності та принципи, що складаються з духовних вірувань, належать людству і вважаються центральним компонентом функціонування людини. Кілька теорій індивідуальної психології виділили особистісні духовні пошуки як важливі завдання психологічного розвитку людини [531, с. 55]. Духовність є більш органічною для людського існування, ніж будь-яке вираження релігійності. Духовний розвиток не залежить від релігійної віри, це властива людству здатність. Тому науковці звертають увагу на необхідність гуманістичного дослідження органічної духовності [544, с. 93].

П. Палмер стверджує, що визначення духовності, яке є максимально всеохопним, не залежить від теїстичного світогляду [524, с. 89]. Спільним для всіх традиційних релігій є визнання людської помилковості та віра у якусь вищу силу чи принцип вищого керування. Визнання «Святого» є загальним знаменником між релігією та духовністю. Навіть серед понятійних відмінностей у визначенні духовності існує основна тема,

пов'язана з об'єднавчою гармонією, яка дозволяє трансцендентувати безпосередню свідомість. Отже, духовність складається із зорієнтованих цінностей, сенсу та переконань, які керують повсякденним життям. Вони визначають основу або фундамент, який може керувати способом, яким ми живемо. Духовні особистості гостро усвідомлюють власну смертність і прагнуть створити відчуття сенсу та мети у своєму житті.

Екзистенційні пошуки сенсу, почуття мети та спрямованості та більш глибокого розуміння себе у широкому контексті – важливі компоненти духовності. Духовність у педагогічних теоріях та філософських концепціях має довгу та насичену суперечностями історію. Розуміння сутності духовності змінювалося з часом існування людства, що і відбивалося на різних підходах до формування духовності в молодого покоління. Незважаючи на величезний обсяг інформації з теми та масштабний досвід, вироблений віками, і досі залишається спірним питання щодо сутності «духовності» у педагогіці [426, с. 159]. Зокрема йдеться про показники та результати, за якими можна стверджувати про формування духовності.

Існує декілька важливих та загальноприйнятих у науковому світі інструментів дослідження духовності в педагогіці. По-перше, це так звана «шкала духовного устрою» (The Spiritual Well-Being Scale), вона була однією з перших оцінок духовності, що широко використовувалась у різних дослідженнях [509, с. 190]. Сьогодні ця шкала залишається найбільш розповсюдженим способом дослідження та фіксування духовності. Вона була розроблена для оцінки суб'єктивної якості життя, вимірюваної двома підшкалами: релігійне буття й екзистенційне благополуччя. На кожній підшкалі розміщено 10 елементів, що дає загальну кількість 20 елементів, і кожен із елементів підшкали «релігійного благополуччя» містить слово «Бог». Духовне благополуччя, задумане автором, є результатом досягнення міцного стану духовного здоров'я та духовної зрілості.

По-друге, дослідження, присвячене вимірюванню обсягу духовності (The Expressions of Spirituality Inventory), було проведене для сприяння

консолідації численних різних вимірів та визначень духовності [509, с. 190]. У ході такого дослідження було використано факторний аналіз для вивчення основної факторної структури, представленої в цих різних вимірах духовності. Друга частина дослідження була спрямована на спробу повторити факторні результати першого дослідження та дослідити початкову корисність щойно розробленого. У дослідженні авторами було виявлено п'ять факторів. Результатом цього стало питання визначеності духовності, що оцінюється у п'яти вимірах: когнітивна орієнтація на духовність, досвід або феноменологічний вимір духовності, екзистенційне благополуччя, паранормальні вірування та релігійність [509, с. 190].

По-третє, «шкала духовної трансцендентності» була розроблена для оцінки та дослідження індивідуальних відмінностей [509, с. 191]. У науковому світі існує припущення, що духовна трансцендентність може представляти собою шостий вимір особистості. Важливим елементом цього дослідження вважається визначення місця релігії в житті певної особистості, адекватність її мислення та цілі на майбутнє існування.

Спосіб оперування змістом духовності суттєво впливає на інтерпретацію результатів досліджень, як і теоретичні наслідки та сприйнята відповідність результатів. Серед відмінностей концептуалізацій існує значна кількість способів для оцінки духовності. Різниця у поглядах науковців перешкоджає спробам консолідувати дослідження духовності та духовних змінних [476, с. 208].

Релігійні та духовні змінні набувають усе більшого поширення в педагогічних дослідженнях. Духовні чи релігійні елементи часто включаються як допоміжні змінні, а не як первинна галузь інтересу дослідників. Тим не менш, існує безліч взаємозв'язків – і між духовними поняттями, і між педагогічними явищами. Дослідження, спрямовані на вивчення схожих рис між духовністю та педагогічною дисципліною, засвідчують, що духовність має позитивний вплив на низку аспектів педагогічного функціонування.

У своєму дослідженні, науковець Л. Джонс виявив, що найвищий рівень сприйнятої духовної підтримки суттєво пов'язаний із меншою поширеністю депресивних симптомів, найвищою самооцінкою та більшим рівнем емоційної пристосованості [502, с. 3]. Його перша праця була спрямована на аналіз відносин батьків і дітей та на існування «духовності» в обох відносинах. У цілому, дослідник зробив висновок, що духовна підтримка виглядає особливо корисною для людей, що переживають надзвичайно стресові ситуації. Науковець вважає, що духовність допомагає сприяти позитивним оцінкам та надає емоційну підтримку під час важких життєвих подій.

У дослідженні, проведеному у закладах освіти, Д. Біч вивчив можливий зв'язок між релігією та психологічним здоров'ям [471, с. 219]. Науковця насамперед цікавила конструкція, яку він визначив як «сенси життя». Результати ґрунтувалися на вибірці 512 чоловіків та жінок, у середньому, 20-річного віку. У ході дослідження було вирішено опосередкувати взаємозв'язок між релігійністю та добробутом. При цьому «добробут» було визначено як складову задоволеності життям та самооцінки. Крім того, релігійність, виміряна чотирма питаннями, що стосувалися частоти релігійної діяльності та самооцінки суб'єктивного рівня духовності та релігійності, виявились суттєво співвіднесеними зі значенням у житті, задоволеності життям та оптимізмом. Автор дійшов висновку, що релігія забезпечує ширше розуміння сенсу життя, і виявив, що релігійність пов'язана з вищим рівнем самоповаги, підвищенням сприйнятої цінності життя та підвищенням почуття добробуту.

В іншому дослідженні було виявлено, що духовно налаштовані люди володіють більшою кількістю диспозиційної подяки. Заходи, спрямовані на акт подяки, були позитивно співвіднесені майже з усіма мірами духовності та релігійності [472]. Крім того, учасники, які повідомили про більшу духовну чи релігійну диспозицію, мали тенденцію відчувати більше вдячності у своєму повсякденному житті, ніж ті, хто менш духовно

орієнтований. Це дає одне пояснення того, чому ті, хто набрав вищі показники духовності, прагнули повідомляти про меншу кількість депресивних симптомів та зазнали менших психологічних проблем. У них було також виявлено більше позитивних афективних станів, більшу задоволеність життям та прагнення до соціальної поведінки.

Група дослідників, прагнучи розробити та затвердити багатовимірний, транскультурно застосований захід аналізу цілісного здоров'я, відібрала для експерименту 674 студента, віком від 21 до 30 років [523, с. 382]. У процесі дослідження автори застосували ряд методик для оцінки рівня духовності. Було виявлено, що духовність пов'язана з більшим фізичним та психічним здоров'ям, позитивним впливом, посттравматичним зростанням, задоволенням життям та надією.

Учені у своїх працях, спрямованих на вивченні взаємозв'язку між релігійністю та психічним здоров'ям встановили, що в цілому і незалежно від того, як було визначено будь-яку конструкцію, релігія позитивно впливає на психологічне та здоров'я та можливості педагогічного впливу. Пізніше Метью Фокс підтримав ідею дослідження та зазначив, що релігійність та духовність мають позитивний вплив на психологічне благополуччя і в дорослому віці [492, с. 34].

Таким чином, дослідження питання духовності та релігійності послідовно демонструють, що духовність позитивно впливає на психічне здоров'я, однак залишається незрозумілим, як саме духовність здійснює свій очевидний вплив на психологічні процеси. Різниця у визначеннях та вимірах духовності затуманює інтерпретацію та узагальнення результатів досліджень цих конструкцій та інших тісно пов'язаних змінних.

Теорія постформальної думки говорить про те, що поточне розуміння зовнішньої сили духовного розвитку залежить від сучасного рівня пізнавального розвитку [484, с. 141]. Тобто, коли люди просуваються через етапи пізнавального розвитку, їх розуміння вищої сили здатне перевершити їх попередній рівень розуміння, оскільки набуваються додаткові пізнавальні

навички. Відповідно до думки науковця П. Палмера, конфлікт може сприяти зміні когнітивних структур, особистий досвід негараздів також просуває процес духовного розвитку [524, с. 119]. Духовному зростанню насправді найбільше сприяють особистісні чи соціальні виклики, а не вік людини. Однак, видається, що подолання колишніх стадій пізнавального розвитку є необхідним і для подальшого духовного розвитку людини. Теорія постформальної думки пропонує пояснення, що спосіб зміни адаптаційного стилю та пошук сенсу в житті тісно взаємодіє з розвитком більш складного розуміння поняття «сенси» та «істини». Пошуки сенсу та істини широко сприймаються як виміри духовності. Вважається, що постформальний рівень думки необхідний для того, щоб людина втілювала складне розуміння Бога або вищої сили.

Західні науковці емпірично досліджували зв'язок між постформальною думкою та непізнаними факторами, такими як особистість та духовні конструкції. У науковому світі існує гіпотеза, що люди, схильні до постформальної думки, швидше за все, матимуть складні погляди на Бога, будуть толерантними до різних поглядів, нежорсткими у вираженні релігії та сприйматимуть Бога як люблячого «батька світу» [556, с. 218].

С. Істанек стверджує, що духовність повинна вивчатися разом з оцінками особистості, щоб досягти всебічного розуміння індивідів та більш чіткої картини їх унікальних відмінностей [490, с. 275]. С. Істанек також стверджує, що це може полегшити наше розуміння мотивацій, які спонукають людей до досягнення своїх унікальних духовних цілей. Багато чого можна дізнатися, вивчивши спосіб, яким духовні конструкції можуть додавати інкрементальну здатність до прогнозування, що перевищує існуючі чинники особистості, і, таким чином, слід вивчати їх у чітко встановлених рамках особистості.

Попри велику кількість досліджень, які безпосередньо вивчають взаємозв'язок між духовними змінними та особистістю, лише невелика їх кількість виявляє послідовні кореляційні тенденції між духовними

конструкціями та вимірами особистості. Однак, ці відносини істотні і залежать від того, який вимір духовності оцінюється та як він функціонує.

Дослідник С. Сароглу, до якого апелює С. Бендер, аналізував зв'язок між релігійністю та особистістю. Так, його праця містила 13 досліджень, які були поділені на чотири різні групи на основі духовності, яку оцінювали в дослідженні [472]. Аби уникнути використання даних одних і тих же зразків, для кожної з чотирьох груп був проведений окремий метааналіз. У ході дослідження, яке було покликане частково дослідити, чи існують відмінності між особистісними корелятами суб'єктивної духовності та традиційною релігією, учені дослідили 375 чоловіків та жінок віком до 51 року [502, с. 3]. Крім суб'єктивної духовності, традиційної релігії та факторів особистості, дослідники оцінювали учасників за низкою додаткових змінних, серед яких були відповідальність, самосвідомість, авторитаризм, соціальне домінування, колективізм або індивідуалізм та ірраціональні переконання. Автори знайшли вагомі докази того, що традиційна релігія та суб'єктивна духовність є незалежними конструкціями з різними психологічними кореляціями. Суб'єктивна духовність продемонструвала статистично значущі позитивні стосунки як з фактором екстраверсії, тоді як традиційна релігія була співвіднесена з узгодженістю та відкритістю до досвіду.

Розбіжності в концептуалізації та операціоналізації духовності у всій літературі перешкоджають розвитку теорії та затягують консолідацію усе більшої кількості досліджень, пов'язаних з духовними конструкціями. Очікуваним розв'язанням концептуальних дилем може бути гуманістичний розгляд духовності як багатовимірної змінної, що також забезпечить усебічне розуміння конструкції.

Ще у виданні 2010 року його автори – М. Бун, К. Файт та Р. Реадон – у формі діалогу зробили спробу визначити такі терміни, як дух та духовність [475]. Частина учасників діалогу впевнено стверджували, що дух та духовність особистості і є тією власною внутрішньою силою, що живить

людину надією та надає сенсу її існуванню. Інші дослідники наголошували на необхідності відшукати власну «духовність». Цей пошук – ніби подорож вглиб власного досвіду, занурення у власне «Я»; він завжди суб'єктивний, оскільки беззаперечно індивідуальний, адже немає єдино можливого шляху, і кожна людина проходить власний шлях, здобуває власний досвід. Отже, шлях до розуміння духовності в кожного свій. Тема пошуку власної духовності та унікальність кожного людського досвіду є основною думкою згаданого твору.

Американці Х. Чанг та Д. Бойд за 10 років після національної трагедії, якою став вибух 11 вересня 2001 року, звертають увагу на збільшення публікацій з теми духовності [480]. Американське суспільство, зазнавши трагедії, по-новому замислюється над власною екзистенцією. Сенс життя, розуміння та співчуття до долі ближнього, важливість та необхідність власних дій – такі теми порушують різні педагогічні видання. Автори аналізують важливість заохочення якісної праці, оскільки це є позитивним стимулом для подальших дій. Заохочення соціального характеру, орієнтоване на духовний світ, на соціальну відповідальність. У вихованні, формуванні та плеканні духовних цінностей автори бачать спасіння сучасного світу, адже духовна людина, перш ніж зробити той чи інший вчинок, проаналізує, замислиться над результатом, над наслідками та відповідною реакцією, яку спричинить цей учинок. Формування такої духовної відповідальності і стане запорукою злагоди у всесвіті [421, с. 56].

За останні двадцять років у країнах Євросоюзу та Сполучених Штатах Америки проводяться масштабні дослідження щодо різних аспектів проблеми духовності у сфері вищої освіти. Так, дослідник Д. Біч стверджує, що інтерес до духовних вимірів вищої освіти постійно зростає. Подібні заяви він виголошує і на Міжнародній конференції Духовних студій. Його дослідження, проведені в 412 коледжах США, засвідчують, що 81% респондентів визначили себе як духовну особистість [471, с. 220]. Однак учасники по-різному визначали духовність, у чому полягає неабияка вага

цього дослідження. Духовність розумілась і як пошук духовності, і як самовладання, чуйність, і в релігійних вимірах. Загалом, з огляду на різні способи визначення духовності з боку респондентів, можна виділити кілька груп поглядів. Першу групу складають внутрішньо орієнтовані тлумачення, увага приділяється внутрішнім почуттям, відчуттям особистості, причому ключовою є взаємодія, оскільки, на думку респондентів, духовність визначає спосіб взаємодії особистості із зовнішнім світом. Другу групу визначень терміна складають уявлення про надприродне походження духовності. Людина не в змозі досягти цього стану лише через бажання, вона повинна вірити, отже, очевидний зв'язок духовності з релігією, через яку вона живиться [402, с. 150]. Друга група виявилася менш чисельною, більшість учасників дослідження вважає духовність внутрішнім станом особистості.

Дрік Бойд у власній праці також схиляється до думки про внутрішнє походження духовності [492]. На його думку, духовність особистості надає сенсу життю та сприяє розумінню базових життєвих істин. Духовність існує поза межами нашої свідомості і забезпечує взаємозв'язок усіх компонентів навколишнього світу. Духовність надихає на досягнення цілей, на праведне життя. Духовність охоплює всі сфери розвитку індивіда: розум, почуття, поведінку. Вона існує в розвитку, оскільки людина інтегрує життєвий досвід протягом усього життя. Таке визначення вченого має, безумовно, світський характер та відкидає зовнішнє походження духовності й ідею її невизначеності.

Прихильники релігійного визначення духовності наголошують на ірраціональності явища, на традиціях, вірі, залежності від вищої сутності, якою є Бог [532]. При цьому значення життєвого досвіду особистості не відкидається. Розуміння духовності як святого виміру власного буття характерне для різних християнських течій сучасності.

Процес духовності вважається складним та різноманітним, тому думки вчених часто мають деякі розбіжності. Явище дихотомізації

релігійності та духовності С. Бендер трактувала як «відірваність» від релігії, називаючи духовність не зовнішньою дією, а внутрішнім процесом [472]. За визначенням дослідниці, духовність сприймається як індивідуальна частина релігії і трактується як найвищий її вид – непідвладний людській волі. У її дослідженні духовність визначається як інтелектуальна, емоційна та реляційна глибина людського характеру, а також здатність та прагнення до особистого розвитку та еволюції. Дослідники П. Х'юстон та С. Соколов називали духовність субстанцією, а не формою [500, с. 68].

А. Чікерін намагався дати цілісне визначення духовності із залученням широкого спектру людей різного походження. Він виявив атеїстів, агностиків та людей із сильною гуманістичною спрямованістю, які висловлювали свої цінності, використовуючи такі слова, як автентичність, мета та мудрість. У ході цього експерименту він ідентифікував місце релігії в душі кожного з опитуваних і позицію в суспільстві. Під час проведення практичного заняття група спиралася на певні визначення, наприклад «Духовне буття людини говорить про її особисту прихильність до процесу внутрішнього розвитку», «Релігія є одним із способів багатьох людей бути духовними» та ін. [481]. Науковець зазначив цікавий факт: не кожна релігійна людина духовна і не кожна духовна людина є релігійною. Духовність – це спосіб життя, що включає кожен мить існування. Духовна людина прагне зростання, як найважливішої життєвої мети, і щоб бути духовними, ми повинні усвідомлено підходити до стилю власного існування [409, с. 98]. Щодо атеїстичних поглядів у ході експерименту, то люди атеїстичного спрямування, хоча й приймали суто споглядальне ставлення, вони все ж виявляли певний інтерес до спільного пошуку сенсу та прихильність до внутрішнього зростання.

Щодо поняття «духовності» Р. Джикалоне та С. Юркевич доповнюють дослідження вищезазначених науковців і трактують духовність як варіацію від особистого вираження або поведінки до об'єктивної реальності, заснованої на фундаментальній істині [494, с. 65].

Згідно з І. Тисдейл, духовність є «невловимою темою» і має сім важливих пунктів: духовність і релігія неоднакові, але для багатьох людей вони є взаємопов'язаними; духовність – це усвідомлення та сприймання цілісності та взаємопов'язаності усіх речей шляхом використання власного життєвого досвіду, віри в Бога тощо; духовність завжди присутня в навчальному середовищі; духовний розвиток являє собою рух до більшої автентичності власної особистості; духовність – це процес набуття людського знання через несвідомі і символічні процеси, які більш за все виявляються в таких мистецьких формах, як музика, мистецтво, образ та ритуал; духовний досвід здебільшого здобувається «зненацька»; духовність значною мірою стосується самоосмислення. Ця класифікація з'явилася в результаті дослідження, проведеного Тисдейлом у 2003 році [544]. Наступного року вчений Є. Остін надав визначення духовності, згідно з яким духовність, по-перше, вказує на наші орієнтири, тобто суб'єктивний спосіб життя [468]. Іншими словами, духовний феномен тісно пов'язаний із свідомістю людини. По-друге, духовність передбачає наші якісні або афективні переживання настільки, наскільки це роблять наші ж міркування чи логіка. Духовність пов'язана з тими цінностями, які ми вважаємо найдорожчими, нашими відчуттями того, хто ми є і звідки ми походимо, наші переконання про те, чому ми тут – сенс і мета, які ми бачимо у своїй роботі та в житті, і наш сенс взаємозв'язку один з одним, і з навколишнім світом. Духовність також може стосуватися аспектів нашого досвіду, що досить нелегко визначити, або таких речей, як інтуїція, натхнення, загадкове та містичне.

Американський гуманіст М. Макгі запропонував власне пояснення з цього приводу, наголосивши на тому, що всередині кожної людини є певна подвійність – секуляризм [511]. З одного боку, у нас є філософія, яка негативно визначає себе проти релігійної та метафізичної віри, з іншого – прихильність до внутрішнього світосприйняття та виявлення місця духовності в ньому.

С. Менкіль-Мідоу додає, що для багатьох із нас духовні цінності, мораль і релігія «даються», тобто не обираються в тому сенсі, що ми приймаємо те, що наші предки, наша культура, наша родина дають нам [512]. Для інших почуття духовного місця та цінностей мають бути «обрані» конверсією, зобов'язанням, прив'язкою чи відстороненням від дання. Для деяких із нас духовні цінності та релігія є окремими від нашого професійного життя, для інших – взаємопов'язаними.

Т. Сержіованні представив аргументи, об'єднуючи духовність з керівництвом вищими навчальними закладами [538]. Основна ідея – це розуміння того, що лідерство починається з природного бажання служити іншим. Ідеї вченого про моральний зв'язок та обов'язки вихователя походили від власного духовного шляху до просвітницького керівництва. У своїй роботі він використовував різні тести для дослідження покликання викладати. Цитуючи Старий Завіт, науковець зауважував про взаємозв'язок наставництва та духовності. Усі теорії лідерства підкреслюють зв'язок людей один з одним. Теорія заснована на моральному зв'язку з духовністю, а моральні зв'язки між вчителями, батьками та учнями у процесі навчання відображають ідею духовності.

П. Палмер розглядав духовність як остаточне розуміння того, що насправді є реальним у нашому житті. Спираючись на правдивість, він також характеризував її як пошук сенсу, трансцендентності, цілісності та мети. Він висловив переконання, що психологічний пошук сенсу, наприклад, після травматичної події, є важливою подією рухатися до одужання. Події, які мають травматичний характер укупі з духовністю, про яку писав Палмер, мотивують нас використовувати цей психологічний інструмент, щоб, власне, пережити трагедію та дійти особистого розуміння того, що насправді має значення [525, с. 105].

Науковець Екхарт Толле наголошував на негативному характері хвороб, травм, а також на порушенні «природної чистоти» нашої планети та способу запобігання зазначеним проблемам. Сама негативність стосується

нашого внутрішнього світу, через що виникає забруднення навколишнього середовища [545]. Учений демонстрував, що духовно грамотні люди використовують духовність як протиотруту проти цих хвороб.

А. Чікерін підкреслив зв'язок духовності та автентичності та припустив, що «справжність» має позитивне значення [481]. Учений також додав, що наші взаємозалежності походять від нашої здатності ототожнюватися з чимось більшим, ніж наш власний інтерес. Зрештою, це наш характер, наші цілі та цінності, притаманні тому, як ми живемо у повсякденному житті та які виражають нашу духовність як спосіб життя, який, крім того, впливає на кожен момент існування.

Учений Мартін Бубер вважав, що людина як індивід має два чіткі способи взаємодії зі світом: розгляд суспільства з боку спостерігача або існування в ньому як учасника [479]. Однак, беручи участь у сучасному суспільстві, людина часто залишається «ізолюваною» від власної волі. Цей дещо песимістичний погляд згодом узгоджується з авторськими ідеями про те, як створити осмислене суспільство, вступаючи у стосунки з Богом. Суб'єкти дослідження вважають, що духовність особистості «утворилася» від виховання, зокрема від релігійного походження та впливу батьків. Духовність виступає як сукупність вірувань, стандартів та способів мислення всередині себе, що слугує мотивацією робити те, що є натхненням для досягнення найповнішого людського потенціалу і провідником у взаємодії з людством [473].

Дж. Ліндхолм та Х. Остін використовують такі поняття, розглядаючи духовність: «пошук особистої автентичності», «розвиток найбільшого почуття пов'язаності із собою та іншими через стосунки та спільноти», «походження сенсу, мети та напрямку життя» [509, с. 191]. У певному сенсі, їх розуміння автентичності та пов'язаності цих понять підштовхують до ідеї Бубера, вимагаючи від трьох окремих утворень створення єдиного, загального, для підтримання рівноваги. Можна стверджувати, що мета цієї формули спрямовує безпосередньо на вдосконалення духовності.

Розглядаючи питання духовності, Дж. Хендерсон та В. Хой визначили зв'язок духовності та щирості як «максимізацію» прийняття організаційної та особистої відповідальності за дії, а також відповідальність за своє місце в соціальному середовищі [499, с. 72].

Л. Джонс писала про духовність та відповідальність, зокрема в освіті, як про взаємопов'язані фактори, які неможливо відокремити. Вона повторює, що розуміння духовності стосується не лише релігії, а й трансцендентності та зв'язку особистості з навколишнім середовищем [502, с. 6]. Поділяючи ідею Л. Джонс, Б. Аволіо та В. Гарднер зазначали, що лідери, які практикують справжню взаємодію із суспільством та навколишнім середовищем є об'єктами ціннісної системи з міцними життєвими принципами [469, с. 327].

Р. Неш і М. Свабі наполягають на власному прагненні до духовного, що означає «подорож протягом усього життя для створення сенсу» [520]. Р. Неш застосовував власне слово для розуміння духовності як керівництва до розуміння життя. Науковець використовує грецьке слово «epēktasis», яке позначає «напрямок» до таємниці, до «загадкової темряви», що надихає знайти невгамовне бажання відшукати спокій, що перевершує мирське розуміння. Р. Неш також визнає занепокоєння щодо теологічного питання теодокії, що є спробою виправдання існування доброго Бога перед страшним злом. Це питання стало поштовхом до створення власного курсу з духовності в освіті, з приводу чого він зазначав, що його духовний пошук сенсу настільки тісно пов'язаний з учнями, що без цього він був би ще більш метафізично невпорядкований, ніж він є. Його учениця М. Свабі, розповідаючи про своє духовне виховання на Ямайці після смерті брата, відзначила, що саме духовність допомогла їй повернутися до життя і надала інструменти, які були необхідні, щоб пережити трагедію. Дослідниця додала, що аспект «духовність» дозволив орієнтуватися в житті з меншим страхом до нерозуміння, болі, сорому та невизнання з боку незнайомих людей, друзів та близьких людей. Ідея духовного лідерства існує на стику

правдивого та неправдивого, але спрямовується здебільшого до правдивого. Боротьба за цей фактор ведеться всередині і ззовні.

Оскільки духовність не є виразом тієї чи іншої релігії, а лише її метою, а сучасний світ визнає існування духовності і поза межами релігійного досвіду, то саме явище «духовності» отримало набагато ширший зміст, ніж воно може містити у межах тієї чи іншої релігійної традиції.

Духовно-орієнтована педагогіка інтегрує когнітивний або розумовий, афективний або чуттєвий та поведінковий або руховий аспекти навчання і розвитку та вважає, що об'єктами її є вчителі та учні, які фігурують у цьому процесі. Незважаючи на розвинутість вчення про духовно-орієнтовану педагогіку, вона не позбавлена певних теоретичних проблем, пов'язаних з навчальною програмою, навчальним оцінюванням та методами [547, с. 58]. Ці проблеми постійно обговорюються дослідниками. Власне дискусія точиться навколо навчального методу, існування теорії освіти загалом, визначення найбільш ефективної та результативної педагогічної теорії тощо [507, с. 81].

Останні дослідження засвідчують міцний зв'язок між духовністю та зацікавленістю, здатністю людини до подиву. Зокрема, Ліндхолм і Остін акцентують на тому, як здатність людей розвивати власні можливості, виховувати та виявляти духовний вимір їхнього життя впливає на взаємодію зі світом та на виховання в них посиленого почуття відповідальності, що сприяє емпатії, етичній поведінці, громадянській відповідальності, пристрасті до соціальної справедливості [509, с. 193].

Дослідження взаємозв'язку духовності та соціальної справедливості починається з розгляду шляхів визначення духовності в сучасних педагогічних працях. Так, проект «Духовність у вищій школі» вказує на те, що «основним підґрунтям духовності є пошук студентами сенсу та мети життя». Таке розуміння духовності є не лише можливою релігійною вірою чи формальною приналежністю до неї, а швидше власним духовним пошуком та осмисленням сенсів [527].

Дж. Тисдейлс наголошує на операціоналізації духовності. Основні поняття, розкриті в його роботі, відображають загальні аспекти розуміння духовності в педагогіці та можуть бути підсумовані в таких тезах: духовність – розвиток почуття справжнього «Я» протягом усього життя; духовність забезпечує нам стосунки з іншими через турботу та просвітницьку діяльність; духовність передбачає постійну побудову сенсу та знань; духовність та духовні переживання можуть бути символічними та несподіваними у навчальному середовищі; духовність підкреслює взаємопов'язаність та цілісність людського буття [544]. З огляду на окреслені положення, духовність можна розглядати як двері до змістовного життя з вибудованим сенсом.

Духовність впливає на те, як студенти розуміють сім'ю, дружбу, власне покликання, релігійну приналежність, політичну та громадянську діяльність. Визначна книга «Common fire: Leading lives of commitment in a complex world» досліджує те, що зараз можна назвати духовними зобов'язаннями дорослих [485]. Духовність спонукає до іноді незручних запитань і закликає нас втілювати гідні мрії. Дж. Палмер згадує пропозицію Стіра про те, що духовність не тільки запитує «Хто я?», але й «Чий я?» [523, с. 381]. Спираючись на наявні цілісні визначення духовності у різних науках, науковці та вчені кидають виклик науковій спільноті та роблять припущення, що духовний розвиток студентів зосереджується у служінні студентській спільноті або служінні тим чи іншим релігійним ідеям. Власне вони описують розвивальний підхід до виховання духовності студентів шляхом навчання служінню, наголошуючи на формуванні духовності в процесі навчання та виховання [508, с. 87]. Таким чином, духовність може бути як засвоєна, так і практикована, у різних відносинах, теоретично і практично в різних контекстах.

Дослідження духовності веде до розгляду загального блага, що, у свою чергу, передбачає процес самовідкриття, заснованого на духовних питаннях. Ця взаємна залежність відображена в уявленні Джанет Парачін

про духовну орієнтованість та духовну спрямованість. За словами Дж. Парачін, «духовна орієнтованість демонструється всіма тими людьми, які знаходять у своїй віротворчій традиції ресурси, що живлять їхнє буття і дозволяють їм займатися діяльністю, що рухає світ до миру, справедливості, більшого співчуття та цілісності» [527, с. 67]. Крім того, Дж. Парачін припускає, що ті, хто практикує заняття духовністю, створюють власне бачення про духовність та соціальну справедливість. Духовність Дж. Парачін забезпечує зв'язок із тією педагогікою, що виходить за рамки тексту та читача, щоб включити активність та залучення до навчання.

А. Колбі, Т. Ерліх, І. Бомонт і Дж. Стівенс характеризували духовну педагогіку як модель, що складається з восьми принципів найкращої практики для навчання [482]. Основні з цих принципів передбачають: активне навчання, навчання як соціальний процес, знання у формі контекстів, рефлексивну практику та здатність представляти ідею в більш ніж одній модальності.

Духовна педагогіка забезпечує таку педагогічну основу, яка зосереджена на сенсоутворювальних практиках, що підтримують як духовний розвиток, так і суспільну соціальну справедливість. Така педагогічна модель, заснована на духовності, реалізується і в межах критичної педагогіки. Повною мірою духовність в освітньому процесі реалізується у взаємодії розуму, відчуттів та руховної активності [559]. Духовно-орієнтована педагогіка стверджує, що жоден із цих трьох компонентів не повинен існувати окремо. Студенти та викладачі часто порівнюють навчання з виконанням завдань та здобуттям знань, тоді як такий тип педагогіки пропонує комплексний цілісний підхід [540, с. 668]. Ця парадигма викладання та навчання – духовна педагогіка – зовсім не нова, і її компоненти тісно узгоджуються з трьома цілями ліберальної освіти [497]. Перший компонент – епістеміологічний, який стосується традиційної пізнавальної діяльності навчання, яка відбувається розумово. Другий компонент – евдемонічний, що дозволяє студенту вивчити афективні виміри

та усвідомити свою особистість та власне світовідчуття. Третій компонент виявляє себе у русі, у прагненні до досконалості. Відповідальне або співчутливе розуміння суспільних явищ та процесів стосується відповідальності та навчання, що відбувається через певні дії. Очевидно, що між розумом, відчуттями та руховою активністю є взаємозв'язок. Ці три компоненти не обов'язково розгортаються в певному порядку. Духовна педагогіка цілеспрямовано інтегрує та використовує кожен із цих компонентів як частину досвіду викладання та навчання.

Залучаючи розум, чуття та рухову активність, духовна педагогіка виявляє взаємозв'язок духовності та соціальної справедливості. Визначення соціальної справедливості в дослідженні, яке проходило в коледжі Сент-Мері, було здійснено через орієнтири, що керують розробленням курсів і програм, пов'язаних із соціальною справедливістю. Зокрема, такі орієнтири відображають тріаду духовно-орієнтованої педагогіки:

- 1) курс/програма формулює теоретичну основу, що пов'язує соціальну справедливість із конкретним змістом та цілями курсу/програми;

- 2) зміст курсу/програми вносить орієнтацію на практику/реформу на соціальну справедливість, пропонуючи студентам зрозуміти складність влади та привілеїв, пропонуючи при цьому індивідуальну та колективну відповідальність за загальне благо;

- 3) процес курсу/програми надає можливість для навмисної та органічної рефлексії, діалогу та дій (коли це доречно), щоб допомогти студентам працювати через «продуктивний дискомфорт», який може виникнути;

- 4) результати навчання студента курсу/програми засвідчують, що студенти вивчали поняття соціальної справедливості та загального блага, під впливом як зовнішніх, так у внутрішніх факторів. Наприклад, результати навчання студентів мають когнітивний, особистий та громадянський аспекти [542, с. 2].

Зазначені орієнтири були застосовані в різних академічних та позанавчальних програмах коледжу. Викладачі та працівники визнавали, що задоволення від ідеалу орієнтирів – це тривалий процес. Комітет викладачів надавав допомогу своїм колегам у виявленні орієнтирів, а співробітники допомагали в спільних навчальних роботах.

Викладачі та працівники є експертами у своїх дисциплінах та професійній практиці, проте мало хто готовий полегшити цей вид навчання [528]. Таким чином, педагогіка кидає виклик професорсько-викладацькому складу розглянути питання «Чий я?».

Наприклад, викладач хімії регулярно залучав своїх студентів до проекту, де їм пропонують провести тестування в шкільних закладах. У першому семестрі викладач нашоувхнувся на проблему ідентичності та сенсу, коли його студенти виявили високий рівень лідерства в школі. Він запитав: «Я хімік? Учитель? Батько? Член громади? Чи можу я говорити про свої конфліктні відповіді зі своїми учнями?» Він вирішив провести прозору розмову зі своїми учнями про те, як він конфліктував щодо досвіду. Він прожив уявлення П. Фрейра про те, що дія і навчання явно пов'язані зі «справжньою людиною» [493]. Саме в цьому семестрі студенти не тільки дізналися про ціннісні конфлікти, закладені в науковому дослідженні, вони також були свідками того, що їхній наставник, викладач зміцнів власний досвід. Він ризикнув, і його власне навчання та навчання студентів збагатилися в результаті.

Педагогіка, яка займається духовністю, вимагає розширення розвитку викладачів та персоналу освіти, що включає увагу до технічних, теоретичних, практичних та духовних потреб усіх сторін, які беруть участь у навчальному процесі. Дослідження Дж. Ліндхолма та Х. Остіна щодо духовності викладачів та викладання, орієнтованого на студентів, підтримує це твердження [511].

Т. Мертон зауважує, що «мета виховання – показати людині, як визначити себе автентичною та спонтанною стосовно світу» [513]. Духовна

педагогіка запрошує цю справжню спонтанну прогресію і стверджує, що ми всі – учителі та учні одномоментно, ми навчаємося в цьому процесі. Студенти, які мають насагу до навчання, переживають стосунки не лише з теоріями, але і з реальними людьми, які допомагають їм дізнатися про себе та свою роль у просуванні загального блага [477, с. 182]. Викладачі та працівники хочуть вивчити смислові питання та поглибити свої вміння викладати та вчитися в напрямку досягнення соціальної справедливості.

У контексті сучасної науки ми потрактуємо духовність як багатогранну здатність особистості до життя і творчості згідно з ідеалами Істини, Добра, Краси. Крім того, духовність виявляється й на рівні людських стосунків, морально-естетичної та громадянської позиції, спроможності співчувати, співпереживати, бути милосердним.

Постмодерністський сучасний світ не відкидає ідею релігії як такої, дозволяючи людині особисто обирати власні орієнтири. Тому аналіз християнської педагогічної думки відносно проблеми духовності особистості видається доречним.

У православній педагогіці проблема духовності викликає незаперечний інтерес. Аналізуючи засади духовно-морального здоров'я людини, А. Андрушкевич трактує духовність як здатність людини обирати та розрізняти істинні моральні цінності й підпорядковувати їм свої вчинки, поведінку й спосіб життя. Автор вбачає в духовності джерело активності людини, умову зростання й ускладнення її психічного світу, внутрішню детермінанту дій і вчинків, її способу життя загалом. Він переконаний, що духовність визначає спрямованість особистості, сприяє її збереженню від аморального способу життя, який веде до загибелі, з погляду фізичного та психічного здоров'я, дозволяє вижити людині в соціальному середовищі, а в макромасштабі – передбачає й поступальний розвиток суспільства та людства в цілому [10, с. 118].

І. Ільчова стверджує, що духовність – особлива складова життя людини, специфічна норма відображення об'єктивного світу, додатковий

засіб для її розвитку та самовдосконалення. Дослідниця робить висновок, що розуміння ідеї духовності в християнстві пов'язане з ототожненням людини з образом Божим, а сама духовність розглядається як святість. Окрім цього, духовність визначається як зразковий образ людини та її буття, що відповідає загальнолюдським моральним ідеалам, які осмислюються індивідом як цінності і стають регуляторами його різноманітних життєвих проявів [133, с. 17]. Як найвищий моральний імператив, духовність спонукає людину рухатися шляхом самовиховання і самовдосконалення [133, с. 10].

На нашу думку, у педагогічному контексті духовність слід розуміти як визначальну характеристику особистості. У площині української освіти духовність доцільно розглядати насамперед як динамічний процес внутрішнього розвитку особистості, в основі якого лежить моральний вибір на основі цінностей християнства, але який не обмежується здійсненням цього морального вибору. У православній педагогіці визнається існування трансцендентного світу, який представлений силами добра і зла. Тому духовне становлення розглядається у світлі дії в людині (незалежно від її волі) волі Божої, яка скеровує на шлях добра, і волі бісівської, що призводить до зла [362, с. 20].

Аналіз педагогічних праць виявив різні визначення духовності. Так, Г. Шевченко розглядає її як особливу властивість особистості, як спосіб опанування нею духовних цінностей. Дослідниця зазначає, що «духовність особистості вміщує в собі гармонійні, моральні імперативи, єдність думок і почуттів» [448, с. 3-15]. О. Сухомлинська вважає, що духовність є складним психічним процесом самоусвідомлення особистості, внутрішнім каталізатором, усвідомленням нею сфер культури, соціалізації [371, с. 15]. На думку, А. Богуш, духовність можна охарактеризувати як своєрідний інтелектуально-чуттєвий і емоційний стан людини, що вирізняє її з поміж інших [42, с. 20]. Отже, духовність – це спосіб індивідуального світосприйняття і співвідношення, що поєднується зі складним механізмом

саморефлексії (ставленням до себе). Відповідно до поглядів ученої, духовність є найвищим рівнем ієрархії людських цінностей і водночас становить абсолютну цінність. А. Богуш інтерпретує категорію духовності як таку, що зумовлена особистим світосприйняттям та вірою у вищий абсолют. Звідси випливає власна система цінностей, пов'язаних з моральними, особистісними, естетичними та родинними аспектами життєдіяльності людини.

У сучасній філософській традиції переважає розуміння духовного буття як орієнтування людини на Бога. Духовність людини не ототожнюється зі свідомістю і не вичерпується думкою, не обмежується сферою слів і висловлювань [348, с. 123]. Духовність глибша за все це, могутніша, багатша, значуща і священна. Духовна людина навчається схилитися перед Богом, шанувати саму себе, бачити й цінувати духовність у всіх і прагнути творчого розкриття і здійснення духовного життя на землі.

Як філософсько-етична категорія духовність тлумачиться як властивість переходу людини у світ цінностей, при цьому етичний бік поняття передбачає, що основною метою духовності є орієнтування людини на сферу всіх можливих чеснот. Отже, у сучасній науці формується чітка моральна основа духовності. Зокрема, український філософ С. Кримський характеризує духовність як здатність людини розвивати себе у сфері вищих духовних цінностей. Дослідник вважає, що «духовність – це еквівалент морального розуму, гуманізму, совісті, пошуку ідеалу, у якому єдність блага, істини і краси створює смисловий стрижень духовної діяльності людини» [179, с. 21]. Учений припускає, що духовність є змістом та сенсом буття людини, оскільки вона завжди виступає як здатність та можливість перетворювати зовнішнє буття в етичну площину власного універсуму особистості. Водночас актуальне й твердження філософа про те, що «на тлі нових інтерпретацій та феноменів духовності фундаментальне значення зберігає і в XXI столітті християнський Декалог і насамперед трійця: Віра – Надія – Любов» [179, с. 21].

Духовність розглядається як неповторність не лише індивіда, а й нації, оскільки, на думку С. Кримського, кожен етнос є історичною особою. Філософсько-соціальне розуміння внутрішнього світу уможливить цілковиту незалежність людини від контексту і зовнішнього життя, дозволить їй залишитися тотожною собі.

Сучасна наука трактує духовність як мірило взаємовідносин людей у суспільстві, канал зв'язку між людьми та об'єднувальний чинник людства. Окрім цього, духовність є умовою цілісного існування особистості як взаємодії внутрішнього і зовнішнього світів. До того ж, важливими філософськими ознаками духовності є творчість і гармонійність.

На думку І. Беха, індивіда необхідно розглядати всебічно, комплексно, звертати увагу на фізичні й духовні його риси. Як бачимо, дослідник пов'язує духовність з моральними цінностями людини. Також І. Бех визначає духовність як особливий Дух, який зароджується в людині після того, як вона усвідомить постулати Христа [32, с. 164]. Учений вказує й на роль духовних цінностей християнства в процесі визначення того, як людина сприймає Бога, всесвіт та інших людей. Звісно, важливого значення тут набувають Віра, Надія і Любов [31, с. 4].

На думку Ж. Юзвак, духовність є своєрідним психічним феноменом, а саме психічною якістю людини, що гармонійно поєднує специфічні особливості інтелектуальної, чуттєво-емоційної і вольової сфер психіки, завдяки яким у людській свідомості формується потреба у пізнанні всесвіту, самої себе, довколишнього світу і духовно-моральних цінностей [461, с. 6]. Дослідниця переконана, що духовність спрямовує людину на самовдосконалення на всіх її особистісних рівнях. При цьому вона виділяє у структурі духовності такі її компоненти: ціннісні, пізнавально-інтелектуальні, вольові, поведінково-діяльнісні, почуттєво-емоційні, гуманістичні та естетичні.

Таким чином, духовність – це глибинна сутність людини, що визначає її як особистість. Людина є духовною настільки, наскільки приймає абсолют

як власний суб'єктний дух. Відтак духовність виявляється найбільшою мірою за тих умов, коли її носій налагоджує особисті стосунки з Богом, і тоді вона перетворюється на спосіб життя людини. Аналіз сенсу людського буття через категорії «дух» та «духовність» дає змогу зрозуміти людину через здатність до самовідтворення, самостійного вибору та формування власної індивідуальності. І сенс духовності полягає у синтезі різної діяльності людини.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади виховання духовності особистості» обґрунтовано провідні методологічні підходи до аналізу педагогічних ідей виховання духовності та понятійно-категоріального апарату дослідження, представлено результати аналізу проблем духовності у педагогічній та історичній площинах, еволюцію понять «духовність», «виховання» від античності до XXI ст., дотично обґрунтовано філософсько-релігійне розуміння педагогічних ідей виховання духовності особистості та акцентовано увагу на аксіології виховання духовності особистості в епоху постмодерну.

Багатоаспектність такого явища, як «духовність» спонукає до застосування методологічних підходів, а саме: історичного, методологічного, філософського, системно-хронологічного, релігієзнавчого, секулярного, комплексного, діяльнісного, міждисциплінарного, аксіологічного, культурологічного, антропологічного, гуманістичного, компаративістського, застосування яких сприяє всебічному аналізу проблем духовного виховання особистості. З'ясовано, що найбільш ефективними у нашому дослідженні є аксіологічний, міждисциплінарний, культурологічний наукові підходи, які доцільно застосовувати у комплексі.

Розглянуто аксіологічний підхід, пов'язаний із проблемою виховання духовності особистості. Саме цей підхід дозволяє методологічно розглядати

духовність, високодуховні ідеали як найголовніші цінності, ґрунтуючись на яких особистість формує власне сприйняття, усвідомлює закономірності оточуючого світу, вибудовує відношення з іншими людьми, суспільством, природою, Всесвітом; розкриває взаємозв'язок національних та загальнолюдських цінностей у процесі виховання духовності. Аксиологічний підхід є базовим для формування усвідомленої мотивації особистості щодо свого духовного самопізнання та саморозвитку.

Культурологічний підхід зумовлений об'єктивним зв'язком людини з культурою як системою цінностей. Людина містить у собі частину культури і розвивається на основі засвоєної нею культури; при цьому людина вносить у неї принципово нові положення, стає творцем нових елементів культури, у нашому дослідженні стає носієм духовності.

Міждисциплінарний підхід, як науково-педагогічна новація, дозволив виявити під час дослідження виховання духовності особистості перетікання підходів і методів різних наук, інтеграцію останніх на рівні конструювання міждисциплінарних об'єктів, предметів, опрацювання яких дозволяє отримати нове наукове знання про природу духовності та еволюцію цього поняття.

Розглянуто зміст поняття «духовність», складовими якого є найвищі цінності: моральні (прагнення жити за законами Віри, Любові, Милосердя, Добра), інтелектуальні (прагнення досягнути сутність та призначення власного життя, прагнення до самопізнання та до пізнання світу, до самовдосконалення та самоактуалізації, відповідно й творчої самореалізації; внутрішня потреба досягати Істини тощо), естетичні (прагнення жити і діяти за законами Краси). Головне – це подолання себе «вчорашнього», вміння «дорости» у процесі «сходження» особистості до своїх ідеалів, цінностей і реалізація їх у житті.

З'ясовано, що виховання у II половині XX століття мало планомірний вплив на свідомість і поведінку особистості з метою розвинути її якості, які цінуються людьми і суспільством. Виявлено, що у різні часи, під впливом

різних суспільно-політичних чинників відбувалися змістовні трансформації поняття «духовності», разом з тим, виявлені і загальні, стрижневі, ідеї, які залишалися незмінними, – Істина, Добро, Краса, відповідно й ставлення до Бога.

Аналіз історико-педагогічних поглядів науковців на духовність довів наявність трансформацій цього поняття в межах педагогічної думки України. Залишаючись релігійними, ці погляди, поступово змінюються, доповнюються світською сутністю та змістом, тяжіючи до парадигм. Їх важливим аспектом у процесі трансформації стає дискурс трансцендентності, у зв'язку з чим набуває ваги педагогічна складова духовності.

Філософсько-релігійним підґрунтям педагогічних ідей виховання духовності особистості для нашого дослідження були ідеї В. Вернадського, Г. Сковороди, В. Соловйова, П. Юркевича, які у свою чергу у працях науковців стали підмурком щодо створення національної моделі духовності. Систематизовано власне українські педагогічні ідеї стосовно духовності, які можна структурувати наступним чином: матеріальне буття визначає свідомість людини, але це не буття у вузькому розумінні, а широка сфера соціального життя людини, де матеріальне тісно пов'язане зі зміною й пізнанням навколишнього світу; духовна сторона Буття людини – особлива форма відображення об'єктивного світу, що є додатковим засобом орієнтації і взаємодії; зміст духовності індивіда нерозривно пов'язаний із його практичною діяльністю; матеріальне й ідеальне – це дві принципово пов'язані сторони Буття, причому ідеальне позначене істотною самостійністю й автономністю; ідеальне виступає в об'єктивованому, предметно-символічному вигляді; структура духовного життя суспільства в цілому і людини зокрема подібні, містять духовні потреби, інтереси, діяльність і цінності, духовні відносини як результат цієї діяльності.

Підкреслено, що історично мораль є первинною в процесі соціалізації людини. Вона входить у внутрішній світ людини, і для її функціонування

досить власної влади людини над собою. Духовна сутність моралі проявляється в певній спрямованості людини, соціальних груп суспільства на конкретні моральні цінності, норми, звідки впливають і відповідні вчинки і поведінка людей. Особливість моральних норм полягає в тому, що вони не закріплені державними інститутами і не є державними нормами, як юридичні. Вони існують як внутрішнє уявлення людини про себе, і оцінка цієї поведінки з боку соціуму.

Духовна педагогіка, яка зародилася через інтерес до педагогічної практики, заснованої на духовних цінностях, сприймає освіту як фундамент для будування моральних цінностей у школярів та студентів, які у подальшому стають основою їх професії, і розглядає прихильність, терпіння, смиренність, чуйність, толерантність як свої базові і головні компоненти.

Визначено, що духовність визначає релігійний досвід, буття, та визнання себе громадянином світу. Такий різновид духовності належить до усвідомлення та саморефлексії людини. На практиці духовність може мати два напрямки: внутрішні стосунки із собою та зовнішні стосунки з іншими, Всесвітом і Богом. Духовна педагогіка об'єднує у собі вивчення загальнолюдських цінностей, які походять від викладацького досвіду, релігії, культури. Моральні цінності заохочують, мотивують та орієнтують педагогів на виконання виховних завдань. Таким чином, духовний підхід до навчання має здатність посилити традиційну педагогіку, адже знання, засновані на розумі та логіці, покращують пізнання та відкривають безмежний простір, де внутрішній і зовнішній світи визнаються, а думки та емоції об'єднуються.

З'ясовано, що аксіологія виховання духовності в епоху постмодерну спонукає до появи великої кількості різних течій та концепцій, які існують в умовах інформаційного суспільства, поєднуючи теорії і практики попередніх дослідників. Духовність в освітньому процесі розкривається, у повній мірі взаємодіючи з розумом, відчуттями і фізичною активністю, саме

тому духовно орієнтована педагогіка розглядає не тільки психологічний комфорт учнів та педагогів, а й фізичний розвиток, і вимагає розширення розвитку до технічних, теоретичних, практичних та духовних потреб усіх сторін, які беруть участь у навчальному процесі. Поняття «духовність» в контексті розв'язання освітніх проблем формується переважно в межах гуманістичної парадигми людського сприйняття культурного простору, у якому людина прагне до максимального розкриття своєї особистості. Духовність визначається як глибинна сутність людини, що визначає її як особистість. Людина стає духовною настільки, наскільки приймає абсолют як власний суб'єктний дух.

Основні результати дослідження, викладені в розділі, були використані в таких публікаціях автора [402, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 431, 432, 434, 433, 473, 546, 547,].

РОЗДІЛ 2.

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У II ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

У другому розділі розкрито особливості ідеології виховання особистості радянської доби, морально-виховні ідеали радянської педагогіки; розглянуто духовні пошуки в період сучасного реформування освітньої галузі; розкрито духовний вектор виховання особистості у педагогічній системі В. Сухомлинського як яскравого представника радянського періоду; розкрито педагогіку духовності як підґрунтя становлення сучасної української освіти у 80-90-ті рр.

2.1. Особливості ідеології виховання в 50-60-ті роки

Вивчення міжвідомчих протоколів щодо тематики досліджень за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки у галузі знань 01 – освіта/педагогіка (спеціалізація – загальна педагогіка та історія педагогіки) за останні п'ять років дають підстави констатувати наступне: дотичними до теми нашого дослідження є 10 дисертаційних робіт докторів наук і докторів PhD.

Дослідники торкаються питань історії розвитку виховних проблем, виховання учнівської чи студентської особистості, виховання в них певних цінностей, ідеалів тощо: педагогічні умови морального виховання учнів початкових шкіл України (друга половина XX – початок XXI століття); виховання учнівської молоді в закладах професійно-технічної освіти України (1958 – 1991 рр.); теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945 – 2019 рр.); виховний потенціал української народної казки в етнопедагогічній думці; розвиток науково-педагогічних шкіл в Україні (початок XX – початок XXI століття); теорія і практика формування ціннісних орієнтацій студентської молоді в освітньому середовищі закладів

вищої освіти України (XX – початок XXI ст.); освітня та експериментально-виховна діяльність Т.Д. Дем'янюк (1944 – 2013 рр.); виховання патріотизму школярів засобами музичного краєзнавства (друга половина XX – початок XXI століття); виховні ідеали в духовно-просвітницькій спадщині викладачів Острозької академії (70-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття).

Аналіз наукових архівів за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки – засвідчує, що проблеми виховання, виховання духовності висвітлюються у певній кількості фундаментальних досліджень:

- Вивчення педагогіки у вищих навчальних духовних закладах України (поч. XIX – 20-і рр. XX ст.) (В. Фазан);
- Генеза поняття духовності в педагогічній думці України (друга половина XIX - 20-ті роки XX століття) (М. Прищак);
- Гуманістична спрямованість системи трудового виховання молоді в педагогічній спадщині А.С.Макаренка (Н. Носовець);
- Моральне виховання старшокласників у сільських школах України (80-90-ті роки XX століття) (С. Кривоніс);
- Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка в контексті розвитку національної освіти і виховання в Україні (А. Марушкевич);
- Національне виховання в родинях української еліти (кінець XIX – початок XX століття) (І. Хлистун);
- Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті (Л. Березівська);
- Педагогічні ідеї Василя Сухомлинського і Селестена Френе (порівняльний аналіз) (І. Суржикова);
- Педагогічні ідеї та громадсько-просвітницька діяльність В.Г Короленка (О. Гнізділова);
- Педагогічні погляди та освітня діяльність Іванни Петрів (1892-1971 рр.) (І. Стражнікова);

- Педагогічна система В.О.Сухомлинського у науковому доробку вітчизняних учених (О. Сараєва);
- Розвиток ідей В.Сухомлинського з формування творчої особистості школяра в педагогічній теорії та практиці сучасної школи (Ю. Новгородська);
- Розвиток ідей гуманістичної педагогіки в початковій освіті України (друга половина XX ст.) (В. Землянська);
- Григорій Ващенко – творець української виховно-освітньої системи» (О. Коваль) та ін.

Розуміємо, що тема нашого дослідження щодо педагогічних ідей виховання духовності особистості у II половині XX – початку XXI ст. є актуальною через свою неповне висвітлення. Будемо користуватися джерельною базою для свого дослідження, це: періодична преса та українська література досліджуваного періоду («Барвінок» «Советская педагогика», «Радянська школа», «Прапор» та ін.); інтерпретаційні джерела (монографії, дисертаційні праці, автореферати дисертацій, збірники наукових праць та окремі праці радянських, українських, російських і закордонних учених; міжвузівські збірники радянського часу, ресурси мережі Інтернет; фонди вітчизняних бібліотек (Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського, матеріали проекту ДНПБУ ім. Сухомлинського «Видатні українські педагоги XIX – початку XX ст.», «Видатні українські педагоги XX ст.») тощо.

Педагогічна думка сучасності не мала б підґрунтя для власного існування, якби молоде покоління, що незмінно оновлює суспільство, змінюючи попереднє, вимушене було б починати з чистого аркушу, без творчого засвоєння та розуміння того досвіду, яке напрацювало попереднє покоління. Питання духовності в педагогічних системах – це питання з категорії «вічних» питань. Але практична реалізація духовного змісту освіти, як і його наповнення, багато в чому залежить від соціокультурних,

економічних та історичних чинників. Тобто кожний період розвитку людства має власне бачення ідеї духовного розвитку особистості. Отже, надзвичайної актуальності набуває дослідження духовно-виховних ідей радянської педагогіки, як досвіду попередньої епохи.

У ході розвитку світової історії серед філософів і дослідників завжди велику увагу заслуговувало питання щодо значення духовності для різнобічного особистісного розвитку, а також забезпечення соціокультурної безпеки суспільства. Як і раніше, тема духовного розвитку особистості залишається актуальною, зокрема для тієї області світової наукової спільноти, яка досліджує складну природу людського буття. Актуальність зазначеної теми обумовлена глибокою духовною кризою у всьому цивілізованому світі, яка виражається в таких проявах, як навмисне викривлення моральних норм, підміна моральних цінностей, панування принципу масового споживання і вихваляння людського прагматизму у Світі. Ці деструктивні явища призводять до знецінення принципів людяності та зневаги до ідейно-духовних постулатів гармонійного життя представників людства, тому варто відзначити, що для відновлення повноцінного духовного розвитку суспільства велике значення має процес наукового вивчення поглядів на зміст духовності особистості в історичному аспекті, який дозволяє сформулювати загальне уявлення про динаміку духовного розвитку суспільства, а також продемонструвати різні методи спотворення духовного змісту в різні історичні епохи [408, с. 60].

До 30-х років XX століття у вирі боротьби за владу відбувалося становлення радянської системи освіти. Оскільки питання педагогічної освіти однозначно не було пріоритетним в часи утвердження радянської системи, остільки можна констатувати її занепад. В міру своїх можливостей педагоги країни виховували підростаюче покоління. Поряд з професійними викладачами працювали і люди, які отримали таку можливість завдяки своїй відданості справі, відданості ідеям комунізму. Найбільш яскравим виразником ідеї перманентної світової революції і руйнування

національного суверенітету був Л. Троцький, хоча і недовго. Розгром троцкізму означав кардинальний поворот в бік національно-державних інтересів і зміцнення безпеки країни. Зміни у державному апараті країни відбулися у ідейних настановах нового апарату, що стверджували установа класичної системи освіти.

У цей період була дана критична оцінка деструктивним нововведенням в «революційній» педагогіці, що знайшло своє відображення в низці постанов РНК СРСР і ЦК ВКП (б), у тому числі від 3 вересня 1935 «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок в початковій, неповній середній і середній школі» [292] та від 4 липня 1936 «Про педологічні перекручення в системі Наркомпросів» [351, с. 129]. Цими та іншими постановами реабілітувалася традиційна російська педагогіка і реконструювалася класична система предметного навчання. Реалізація цих документів простежується у зміні ставлення до історії Росії, яка в інтерпретації Леніна і Троцького була суцільною історією темряви і нещастя, клерикального мракобісся і деспотизму. Про те, що сталися зміни трактувань історичних фактів, свідчать фільми «Олександр Невський», «Олександр Суворов», «Іван Грозний», «Адмірал Нахімов», «Адмірал Ушаков» та інші, що мали патріотичну спрямованість і демонстрували історію російського народу як славу та героїчну.

Таким чином, учнів почали виховувати на ідеях патріотизму. Ці позиції дозволяють стверджувати, що принаймні в моральній сфері для народу, і особливо для педагогічної системи, була досягнута і забезпечена певна міра безпеки. Сама по собі ця безпека була позбавлена духовного кореня, і тому весь передвоєнний і повоєнний період здійснювалася спроба вибудувати цілісну внутрішню та несуперечливу систему державного утворення на матеріалістичній основі, ототожнюючи атеїзм з наукою.

Проте з точки зору духовної безпеки в державній системі освіти радянського періоду діяли захисні механізми у вигляді традиційних моральних цінностей, з одного боку, і матеріалізму – з іншого, що тими чи

іншими способами убезпечувало молоде покоління від аморальності і проникнення нової ідеології в небезпечні духовні сфери.

Принцип науковості освіти прив'язував свідомість до створеного світу, вивчення якого дозволяло відточувати логічне мислення, привчало підкорюватись законам буття, тобто зовнішнім чинникам. Ці закони не могли бути змінені людською волею, незважаючи на ідеологічні аспекти. Такі явища, як «лисенківщина» у науковій сфері свідчать про протилежне, хоча слід зауважити, що підтримка науковою спільнотою таких прикрих процесів засвідчувала не стільки необізнаність, скільки бажання зберегти вибудований світ, який мислився у протистоянні з «буржуазним» світом [414, с. 235].

Проголошений ще у 20-ті роки розрив з дореволюційною педагогічною спадщиною не до кінця зруйнував наявні тенденції у педагогічній думці, що проявилось у теоретичних працях А. Макаренка, А. Пінкевича, М. Данилова, І. Гессена та інших видатних педагогів радянського часу [449, с.173].

Найбільш істотним моментом розвитку педагогічної науки і психології радянської епохи було те, що в ній весь час зберігалось уявлення про особистість людини, не дивлячись на відсутність такого поняття. Це ставлення до особистості людини чітко простежується в педагогічній діяльності і працях А. Макаренка, Д. Ельконіна та інших науковців.

Значний внесок у збереження поняття особистості вніс М. Рубінштейн. Він вважав, що аналіз педагогічних проблем передбачає розгляд проблеми походження, сутності людини, її місця в світі та проблеми формування особистості. Аналізуючи праці творчість М. Рубінштейна, увагу звертаємо на властивий радянському реалізму колективізм [328, с. 25]. Виховання – це завдання суспільства, зацікавленого у формуванні характеру людини. Він розглядав виховання і навчання цивілізованої людини як дію сучасного йому культурно-педагогічного впливу.

Тут дуже чітко проявляється основний недолік, властивий радянській епосі: головним регулятором виконання індивідом того комплексу умов, без яких життя в суспільстві немислиме, є колектив. Але колектив має дуже обмежену сферу впливу, і якщо він не побудований у вигляді жорсткої тоталітарної ієрархії, то завжди дозволяє особистості поставити перепони між ним і собою. Крім того, ідея про те, що колектив завжди правий, не витримує критики, оскільки колективні форми свідомості так само можуть бути помилковими, як і індивідуальні: віра і релігія, в найширшому сенсі цих слів, не тільки колективів, а й цілих народів упродовж століть трималися на підставі неправдивих доктрин, міфів і створювали заради них жорсткі організаційні структури.

Важлим є й те, що накопичений педагогічний досвід дає підстави стверджувати, що більшість учнів не можуть його сприйняти та усвідомити належним чином. Значна невизначеність душевних якостей зростає відносно духовного пласта особистості, який взагалі може бути позбавлений істотного зростання протягом усього життя людини. Таким чином, можна стверджувати про обмеженість можливостей педагогічного впливу на особистість, що має свій, не осяжний раціональному осмисленню план буття. Але при цьому необхідно визнати, що іноді педагогічні зусилля, спрямовані на колектив учнів, неминуче приносять певні результати у вигляді прогнозованих рівнів навченості і вихованості.

У 50-ті роки ХХ сторіччя на сторінках журналу «Радянська педагогіка» розгортається дискусія про виховання як суспільне явище. Активну позицію у дискусії зайняли Ф. Корольов, Н. Гончаров та Н. Петров. Основою такої педагогічної дискусії стала стаття Ф. Корольова «Боротьба за створення теоретичних основ радянської педагогіки», у якій розглядалися особливості виховання як суспільного явища [163, с. 55]. У статті автор акцентував не тільки на класовому характері виховання та перевагах комуністичного виховання, автор виділяв загальне та специфічне у вихованні як у суспільному явищі, тим самим нівелюючи індивідуальну

свободу, наголошуючи на колективізмі. Ф. Корольов та Н. Гончаров, аналізуючи марксистсько-ленінську теорію виховання, розвинули ідею надбудовчого характеру виховання на противагу базисній теорії [163, с. 56]. Таким чином, виховання ставало у пряму залежність від історичної форми влади, в даному випадку від ідеї комунізму, а тому стрижневими її ідеями ставали ідеї марксизм-ленінізму – класовий характер виховання, класова боротьба, ідеї комуністичного виховання.

Ф. Корольов, Н. Познанський, С. Шабанов, Р. Лопатніков наголошували на виробничій діяльності як основі процесу виховання, розрізняючи його зміст та сам процес. Н. Петров акцентував на сутності та завданнях комуністичного виховання, характеризуючи його вплив на процеси соціального розвитку в соціалістичних країнах [163, с. 64]. Жодна з цих робіт не містила навіть терміну «духовність», відбувалася підміна ідей морального виховання комуністичним вихованням. Основним завданням особистості ставало буття та відповідність комуністичним ідеалам, служіння державі.

Таблиця 2.1

Основні документи, що регламентували процес виховання у дитячих садках, школах та вищих навчальних закладах у II половини XX ст.

Рік	Назва документа
1958	Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»
1958	Запровадження обов'язкової 8-річної освіти
1958	Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР
1958	«Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні»: тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР.
1961	XXII з'їзд партії Статут КПРС, який, зокрема, містив Моральний кодекс будівельника комунізму; Програму КПРС, в якій, зокрема, затверджувалося, що до 1980 року радянський народ житиме при комунізмі.

1962	Про зміни до пункту 1 наказу Міністерства освіти УРСР «Про введення курсу «Суспільствознавство» в середніх школах та педагогічних училищах Української РСР». Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР
1966	Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР»
1970-ті рр.	Програмно-методичний документ «Приблизний зміст виховання школярів»
1977	Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці»
1984	Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи»
1984	Постанова ЦК КПРС «Про подальше покращення партійного керівництва комсомолом та підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді»
1988	Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи»
1988	Пленум ЦК КПРС. Рішення про загальне реформування всього освітнього простору Радянського Союзу
1991	Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»
1992	Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні. Декларація
1993	Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття)
1999	Закон України «Про загальну середню освіту»

В 50-60-х роках радянськими психологами, а саме – Д. Ельконіним, В. Давидовим та Л. Занковим – були проведені дослідження, які стали підґрунтям для ідеї домінування соціальної природи над біологічною у вихованні [458, с. 36]. Такі дослідження поклали край дискусіям та заклали експериментальну базу майбутніх досліджень. Поставити під сумнів такі положення радянські педагоги змоги не мали, відтак, розвивали власні ідеї в жорстко регламентованих умовах. З цього моменту ідеї духовності, моралі виступають як ідеї загального, як дух суспільства, держави, комунізму,

виховання якого – це приєднання до загальної ідеї та слідування і служіння загальному.

У 60-х роках проблема морального виховання зайняла центральне місце в спеціальних монографічних дослідженнях. Згідно з Постановою ЦК Компартії УРСР та Ради Міністрів УРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР», прийнятої у листопаді 1966 року, була створена педагогічна концепція морального виховання як сукупності послідовних взаємодій вихователя та колективу учнів, спрямованих на досягнення належного рівня вихованості школяра відповідно ідеалам та нормам комуністичної моралі [290].

У 70-х роках з'являється новий програмно-методичний документ «Приблизний зміст виховання школярів», що містив ідеї виховання ідейних переконань, патріотичної та інтернаціональної свідомості, нетерпимості до буржуазної ідеології та моралі, а, отже, відсутність сприйняття «Іншого», відсутність толерантності [56, с. 3].

У питаннях морального виховання взаємодія школи та комсомольських організацій зводилася до ідеї «робочий клас – учнівська молодь – майбутня трудова зміна».

Радянська доба змінила розуміння «духовності», базуючись на принципах матеріалізму та раціоналізму, радянські педагоги стверджували вторинність духу, духовного, жорстко обумовивши явище духовного соціальним існуванням.

На початку 70-х років з'являються міждисциплінарні дослідження з проблем морального виховання [113]. Саме в 70-ті роки зміст комуністичного виховання досягає апогею у розширенні меж соціального формування особистості, охоплюючи цілеспрямовану, організовану діяльність школи, сім'ї, піонерських та комсомольських організацій, трудових колективів та громадськості з підготовки нової людини (будівельника комунізму) до життя та праці в заданих конкретно-історичних умовах.

Про системний та всеохоплюючий характер комуністичної педагогіки свідчать і постанови того часу – Постанова ЦК КПРС «Про подальше покращення партійного керівництва комсомолом та підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» від 1984 року [282]. Постанова стверджує, що «подальше покращення виховання підростаючого покоління слід розглядати як найважливішу партійну, державну та загальнонародну справу. Виходити слід з того, що в кінцевому рахунку це питання надійного забезпечення майбутнього нашої Батьківщини» [282].

З прийняттям Постанови КЦ КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про подальше покращення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» новий поштовх отримує ідея трудового виховання, як ключового для утвердження моральності радянського суспільства [284]. Хоча подібні ідеї ніколи не забувалися та постійно обговорювалися у радянській педагогіці. Так, у праці «Розвиток основних ідей радянської педагогіки» Ф. Корольов наголошує на єдності фізичної та розумової праці, єдності матеріальних та духовних цінностей суспільства як найголовнішому завданні комуністичного будівництва [164, с. 27].

Розвиток педагогіки за радянського часу стримувався і спотворювався помилковими уявленнями в галузі антропології, філософії, соціології та історіософії. Жорсткі ідеологічні рамки і тоталітарний режим управління механічно зняли багато організаційних проблем в системі освіти, але це не усунуло проблему змісту освіти. Крім того, з'явилися нові проблеми, які були ще невідомі попереднім суспільствам, що стало явним у цей період.

Варто виокремити два істотних фактора, які за своїм змістом здійснювали вплив на духовний стан народу, зокрема на молодь. Перший – це релятивізм моральності, який сприяв зсуву масової свідомості в бік примітивного прагматизму, вульгарного матеріалізму і ідеологічного нігілізму. Ступінь матеріального комфорту і свободи переміщень на Заході вражала уяву, що значно знижувало ефективність радянської пропаганди, оскільки поняття про комунізм було нерозривно пов'язано з тезою про

матеріальний достаток і свободи від «цензу осілості», характерного для громадян СРСР. Порівняння рівня життя в СРСР і в країнах Заходу з цих позицій підштовхувало масову свідомість до змін.

Другий – це фактор глибокого вакууму духовної сфери, з якої повинні були формуватись відповіді на найактуальніші питання про сенс життя, що здатні змінювати свідомість молоді в нематеріалістичному дусі: в цьому є прояв еклектизму і внутрішньої суперечливості марксизму.

Завдяки новим науковим пошукам звичний світ став релятивістським, парадоксальним, тендітним і динамічним. Науковість, проголошена в якості єдиного безумовного критерія істини, з появою парадоксальних для побутового рівня розуму теорії відносності і квантової фізики цілком допускала розширення парадоксальності на інші сфери, не тільки в області математики, фізики або хімії, а і проникнення у сферу буття.

На ґрунті безмежної гри розуму виник окремий жанр фантастичної літератури, легітимність якої обумовлювалася як додаванням до неї характеристики «наукова», так і тим, що деякі ідеї з фантастичної літератури згодом отримували втілення. При цьому багато творів науково-фантастичного жанру вказують на стародавні езотеричні вчення, окультизм і східну містику, як на свідчення неземного знання і колишніх в минулому і очікуваних в майбутньому контактах з істотами іншого світу. Така література разом з емоційним впливом рок-музики і модерністських напрямків живопису праваблювала свідомість молоді в інші, неземні сфери буття [550, с. 23]. Література, яка належить до жанру наукової фантастики, мала величезне виховне значення для значної кількості молоді.

Фантастика цікавила багатьох, але не всіх. Молодь 70-80-х років можна розподілити за трьома групами: фантазери, які очікували незвичайних дій від інших світів; прагматики-нігілісти, що будували своє щастя у вузькому маленькому світі матеріального достатку, їх кількість постійно зростала; романтики, які вірили в побудову комунізму, – незмінно регресний, за кількістю, клас молодих людей.

Світогляд епохи реалізму радянського суспільства складався з наступних компонентів: атеїзм, матеріалізм, науковість, гуманізм. Перші дві складові – атеїзм і матеріалізм є зрозумілими для сприйняття. Тому більшість дослідників педагогіки радянського часу наголошує лише на двох інших компонентах. Вони виокремлюють науковість і гуманізм. Пріоритетом науковості визначається розуміння навчання як вивчення основ наук. Престиж шкільних предметів ставиться у пряму залежність від науковості відповідної галузі знання. Природно, що на перший план висуваються точні науки – математика, логіка, фізика, хімія та інші. Значення гуманітарних дисциплін – мова, література, історія – визначається тим, наскільки вони здатні протистояти сцієнтизації. Відбувається майже повне витіснення зі сфери освіти позанаукових видів знання, таких як образотворче мистецтво, музика, релігія тощо.

Таким чином, до періоду «перебудови» і розпаду СРСР набір світоглядних орієнтирів втратив у галузі суспільних дисциплін третій компонент – науковість. Однак, найбільшу актуальність для системи освіти мав гуманітарний сегмент педагогіки.

«Залізна завіса» до початку періоду перебудови не дозволяла педагогічній думці проаналізувати усі тонкощі ідеології гуманізму, тим самим створюючи умови для трактування цього терміну в побутовому сенсі: як маркера моральних якостей особистості – людяності, доброти і поваги [554, с. 136]. Навіть і в сучасній педагогіці неоднотайність у поглядах на зміст поняття гуманізму призводить до того, що низка дослідників, що розглядають ідею гуманізації освіти, зосереджені на ідеї гуманізації змісту освіти, і це можна простежити у працях дослідників, що дотримуються різних релігійно-філософських позицій: Ш. Амонашвілі, М. Берулава, І. Бестужев-Лада, Е. Бондаревська, Л. Буєва, А. Данилюк, В. Зінченко, В. Караковський, Н. Нікандров, Е. Шиянов, Г. Школяр та ін. [338, с. 217].

Як стверджує А. Канапацький, радянська аналітична думка не давала точних визначень термінам «дух», «духовне» і «духовність», через що

поняття духовності було деформовано матеріалізмом [144, с. 86]. Філософська думка довгий час перебувала під впливом філософії марксистів, які, на думку С. Франка, не мали духовного життя і сприймали його як плоске двовимірне буття беззмислової глибини. У протилежність марксистам, комуністи звели духовність, з одного боку, до фанатичної релігійності, а з іншого, – позбавили її статусу незалежної реальності, спотворивши істинні життєві цінності і сенс людського життя [394, с. 141]. Розглядаючи питання духовності комунізму, С. Франк пише, що позбавивши людину індивідуальності, вітчизняний комунізм нівелював і свободу особистості [394, с. 146].

При формуванні радянської духовності відбувалася сакралізація ідеалів, що носила матеріалістичний характер. Проте на думку З. Хачецукова, така інтерпретація духовності є неправильною, адже основою духовності є превалювання духовних аспектів соціального життя, а не зведення їх до матеріального аспекту [397, с. 10]. Як зазначає Ю. Єгоров, ідеалізована духовність в радянській тоталітарній державі ототожнювалася з ідеологічними формами суспільної свідомості та не мала значущості без панівної ідеології [116, с. 50]. В. Слободчиков і Є. Ісаєв підтримують ідею, що радянська духовна реальність існувала у формі культурних елементів, форм мистецтва, норм соціального співіснування тощо [352, с. 317]. У розумінні М. Попова, духовність радянської особистості виражалася в ряді певних характеристик, наприклад, в есхатологічній вірі, в прагненні до духовних цінностей, самопожертвуванні, активній життєвій позиції і інтелігентності. Цінності, які носять консолідуєчий етнічний характер, можуть вважатися предметом колективної віри в існування вищих цінностей і сутностей. Разом з цим автор визнає, що радянська культура, ідеологія і партійна влада жертвували індивідуальною свободою людини для досягнення поставлених глобальних цілей [275, с. 19].

Т. Старченко вважає, що формування духовного світу особистості утворюється під впливом соціально-економічних умов життя і суспільної свідомості, що ускладнюється через морально-психологічний клімат трудового колективу, працівником якого є людина. Робота як явище суспільного життя, є головним елементом духовного змісту радянської людини. Автор зауважує, що компонентом структури духовного світу сучасної людини є органічне об'єднання професійних і світоглядних знань, що виражають ставлення індивіда до праці як до основної форми життєдіяльності [360, с. 45]. Розвиток духовності комунізму проводиться і коригується за допомогою засобів ідеологічного впливу, на що у свою чергу вказує дослідження Д. Волкогонова. Він розмірковує, що комуністична партія здійснює процес управління розвитком духовності особистості за допомогою ідеологічного виховання і саморозвитку в ідейних межах соціалізму [68, с. 7]. Підтримуючи думку Б. Яковлева, Л. Сверчкова вказує, що духовне життя є процесом виникнення, поширення і прояву в суспільної свідомості людей в матеріальному житті [345, с. 13]. Критерії духовності, встановлені комуністичною ідеологією, проходять систематичне коригування, виходячи з історичної мінливості аспектів соціалістичного розвитку. Доповнюючи вищесказане, А. Атаєва вказує, що спосіб життя людей визначається не релігійними, філософськими або їх моральними уявленнями, а саме історичними інструментами виробництва засобів життя [21, с. 69]. Духовна діяльність, у розумінні В. Орлова, сприймається як пізнавальний процес, який спрямований на теоретичне пізнання природи, суспільства і, власне, самої людини [235, с. 117].

Таким чином, духовну діяльність радянської доби можна вважати відображенням матеріальної діяльності, наділеної інструментами, що будують розумові моделі майбутніх проектів. Сферу «духовного» варто розглядати в соціально-економічному контексті, найважливішим елементом якого є виробничий аспект. У сфері духовної культури особливе місце

відводиться політичній складовій, що нерозривно пов'язана з офіційною комуністичною ідеологією.

В. Мещеряков вказує, що саме політичний елемент духовної культури є найважливішим в усій духовній діяльності держави [209, с. 13]. Дослідник зводить розвиток особистості до соціально-економічного розвитку, який поступово відкидає всі віджилі соціокультурні елементи в процесі історичного руху. Учений вважає, що основою гармонійного розвитку особистості виступають актуальна економічна модель суспільства і панівна в ньому соціалістична ідеологія [209, с. 97]. А. М'ялкін виводить формування всіх духовно-моральних категорій суспільства з ідей комуністичної ідеології. Виводячи всі духовні аспекти освіти з комуністичної ідеології, автор заперечує позакласовий характер формування моральності і моралі. А. М'ялкін робить висновок, що соціалістична мораль не може спотворюватися, служачи інтересам комунізму, так як ідейно перетворилася під його впливом в явище абсолютної соціальної справедливості [220, с. 99]. Проте перевірка зазначеної «істини» вважається неможливою, адже подібна дія носить в собі аморальний характер і очорнює внутрішній світ кожної особистості, яка наважилася поставити під сумнів норми пануючої ідеології. Подібне судження можна вивести з висловлювання самого автора, який пише, що головним критерієм моральної чистоти людини є відданість комунізму і служіння його високим ідеалам [220, с. 99].

Підтверджуючи думку про локальний характер радянської моралі, Л. Литвинов пише, що марксизм-ленінізм проголошує класовий характер моралі і проводить принцип партійності в особистісному вихованні, вказуючи на те, що комуністична мораль є вищим ступенем загальнолюдської моралі [192, с. 34].

Всебічний розвиток особистості, на думку Л. Буєвої, можливий за рахунок норм, принципів і цінностей ідеології комунізму, яка забезпечує гармонійне співвідношення компонентів духовного світу особистості,

включаючи засвоєння принципів колективізму і інтернаціоналізму [50, с. 87].

У питанні «Що є ядром суспільної духовності?» Х. Пулатов вказує на ідеологію як на певну суспільно-економічну формацію. Автор робить висновок, що соціальний клас, який представляє собою пануючу матеріальну силу суспільства, вважається також панівною духовною силою, яка визначає стратегію соціокультурного розвитку відповідно до норм панівної ідеології, що фіксує в собі цілі, завдання і методи, використовувані для захисту громадських інтересів. На думку Х. Пулатова, розвиток суспільних потреб сприяє об'єднанню матеріальної і духовної праці в єдиний творчий робочий процес членів комуністичного суспільства [310, с. 144]. Таким чином, відбувається ототожнення матеріального і духовного суспільного виробництва.

Основним шляхом формування духовної сфери життя особистості М. Бієкенов визначає комуністичну ідеологію. Акцент у цьому питанні автор робить на необхідності управління і розвитку духовної сфери життя радянського суспільства, шляхом поліпшення його загального добробуту, освіти і використання різноманітних заходів з метою покращення виробничих показників. Успіх у вихованні забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики [38, с. 34]. В. Пазенок підтримує ідею щодо впливу марксистсько-ленінської ідеології, яка стала стійкою формою суспільної свідомості радянського народу.

Таким чином, можна виявити, що наука, суспільна психологія, філософія, політика, мораль та інші форми суспільної свідомості тепер існують і розвиваються в умовах комуністичної ідеології. Ідеологія комунізму претендує на ідейне поглинання внутрішнього світу особистості, без будь-якої альтернативи її різнобічного розвитку [248, с. 110]. Виходячи з цього, можна навести в приклад точку зору І. Коена, який стверджує, що в

XX столітті комуністична партія привласнила собі право контролю «особистісного Я» [170, с. 154].

Окрім питання змісту педагогічної освіти у радянський період актуальним було і питання ідейних джерел виховання людини. Комуністична ідеологія не задовольняла таку потребу. Особливості існування народного мистецтва як феномена духовної культури і використання його виховного потенціалу в період існування радянської влади недостатньо вивчені.

Ще до революції Горький закликав до пошуку нового ідеалу, експериментального філософського пошуку нових, відмінних від релігійних смислів життя і моральних норм, тотожних традиційним [83, с. 45]. Всі ці суперечки і експерименти по створенню ідеологічних класових надбудов вождям пролетаріату довелося обмежити, позначивши той моральний мінімум, який повинен бути обов'язковим для нормального людського співжиття.

Біля витоків створення комуністичного ідеалу, марксистської етики і комуністичної педагогіки стояли такі відомі особистості, як Н. Крупська, А. Луначарський, А. Коллонтай, А. Горький, А. Макаренко та інші. Сенси життя полягав вже не у спасінні душі як у християнському віровченні, а у ненависті до будь-якої експлуатації, гноблення, несправедливості, до залишків старого в нашому житті і до боротьби за світове панування пролетаріату. Заповідь «не вбий» не поширювалася на ворогів класу. Брехня заради блага та експропріація власності допускалися в перехідний період. Поняття соборності було замінено поняттям колективізму. Честь оголошувалася дворянським пережитком, совість – релігійним поняттям. Згодом ці терміни будуть повернуті до педагогічних словників, але матимуть інше смислове наповнення. Колективізм і працьовитість заохочувалися як вищі чесноти, смиренність, навпаки, вважалась недоліком і властивістю раба. До народного мистецтва ставлення було неоднозначним: з одного боку,

в ньому вбачали залишки старого режиму, а з іншого – живу творчість пригноблених мас.

Суперечку у сфері народного мистецтва припинила доповідь О. Горького від 17 серпня 1934 року і його заключна промова від 1 вересня 1934 року на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників [83, с. 57]. У цих виступах О. Горький розкрив реалістичні основи народної фантастики, вказав на наявний у фольклорі народний оптимізм, на безсумнівну ідейну і художню цінність його образів, на пізнавальне значення фольклору, що відображає історію народу і його колективний характер. Тим самим заклав підвалини радянської фольклористики, радянської теорії народного мистецтва, радянської методики його викладання і його використання як засобу комуністичного виховання.

За клопотанням Луначарського була проведена 1-а Петроградська конференція культурно-просвітницьких організацій [227, с. 156]. Вона стала основою для створення мережі організацій, в яких брали участь 400 тисяч робітників, художників, майстрів прикладників. До їх завдань входила допомога пролетаріату виробити свою власну культуру.

Народне мистецтво оголошується радянським надбанням. У програмі РКП (б) відзначається, що, ще в 1919 році, ВЦВК ухвалив постанову «Про заходи сприяння кустарної промисловості» [123]. Кустарні підприємства оголошувалися недоторканими і не підлягали конфіскації і націоналізації без особливої постанови. У центрах кустарного виробництва були організовані артіль і кооперативи семенівських ложкарів, майстрів ростовської фініфті.

Протягом 1918-1923 років на Державному фарфоровому заводі ім. Ломоносова створюється перший пролетарський фарфор. З колишньої царського порцеляни, що збереглася на складах, звучать створені в лабораторіях гасло: «Земля трудящим!». Народне мистецтво стає мистецтвом радянської пропаганди і пропаганди культу вождів пролетаріату, народні мотиви вигадливо і безглуздо доповнює радянська символіка.

З'являється таке явище, як радянська частушка. Як підсумок всієї цієї діяльності була грандіозна виставка «Мистецтво народів СРСР» в Дрездені, що активно висвітлювалась у пресі.

Початок Другої світової війни несподівано викликав підйом національної самосвідомості, релігійності та фольклорної творчості. А перемоги радянського російського народу над нацистами привернули увагу вчених.

За свідченням відомого культуролога М. Некрасової, вже наприкінці 50-х – в першій половині 60-х років народне мистецтво оголосили декоративно-прикладним і самостійним, поєднавши два абсолютно різних явища [227, с. 182]. Орнамент проголосили старомодним явищем, якому нібито немає місця в радянському мистецтві і сучасному інтер'єрі. Збивалася ліпнина з дореволюційних будівель. М. Некрасова пише, що вже в другій половині 60-х років, коли народні промисли виявилися знеособленими, такими, що втратили свої особливості під дією авторського декоративного мистецтва і дизайну, виникли нові питання: «Народні або НЕ народні промисли?», «Чи потрібне народне мистецтво в століття автоматики і ракет?» [227, с. 271].

Однак уже у 70-х роках твори селянської народної творчості виявляються в центрі наукової уваги. Фахівці знову відправляються в найвіддаленіші куточки країни. Починає діяти Комісія з народного мистецтва при Спілці художників СРСР та Спілці художників РФСР. Відкриваються такі унікальні явища, як Полхов-Майданський розпис, філімонівська іграшка, іграшка каргопольська, абашевская іграшка. У публікаціях цих років цензура значно ослабла. У 70-х роках виходять чудові серії марок, листівок, книг з народного мистецтва. Все це, хоч і поступово та частково, входить в шкільні підручники та робочі зошити.

У середині 70-х – на початку 80-х напрямок наукової думки дослідників народного мистецтва істотно змінюється, на неї впливають праці академіка Б. Рибаківа і вчення К. Юнга про архетипи. У цей час

активно впроваджується в свідомості мас ідея двовір'ї російського народу, шкільні підручники знайомлять дітей з російськими забобонами і з пантеоном язичницьких слов'янських божеств. У процесі виховання засобами народного мистецтва в основному звертають увагу на його природосообразність, святковість, традиційність і планетарність.

Однак уже в 90-х роках вчені задаються резонним питанням про співвідношення християнської символіки і символіки народного мистецтва, відображення у ній не тільки язичницької, а й християнської віри, змістом морального виховного потенціалу народного прикладного мистецтва з точки зору християнської моралі.

Особливої уваги заслуговує питання релігійного виховання, а точніше його заборони, оскільки офіційна ідеологія, ідея атеїзму не дозволяли існування іншого світогляду. Ще у січні 1918 року Декретом Ради Народних Комісарів будь-яке релігійне навчання та виховання було заборонене [230]. Оскільки споконвічні християнські ідеї суперечили офіційній ідеології, ставили під сумнів засади марксизму-ленінізму та комуністичної моралі, а отже, несли загрозу. Викладачі та вихователі несли персональну відповідальність за ідеологічну підготовку школярів, за формування наукових, соціально-політичних, громадянських знань та поглядів. Подібні дії викладачів та вихователів були жорстко регламентовані, підлягали постійному обговоренню на різних зборах та у разі невиконання слідувало суворе покарання, оскільки можливе інакомислення підривало б устої існуючого суспільного ладу.

Оскільки особливістю радянського періоду була значна увага до позакласного виду діяльності, яке було належним чином зорганізоване та відрізнялося широким різноманіттям гуртків, секцій та видів діяльності, та, зважаючи на невід'ємну складову історичного часу, а саме – відсутність Інтернету, своєрідне сприйняття часу (час сприймався не таким швидкоплинним як в сучасну інформаційну добу), основним джерелом

інформації для школярів того часу та суспільства загалом були доступні друковані видання.

Серед журнальних видань загальносоюзного значення для школярів середньої ланки найбільш популярними були «Піонер» та «Костьор», які видавалися щомісячно російською мовою. Обидва журнали проводили однакову змістовну політику, разом з тим суспільство ділилося на шанувальників виключно ленінградського видання, яким був «Костьор», комусь же більше подобався журнал «Піонер». В обидвох журналах містилися матеріали, що публікувалися вперше, так, «Костьор» вперше, на теренах Радянського Союзу, надрукував «Два капітани» та «Казку про втрачений час», а, на сторінках «Піонеру» школярі вперше познайомилися з розповідями про старика Хотабича [426, с. 84]. Оскільки у вільному доступі не існувало достатньої кількості якісної дитячої літератури, то журнали, які на своїх сторінках друкували нові літературні твори зникали з полиць кіосків миттєво. В умовах такого літературного голоду радянським ідеологам достатньо легко було додавати велику кількість пропагандистських матеріалів, пропагуючи радянський спосіб життя, відданість ідеалам комунізму.

Щомісячний літературно-художній журнал «Костьор» для учнів початкової та середньої школи публікував літературні твори, пізнавальні статті, нариси з мистецтв, гумористичні матеріали, листи читачів. Заснований він при видавництві «Дитяча література» у 1936 році. Після десятирічної перерви, пов'язаної з військовими діями доби Другої світової війни, журнал відновив друк матеріалів у липні 1956 року. Примітно, що першим редактором журналу був Самуїл Маршак.

Після прийняття у 1969 році постанови «Про заходи подальшого розвитку радянської дитячої літератури» спостерігалось збільшення кількості друкованої продукції для дітей [158]. Наприклад, у 1977 році в СРСР було видано 41 журнал і 28 газет для дитячого користування, і залежно від напрямку, конкретного часового проміжку та вікової групи, на

яку розраховувалися видання, вони містили різний вміст політизованості. Тематичні напрямки публікацій були доволі різноманітними і стосувалися важливих питань того періоду: вони охоплювали як питання партій, військових і трудових звітів, так і матеріали, спрямовані на виховання справжньої людини і формування важливих рис її характеру. Незважаючи на це, провідною метою дитячо-юнацької преси УСРС було створення «нової радянської особистості» через спотворення історичної правди. Видавництва возвеличували Радянську країну і соціалістичний устрій, тому перш за все виховували у молодому поколінні комуністичну свідомість, почуття оптимізму, самовідданість, готовність до боротьби з ворогами партії та держави [158, с. 78]. Пропаганда інтернаціоналізму і антирелігійні гуртки у той період були важливими складовими виховного процесу.

Незважаючи на примус держави діяти в рамках певної ідеології, навколо радянських видань об'єднувалися відомі українські літератори: Андрій Головка, Олесь Гончар, Олесь Донченко, Юрій Збанацький, Олександр Копиленко, які у своїх творах намагалися виховували високі моральні якості справжньої людини: любов до праці й природи, повагу до старших, щедрість, старанність, силу духу, кмітливість, охайність тощо.

На противагу українським письменникам і митцям, дитячо-юнацькі журнали УРСР опікувалися вихованням людських чеснот, яких потребував тогочасний радянський режим, зокрема, це стосувалося політичної свідомості і відданості державі. Преса створювала виключно те, чого очікували політичні діячі партій, а отже, публікації містили у собі «голосне» покликання молоді до громадянської активності, захоплювалися вмінням брати відповідальність за себе і за суспільство, а згодом і виробляти пріоритетність «суспільного» над «особистим», що носило в собі головне посилення – готовність до безмежної відданості вчителю і вождю. Як приклад подібної політичної агітації, вважаються публікації в журналі «Піонерія», які давали указівки піонерським організаціям, наприклад: провести до 68-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції

тиждень революційної слави; запросити на урочисті збори ветеранів партії, комсомолу; допомогти провести ранки жовтентам; організувати свято червоної зірочки; провести трудові десанти; покласти квіти до пам'ятників В. Леніну тощо [158, с. 79]. Сторінки дитячо-юнацької преси поділяли всіх людей на прогресивних діячів (ленінці, інтернаціоналісти, носії миру) і ворогів (капіталісти, експлуататори, розпалювачі війни) [158, с. 81]. Таке явище було характерним не лише для журналів «Барвінок» та «Піонерія», а й для газетних видань того часу, але слід зауважити, що саме журнал «Барвінок» вважається найпоказовішим у цьому питанні, хоча гострота антагонізмів у ньому залежала від особливостей історичного періоду і змінювалася також згідно з ними.

Серед українських видань радянської доби найбільшого масштабу набув дитячий журнал «Жовтень», більш відомий як «Барвінок», видавництво якого було розпочато у 1928 році у Харкові. Щомісячне літературно-культурне видання призначалося для дітей та підлітків. Найкращі письменники — М. Трублаїні, О. Кобилянська, О. Донченко, А. Малишко, В. Сосюра, О. Іваненко об'єдналися навколо журналу ще в перші роки його існування, а у 1935 році «Жовтень» було об'єднано з часописом «Тук-тук», що публікувався у Харкові впродовж 1929-1935 років. У редакції така дія була оцінена як крок до вдосконалення видання, проте на заваді його виходу стала Велика Вітчизняна війна, і у 1941 журнал тимчасово припинив своє існування. Перший повоєнний випуск було опубліковано в 1945 році у Києві вже під назвою «Барвінок», і з 1950 по 1999 рр. журнал здійснював публікації двома мовами – українською та російською. Серед авторів, що друкувались у «Барвінку», були відомі українські письменники: М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко та ін.. У цей період редакторами журналу були В. Дюшен, Н. Забіла, О. Іваненко, Б. Чалий, у 1975-1984 рр. – А. Давидов, В. Моруга, а від 1989 р. постійним редактором був В. Воронович, на творах якого виросло не одне покоління українців. За період його роботи видання встановило багато

рекордів, серед яких слід виділити головні: журнал був одним з перших в країні; «Барвінок» публікувався з найбільшою кількістю примірників; найбільша кількість кращих творів зафіксована саме в цьому журналі; «Барвінок» нагородив читачів найбільшою кількістю призів [158, с. 82].

Серед досягнень журналу слід наголосити також на якісному естетичному оформленні, за яке «Барвінок» був нагороджений державними відзнаками: Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР у 1978 році; Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України у 2003 році, а у 2007 році журнал став переможцем Всеукраїнського конкурсу на краще видання для дітей. Головними завданнями «Барвінку» було формування та розвиток читацького інтересу дітей, що відновлювало престиж читання і робило великий внесок у процес пізнання.

Показово, що випуск «Барвінку» № 8 за 1957 р. у період лібералізації суспільного життя за часів М. Хрущова починається зі статті на військово-патріотичну тему з назвою «Бойова шапка», автором якої є Лука Ляшенко. Головною метою публікації була демонстрація важливості виховання бійців Червоної Армії з раннього дитинства. Наступні сторінки містять поетичні твори Михайла Стельмаха й Віктора Кочевського про природу, віршовані загадки Миколи Лисича й Павла Глазового, оповідання Юрія Збанацького «Дятлова сімейка», які виховують душевну теплоту і любов до природи [23]. На відміну від 8 випуску журнал «Барвінок» 1979 року за шосте число занадто заідеологізований [24]. На титульній сторінці видання вказано: «Журнал ЦК ЛКСМУ та Республіканської ради Всесоюзної піонерської організації імені В. Леніна для школярів молодших класів». Нижче опублікована ілюстрація — піонери у формі на святковій лінійці. Перша сторінка «Барвінку» розпочинається рубрикою «За листком календаря», яка приурочена 60-річчю комсомолу України. Друга сторінка доповнює попередню віршем Петра Осадчука «Ми — завтра в лавах комсомолу», в якому автор наводить ідеал виховного процесу:

«Сьогодні ходимо до школи,
Живем з піснями голосистими..
А завтра в лавах комсомолу
Нам виростати комуністами» [24].

З третьої по п'яту публікації присвячені військово-патріотичному вихованню, де розповідається про участь підлітків у партизанській боротьбі під час Великої Вітчизняної війни. На шостій сторінці «Барвінку» подано текст пісні Павла Корчагіна про «стосунки» завзятого бійця з контрреволюцією.

Періодичні дитячі видання того часу, об'єднуючись з пресою для дорослих, розпалювали інтернаціональну ворожнечу. Вони зображували спотворених імпералістів з пазурами-ракетами замість нігтів, і вважали, що чим більше очорніння, тим дієвіші методи і засоби виховання ненависті у дітей [455, с. 128].

Держава приховувала правду про життя в інших країнах, тому через нестачу цієї інформації молоде покоління прагнуло дізнатися, як насправді живуть люди на Заході. Наказом радянської влади «Голос Америки», «ВВС», «Вільна Європа», закордонні радіостанції та ЗМІ були під заборонаю, тому дитяча преса прагнула «задовольнити» інформаційну потребу дітей у цьому питанні і надати факти з «потрібного» для держави боку. Капіталістичний світ висвітлювався у різко негативному дусі, про що свідчить стаття «Барвінку» за 1979 рік «Там, за океаном...», де Ганна Васильєва подає широку картину життя зненавиджених буржуа, які начебто мають непридатні умови існування дорослих, діти яких не мають дитинства і зростають у жорстокому та байдужому світі [53, с. 13-14]. Засуджуючи капіталізм, Васильєва протиставляє йому світле, радісне радянське життя, і саме через відсутність альтернативної інформації, юні читачі не мали підстав не вірити надрукованому.

Таким чином, «Барвінок» слугував інформаційним «маніпулятором» держави і зомбував молоде покоління, яке не мало навіть жодного уявлення

про справжній капіталістичний устрій, а тому й не могло протистояти насиллю над власною свідомістю з боку влади. Громадяни та їх діти бачили радянський світ придатним для найкращого життя, адже сприймали його крізь ту «яскраву» призму, яку їм нав'язала держава. Іван Дзюба зазначає, що саме ця ізольованість людей від реального світу надала можливість радянській владі використовувати свідомість суспільства у власних цілях [99, с. 112]. Шляхом створення гарного зображення своєї країни і спотворенням капіталістичного світу, громадяни опинилися в умовах відмежованості від світової цивілізації і стали «маріонетками» в руках політичних діячів. Проте автор зазначає, що, володіючи певною інформацією про проблеми світової цивілізації, радянська людина відчувала причетність до всього й відповідальність за все, тому була ладна кидатися на захист афроамериканців Америки, шахтарів Англії, республіканців Іспанії [98, с. 62]. Усвідомлюючи будь-яку несправедливість «чужої» країни, відчуваючи людську кривду, яка боліла їй, радянська людина прагнула допомогти і врятувати, натомість навіть не помічала, що сама потребує спасіння. Такі благородні дії з боку громадян радянського періоду були найвищим досягненням більшовицького мистецтва маніпулювання суспільною свідомістю: екстраполяція соціального критицизму назовні. Потребу до справедливості й благородні альтруїстичні почуття громадян влада переводила на «ворожі об'єкти», що іменувалося радянським інтернаціоналізмом.

Наступний період в існуванні дитячо-юнацької преси УРСР тісно пов'язаний зі спробою М. Горбачова модернізувати радянську систему, що мало на увазі зорієнтувати пресу робити акцент на українські національні цінності. Наприклад, титульна сторінка першого номера числа «Барвінку» 1989 року містить зображення вертепного дійства, а не світлину піонерів-активістів, однак на першій сторінці ще подається вже традиційна рубрика «Клуб жовтенят». У цьому випуску між собою «уживаються» привітання з Різдвяними святами й заклик відзначити День пам'яті Володимира Ілліча

Леніна двадцять першого січня. Двадцята сторінка журналу демонструє оригінальну рубрику «Сторінки історії: Київська Русь — перша держава наших предків», що починається редакційним зверненням до дітей знати історію та цікавитися минулим своїх предків і держави [364, с. 12-13]. На останніх сторінках оформлено український фольклор, записаний юними читачами від дідусів і бабусь, а також народні пісні з Івано-Франківщини: «Скажи мені, соловію», «Ой на горі жито, жито» і «Косарі» [364, с. 22-23]. Слід зауважити, що навернення до української історії та культури стало переломною віхою у дитячо-юнацькій періодиці УРСР.

Часи перебудови дали змогу «Барвінку» та «Піонерії» публікувати творчість українських класиків — Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Марійки Підгірянки, а також активізувати боротьбу за статус української мови. У рубриці журналу «Піонерія» «Слово на дорогу» вперше побачили світ рядки поезії Івана Малковича, який закликав любити, шанувати, не цуратися рідної мови, а також боротися, щоб українська мова жила та процвітала [201, с. 1]. У своїх творах автор вважає мову маркером національної самоідентифікації і свідомості.

Духовно-культурне відродження, актуалізація національної проблематики, духовний голод на українське слово яскраво проявилися в умовах лібералізації суспільного життя за часів М. Хрущова й горбачовської перебудови. Ці фактори є не лише свідченням ущемлення України в умовах комунального тоталітаризму, а й наслідком антигуманної практики. Упродовж усієї історії радянського світу значна роль в асиміляції, денаціоналізації, русифікації відводилася українському народу. Дитячо-юнацька і доросла преса намагалися довести, що саме партійна ідеологія є рушієм прогресу, комунізму, які самовіддано служать народу. Проте з плином часу громадяни побачили, яке це було «служіння» і хто саме був «служогою».

Заповнюючи інформаційний простір, партійно-радянська пропаганда охоплювала всіх і діяла безвідмовно. Популяризуючи компартійні рішення,

преса, радіо, телебачення виступали важливим чинником маніпулювання свідомістю. Цінність ЗМІ визначалася не художньо-естетичним, інформативним рівнем, а відповідністю панівній ідеології. Ідеологічно-виховна практика дитячо-юнацьких видань була важливою складовою партійної роботи.

Незважаючи на те, що радянська влада намагалася конструювати нове суспільство відповідно до заздалегідь спланованої мети, напрямки руху часто змінювались. Найважливішою властивістю радянської системи вважалася швидка зміна ідеологічних пріоритетів, які визначали спосіб мислення громадян країни. Одним з головних завдань того часу держава бачила представлення народу змін як закономірних процесів, які б не належали ані обговорюванню, ані пояснюванню, лише неухильному виконанню [464, с. 55]. Людина, вихована в таких суспільних умовах, мала впевнений навик державного послуху, і не знала крім цього жодних інших форм соціальної активності. Для досягнення потрібного результату держава сформувала потрібне «світобачення» у молоді, яка, до того ж, не мала власного життєвого досвіду поза радянською системою, і завдяки безперервній системі політичного виховання, отримала громадян, якими можна «управляти» [168, с. 47].

Нові вимоги, які згодом з'являлися в країні, також стосувалися послуху державній волі і, звичайно, співвідносилися з раніше сформованими і випробуваними на ефективність формами. Однією з найважливіших форм того часу стала журналістика, яка призначалася для дітей і підлітків. Перш за все, народу прищеплювати звичку «знайомитися» з голосом влади регулярно. По-друге, з плином часу читачів привчили відчувати довіру до цього голосу, незважаючи на те, що він промовляє. По-третє, людей радянського періоду привчали до певного «тембру», що відповідав за оформлення засвоюваної інформації і її змістовність, яку переважна більшість сприймала як єдину вірну і можливу [157, с. 79]. Процес виховання слухняності у дітей таким чином здійснювався

поступово, адже дорослі ідеологи створили зручний алгоритм дій: спочатку прищепили дітям відчуття власної важливості у справах світу, а потім привели її до добровільного підпорядкування авторитетній владі.

Аналіз радянських видань і публікацій демонструє зміни ідеологічних пріоритетів у дитячих розумах. На прикладі проаналізованих вже журналів, як-то «Піонерія», «Костьор» та «Барвінок», можна простежити деякі механізми їх формувань. Так, редакція журналу «Піонерія» вводить для юних читачів новий політизований термін «ленінець», і обіцяє допомогти стати ним. Поняття показується в хорошому сенсі і співвідноситься з допитливістю, організованістю, любов'ю до праці тощо [377]. Таким чином, редакція журналу ставить за мету сформувати у дітей та підлітків активну життєву позицію та ідеологію активної участі у справах оточуючого світу, за умови проведення ідеалістичної «розмітки» політично обізнаними дорослими. Зростаючому поколінню пропонували завдання, які стосувалися покращення робітничого побуту та обладнання шкіл, дискусії з дорослими членами сім'ї за нове ведення домашнього господарства, правильної професійної орієнтації. Журнал покликав молодь ставати інженерами, техніками, кваліфікованими робітниками, раціоналізаторами-винахідниками, щоб вважатися справжніми «ленінцями».

Майже всі видання радянського часу акцентували увагу на важливості довершення будівлі соціалізму, фундамент якого був закладений батьками та дідами під керівництвом комуністичної партії. Техніка «від загального до окремого», а згодом і до «конкретного» використовувалася в кожному номері радянських видань, привчаючи школярів сприймати загально ідеологічні завдання та перевіряти ними власні практичні дії в повсякденному житті, а згодом – надавати цьому, на перший погляд, приватному життю, надперсонального значення.

Різноманітне коло тем безпосередньо було пов'язане зі змінами «великої недитячої» політики, що простежується, наприклад, у часописі, який відображує зростання мілітаристської образності, що проявляється у

рубриках («На фронті політехнізації»), статтях («Фронт техніки – фронт класової боротьби»; «Приклад бойової роботи») тощо [134, с. 116].

Журнали радянського часу містили ідентичне розташування матеріалів у кожному номері, що тим самим це надавало користувачам певної ритуалізованості читальному процесу. Положення рубрик у виданнях вибудовувало ієрархічну послідовність, яка не підлягала перегляду чи оскарженню. Публікації розташовувалися від висловлювань редакції як голосу держави – до непостійних висловлювань самих громадян щодо ідеалогічної бездоганності. Таким чином відбувалася і стратифікація проблем щодо актуальності виховних мір у відношенні до молодого комуніста, і символічна монополізація істини. Контакткування з молодого аудиторією, як видно з подібної організації видання, не передбачало реального обговорення проблем, адже рух інформації відбувався переважно в єдиному стандартному напрямку – від старшого покоління до молодшого. Аудиторія виступала в такому випадку пасивним слухачем, погоджуючись з державними установками і проявляючи активність, лише виконуючи те, що дозволено державою.

Ідеології пізнання і допитливості, які були характерними для дореволюційних підліткових видань, журнали радянського періоду протипоставили підпорядкуванню державній волі. Всі проаналізовані видання були спрямовані на формування діяльного характеру дитини або підлітка, проте ця діяльність була під пильним наглядом державного устрою. Досягнення цієї мети викликало низку труднощів, оскільки, по-перше, у той час відбувалося становлення і розквіт нової школи; по-друге, батьки переносили моделі власної поведінки і виховання часів власного дитинства на своїх дітей, зберігаючи духовність.

Ураховуючи вищезазначену сукупність факторів, підліткові видання представляли єдиний сектор медіального поля, призначений для відтворення і підтримання ціннісних настанов «майбутніх будівельників комунізму». Через молодь здійснювали політичну програму, зорієнтовану

на виховання «гідної радянської нації», і вже наприкінці першого післяреволюційного десятиліття підліток був навчений чути голос держави, яка постійно мобілізує його на виконання все нових надперсональних завдань.

Отже, радянська педагогіка 30-90-х рр. XX століття демонструє закономірні зміни педагогічних орієнтирів, що послужили причиною формування в свідомості нових поколінь радянських громадян соціальної дезорієнтації. Церква в цей період не могла суттєво впливати на систему освіти, і державна влада вирішувала педагогічні проблеми, формуючи й надаючи освітній системі ідеалізованих образів: класиків марксизму-ленінізму, партії і її лідерів, земного раю, народу, історії людства. Ці образи дозволили народу не втратити повністю свій культурно-історичний тип, але в той же час, будучи помилковими, вони не могли сприяти духовному і моральному захисту, що врешті-решт призвело до катастрофи – розпаду СРСР. Відтак, питання духовності, як змісту педагогічної системи та виховання духовності, як основної педагогічної мети, є стрижневим для будь-якого часу та суспільства.

2.2. Духовний вектор виховання особистості у педагогічній системі В. Сухомлинського

У радянські тоталітарні часи педагогіка та освіта слугувала вихованню «нової людини» та зміцненню панівного ладу. Радянська школа не лише дбала про якісну освіту, але й успішно здійснювала виховний процес у дусі марксистсько-ленінської ідеології.

Особливістю комуністичного виховання було його домінування у навчальному та виховному процесі в школах. На сучасному етапі висвітлюються негативні сторони цієї педагогічної технології, яка сприяла поширенню консерватизму та зумовлювала стійкість навчальних закладів до будь-яких демократичних перетворень. Її цільові орієнтації були

незмінними не тільки впродовж 1950-х – 1980-х рр., а ще й в період 1930-х рр. Пріоритети виховання дітей у школі 1970-х рр. були аналогічними до тих, що були зафіксовані в творах А. Макаренка у 1930-х рр. Технологія комуністичного виховання радянського періоду була стабільною та незмінною, вона не була залежна від нових технічних винаходів, проте інколи використовувала здобутки технічного прогресу для посилення ефективності процесу виховання, проте у період з 1960-х по 1980-х рр. ніяких змін у технології комуністичного виховання не спостерігалось. У цей час виховання в СРСР продовжувалося у звичайному режимі: увага акцентувалася на відданості ідеалам марксизму-ленінізму, прийнятті войовничого атеїзму, доведенні переваг радянського способу життя. Такі факти переконливо свідчать про консерватизм технологій виховання та складність вирішення проблем, які з ними пов'язані. Реалізація комуністичної технології відбувалася у навчальному та виховному процесі [22, с. 83]. Зміст, форми, методи, функції комуністичного виховання систематично характеризувалися у психолого-педагогічних джерелах, підручниках та посібниках.

О. Кондратюк у своїй книзі ««Педагогічне стимулювання в процесі формування поведінки учнів» визнає, що у ході соціалістичного суспільного ладу зародилася відповідна йому система освіти й виховання [160, с. 58]. Автор книги характеризує технологію комуністичного виховання дітей у вітчизняній школі як базис життєвого досвіду і необхідних навичок. Він демонструє важливість такої технології, коли поряд із школою в системі комуністичного виховання дітей велику роль відіграє сім'я, авторитет і особистий приклад батьків, старших у сім'ї, їх комуністична свідомість і поведінка, які є дійовими засобами впливу на особистість дитини, на формування її поглядів і переконань. О. Кондратюк аналізує фактори, які зумовлюють формування комуністичної поведінки, і називає це багатостороннім процесом активного впливу на свідомість дітей з тих суспільних умов, у яких вони ростуть і розвиваються [160, с. 58].

У радянській педагогіці і психології утвердилося положення про важливість виховання у розвитку особистості дитини [317, с. 85]. Провідну роль у цьому процесі відіграють вихователі, адже саме вони мають ряд певних завдань, які полягають в тому, щоб через правильну організацію життя дитини забезпечити поступове формування в неї моральних понять і переконань, вироблення навичок і звичок комуністичної поведінки, моральних почуттів, позитивних рис характеру. Формулою правильної організації виховного процесу у цьому випадку є розробка чіткого алгоритму дій, спрямованих на духовний розвиток учнів, сутність якого полягає в розумінні учнем власних обов'язків перед сім'єю, дитячим колективом у школі, перед своєю країною, почутті патріотизму, любові до праці, бережливості, ставленні до навчання тощо. Характерним здається той факт, що постанова правлячої партії спрямовувала виховний процес у школі передусім не на набуття знань чи формування навичок майбутньої педагогічної праці, а саме на виховання комуністичних переконань, що підтверджує наявність домінуючої ролі виховної технології комуністичного виховання.

Журнал «Педагогіка» (1986), фахове періодичне видання, спонукало радянських педагогів до формування в учнів комуністичного типу світогляду, атеїстичних поглядів, тяжіння до колективізму відповідно до панівної ідеології. Видання також торкалося проблем моралі, питань фізичного та естетичного виховання особистості тощо. Однак, кожен, з вказаних вище напрямків виховання дитини супроводжувався та регламентувався усталеними на той час нормами та традиційними цінностями. На думку О. Вишневського, основний зміст процесу виховання не був пов'язаний з людиною, та не був узгоджений з її природними потребами, бо її формування, насамперед, здійснювалось ззовні, тобто в залежності від суспільних потреб. У той час педагогіка як наука готувала діючі інструменти виховного впливу на свідомість радянської людини. А тому, зважаючи на перераховані обставини, для сучасного суспільства є

актуальним пошук чіткого та обґрунтованого визначення системи змісту виховного процесу, придатного до застосування на практиці. Якщо у минулі епохи провідну роль у формуванні основних напрямків виховного процесу відігравало суспільство зі своїми інститутами, то буде не зайвим під час визначення векторів виховання орієнтуватися на сутність громадянського суспільства, розвиток якого і є одним з основних завдань педагогіки. Громадянське суспільство, на противагу тоталітарної форми державного ладу дозволяє людині бути вільною у правах і свободах, брати відповідальність за власне життя на саму себе, а тому передбачає самостійне обрання людиною, необхідної їй для життєдіяльності у суспільстві моделі поведінки, а також розвиток певних чеснот і навичок. Оскільки, саме дитина, а не педагог чи треті особи є своєрідним «замовником» певної освітньої системи (виховних, розвивальних та навчальних складових і ціннісних орієнтацій), й як наслідок коректно підібраних методів виховного процесу [64].

У період Хрущовської відлиги відбулося певне реформування суспільного життя, зокрема у галузі освіти. Науково-технічна революція вимагала суттєвих перетворень у системі освіти. Так, у грудні 1958 року Верховною Радою СРСР було ухвалено закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [142, с. 430], відповідно до якого було визначено вектори розвитку народної освіти в державі. Загальноосвітні заклади СРСР були єдинодоступними в країні, та надавали якісні знання, необхідні уміння та навички. Еталоном шкіл було виховання всебічно розвинутої особистості. Але, все ще був поширений стандартизований та ідеологічно сформований підхід до освітньої діяльності, що контролювалася партійно-державними органами. Свобода слова була лише формальною, у школах продовжувала діяти пропаганда атеїзму, що і було суттєвим недоліком освітньої системи СРСР. Для панівної на той час комуністичній партії освіта визначалась як потужний інструмент свого ідеологічного впливу, осередком якого і була

школа. За тоталітарного ладу в Україні у повному розумінні національної школи не існувало, тобто тих закладів освіти де учням не лише надають базові знання, а й виховують їх у дусі патріотизму, у формуванні почуття гордості до власної мови, культури, традицій, звичаїв свого народу.

Дослідниця особливостей виховної системи за радянського часу, О. Сухомлинська, вважає, що духовність українців як окреме культурне явище, що виникло у другій половині XIX ст. і утвердилось на початку XX ст., після 1905 року стало частиною планів і проєктів практичної реалізації цієї проблеми, проєктів націоналізації шкільної системи зі спеціальним навчально-методичним супроводом: україномовними підручниками, навчальними посібниками, художньою та пізнавальною літературою для дітей. В історичному контексті однаково перспективним є внесок як українських педагогів, що визначають духовність як маркер національної ідентичності, так і тих педагогів, що визначають духовність як показник духовно-релігійно-християнського світогляду. Такі позиції складають два напрямки в українській педагогіці [371].

Зміст освіти, нормативні документи, зокрема ті, що торкалися ідеології, є своєрідними маніфестами, а поняття духовність хоча й не мало окремого змісту і майже не використовувалось як конкретна дефініція, однак розглядалось як особлива форма віри в ідею комунізму та жертвність, яка виправдовувала недоліки, злидні та важку працю. До того ж радянська педагогіка зосереджувалась на колективній «духовності» на противагу індивідуальній, яка в тодішніх реаліях не враховувалась, навіть засуджувалась [371].

Ілюстративними щодо висвітлення питання виховання духовності особистості студента у радянській педагогіці є матеріали міжвузівського збірника «Актуальні проблеми теорії та практики морального виховання студентів», в якому подано матеріал про методи і форми виховання у позанавчальний час, говорить про роль колективу й навчального процесу у вихованні студентів, критикуються буржуазні концепції в галузі морального

виховання. Автори статей наполягають на комплексному підході до виховної роботи, єдності ідейно-політичного, трудового й морального виховання. Тільки людина з чистим сумлінням, священним розумінням поняття честі й обов'язку як основних моральних категорій може бути справжнім борцем за комунізм. Комплексний підхід у справі виховання необхідний тому, що у студентів формування діалектно-матеріалістичного світогляду, моральних якостей, естетичних смаків та ідеалів відбувається одночасно з виробленням політичних переконань, накопиченням професійних знань [4, с. 5-6].

Мета морального виховання у навчальному закладі під час навчального процесу й поза його межами спільна – формувати активну життєву позицію, виробляти єдність слова й справи. Моральне виховання пронизує всі сторони комуністичного виховання. Активна життєва позиція формується під впливом цілеспрямованої виховної роботи партії [4, с. 20-21]. Отже, відповідно до того періоду життя нашого суспільства розуміємо, що всі педагогічні ідеї виховання духовності перебрала на себе комуністична партія.

Цікавим є той факт, що у суспільстві, у закладах освіти повсякчасно проводилися соціологічні опитування, які сприяли підвищенню рівня комуністичного виховання, дозволили отримати конкретну інформацію про ефективність виховного процесу (наприклад, у Харківському університеті працювала соціологічна лабораторія, яка провела дослідження проблем суспільної активності студентів за різними формами їхньої діяльності у 1971-75 рр).

У радянську добу вітався раціоналізм, але оптимальний варіант виховання – гармонійне поєднання раціонального та емоційного, ділових та морально-духовних якостей у характері й поведінці людини [4, с. 37].

Моральне виховання у соціалістичному суспільстві є цілеспрямованим і систематичним впливом на свідомість і поведінку людей, що формує в них духовні якості, відповідні ідеали. На викладачів, учителів

покладалися важкі завдання щодо вироблення у студентів, учнів ідейних переконань. Викладач сам мав бути ідейно переконаним, слугувати прикладом для студентів. Комуністична ідейність та комуністична мораль за часів радянської педагогіки дорівнювалася духовних переконанням молодій людині.

У радянський час в усіх вищих закладах викладалися суспільні науки, курс марксистсько-ленінської етики, де студенти оволодівали фундаментальними науковими знаннями проблем моралі, морального розвитку особистості. Усі перспективні плани виховної роботи за змістом відповідали системі ідейно-виховних заходів, згрупованими за основними напрямками комуністичного виховання й були розраховані на весь термін навчання студентів. Плани перетворювалися в алгоритм виховних заходів. Ідеалом особистості вважався найкращий член комуністичного суспільства. А формування системи цінностей закріплює всю суму виховних зусиль педагогічного колективу. Навчальна й виховна діяльність студента знаходилася під постійним контролем викладачів. Наприклад, на студентів, майбутніх учителів, заводилася карточка-характеристика студента, де він повинен був від 1 до 2 дати відповіді:

- ідейно-політичні знання;
- спеціальні знання;
- методичні знання;
- загальнонаукові (науковий кругозор);
- загальнокультурні (культурний кругозор);
- факультативні знання;
- диференційно-психологічні;
- соціально-психологічні;
- знання переваг й недоліків власної діяльності й особистості.

Успіх майбутнього вчителя залежав від рівня сформованості багатьох умінь й ідейного виховання. Передбачалося, що ідейно спрямований

студент у майбутньому може стати керівником зі сформованими комуністичними поглядами.

Аналіз матеріалів наукових праць радянського періоду [248; 310; 317] дозволяє стверджувати, що основною метою комуністичного виховання дітей у радянському суспільстві було формування науково-матеріалістичного світогляду. Певна кількість завдань, які стояли перед партійними ідеологами та керівництвом ЦК КПРС у той час, стосувалися питання єдиної системи науково-атеїстичного виховання населення, що була покликана зробити процес подолання релігії максимально ефективним [131, с. 8].

Значне місце в науково-атеїстичному займала система піонерсько-комсомольсько-політичного виховання для молоді. З метою озброєння жовтенят-піонерів-комсомольців базовими знаннями про науковий атеїзм та розширення світогляду молоді в комсомольських організаціях діяли політгуртки «Войовничий атеїст». На думку вищого партійно-державного керівництва СРСР і, зокрема, України, будь-яка участь дітей і підлітків в релігійних об'єднаннях становила загрозу для радянської влади. Факти співробітництва держави з церквою у воєнні роки, у ході десталінізації суспільства в середині 1950-х рр. вселили у віруючих надію на послаблення жорстокого ідеологічного тиску з боку влади, адже ідея «спасіння власної душі» для них вже почала активно конкурувати з ідеєю колективізму, побудови комуністичного «світлого майбутнього». Проте партійні керівники здійснювали ретельний контроль за молодим поколінням на рахунок відвідування церкви та будинків молитв. Згодом «релігійний» страх спонукав керівництво органів народної освіти висунути школам указ забороняти своїм учням будь-яку участь в релігійних установах, присутність у будинках молитви, відвідування храмів тощо.

Аналіз «антирелігійних» дій підтверджує, що успішне вирішення питання щодо атеїстичного виховання дітей значною мірою залежало саме від піонерських дружин, комітетів комсомолу, усього комплексу навчально-

виховних заходів. Вивчення змісту, форм і методів атеїстичного виховання дітей у вітчизняній школі зафіксувало суперечливі тенденції у розвитку комсомолу, який був найбільшою громадсько-політичною молодіжною організацією у той період і який намагався ініціювати та підтримувати активність молоді у різних сферах життя суспільства [131, с. 17]. Незважаючи на авторитет держави, щільна опіка керівництва Компартії комсомолу та адміністративний тиск спровокували заідеологізованість форм і методів роботи з молоддю, зростання бюрократизму та формалізму у роботі комсомольських організацій, що в кінцевому результаті призвело до втрати авторитетного положення у молодіжному середовищі. В умовах системної кризи в радянському суспільстві комсомол трансформувався у державну структуру, а його самодіяльні засади помітно ослабли, і вже наприкінці існування СРСР влада була повинна реагувати на громадянську активність молоді.

Незважаючи на негативний відтінок, який існував впродовж комсомольської діяльності, слід наголосити на її накопиченому досвіді роботи з молоддю шляхом використання різноманітних форм і методів, які допомагали молодим людям соціально адаптуватися та реалізувати власну активність [51, с. 15]. Комсомол, який в ті часі існував як громадсько-політична організація і діяв в системі освіти, підтримував творчу ініціативу педагогів, брав участь у реформуванні загальноосвітньої середньої школи, що позитивно впливало на навчально-виховний процес у цілому.

У період існування радянської влади моральність сприймалась як фактор, можливий спричинити революцію, а аморальність – як перешкода поширенню революційного духу у народному середовищі. У радянській науці моральне (морально-релігійне) виховання на українських землях загалом не розглядалося як окрема наукова проблема. Пов'язані з цим обставини і підходи при аналізі релігійної та духовної освіти, демонстрували, що замість її творчого осмислення, педагоги і науковці зосереджували зусилля на підготовці дидактичної літератури та

узагальненні досвіду з атеїстичного виховання. Однак з падінням радянської імперії, як свідчить історія, серед громадян спостерігалася зневіра у комуністичні прогнози, що врешті-решт зумовило крах виховного ідеалу у системі освіти, який, за словами О. Вишневського, призвів до втрати духовного виховного стрижня в тогочасній педагогіці [62, с. 4]. Зважаючи на те, що джерелом духовності в комуністичній системі був ідеал комунізму, сучасна педагогічна наука знаходиться в постійному пошуку ціннісного відповідника вищезгаданих системі.

Ураховуючи усі вищезазначені наукові погляди, слід зазначити, що, інтерпретуючи комуністичну ідеологію, потрібно розглянути питання духовного змісту суспільства і проблему превалювання загального над індивідуальним духовним змістом людини. Через той факт, що радянська ідеологія охоплювала всі сфери життя суспільства, в процесі духовного самовизначення особистість носила лише вторинний характер, проте ця вторинність не применшувала право людини на духовний розвиток, але виключала можливість особистісного протиставлення «суб'єктивного» й ідеологічно коректного «громадського».

Аналіз наукових досліджень дозволив встановити, що ідейна локалізація категорії духовності через уподібнення явищ радянської культури та ідеології призвела до спотворення духовного змісту і його подальшої некоректної інтерпретації. Це пов'язано з відсутністю можливостей пізнання різноманітної кількості результатів духовного виробництва, створених людством, адже людині при вітчизняному соціалізмі була надана локальна модель сприйняття світу з чітко обмеженим та ідеологічно однорідним вмістом духовної культури.

Спираючись на аналіз праць радянських вчених [248; 310; 317] можна простежити, що духовний розвиток радянської людини був засобом ідеологічної консолідації суспільства і носив яскраво виражений колективний характер. При цьому розвиток духовності відбувався в контексті протиставлення «індивідуального» і «громадського», та й взагалі

«духовність» як феномен категорично заперечувався радянською наукою. Це обумовлено тим, що комуністична ідеологія усвідомлено культивувала створення колективної людини, як органічного елементу соціалістичного виробництва і претендувала на створення стійкої ідеологічної картини сприйняття світу.

Історико-педагогічна наука радянських часів порівняно з освітніми та навчально-дидактичними системами минулого сприймається найменш продуктивною і найбільш консервативною в осмисленні історичного досвіду виховання з причини своєї заідеологізованості. Радянські науковці були змушені сприймати виховний процес не як окрему суспільну діяльність й самодостатній науковий феномен, а як знаряддя утвердження певних ідейних постулатів.

У цьому контексті, в таких умовах, яскраво виділялася науково-педагогічна концепція виховання В. Сухомлинського.

Педагогічну спадщину В. Сухомлинського досліджувало багато педагогів, зарубіжних науковців. Вивчалися й вивчаються сьогодні через свою актуальність різні аспекти, вектори педагогічної системи великого педагога: виховна система – О. Дзевєрин, І. Добрянський, Б. Кваша, В. Кіндрат, Р. Малиношевський, М. Мухін, А. Розенберг, О. Сараєва, В. Федяєва, Т. Філімонова; вироблення духовних домінант – І. Бех, Н. Дічек; визначення гуманістичної суті його виховних цінностей – М. Библюк, І. Зязюн, В. Киричок, В. Кравцов, Е. Родчанін, О. Санівський, О. Чернишов; український досвід виховання духовності особистості цікавить і зарубіжних дослідників, а саме: Х. Франчоса і М. Ціандзі (Греція), В. Іфферта, Р. Штайника, Е. Гартмана (Німеччина), М. Библюка, С. Лашина (Польща), Л. Мілкова (Болгарія).

Цікава періодика: «Василь Сухомлинський: формування дитячої особистості засобами художньої літератури» (Н. Побірченко); «Здоровотворні ідеї Василя Сухомлинського у валеологічному вихованні школярів» (Н. Побірченко); «Сухомлинський про виховання важких дітей і

підлітків» (О. Хромова); «Вимоги до професійної культури вчителя в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського» (О. Кравцов); «Діалог етичних дискурсів: повчальність у спадщині В.О. Сухомлинського як продовження культурної традиції» (Н. Дічек); «Особистість учителя в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського» (І. Прокопенко); «Педагогіка В.О. Сухомлинського як цілісна виховна система» (А. Розенберг); «В.О. Сухомлинський про культуру мови вчителя» (Г. Ткаченко); «Культура вчителя в системі педагогічних поглядів В.О. Сухомлинського» (С. Вітвицька); «Славетний український педагог-комуніст» (М. Антонєць); «Видатний радянський педагог» (О. Дзевєрін О.); методичні рекомендації з використанням творчої спадщини В.О. Сухомлинського (М. Левківський); «Українознавчий вимір педагогіки В.О. Сухомлинського» (дисертація, О. Санівський) та ін.

Педагогічний доробок видатного педагога складається з 48 книг, 500 наукових статей, близько з 1500 оповідань і казок для дітей. На початок ХХІ століття було опубліковано 65 праць науковця, тираж яких нараховував 15 мільйонів примірників. Вони перекладені 59 мовами народів світу.

Друга половина ХХ ст., була доволі складним часом для української наукової спільноти. Оскільки, моральні переконання ставали залежними від панівної ідеологічної традиції, формуючи так звану «комуністичну мораль», а національне самовизначення особистості вважалося історичним пережитком, громадянські взаємовідносини між людьми мали переважно авторитарний характер (всемогутня партія та безправна людина), видозмінювалося раннє виховання дитини тощо. Подібне орієнтування на Головний ідеал стає, насамперед нормою для конкретного суспільства і для будь-якої педагогічної системи. Одна зі світових релігій – християнство, у цьому контексті також відіграє важливе значення. Така взаємодія моральної складової суспільства та практики виховання завжди передбачає, щоб вихователь і вихованець, з одного боку, не нехтували запропонованими

педагогікою правилами поведінки у різних сферах життя, а з іншого, – звіряли, чи відповідають вони змістові цього конкретного ідеалу [65].

Таким чином утворена ситуація у суспільних взаємовідносинах впливає і на педагогічну систему, оскільки поступово вона втрачає духовну базу для своїх виховних дій. Це дає підстави визнати той факт, що джерелом наповнення духовності у комуністичній системі є саме ідеал комунізму, а на думку Василя Сухомлинського, саме він мав бути «найважливішим важелем сумління».

В. Сухомлинський був яскравим представником свого часу. Згідно з позицією О. Вишневського, кожен педагог того часу формував свої педагогічні рекомендації відповідно до універсальної структури виховної традиції, але наповнював її змістом своєї епохи у якій жив, а тому оцінка такого змістового наповнення не завжди може бути позитивною. Універсальним маркером людини, як суб'єкта виховання є поєднання матеріального і духовного. Незважаючи на те, що в комуністичній традиції матеріальне вважалося визначальним [366, с. 117].

В одній зі своїх праць В. Сухомлинський зазначає: «Людина у своїх вчинках має керуватися власною совістю, а найефективнішим інструментом активації сумління є комуністичний ідеал» [367, с. 118]. У такій позиції, на думку О. Вишневського, можна простежити три структурні елементи тодішньої виховної системи: а) особистість з її совістю; б) поведінка; в) ідеал комунізму, що є «основним рушієм сумління» [65].

Період Хрущовської відлиги надав можливість інтелігенції всього СРСР для розвитку ідей, що будувались в залежності від особистісного вибору власного кола інтересів і потреб. У цей період багато науковців, серед яких філософи, психологи, педагоги, письменники, митці починають розвивати новітні за змістом та формою концепції, ідеї, твори мистецтва тощо. Основоположниками такого процесу були так звані «шістдесятники», які стали провісниками процесів майбутньої перебудови й демократизації

суспільства кінця 80 – початку 90-х років XX ст., до яких належав В.О. Сухомлинський [12, с. 8].

Варто зазначити 60-і рр. XX ст. були періодом «хрущовської відлиги», коли розпочався процес десталінізації та лібералізації суспільства, однак саме в цей час посилювалась державна політика русифікації, активної фальсифікації історії.

Від середини 50-х до середини 60-х років Сухомлинський розробляє свою педагогічну систему. Вагомим чинником творчого розвитку для нього є невдоволеність існуючими на той час у педагогіці і практиці функціонування школи авторитарно-догматичними структурами виховання і схоластичним, далеким від реального життя змістом освіти [12, с. 9]. В. Сухомлинський створив власну педагогічну традицію роботи у закладі загальної середньої освіти, як єдності педагогів, батьків, здобувачів освіти для досягнення конкретної мети – забезпечення естетичного, трудового, фізичного, морального, розумового виховання. Сформована В. Сухомлинським науково-педагогічна концепція, на думку О. Санівського, протистояла зусиллям комуністично-імперського державного апарату, спрямованим на асиміляцію українського етносу, на стирання притаманних йому національних ознак [341].

Створена вченим упродовж 1948-1970 рр. власна педагогічна школа, в якій автором було запропоновано оригінальну систему навчально-виховної діяльності, будувалася, використовуючи передовий педагогічний досвід вітчизняної науки. Педагогіка В. Сухомлинського, так само й інші авторські педагогічні системи, має персоніфікований тип характеру, тобто відображає погляди, ідеї та думки дослідника.

У таких працях як «Духовний світ школяра» (1961), «Людина неповторна» (1962), «Моральний ідеал молодого покоління» (1963), «Виховання особистості в радянській школі» (1965) – автор звертається до духовного, внутрішнього світу людини, її моральних якостей.

Василь Сухомлинський навів чіткі аргументи на користь теоретичної виправданості своєї системи, створив концепцію і реалізував її у практичній діяльності, окреслив суб'єкти (учитель, учень, родина), мету (формування гармонійно розвинутої особистості), складові всебічно розвиненої особистості (розумове, моральне, громадянське, трудове, фізичне, естетичне, патріотичне, ідейно-політичне виховання), що базується на гуманістичній основі (культуризації потреб дитини; створення культури бажань, культури почуттів; створення для дитини «радості життя»; формування почуття власної гідності; створення необхідної атмосфери успіху; перевага позитивних стимулів і реакцій на поведінку дитини над негативними; взаємодія школи, сім'ї, громадськості тощо). Основною складовою педагогічної системи Сухомлинського є гуманізм, ставлення до дитини як до унікальної, неповторної особистості [438].

Гуманістичні педагогічні ідеї В. Сухомлинського вперше викладені в «Етюдах про комуністичне виховання» (1967). Ось найголовніші з них: довіра й повага до дитячої особистості, погляд на навчальну діяльність школярів як на насичений творчими відкриттями процес пізнання та самопізнання, обмеження сфери впливу колективу на особистість, виховання без покарань, велика роль слова та особистості вчителя для дитини. Ці погляди Сухомлинського на виховання викликали обурення з боку офіційної педагогіки [12, с. 10].

Василь Олександрович звернувся до духовного світу особистості, до моральних її цінностей задовго до того, коли на неї звернули увагу інші педагоги. Ці твори послужили поштовхом для подальших творчих шукань. Саме в цей період педагог висловлює своє досить критичне ставлення до політико-партійного керівництва школою – він пише листа М. Хрущову, в якому не погоджується з партійною програмою реформування школи, а також виступає на нараді при ЦК КПРС з приводу організації шкілінтернатів, де називає ідею загального суспільно-державного виховання дітей з дворічного віку необґрунтованою і небезпечною.

Оскільки пошуки педагога збігалися з загальним напрямом демократизації суспільства, вони були підтримані на загальнодержавному рівні – в 1957 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР, в 1958 р. Присвоєно звання Заслуженого учителя школи УРСР, а в 1960 р. нагороджено орденом Леніна. Але загальнодемократичні суспільні процеси поступово загальмовувалися уже в період правління М. Хрущова, брежнєвський же режим зовсім відмовився від реформування.

Зміст виховання у II половині XX ст. часто репрезентувався переліком «видів виховання», або напрямів. З арсеналу комуністичної педагогіки: ідейно-політичне, матеріалістичне, патріотичне, моральне, естетичне, колективістське, інтернаціональне, трудове, фізичне та ін. За кожним з цих «видів» вгадувалася певна група специфічних цінностей.

Джерела педагогічного світогляду педагога були: класична гуманістична педагогічна спадщина (Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, К. Ушинський, Л. Толстой, Я. Корчак.), народна педагогіка, комуністична педагогіка і радянська педагогіка, передовий педагогічний досвід.

Ми наголошуємо на векторі виховання духовності особистості в педагогічній системі В. Сухомлинського, який, на наше переконання, є стрижневим. Яскравим свідчення є цитати автора:

- «Суть виховання, – писав В. Сухомлинський, – я вбачаю в тому, щоб кожний вихованець, виробляючи свої переконання, загартовував свою волю і силу духу, виявляв себе в активному прагненні до добра, в рішучості досягти ідеалу добра що б то не було. Переконання не можна виробити без боротьби із злом» [368, с. 233];

- «...віра в святині, віра в ідеали – один з найглибших коренів духовної стійкості, мужності, непохитності, повноти життя, справжнього щастя. Справжня людина починається там, де є святині душі» [368, с. 227];

- «предметом особливої уваги виховання має бути стан духу вихованця» [367, с. 117];

- «Істина виховує лише тоді, коли є певне ставлення до неї» [368, с. 228];

- «Художня література має неоціненний вплив на людину, розвиток її духовної культури» [369, с. 226];

- «Не хтось інший повинен задовольняти духовні потреби людини, а вона сама повинна бути творцем свого духовного життя» [369, с. 253-254].

Розвиток теорії морального виховання в УРСР був частиною загального процесу розвитку теорії комуністичного виховання, який відбувався в СРСР, тому стають зрозумілими вислови педагога: «Вирішальною стороною комуністичної моралі є переконання. Формування стійких комуністичних переконань – одне з головних завдань виховання... треба, щоб у школі формувалася високоідейна особистість, для якої боротьба за комунізм є найвищим смыслом у житті», «комуністичний ідеал – найвищий, найлюдяніший, бо в центрі нашого ідеалу – істинне щастя суспільства й особистості» [366, с. 209-210]. Але будівники комунізму дійсно щасливі у поглядах педагога, бо ті, хто виховує підростаюче покоління, високоморальні педагоги

Моральне виховання – є однією з найголовніших сфер розвитку людини. Моральність – це правила поведінки людини стосовно інших людей, суспільства. Саме моральність робить нас здатними бути частиною соціуму. Щоб рухатись у напрямку формування моральності, необхідно давати дітям моральні знання, етичні поняття, закладати моральні якості, пробуджувати совість і сором, виховувати волю, вчити керувати власною поведінкою.

Академік Академії педагогічних наук України О. Сухомлинська у своєму дослідженні «Генеза духовності в контексті виховання», підкреслює той факт, що, вперше, у педагогічній науці питання формування в людини духовності розглядалося видатним українським педагогом В. Сухомлинським. Зокрема, у 1961 році, паралельно з загальнодержавними нормативними актами, було сформовано визначення понять «духовний

світ», «духовне життя» людини як особливий розвиток, формування та забезпечення її моральних й інтелектуальних інтересів і потреб [371].

Методологічним початком розвитку в особистості подібної універсальної чесноти, як духовність, тобто її морально-етичних й інтелектуально-естетичних потреб В. Сухомлинський називає цілісність, системність, але з урахування, насамперед, вікових й індивідуальних особливостей дітей, як підсумовує застосування діяльнісного підходу, необхідного для самовираження творчих здібностей дитини, що і є основним чинником формування та розвитку духовного світу людини, який демонструє моральні якості, погляди, думки, ідеї та переконання, що мають романтично-піднесений характер [371].

У власних дослідженнях В. Сухомлинський детально окреслив особливості розвитку та формування, в залежності від вікових категорій, духовного світу дітей. На думку педагога, місце окремих елементів духовного розвитку (вольових якостей, моральних почуттів та інтелекту) залежить від вікових особливостей розвитку дитини. Так, у період молодшого шкільного віку діти продовжують пізнавати світ, в першу чергу за допомогою відчуттів. Основним завданням педагога у цей час є забезпечення сталого розвитку у дитини чуттєвої сфери, встановлення зв'язків між мисленням і почуттями.

Науковець виявив зв'язок між емоційним розвитком дітей, формування у них духовності та їхніми мовленнєвими навичками та здібностями. Педагог стверджував, що духовність та мовлення є невід'ємними складовими комплексного розвитку дитини, а тому завдання школи та педагогів полягає в активному розвитку саме цього аспекту формування та розвитку духовності [371].

Формування духовного світу у підлітковому віці залежить від досвіду чуттєвої сфери внаслідок міжособистісних чи міжколективних контактів, а також від загостреної емоційної уваги дитини до власних успіхів і помилок, прагнення не зупинятися на досягнутому, постійно вдосконалюватись, що і

призводить до актуалізації «вищих моральних почуттів» - дружби, доброзичливості, кохання, які наповнюються конкретним змістом у ці роки життя. Розвивання духовності в період ранньої юності, відповідно до ідей В. Сухомлинського, теж має свої особливості, які пов'язані з формуванням фізичної зрілості, а також залежать від психологічних умов й індивідуальних особливостей, зокрема коли дитяча особистість демонструє риси дорослості [371].

Відмінністю культурно-освітнього проекту формування духовності, запропонованого В. Сухомлинським, від сучасних педагогічних підходів, є його увага до морально-етичних проблем. У подальших дослідженнях вищезазначеного автора значно більше уваги надається питанням формування духовності, духовної дитини та духовної підготовки. А у визначенні поняття духовності чільне місце посідають морально-етичні проблеми.

Під час вирішення цих питань, В. Сухомлинський не керується марксистсько-ленінськими принципами, а покладається на принципи антропологічного підходу, які включають українську філософську систему (кордоцентризм), екзистенціалізм і соціальні реалії для досягнення комплексного аналізу самотніх рис людини на гуманістичних засадах людського життя, а також її місця та ролі в суспільній системі. Це дає підстави вважати, що проблема християнської духовності сприймається ним з позицій гуманістичної філософії, до того ж таке філософствування має суто практичний, педагогічний характер.

Гуманістичними підвалинами педагогічного процесу є виховання дитини, яке має спрямовуватись на культуризацію її потреб, еталон культурних прагнень людини, які варто формувати, такими потребами є праця, добродіяння для виховання дитини, створення сприятливих умов для життя, формування почуття особистої гідності, що є важливою умовою виховання успішної дитини.

Отже, можна зробити висновок, що В. Сухомлинський розробив міцні основи для виховання духовності особистості. Навіть комуністичне суспільство у педагога є суспільством щасливих і гармонійно розвинених людей, у якому існують високі моральні взаємовідносини, панує соціальна рівність, формується духовність. Ідея у формуванні духовної особистості, за В. Сухомлинським, полягає в соціоцентричній парадигмі розвитку людини, особистісного, внутрішнього розвитку морально-естетичних переконань. Приклад роботи павлівської школи було реалізовано у змісті культурно-освітнього проєкту з виховання духовності особистості. Думки педагога отримали широкий розголос у засобах масової комунікації та науковому дискурсі, почали формувати окрему галузь в історії педагогіки 80-х років ХХ століття, що отримало назву «сухомлиністика».

2.3. Повернення до духовної педагогіки як підґрунтя становлення сучасної української освіти

Період кінця 80-х – початку 90-х років став осередком нового життя для культурної сфери, адже саме в цей час здійснювався вихід з-під підпорядкування партії комунізму, який прогнозував комфортні умови для довгоочікуваного національного відродження. Однак економічна криза, яка розпочалася в ті роки, змусила культуру опинитися в принизливій залежності від державного фінансування, яке гальмувало й перешкоджало «культурний запал» народу. Проте, попри всі труднощі і негаразди, українська культура 80-х – 90-х років все-таки зуміла перетнути межу неможливого й охопити деякі позитивні зміни у своєму розвитку. Завдяки проголошеній незалежності культура перетворилася на один з найважливіших аспектів новоспеченої країни, доказом чого стало схвалення Верховною Радою у 1992 році «Основ законодавства про культуру» [242].

Важливим етапом для культури стала матеріалізація плюралістичних принципів, яке зумовлювалося наявністю багатонаціонального населення,

різноманітністю мовних та регіональних культурних відмінностей, неоднорідністю питання релігійності. Завдяки плюралістичному ядру, українська культура була звільнена від диктатури комуністичної ідеології, що в кінцевому результаті призвело до збільшення кількості різноманітних творчих напрямів, покращення духовного життя суспільства, а також нової форми в мистецтві – авангардизму.

Ураховуючи фактор перебування українців довгий час в умовах тотального зросійщення, стає зрозумілим, що вони більш за все ждали відродити ідею народної державності, подарувати нове дихання своїй рідній мові і духовним надбанням [428, с. 45]. На жаль, несприятлива економічна ситуація доволі часто ставала у прямій залежності до культурного життя суспільства, тому в ході кризового положення поряд з добрими намірами відродити духовні цінності українського народу з'явилась нова течія – масова культура, яка несла в собі суто негативний характер – культ насильства, вседозволеність, жорстокість тощо.

Фінансовий розлад країни у 90-і роки чинив перешкоди і науковій сфері, яка була тісно пов'язана з культурною. Через втрату існуючих наукових зв'язків, які були при СРСР, робота багатьох наукових колективів значно ускладнилася, а згодом додалися проблеми з заробітними виплатами, зменшенням державної підтримки, жорсткими умовами праці, в результаті чого число науковців зменшилося майже вдвічі. Однак, слід зауважити, що була й інша сторона медалі, яка демонструвала досить позитивну сторону – можливість вільної публікації та розробки досліджень, відродження і створення нових наукових закладів на території України (Інститут міжнаціональних відносин і політології, Інститут української археографії ім. М. Грушевського та інші), прогрес у розвитку гуманітарних та природничих наук тощо.

Проте найголовнішим гальмом розвитку не тільки економічної, але й культурної складової країни того періоду вважалася ідеологія особистості, яка базувалася на принципі особистісного збагачення. Ідеї егоїзму, які були

зведені на п'єдестал цінностей, призводили до того, що можливості виховати морального громадянина країни зводилися до мінімуму, тим більше на тлі пріоритету навчання над вихованням [180, с. 198].

Таким чином стає зрозумілим той факт, що шляхи порятунку підростаючого покоління від аморальності та всездозволеності в більшості своїй були припинені, а процес виховання практично не здійснювався. Школа зробила ставку на інтелект, розумові здібності, але в плані формування особистості діти були надані самі собі.

Одним з перших законів України було прийнято «Закон України про освіту» у 1991 році, де фіксувалися основні напрямки розвитку, указівки щодо функціонування та управління навчальними закладами, обов'язки та права учасників процесу навчання [293]. Посилаючись на цей документ, у листопаді 1993 року Кабінет Міністрів України затвердив програму «Освіта (Україна ХХІ століття)», що призначалась для повної реконструкції всієї освітньої системи: від дошкільного виховання до підвищення кваліфікації дипломних спеціалістів [285]. Таким чином, влада намагалася формувати високий інтелектуальний потенціал народу як найціннішого його надбання. Важливу роль в освіті зіграв також Закон України «Про загальну середню освіту», прийнятий у 1999 році, яка полягала у забезпеченні вільного особистісного розвитку та впровадженні цінностей правового, демократичного суспільства [287].

У процесі державної розбудови чисельність україномовних шкіл та закладів вищої освіти помітно зростала. Відповідно до Закону України «Про освіту» ядро вищої освіти становили навчальні заклади I-IV рівнів акредитації [293]. Зміни в системі вищої освіти, які тривають і до сьогодні, охоплюють її оптимальний розподіл в рамках держави, а також фахову підготовку на сучасному рівні згідно з усіма умовами.

У цей час у системі освіти зберігають свою самобутність навчальні заклади з усталеними традиціями. Визначенням їх особливих заслуг стало надання статусу національних. За складних економічних умов 80-х – 90-х

років освіта України зуміла уникнути руйнації завдяки незламній силі духу українського народу, і зараз динамічно розвивається, інтегруючись у світове співтовариство.

Ідея духовності завжди займала важливе місце у традиційній освіті. Джерелом духовної думки українського народу спочатку вважалося православ'я, але після зміни вектору духовності, джерелом стала комуністична ідеологія. Моральна модель тогочасного суспільства полягала в створенні не тільки ідеалу людини, але й в будівництві ідеального світу для існування. У ті часи високо цінувалися працьовитість, відповідальність, чесність як інструменти для створення досконалого світогляду, але з моменту розпаду Радянського Союзу колишні набутки були знищені, а розробка нової системи духовних цінностей не здійснювалася [39, с. 92]. Сама ідея духовності, яка була занадто перекошена радянським режимом, зазнала настільки значних змін, що стала ледь пізнавана. У той же час інтерес до різного роду навчань і нетрадиційних релігій призвів суспільство до повної духовної дезорієнтації, в якій стали виникати нові, невідомі ідеали і цінності. У зв'язку з цим, в 90-тих роках ХХ ст. активно досліджувалися аспекти феномену духовності і розглядалися з різних точок зору. Особлива увага приділялася вивченню сутності феномену духовності і різних сторін його проявів і функціонування в педагогічному середовищі [551, с. 128]. Ця наукова новизна того періоду стала міцною платформою для будівництва певних аспектів педагогічної думки.

У зв'язку з певними змінами у всіх сферах життя радянських людей, які відбулися у 90-роках минулого століття, виникла потреба осмислення духовності у педагогічному вимірі. З'явилися різні течії та напрямки розуміння духовності в освіті та вихованні.

Ще до розпаду Радянського Союзу вчені-педагоги здійснювали певні критичні судження на адресу існуючої в той період системи освіти, адже вважалося, що вона знаходиться на межі кризової ситуації. Наближення занепаду командно-адміністративної системи і вичерпаність ресурсів її

розвитку сприяло у тогочасній школі оновленню її основних джерел – громадської ініціативи та внутрішнього різноманіття [304, с. 83]. Відзначалася також критика атеїстичного виховання, через що згодом атеїзм як ідеологія більше не панував в умах радянських людей, та його місце зайняла зовсім інша картина світу. Більш широко і вільно практикувалося безпосереднє вивчення релігійного світогляду, а діяльність у напрямку науково-атеїстичного виховання учнів була практично повністю припинена.

У сфері педагогічної діяльності велике значення мало прийняття закону про свободу совісті [296]. Було прийнято постанову про перегляд навчальних програм на предмет усунення з них антирелігійної пропаганди. З причини того, що процес перегляду сильно затягнувся, потрібно було чимало часу для створення альтернативи радянській системі виховання. З метою відновлення процесу розвитку духовності, було запропоновано введення особливого предмета, який знайомив би дітей з основами православної віри і релігійного світогляду, але з боку представників системи освіти було лише визнання необхідності введення предмета релігієзнавства в школі, який дасть мінімум знань про світові релігії, але не стане нав'язувати переваги однієї віри над іншими. Школа, відмовившись від атеїзму, вперто не допускала до себе релігію, що призвело, зрештою, до утворення ідеологічного вакууму без стійких моральних основ.

Питання проблеми взаємодії релігії і школи полягало в тому, що, з одного боку, релігія розглядалася як необхідний елемент національної культури, з яким зв'язується духовне відродження суспільства, формування історичної та національної самосвідомості, з іншого – зберігалось негативне ставлення до релігії, викликане властивим радянському періоду і не зжитим войовничим атеїзмом. Інструментом подолання цих бар'єрів використовувалася ідея з приводу того, що процес релігійно-моральної освіти не повинен нав'язувати ту чи іншу релігію, але він має бути покликаним створити умови для вільної реалізації вибору між вірою і

невір'ям [87, с. 35]. Вільна від ідеології школа не може пропагувати ту чи іншу релігію, але дати базове уявлення про них вона зобов'язана – адже зробити вибір дитина може лише тоді, коли у своєму розпорядженні має достатній обсяг інформації [159, с. 255].

У період спроби відновлення та становлення нових аспектів духовності у навчанні проглядалися три напрямки осмислення цього феномену – світський, релігійний, неорелігійний.

Зі світської позиції духовність розглядалась як явище, що представляє собою вищий прояв моральності в людині. Найчастіше духовність асоціювалася з такими якостями людської особистості як освіченість, громадянськість, інтелектуальність, культурність, жага пізнання, прагнення до самоаналізу і самовдосконалення, совісність, самовіддача, багатство внутрішнього світу, творча самореалізація. Характерним для світського осмислення феномена духовності було прагнення «олюднити» духовні ідеали, максимально співвіднести їх з людською природою, виключивши будь-які релігійні складові [488, с. 107]. Релігія, як початковий носій і хранитель духовності, сприймалася в світських наукових колах лише як доповнення до наукового світогляду. Низкою дослідників того періоду було виявлено, що наука покликана відокремити з релігії концентрат моральності і духовності та привнести його в науковий світогляд, звільнивши при цьому від самої релігії [454, с. 110]. Такий шлях заздалегідь був приречений, адже самі по собі релігійні моральні цінності втрачають своє значення в чужому для них середовищі, у відриві від своєї основи – віри в Бога.

Релігійне спрямування пов'язувало відродження духовності з відродженням релігійного життя в суспільстві, а занепад духовності та моральності – з багаторічною атеїстичною пропагандою. Представники цього напрямку розглядали феномен духовності з точки зору традиційної православної віри. Згідно з православним світоглядом, тільки союз з Богом приносить людині справжній мир і злагоду у душі, що виявляється в житті по совісті, смиренності, милосерді, в моральній чистоті душі і серця. Цей

концепт підтримував ідею про провідну роль церкви в справі духовного відродження, особливо в галузі освіти. Представники цього напрямку наполягали, що православ'я як моральне ядро держави мало знову зайняти своє місце, але без впливу на підростаюче покоління це було неможливо [463, с. 8]. Полеміка між світським і релігійним підходами найчастіше стосувалася питань про міру впливу церкви на шкільну систему освіти. Необхідність створення нових основ виховання, які раніше базувалися на моралі атеїзму, призводили до пошуку нової системи світогляду, яка відповідала б сучасним вимогам суспільства і заповнила б ідеологічний вакуум, який утворився через відмову від утопічних думок і світогляду.

Найменш чисельну групу складали послідовники неорелігійного спрямування, яке ще називають псевдонауковим, окультним або містичним. Основою цього напрямку є ідея про конструктивне, творче осмислення духовної спадщини, певний синтез духовного потенціалу всіх релігій і навчань [48]. Феномен духовності розуміється як щось універсальне, об'єднане новою релігійною системою.

Таблиця 2.2.

Найкращі надбання радянської педагогічної думки

Персоналії	Педагогічні ідеї (друга половина XX ст.)
М. Грищенко, український педагог, діяч у галузі організації народної освіти й науки радянської доби, професор	«Відповідальне завдання вузу полягає і в тому, щоб озброїти майбутнього фахівця марксистсько-ленінською теорією, виховати його активним і свідомим будівником комунізму, борцем і організатором нового життя, Виховання особистим прикладом — процес дуже тонкий, ми б сказали, делікатний. Він має проходити непомітно, але повсякденно. І бажаного результату викладач досягає саме тоді, коли не намагається будь-що, ось зараз, «вплинути» на студента, а діє на його розум і серце своїм розумом і своєю прихильністю, вмінням трудитись, бажанням навчити цього інших» [86, с. 80].
О. Дзевєрін, український педагог, історик педагогіки,	«дух щирого піклування про становлення радянської школи, про успішний розвиток народної освіти в республіці Рад» [97, с. 30].

співробітник Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) у 1930-1970 рр.	
О. Захаренко, відомий український педагог, академік АПН України (1992), Заслужений вчитель УРСР (1978)	розвиток особистості із максимальним використанням можливостей родинного виховання самобутня педагогічна система, спрямована в майбутнє, провідною якої була система родинного виховання [387, с. 546].
Я. Рєзнік, український педагог	дати молодому поколінню в період його розвитку необхідну класову орієнтовку в оточуючій його дійсності. Нові комплексні програми, як і весь педагогічний процес, скеровано на дитячий комуністичний рух. Не можна не згадати ще одного завдання, що стоїть перед кожною школою – це виховати фізично здорового громадянина, виробити певні гігієнічно-санітарні навички й дати відомості про організацію здорових умов життя [333; 334].
С. Литвинов, педагог і дослідник, 50-ті рр.	науково-педагогічні ідеї були спрямовані на прищеплення учням і студентам любові і поваги до комуністичного виховання, ідеології, моралі [193].
«Моральний кодекс будівника комунізму» як частина Програми КПРС 1961 р.	визнання моралі як окремого духовного явища, про зростання уваги до моральності, про наявність у «комуністичній» моралі загальнолюдського змісту. Уживаються терміни «духовна культура», «духовне багатство» особистості. Ідеї відданості справі комунізму, піклування про збереження й примноження суспільних надбань, любов до країн соціалізму тощо, а й, що дуже важливо, уперше за багато років проголошують норми життя загальнолюдські, тобто християнські цінності: гуманні стосунки та взаємоповага між людьми; людина людині - друг, товариш і брат; моральна чистота, чесність, правдивість, простота і скромність, взаємоповага в сім'ї, піклування про дітей [218].
Т. Цвєлих, українська педагогиня, фахівчиня з методики	принципи комуністичного виховання і, зокрема, виховання комуністичної моралі були розроблені класиками марксизму-ленінізму, їх вчення і стало методологічною основою радянської теорії

дошкільного виховання, засновниця наукової школи естетичного виховання	комуністичного виховання. Бути комуністом – це значить «вести справу так, щоб віддавати свою роботу, свої сили на загальну справу. Ось у цьому полягає комуністичне виховання» [401, с. 18].
М. Ярмаченко, український учений-педагог, засновник і перший президент Академії педагогічних наук незалежної України.	виховання патріотизму та інтернаціоналізму; комплексний підхід до виховання всебічно розвиненої людини [465].
Т. Бугайко, український педагог, учений-методист, перша в Україні жінка-доктор педагогічних наук	виховання ціннісного ставлення до художнього слова, формування духовно багатой дитини через долучення до книги [49].
В. Сухомлинський, новатор радянської української педагогіки	ідея формування духовної особистості в соціоцентричній парадигмі розвитку людини, особистісного, внутрішнього розвитку моральних, естетичних почуттів. Культурно-освітній проект з виховання духовності [366].
І. Зязюн, провідний дидакт, педагог, теоретик і практик педагогіки	педагогічні ідеї виховання як основоположника концепції педагогічної майстерності викладача на засадах добра, краси, і культури у процесі формування особистості. Культурологічна парадигма [130].
М. Гузик	ідея співробітництва, громадянське спрямування виховання учнів. Виховання нового типу людей, здатних до самостійного мислення, прийняття власних рішень [88].
Програма виховання в дитячому садочку (1962; доопрацьовувалася в 1966,1971,1975,1986 рр.)	Усебічний розвиток виховання особистості, педагогічні ідеї виховання в колективі
Наукові школи 60-ті рр. XX ст., лабораторія дошкільного виховання при НДП УРСР	посібник «Моральні норми засвоюються з дитинства» (1968) [217], монографія «Моральне виховання дошкільників» (1974) [16], «Формування суспільної спрямованості дитини в грі» (1988) [17].

Г. Ващенко	виховний ідеал як мета виховання. В основу виховного ідеалу він поклав загальнолюдські та національні цінності, моральні закони творення добра і боротьби зі злом, за побудову справедливого ладу, виплеканого на любові та красі. Ці моральні цінності Г. Ващенко виводить з християнської віри і релігії. Така спільність, за переконаннями Г. Ващенка, веде людину до виконання подвійної високої мети: служіння Богові й своїй нації [55]
Центральне телебачення. Передача «Мамина школа», «Такі прості складні істини»; програми «Юність», «У колі мім'ї»; радіолекторій у багатьох областях України	увага питанням морального, фізичного, естетичного виховання дітей; аналітичні проблемні розмови про роль сім'ї, культури; життєві приклади з наступним аналізом для необхідних висновків про роль виховання.
Видавництво «Знання», 1964 р, книга Пінта О.О. «Це вам, батьки»	16 бесід на 4 розділи: «Духовне багатство», «Моральна чистота», «Фізична досконалість», «Цього вимагає життя» – особлива увага моральному вихованню, духу колективізму [262].
Твори поетів-«шістдесятників»	Повага до людини, возвеличення її духу, устремління до добра, правди й справедливості

Отже, зміст феномена духовності в педагогічній сфері зазнав глибоких змін лише зі зміною комуністичного державного режиму на демократичний лад. Нова політика дозволила вільніше розглядати межі духовності, не обмежуючись атеїстичним змістом, але розширюючи розуміння самого феномена духовності релігійними і містичними поглядами. З іншого боку, різноманітність в інтерпретації феномена духовності спричинила втрату єдиного, загальноприйнятого сенсу використовуваної термінології – феномен духовності став розумітися і як прилучення до культурних надбань людства, і як шлях релігійного вдосконалення, і як спосіб морального самовиховання [416, с. 58]. У педагогіці минулого століття тенденції до роздроблення єдиного загального

розуміння феномену духовності поступилися безлічі приватних теорій [221, с. 91]. У систему освіти стали активно впроваджуватися ідеї православного тлумачення феномена духовності, які поклали початок відродженню релігійної педагогічної думки в освіті.

Дев'яності роки минулого століття стали початком становлення нової ідеології, яка полягала у свободі людського світогляду і можливості визволилися від наслідків «складного» комуністичного періоду. Минуле століття є плідним ґрунтом для розвитку і становлення такого соціокультурного феномену, як духовність, зміст якого зовсім не обмежувався тим чи іншим визначенням, але був настільки неоднозначним, що вимагав нового осмислення. У цей же час спостерігалася боротьба з односторонніми атеїстичними поглядами на виховання, через що припинилася позанавчальна діяльність з науково-атеїстичного виховання учнів, формування атеїстичної переконаності через факультативи, гуртки, інші позакласні заняття [232, с. 17]. Уперше за історію існування української школи впроваджувалася практика вивчення релігійного світогляду, як важливого компоненту тогочасного науково-культурного життя людей. Відтак, питання взаємозв'язку релігії і духовності постали як дуже актуальні.

Хоча релігія визнавалася невід'ємним компонентом загальнолюдської і національної культури, джерелом і хранителем духовних цінностей, однак зв'язок духовності з релігією не розглядався як нерозривна ланка. Феномен духовності розглядався як самостійне явище, яке існує не лише в межах школи, але і поза ними. Це пов'язано з тим, що воно існувало як вищий прояв культури, багатство людської сутності, здібність до творчого мислення та спосіб отримання справжнього естетичного виховання [346, с. 135].

З одного боку, спостерігався тісний взаємозв'язок учителя з проявом його людяності в педагогічній діяльності, пробудженням професійної творчості та професійної рефлексії, жагою пізнання, прагненням до самоаналізу і самовдосконалення, з іншого – підіймалося важливе питання

про пошук альтернативи релігійному феномену духовності, яке полягало в людській духовності, відокремленої від божественного начала і максимально «олюднених» [365, с. 191]. Цей постулат був висунутий з метою оприлюднити той факт, що для повноцінної духовної реалізації особистості необхідно, перш за все, організувати своє життя згідно з принципом природної концепції, і тільки потім, якщо це можливо, відповідно до релігійних заповідей. Така версія бере свій початок з ідеї про те, що спочатку людина проявляє себе як природну істоту, забезпечує своє життя необхідними надбаннями, і лише потім отримує духовне мислення.

Окрім вищевказаної думки існує низка інших – схожих та протилежних. Деякі філософи та мислителі розглядають питання духовності як щось окреме від віри, тобто, наприклад, читання класичної літератури або прослуховування опери, а церква наголошує на тому, що Бог та феномен духовності єдині, та не можуть відокремлюватися один від одного [399].

Велика кількість інформації та поглядів змушувала людей більш глибоко вивчати це питання, аналізувати вже існуючі елементи духовності, згадувати минулий досвід країни та приймати конкретну позицію лише згідно власному світосприйняттю. Багатьма людьми релігія сприймалася як «цілющий» інструмент проти кризи моральності, тому вони обирали шлях життя у вірі, ніж перебування у невір'ї.

Духовність розглядалася також як культурно-історичний аспект життя, тому що спостерігалася поява великої кількості літературного, музичного та художнього надбання у той період, коли школи сповідували практику духовного виховання [132, с. 139]. Це пов'язувалося з тим, що православ'я було важливою частиною виховання та розвитку дітей, які згодом набували певного досвіду для створення «високоморальних» речей [145, с. 251]. Тобто педагог, який на своїх уроках вдавався до духовних ідей, мав позитивний вплив на характер виховання своїх учнів.

Перед сучасною педагогічною громадськістю стоїть завдання духовно-морального виховання дітей і молоді. Але до тих пір, доки не буде

однозначного визначення, що саме мається на увазі під духовно-моральним вихованням, здобути чіткого розуміння цього питання буде неможливо [156, с. 28]. Для цього потрібно спочатку розглянути в педагогічному аспекті феномени духовності і моральності, а на їх основі можна буде визначити і головні відмінності самих принципів духовно-морального виховання.

Згідно сучасних досліджень, світська педагогіка не має конкретної відповіді щодо питання визначення поняття духовності у навчанні. Деякі вчені наголошують на тому, що духовність полягає в здатності людини пізнавати оточуюче середовище і пов'язує духовність особистості з гуманізмом і моральними цінностями, з включенням індивіда в сферу духовної діяльності, під якою розуміється сукупність естетичних, моральних, правових та інших поглядів на людину і навколишній світ, інші вважають, що духовність людини проявляється в потребі і здатності пізнавати саму себе, своє місце в світі, в прагненні створювати нові форми суспільного життя відповідно до пізнаних законів людської природи [171, с. 189].

Розкриваючи змістовну основу духовно-морального виховання, дослідники розглядають питання «душі» та «духу». «Дух» розкривається як внутрішня сутність особистості, багатство її думок, помислів, цілей, орієнтацій, а «душа» – це активне самовиявлення, це феномен, який організовує функціонування людини через ставлення до іншого, через здатність співчувати, переживати, приходити на допомогу і визначає глибинний, індивідуальний внутрішній світ, соціальні ролі і соціальний статус особистості [162, с. 38]. Не применшуючи значення для духовного життя всього перерахованого вище, тобто, розуміючи духовність як дійсно творчу силу, православний напрямок педагогічної думки, проте головною її складовою вважає наявність прагнення душі людини до абсолютного і безкінечного, що є дійсним джерелом саморозвитку людини.

Намагаючись осмислити різницю підходів, дослідники звертають увагу на те, що «наука шукає породження духовності в людині, а релігія - в божественному одкровенні» [236, с. 20]. У всьому іншому сучасна гуманістична педагогіка православно орієнтована, оскільки основним предметом її уваги є особливості внутрішнього світу людини, її самосвідомість, шляхи сходження до духовних вершин буття. Саме різне розуміння джерела духовності в людині веде до різного тлумачення сенсу людського життя.

Уважається, що метою духовності в обох підходах є різні підстави: в релігійному – спасіння душі, а в світському – сенс життя, який виходить зі світогляду, як системи синкретичного світоуявлення з чітко визначеним місцем людини в ньому.

У цьому контексті слід зауважити, що життя досить часто показує нам приклади людей з «втраченим» сенсом життя в силу їх прагнення до помилкових ідеалів, тому що поза зв'язком з Абсолютом людина губиться в системі природи, розчиняється в сліпий і невпинної зміні явищ [309, с. 107]. А з точки зору православного віровчення, дух – це те, що спрямовує людину до Бога, отже, розмови про духовність, щонайменше, безпредметні, якщо не визнається існування Духа Божого, Духа Святого. Саме це і є джерелом духовно-морального перетворення людини, її діяльності. Тому людина, з точки зору православного віровчення, яка не тягнеться до Бога, не те що неповноцінна, а живе взагалі поза себе, за межами своєї природи, в буквальному сенсі не в собі.

Доведено, що передумови духовності закладені в кожній людині від народження, проте їх треба розвивати. Це можливо насамперед шляхом залучення людини до життя з Богом. Це означає, що якщо немає спілкування з Богом, або якщо воно не відчувається, людина повинна зізнатися, що знаходиться поза своєї мети і свого призначення. Тому в кожній людині на той чи інший момент її життєдіяльності рівень духовності може бути

різним, але все залежить від того, який орієнтир має людина, де її серце, розум і почуття [320, с. 9].

Церковне вчення дає абсолютний, незмінний орієнтир моральності, цей орієнтир – Ісус Христос, у світських дослідженнях напроти – часто зустрічаються такі твердження, що справжня моральність приходить з життєвого досвіду, тобто ми не знайдемо жодного більш міцного фундаменту для моральності, ніж той, який виникає безпосередньо з самої людської природи [374, с. 57]. Такого роду твердження, на наш погляд, абсолютно безпідставні, тому що моральність, що базується на людському авторитеті орієнтована на минущі тимчасові цінності.

Церква вважає процес навчання без «віри в Бога» регресивним, тобто неплодотворним, адже кожній особистості притаманна певна доля віри, без якої неможливо отримати бажаний результат у духовному вихованні [395, с. 84].

Узагальнюючи вищесказане про розуміння духовності та моральності у вихованні, необхідно виділити основні розбіжності в виховних позиціях світської і православної педагогіки. Буття людини розуміється світською педагогікою як обмежений часом період, обмежений часом людського існування, закінчений і самоцінний [426, с. 106]. Грунтуючись на раціональному світобаченні та еволюційній теорії, світська педагогіка не визнає факт гріхопадіння людини і вважає будь-який її стан природним, тому не закликає людину до відновлення втраченого гармонічного стану, не маючи уявлення про нього, як і про ієрархічність духу, душі і тіла. Поняття добра і зла в безрелігійній педагогіці носять відносний характер [437, с. 135]. Світське виховання зводиться до формування «гармонійно розвиненої особистості», тобто до розвитку сили душі – розуму, волі, почуттів, і ідеалом для неї є образ людини з блискучою ерудицією, сильними пристрастями і волею.

Православна педагогіка визнає реальність духовного світу і духовної основи людини, а поняття добра і зла носять в ній абсолютний характер

[379, с. 218]. Така виховна система сприяє цілковитому відновленню бінарного типу мислення, яке є гарантом життєздатності та духовного здоров'я. Вона стверджує поняття святості, добра, справедливості не шляхом зовнішніх заборон, а шляхом вироблення внутрішньої мотивації і потреби докорінних змін свого світорозуміння і способу життя.

Необхідно відзначити, що якщо освітня установа, а в більшості випадків і сім'я, в залежності від тих чи інших змін у суспільстві можуть кардинально змінити мету, завдання та принципи своєї виховної діяльності, то концепція виховання, пропонована релігією, є цілісною і незмінною. Наявність позачасових цінностей створює сприятливу основу для їх трансляції наступним поколінням, що є найважливішим завданням сучасної освіти та сучасних інструментів виховання особистості.

На практиці реалізація нової концепції, у вигляді впровадження такого предмету, як християнська етика, починається у 1992 році за ініціативою громадян з різних областей країни, які прагнули долучити своїх дітей до пізнання духовного аспекту життя. Віце-прем'єр-міністр України, Микола Жулинський підтримав ідею духовної просвіти і підписав документ, який дозволяв навчальним закладам факультативно викладати християнську етику у Львівській, Івано-Франківській та Рівненській областях для усіх бажаючих [121]. Упровадження цієї дисципліни з часом набуло певного масштабу, у зв'язку з чим викладання предметів морально-духовного спрямування поширилося у низці інших областей України, що поставило питання щодо їх викладання на національному рівні.

Отже, ідеї православної педагогіки зосереджені навколо буття людини у вимірах «вічності» та «безсмертя», отже, головною ідеєю виховання стає формування конкретної особистості, відповідальної перед всім світом не тільки за своє життя, а й за історичну та культурну спадщину власного народу.

Як ми бачимо, «духовність» є базовою, сутнісною характеристикою особистості. Такою ж невід'ємною її складовою є і моральність. Як і

духовність, ця категорія теж є природною для людини і відкривається в ній у вигляді совісті (природного божественного закону), але вимагає розвитку і виховання, так як в силу схильності людини до гріха, поступово пригнічується.

Таким чином, можна зауважити, що зацікавленість з боку педагогів до подальшого розвитку духовних предметів у школах та дошкільних закладах існує, проте, аби була можливість подолати усі перепони та труднощі, потрібна увага та допомога з боку державної влади.

Таким чином, починаючи з 90-х років ХХ століття відбувається становлення власної педагогічної системи України. Важливе місце у цій системі посідає духовне виховання особистості. Логічним та закономірним видається той факт, що на початку такого шляху з'являється дискусія щодо можливих шляхів такого духовного виховання. У боротьбі світського та релігійного напрямків поступово впроваджуються предмети духовного спрямування не тільки у школах, а й навіть у дошкільних та позанавчальних закладах, що засвідчує духовний вектор національної педагогіки.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

У другому розділі «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості у II половині ХХ століття» розкрито особливості ідеології виховання особистості радянської доби, морально-виховні ідеали радянської педагогіки; розглянуто духовні пошуки в період сучасного реформування освітньої галузі; розкрито духовний вектор виховання особистості у педагогічній системі В. Сухомлинського як яскравого представника радянського періоду; розкрито педагогіку духовності як підґрунтя становлення сучасної української освіти у 80-90-ті рр., як підґрунтя становлення незалежної української освіти.

Обґрунтовано, що в педагогіці 50-60-х років моральне виховання посідало другорядне місце серед інших видів виховання, хоч і було

висунуто ідею всебічного розвитку особистості. За радянських часів школа була заформалізована. У більшості випадків комуністичне виховання призводило лише до моральної деградації людини, бо мораль фактично обслуговувала ідеологію і все зводилося до зовнішньої поведінки людини. На сучасному етапі в освіті теж висувуються завдання виховання всебічно розвиненої духовно-моральної учнівської особистості, яка стає такою через формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів, виховання звичок моральної поведінки.

Визначено, що поняття духовності є одним з ключових в історії людської культури і в силу цього дуже великим за своїм змістом. Особливість її функціонування у виховному процесі підлітків і юнаків активно обговорювалися в роботах багатьох вітчизняних філософів, релігійних діячів і педагогів. Об'єктом зацікавленості з боку радянських науковців був процес виховання, де особлива увага приділялася трудовому вихованню, класовій боротьбі та комуністичним ідеям. Науковці зауважували, що важливо акцентувати на вихованні духу патріотизму, соціальної природи, здатності учнів пристосовуватися до правил колективу, проте моральному вихованню і духовності, як важливій його частині, зовсім не приділялася увага. У II половині XX ст. духовні орієнтації школярів розвивалися в процесі формування їх світогляду, морального, естетичного і розумового виховання, яке було жорстко регламентовано марксистсько-ленінською ідеологією. Влада надавала велике значення патріотичному вихованню, тому в педагогічній системі стали активно впроваджуватися дисципліни патріотичної спрямованості з метою забезпечення повної безпеки у межах країни. Однак ця безпека не мала духовного кореня, тому весь передвоєнний і повоєнний період вибудовувалася цілісна внутрішня та несуперечлива система державного утворення на матеріалістичній основі, яка ототожнювала атеїзм з наукою.

З'ясовано, що дослідження 50-60-х років стали певним підґрунтям для ідеї домінування соціальної природи над біологічною у виховному процесі,

згідно з чим ідеї духовності та моралі виступали суто як ідеї загального спрямування, як духовність та дух держави та комунізму.

Починаючи з 70-х років, почали з'являтися міждисциплінарні дослідження з проблем морального виховання, що свідчило про стурбованість з боку науковців та влади щодо занепаду духовних цінностей суспільства. Єдність матеріального та духовного як двох сторін одного буття стає найголовнішим завданням комуністичного будівництва, що містило ідеї виховання ідейних переконань, патріотичної та інтернаціональної свідомості, нетерпимості до буржуазної ідеології та моралі. Таким чином, радянський період вніс свої корективи у розуміння поняття «духовність», базуючи його на принципах матеріалізму та раціоналізму, жорстко обумовивши явище духовного соціальним існуванням та заборонивши будь-яку релігійну просвіту.

З середини 80-х років в педагогічній теорії і практиці все більшого поширення набуває підхід, який отримав назву особистісно-орієнтованого навчання і виховання. Смисловим ядром цього поняття була орієнтація освітнього процесу на запити та індивідуальні потреби школяра, а також творчі здібності. У зв'язку з цим інтенсивно стали розроблятися методи діагностики особистісного розвитку школярів в процесі виховання.

Доведено, що розвиток духовності у той час протиставляв індивідуальне і громадське, тому формування колективної людини, як елементу соціалістичного виробництва, було направлене на створення глобальної ідеологічної картини сприйняття світу. Адже за радянських часів виховання підростаючого покоління здійснювалося всіма можливими засобами, особливо дієвими були друковані періодичні видання, які надавали ідеалізовані образи та приклади наслідування. Періодичні видання для дітей і дорослих, які існували у радянський час, публікували виключно те, чого вимагала тогочасна влада, тому публікації містили в собі заклики до громадян, зокрема до молоді, щодо громадянської активності та готовності відповідати не тільки за себе, але і за суспільство. Слід також

додати, що преса надавала неправильну інформацію щодо «закордонного життя», розпалюючи тим самим інтернаціональну ворожнечу і великий інформативний інтерес з боку небайдужого населення. Часи перебудови змінили тенденцію роботи періодичних видань та преси – саме в цей період почали активно публікуватися твори українською мовою, а це вже спроби відновити важливість державної мови та активізувати боротьбу за її статус у світі, що, звичайно, мало відновити і духовно-культурний аспект суспільного буття.

Зазначено, що В. Сухомлинський заклав міцні підвалини виховання духовності особистості. Навіть комунізм виступає у педагога як суспільство щасливих, гармонійно розвинених людей, де панують високоморальні відносини, утверджується соціальна справедливість, розвивається висока духовність. Його ідея формування духовної особистості полягає в соціоцентричній парадигмі розвитку людини, особистісного, внутрішнього розвитку моральних, естетичних почуттів. На прикладі діяльності павлівської школи було втілено культурно-освітній проект з виховання духовності особистості. Його ідеї отримали широкий резонанс у засобах масової інформації, наукових розвідках. Вони почали виокремлюватися в напрям в історії педагогіки 80-х років ХХ століття й отримали назву «сухомлиністика».

Виявлено, що культурна сфера кінця 80-х – початку 90-х років зазнала шалених змін, оскільки змогла вирватися з ланцюгів підпорядкування комуністичним ідеям. Подібні умови прогнозували боротьбу за національне відродження та розквіт країни, проте економічна криза того періоду стала перешкодою і поставила культуру у фінансову залежність від держави. Українські діячі прагнули вивести культуру на новий рівень. Плюралістичне ядро, яке звільнило українців від диктатури комуністичної ідеології, призвело до збільшення кількості різноманітних творчих напрямів і покращення духовного життя народу. Криза 90-х років завдала перешкод і науці, яка була досить тісно пов'язана з культурною сферою. Утрата

наукових зв'язків, які існували за часів СРСР, сповільнила роботу наукових колективів, ще згодом додалось і зменшення підтримки з боку держави й «урізання» зарплат, жорсткі умови праці, зменшення кількості науковців.

Зазначено, що період 90-х років, незважаючи на фінансові негаразди, є важливим етапом у розвитку України, оскільки саме в цей час посилена увага приділяється впровадженню державної мови у закладах освіти та літературних виданнях. Закони України про освіту, які затверджувала влада, містили у собі основні напрямки розвитку, указівки щодо функціонування та управління навчальними закладами, обов'язки та права учасників навчального процесу, що свідчило про небайдужість влади з приводу інтелектуального потенціалу і духовності народу. Моральне виховання тогочасного суспільства стосувалося не лише створення ідеалу людини, але й будування ідеального світу для існування, саме тому цінувалися працьовитість, відповідальність, чесність як інструменти для створення досконалої світоглядної позиції особистості.

Зміни, яких зазнали майже всі сфери життя впродовж 90-років минулого століття, надихнули до осмислення духовності у педагогічному вимірі, у зв'язку з чим з'явилися різноманітні течії та напрямки розуміння духовності в освіті та вихованні, які розглядали явище духовності як самостійне, що може існувати не лише в межах навчальних закладів, але й поза ними. Основою духовності особистості є ставлення до власного життя, до життя Батьківщини, суспільства, та, беззаперечно, цілого людства. Духовні пошуки та прагнення, соціально-моральні орієнтири виступають дієвим інструментом перемоги над бездуховністю. Ґрунтом духовного розвитку молодого покоління та професійно-педагогічної кваліфікованості педагогів стає цілісна інтерпретація суті духовності та духовного розвитку учнів і педагога.

Основні результати дослідження, викладені в розділі, були використані в таких публікаціях автора [408, 414, 416, 426, 428, 488, 550, 551, 554].

РОЗДІЛ 3.

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У ХХІ ст.

У третьому розділі «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості у ХХІ ст.» надано аналіз державної політики щодо освіти та виховання в Україні; висвітлено духовно-моральний напрям досліджень українських наукових шкіл кінця ХХ - початку ХХІ ст.; розкрито діяльність інституту духовного розвитку людини як потужного центру виховання духовності особистості в Україні; подано вибірковий аналіз досвіду закладів вищої освіти у вихованні духовності особистості.

3.1. Державна політика щодо освіти та виховання в Україні

У кінці ХХ ст на початку ХХІ ст. відбувається поживлення державної політики щодо освіти та виховання в Україні. Нормативно-правове забезпечення освітніх та виховних заходів посилюється на всіх рівнях – від дошкільної до вищої освіти. Започатковуються Концепції та Програми національно-патріотичного виховання на загальнодержавному рівні та на рівні окремих областей та закладів освіти.

Нормативно-правовою базою виховання учнівської та студентської молоді є наступні документи: «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки» (№ 580/2015 від 13.10.2015 р.); Наказ МОН «Про завершення дослідно-експериментальної роботи за темою «Система виховання громадянина-патріота в умовах профільного навчального закладу військово-професійної спрямованості» (№ 1428 від 17.11.2020 р.); Наказ МОН «Про проведення експерименту всеукраїнського рівня за темою «Організаційно-педагогічні умови фізичного та духовного виховання учнів на основі східних єдиноборств та поглибленого вивчення

східних мов» у 2017-2022 рр (№ 315 від 03.04.2018 р.); Наказ МОН «Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України (№ 1247 від 31.10.2011 р.); Наказ МОН «Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах» (№ 151/11 від 25.02.2004 р.); Указ Президента України про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян (утратив чинність 13.01.2001) тощо.

Відповідно до Стратегії розвитку освітньої, наукової та інноваційної діяльності України на 2015-2025 роки майже всі заклади вищої освіти розробляли план щодо її виконання, де обов'язковим розділом був «Забезпечення процесу виховання та саморозвитку творчої особистості», який включав у свої чергу напрями:

- сприяння вихованню духовної культури особистості та ствердженню її власної світоглядної позиції;
- опанування українською мовою, використання її багатства і засобів у мовній практиці;
- виховання у студентів творчої працездатності і любові до обраної спеціальності;
- удосконалення системи координації і планування виховної роботи;
- посилення виховної роботи за рахунок нових можливостей, що відкриваються сучасною методологією розвитку і саморозвитку творчої особистості та ін.

Стратегія від держави дає можливість закладам вищої освіти на місцях створювати умови для вільного вибору особистістю способів самореалізації та її культурного саморозвитку, прищеплення щирого патріотизму, відчуття відповідальності за долю країни й суспільства, громадянської активності, поваги до національної культури і духовних скарбів народу; формувати ціннісні орієнтири і громадянську самосвідомість у студентів на прикладах

героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності; розробляти та впроваджувати інноваційні виховні технології, що сприятимуть формуванню духовно-культурної, патріотичної особистості студента; вважати розвиток особистості головним завданням освіти, а становлення унікальної індивідуальності майбутнього професіонала – її головним результатом.

Також слід звернути увагу на плідну співпрацю Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій та Міністерства освіти і науки України. Задля забезпечення громадянських прав при Міністерстві була утворена Громадська рада по співпраці з церквами і релігійними організаціями, яка, як дорадчий орган, докладає значних зусиль для визнання богослов'я як галузі знань та впровадження предметів духовно-морального спрямування у закладах освіти.

Так, з метою подолання морально-духовної кризи у суспільстві, 26 липня 2005 року Міністерство освіти і науки України видало наказ № 437 «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства» [280], який надавав батькам можливість обирати предмет для своєї дитини: етика з 5-го або 6-го класу чи факультативні курси морально-етичної спрямованості [279]. У зв'язку з попитом на вивчення нових дисциплін, держава забезпечувала якісну теоретично-практичну базу педагогам, методичне обладнання тощо. Навчальні посібники та програми затверджувалися згідно усім освітнім нормам методичною комісією Міністерства освіти і науки України, зокрема, в даному випадку – комісією з етики [301]. Факультативні курси і етику мали право викладати учителі загальноосвітніх шкіл, які пройшли відповідний підготовчий курс на базі закладів післядипломної освіти.

З 2010 року Міністерство освіти і науки затвердило програми «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», а також «Біблійна історія та християнська етика», які наразі поширені в усіх

українських регіональних школах [222; 243]. У період 2015-2016 років спостерігалось впровадження інших різноманітних навчальних програм морально-етичного спрямування і різноманітні методи їх викладання. Держава виступала за впровадження духовних дисциплін не тільки в загальноосвітніх закладах, але і в дошкільних, у зв'язку з чим була рекомендована програма «Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях» [114], авторами якої виступали педагоги-практики та науковці, наприклад Н. Химич, сферою наукових інтересів якої виступає духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку, саме не християнських цінностях, як у навчальних закладах, так і поза ними [398]. Усі вищезгадані навчальні програми були розроблені за участі представників релігійних об'єднань.

Починаючи ще з 2014 року, дисципліни морально-духовного спрямування, окрім факультативної форми, могли викладатися також за рахунок постійної складової у загальноосвітніх закладах з навчанням української мови відповідно до додатку 13 до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.04.2012 р. № 409 «Про затвердження типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня» (із змінами, внесеними згідно із наказом Міністерства освіти і науки України від 29.05.2014 р. № 664) [288]. Викладання етики та морально-етичних дисциплін на сьогоднішній день може здійснюватися у регіонах згідно рішення місцевого самоврядування у двох варіантах: факультативно або на обов'язковій основі. Факультативне викладання здійснюється відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 26 липня 2005 р. № 437 «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства» [280]. Як результат праці комісії для розробки змісту факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства, відповідно до вищезазначеного наказу Міністерства освіти і науки України № 437 від 26 липня 2005 р., є підготовка Концептуальних засад вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-

морального спрямування, що 29 червня 2006 р. були затверджені рішенням колегії МОН України [161]. Ці засади спираються на вищезазначені документи Міністерства і визначають пріоритети викладання означених предметів у 5-6 класах в обсязі годин, передбачених для вивчення в 5-6-х класах дисципліни «Етика». При бажанні батьків, учнів, наявного кадрового забезпечення і методичної бази дисциплін духовно-морального напрямку, згідно з Концептуальними засадами, вони можуть викладатися і в старших класах при умові розрахунку годин варіативної складової навчальних планів.

Останні десятиліття питання щодо викладання дисциплін морально-духовного спрямування і належного виховання підростаючого покоління займає центральне місце в державі, про що свідчить указ Президента «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 - 2020 роки», підписаний у 2016 році [299]. Згідно з ним, впровадження дисциплін, пов'язаних з духовністю і мораллю, формує в особистості підґрунтя для національно-патріотичного виховання.

Аналізуючи дані попередніх років, духовно-моральні дисципліни у період 2018-2019 рр. вивчало близько 625924 учнів, що більше на 33 тисячі, ніж у попередньому і на 73 тисячі більше, ніж у 2016-2017 [436]. Така позитивна динаміка демонструє попит учнів та їх батьків на бажання бути більш духовними та обізнаними.

Підготовку педагогів до викладання дисциплін здійснюють заклади післядипломної освіти – Національний університет «Острозька академія», Київська православна богословська академія та інші. Богословська академія у Києві стала не лише першим в Україні акредитованим вищим духовним навчальним закладом, але закладом, який забезпечує своїм студентам отримання кваліфікації, що дозволить їм мати право викладання предметів духовно-морального спрямування.

Подальше поширення і розвиток дисциплін, пов'язаних з духовністю, мораллю та етикою залежить від активної позиції керівників навчальних

закладів, викладачів, батьків, органів місцевого уряду, учнів тощо. Всеукраїнська спілка вчителів з предметів морально-духовного спрямування наразі активно займається цим питанням, адже вважає очевидним той факт, що виховання підростаючого покоління інструментами духовного світу подвоює шанси отримати в майбутньому високоморальну, культурну та хорошу людину, що забезпечить гідний розвиток і майбутнє України.

Під егідою Міністерства освіти і науки України 23-25 червня 2017 року у стінах Острозької академії відбувся I Всеукраїнський з'їзд педагогів, які мали за мету обговорити важливі питання, пов'язані з викладанням духовних дисциплін і усуненням глибокої духовно-моральної кризи, яка оселилася в серцях багатьох українців, і яка руйнує «внутрішню» силу країни та її громадян. Подібну позицію займали і православні педагогічні товариства країни [318]. Педагоги наголошували на необхідності допомоги з боку держави у вирішенні цього питання і забезпеченні уваги з боку Міністерства освіти і науки України, обласних та міських управлінь освіти і науки, батьків та учнів, директорів шкіл та педагогічних колективів тощо [320]. Учасники з'їзду зверталися до Міністерства освіти і науки України з проханням розглянути питання щодо розробки нових навчально-виховних програм, направлених на вивчення морально-духовних предметів у загальноосвітніх закладах та підвищення кваліфікації викладачів цих дисциплін. Також було розглянуте важливе питання щодо впровадженню духовних дисциплін на тимчасово окупованих територіях України: Луганській та Донецькій областях [320].

Під час конференції було висунуто перелік обов'язків педагогам, органам управління освітою, представникам громадських та релігійних організацій для вирішення питання духовних дисциплін, які зводилися до того, щоб сприяти посиленню уваги до морально-духовного розвитку особистості, забезпечити надійну інформативну базу, яка буде складатися з надійного теоретичного фундаменту, заохотити учнів добровільно

цікавитися духовно-моральними предметами та всім, що з ними пов'язане тощо [320].

На нашу думку доречно зазначити і про діяльність Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України. Так, кафедрою педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти здійснюється підготовка фахівців-магістрів за освітньо-професійною програмою «Християнська педагогіка». Серед навчальних дисциплін, які пропонуються до вивчення здобувачам вищої освіти, варто відмітити такі курси, як «Християнська духовність», «Теорія християнського навчання і виховання», «Основи християнської моралі і етики», «Основи християнської педагогіки», «Методика викладання дисциплін духовно-морального спрямування». Така програма є унікальною та затребуваною водночас, оскільки спрямована на виховання духовної компетентності здобувачів вищої освіти, їх духовне зростання та поширення відповідних виховних практик в український освітній простір.

Отже, виходячи з ситуації, що склалася в Україні, діяльність ООС, держава приділяє пильну увагу патріотичному вихованню молоді, тож духовна стратегія неможлива з позиції держави – тільки з позиції суспільства. Тобто це не якась державна програма чи стратегія – це нова релігія чи ідеологія, нова мова, нова наука, нове мистецтво. Саме такий рівень духотворної дії нам необхідний.

3.2. Духовно-моральний напрям досліджень українських наукових шкіл кінця XX ст. - початку XXI ст.

З перших років незалежності України актуальність та значущість проблеми духовного розвитку особистості постає як на державному рівні – проведенням парламентських читань на тему «Духовна криза суспільства», так і в науковому колі – створенням та функціонуванням наукових спільнот, лабораторій та майданчиків з вивчення означеної теми. Наприклад, стаття

«Духовна ситуація в Україні», де науковець та громадський діяч М. Жулинський пише про період духовної кризи, коли «особа опиняється наодинці», у той час як в освітніх закладах різного типу та рівнів не розглядалась проблема духовності ніколи як найважливіша і найактуальніша [121].

За визначенням К. Ланге, науковою школою зазвичай називають не офіційний, творчий колектив, об'єднаний спільною розробкою, спільною метою діяльності, як правило під головуванням видатного вченого [189, с. 207]. Отже, розглянемо основні педагогічні школи, метою яких є дослідження проблеми духовності особистості.

1. Наукова школа «Формування моральної художньо-естетичної та професійної культури особистості в закладах освіти України».

З 1992 року, після захисту докторської дисертації з теорії та історії педагогіки, Володимир Григорович Бутенко засновує власну наукову школу «Формування моральної художньо-естетичної та професійної культури особистості в закладах освіти України». Основним напрямком роботи школи є питання формування духовних цінностей молоді, а саме педагогічного забезпечення формування моральної та валеологічної свідомості особистості. Результатом діяльності наукової школи є роботи присвячені питанням естетичного впливу на особистість

- засобами художньої літератури, театрального мистецтва, арт-терапії (В. Біруля, Н. Нев'ярович, В. Бутенко, Л. Решетняк [321], М. Дергач, Л. Полторак)
- засобами музичного мистецтва (І. Слятіна [353], А. Владимірова [66], О. Пономарьова, Т. Гомозова [81], Ю. Шевченко [451])
- засобами образотворчого мистецтва, дизайнерської освіти, культуротворчої діяльності (Є. Антонович [13], О. Артюхова [18], О. Софіщенко, Ю. Максимчук [200], І. Корольова [166], В. Томашевський [378], Л. Дубовик [107], М. Мирошникова [212]).

Крім великої кількості захищених дисертаційних робіт, наукових статей та тез різного рівня конференцій, наукова школа В. Бутенко, а точніше її активні учасники, є організаторами та активними учасниками низки наукових заходів, а саме – конференцій різних рівнів та семінарів.

Отже, велика кількість питань, що постали перед українською педагогічною наукою 90-х років XX століття, не просто досліджувалися, але і вдало розв'язувалися в межах цієї наукової школи.

Станом на сьогодні В. Бутенко є членом-кореспондентом НАПН України, дійсним членом Міжнародної академії проблем людини та очолює Український науково-дослідний інститут естетичної освіти.

2. Науково-педагогічна школа Валентини Іванівни Лозової.

Однією з найперших і найпотужніших педагогічних шкіл в Україні є науково-педагогічна школа Валентини Іванівни Лозової. Основною проблемою, що розробляється цією науковою школою є виховання через навчання, виховуюче навчання. Серед учнів В. Лозової особливо виокремлюється Наталія Олексіївна Ткачова, яка започаткувала потужну наукову школу з вивчення проблем ціннісних орієнтацій учнівської молоді. На сьогодні здобутком наукової школи є 1 захищена докторська дисертація та 40 кандидатських дисертацій. Особливо цінною для розвитку педагогічної аксіології в Україні постає монографія Н. Ткачової «Історія розвитку цінностей в освіті» [375].

3. Наукова школа «Аксіологічні засади управління сучасною освітою».

Дотичним до теми дослідження видається дослідження Василя Васильовича Крижка, яким започатковано наукову школу «Аксіологічні засади управління сучасною освітою». З потребами ціннісного наповнення процесу управління сучасною освітою В. Крижко стикнувся ще у 70-ті роки XX сторіччя, в роки праці на посаді директора загальноосвітньої школи [247]. У 2003 році В. Крижко нагороджений Хрестом пошани «За духовне відродження». Ціннісно-смісловому змісту державного управління освіти

України присвячений навчальний посібник у співавторстві з І. Мамаєвою – Аксіологічний потенціал державного управління освітою», як стверджують автори – «людина, духовність, мораль – це ціннісна площина освіти» [173, с. 3]. У своїх працях Василь Крижко визначає нову школу, маючи на увазі власне українську, не радянську школу, як осередок культури життєвого самовизначення. Ключову ж роль у відродженні духовних цінностей, а саме: сутнісних атрибутів людини, її соціальних та духовних елементів, науковець покладає на освіту, оскільки вважає освітню площину головною моральною підвалиною суспільства. Проблема духовності – це не тільки визначення вищого рівня освоєння людиною світу, ставлення до нього – природи, суспільства, до інших людей, до самого себе; це проблема молодою людиною.. подолання себе «вчорашнього» у процесі удосконалення, «сходження» особистості до своїх ідеалів [174, с. 281].

4. Наукова школа аксіопедагогіки.

Важливий внесок у розвиток ідей духовності у освітньому просторі зробив Юрій Володимирович Пелех, заснувавши у 2011 році наукову школу аксіопедагогіки, яка орієнтована на дослідження ідейних підвалин діючої системи освіти та виховання засобами впровадження в систему підготовки педагогічних кадрів знань та ідей гуманістичної спрямованості, орієнтованих на виховання цілісної духовної особистості [252, с. 6].

Ціннісні зміни, як зазначає Ю. Пелех, що відбуваються в постмодерністському суспільстві і виявляються викликом нинішньому постнекласичному етапу розвитку науки, виводять на перший план завдання формування і розвитку гуманістично орієнтованої ціннісно-сміслової сфери як особистості учня, так і особистості педагога [256, с. 25]. Втілення в життя такої ціннісно-сміслової парадигми, яка виступає в якості методологічної основи постнекласичної педагогічної психології, здійснюється сьогодні в рамках становлення і розвитку нових і самостійних областей психолого-педагогічної науки і практики – педагогічної аксіології і аксіопедагогіки [253; 254; 257]. Актуалізація ціннісних підходів до освіти,

«аксіологізація» освітнього простору визначається цілою низкою чинників, перш за все – сформованим ціннісним вакуумом і необхідністю визначення ціннісних пріоритетів модернізації освіти, а також переходом від авторитарної парадигми знання до гуманістичної, антропоцентричної освітньої парадигми [255]. Гуманізація освіти, таким чином, передбачає переорієнтацію з трансляції знань на розвиток особистості, і гармонійний розвиток особистості стає сенсом сучасного освітнього процесу.

5. Наукова школа «Психологія духовності особистості».

Засновник наукової школи Е. Помиткін. Особливою практичною значущістю відрізняються дослідження духовності відомим українським психологом Едуардом Олександровичем Помиткіним. У своїх працях науковець велику увагу приділяє проблемі духовного відродження суспільства. Науковець стверджує, що духовний розвиток є процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого природного та соціального «Я» вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності. Е. Помиткін стверджує, що духовна безпека в країні залежить від громадянської здатності усвідомлювати і відстоювати духовні ідеали, цінності і життєві смисли [271, с. 184]. Він наголошує, що система освіти може зіграти провідну роль у духовному відродженні України. На базі емпіричних досліджень науковець зазначає, що педагоги готові до розвитку духовного потенціалу учнівської молоді.

Високодуховна людина характеризується спрямованістю на суспільний добробут, прагненням до гармонії. Народні традиції розглядають людину як високодуховну, якщо вона має низку рис – мудрість, чесність, здатність допомагати. Таким чином, людська духовність прирівнюється до рівня її свідомості. Задля визначення рівня сформованості духовних цінностей в учнів старших класів потребується допомога психолога, який буде користуватися більш складними методиками, де

самовизначення учня порівнюється з соціометричними опитуваннями однокласників, вчителів, батьків. Авторська методика Е. Помиткіна побудована саме на цих принципах. Вона діагностує духовні ціннісні орієнтації старшокласників та складає психологічну основу для подальшого психолого-педагогічного процесу, спрямованого на духовний розвиток школярів [273, с. 167].

6. Наукова школа «Формування духовної культури учнівської молоді засобами мистецтва»

Підвалини наукової школи – це основні концептуальні ідеї виховання особистості, значущість виховання, яке спрямоване на формування досконалості особистості, на її окультурення, одухотворення тощо. Виховання стає можливим у духовному і художньо-естетичному середовищі через засоби мистецтва, ідеальні образи, особистий приклад тощо. У працях науковців є нове розуміння виховання і нові в лексиці педагогічної науки поняття (людинотворчість, культуротворчість, духотворчість), які розкривають увесь сенс виховного процесу – заради Людини, її становлення, розкриття її задатків, розвитку здатностей, найкращих потенцій, становлення її духу, збагачення і творення духовного світу.

Школа (засновник Г. Шевченко) працює за двома основними напрямками в вихованні особистості: художньо-естетичним і духовним. В межах цих напрямів побудовані концепції і цікаві концептуальні ідеї. Духовне в цій школі не можливе без художньо-естетичного; і, навпаки, духовне існує, живе в межах художньо-естетичного, в межах мистецтва. В центрі виховання – образ людини, наділеної «гуманістичними, високоморальними і естетичними цінностями», серед яких: «цінності краси людини, краси її поведінки, краси думки, краси мислення, краси вчинку, краси відношення до людей, природи та оточуючого світу» [213, с. 34]

7. Інститут проблем виховання АПН України.

У своїх працях директор цього інституту І. Бех акцентує на духовному розвитку підростаючої особистості. Нова парадигма виховання полягає в розумінні дитини як суб'єкта і мети виховання, орієнтує на усвідомлення виховання як соціально-педагогічного явища, на підвищення виховного потенціалу освітнього середовища та проектування цілісного виховного простору.

У численних дослідженнях вітчизняних науковців, присвячених проблемам реформування вищої освіти, порушуються питання, пов'язані з реалізацією поставлених перед вищою школою завдань, які акцентують увагу на фундаментальній науковій, загальнокультурній, теоретичній та практичній фаховій підготовці, які повинні окреслювати рівень і темпи науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу й формувати інтелектуальний потенціал нації на засадах гуманізації та демократизації освітньої політики. Тобто визначальними змістовими характеристиками нової освітньої парадигми ХХІ ст., на яких фокусують увагу практично всі дослідники, мають бути її фундаменталізація, демократичні засади та гуманістична спрямованість.

Вищезазначені характеристики є не єдиними у переліку різноманітних аспектів реального глобального процесу, що кардинальним чином має змінити обличчя вищої освіти й забезпечити її ефективну діяльність у сучасній освітній програмі. Відтак, Закон України «Про вищу освіту» встановив головні організаційно-правові та фінансові засади, спрямовані на систему освіти у ЗВО на принципах автономії, взаємодії освіти з виробництвом і наукою, головною метою якого є підготовка конкурентоспроможності для технологічного та інноваційного розвитку країни, особистісної самореалізації, задоволення суспільних потреб [281].

Подібна риторика з приводу «формування конкурентоспроможного, висококваліфікованого фахівця з життєвими та професійними знаннями, які відповідають сучасним потребам розвитку економіки країни» показує, що чи не кожне дослідження вітчизняних науковців спрямоване на розгляд

проблеми реформування сучасної вищої освіти [281]. Очевидним є той факт, що вища освіта на сьогодні виглядає як певний сектор економіки, а її категорії – наука й освіта розглядаються винятково у системі товарних відносин. Додавання до вищої освіти принципів «товаризації», на думку багатьох вчених, може зруйнувати сутність і сенс розвитку її духовності, оскільки вищезгадані критерії не спроможні зафіксувати «якість» духовного світу, справжність особистісної свободи, індивідуальну траєкторію духовно-творчого зростання особистості [419, с. 101].

Таблиця 3.1.

Педагогічні ідеї видатних педагогів-науковців про виховання духовності особистості (кінець XX ст.-початок XXI ст.)

ПІБ	Педагогічні ідеї
Т. Дем'янюк, фундаторка інноваційної виховної діяльності в незалежній Україні	педагогіка народознавства в національно-патріотичному вихованні молодших школярів [96]. Справжня людина успішно формується в активній практичній діяльності, яка поліпшує умови життя в рідній місцевості, підвищує матеріальний та духовний рівень народу [95]. Активне використання народної математики, метеорології, медицини, хліборобської справи та інших сфер народних знань і вмінь.
О. Сухомлинська	духовно-моральне виховання дітей та молоді, генеза духовності [371].
Е. Помиткін	питання духовності і духовного розвитку особистості; питання психологічного супроводу розвитку дітей і молоді; психологічної моделі особистості з високим духовним потенціалом (125 характеристик); системи психологічної діагностики духовного потенціалу людини [272].
І. Бех	духовність особистості у діяльнісних пріоритетах, патріотично-громадянська складова духовності, ціннісна вищість особистості як виховний пріоритет [32].
Г. Шевченко	основні концептуальні ідеї виховання особистості, значущість виховання, яке спрямоване на формування досконалості особистості, на її окультурення, одухотворення тощо. Виховання стає можливим у духовному і художньо-естетичному середовищі через засоби мистецтва, ідеальні образи, особистий приклад тощо [449].

М. Савчин	індивідуальний дух проявляється у вищих переживаннях і в «духовній діяльності», зокрема, у житті людини з Богом і реалізується у прагненні до духовного; в любові до світу і до інших людей; у прагненні до гармонії як у внутрішньому світі, так і до встановлення гармонійних стосунків з зовнішнім оточенням, до рефлексії та трансценденції, виходу за межі власного Я; у людській творчості, в якій реалізується прагнення до розширення себе, бажання вийти за межі власного Я [339].
Н. Миропольська	мистецтво слова, виховання естетичної культури школярів, художня культура учнів як засоби виховання духовності [211].
М. Роганова	духовно-культурні цінності, ціннісне ставлення до природи, духовна культура [322].
Г. Філіпчук	громадянсько-освітній контекст державного і національного розвитку, впровадження в зміст освіти головних педагогічних принципів людиноцентризму, україноцентризму, природо- і культуровідповідності, які стимулюють формування національної свідомості, ідентичності і єдності українського народу, творення консолідованої політичної нації. Авторські моделі і підходи стосовно значущих цілей Стратегії сталого розвитку України, національно-патріотичного і громадянського виховання молоді, розвитку людського капіталу, удосконалення змісту освіти «впродовж життя» на основі принципів україно-людиноцентризму і культуро-природовідповідності [388].
В. Кафарський	духовний розвиток людини сприймається як соціалізація особистості; усі без виключення сфери життєдіяльності людини необхідно розглядати у безпосередньому зв'язку з її духовним розвитком. Віра дає можливість зрозуміти своє призначення, совість – усвідомити допущені помилки, дух – повести дорогами життя [150].
О. Лучанінова	духовний ідеал старшокласників, духовно-моральне виховання студентів [198].
С. Рашидова	виховання духовності через естетичне сприйняття мистецтва, духовні основи патріотизму [315].
Є. Зеленов	планетарне виховання духовності [127].

Більша частина прогресивного наукового і педагогічного загалу вважає, що розуміння сутності реформування вищої освіти сучасності має відбуватися через людський вимір, джерелом якого є духовні та культурно-

антропологічні контексти. К. Ясперс зазначає, що внутрішня політика закладів вищої освіти має представляти найвищий інтерес для держави, оскільки мова йдеться і про духовне і про культурно-етичне майбутнє власного народу [466, с. 315]. Автор зазначає, що реформування, що протікає як підприємництво, а не як духовний рух, є нескінченною бюрократичною та практично довільною деталізацією і регламентацією, що у людському вимірі вважається нікчемним.

Розвиток духовності людини в освітньому середовищі й необхідність пошуку ефективних шляхів втілення духовних засад виховання знаходить відображення у працях О. Отич. Науковець акцентує увагу на людинотворчій, духовно-творчій, культуротворчій та творчо-розвивальній стороні мистецтва, яка робить його одним з найбільш потужних засобів виховання духовності особистості у модернізованому суспільстві [246].

На переконання О. Отич, «якщо розглядати виховання як цілеспрямовану, спеціально організовану взаємодію вихователя і вихованця у виховному середовищі, що характеризується певним рівнем духовності, то можна стверджувати, що ефективність цієї взаємодії буде досягнута лише тоді, коли вона зумовить не просто духовне перетворення цього середовища на основі його одухотворення, а сприятиме внутрішньому переродженню – преображенню – суб'єктів виховної діяльності, які, одухотворяючи виховне середовище, також духовно змінюються і зростають» [245, с. 128].

Наукові підходи і дослідження цього питання дають розуміння того, що вища освіта, будучи потужним інструментом демократичного суспільства й цивілізаційним ядром культурного розвитку, має ґрунтуватися на підготовці фахівців, професіоналізм яких тісно пов'язується з духовністю. Основним соціально й культурно спрямованим видом діяльності у такому процесі є виховання, головне значення якого стосується зростання, духовного сходження людини, що зумовлює її особистісне й професійне становлення та розвиток. Будучи невід'ємною частиною системи освіти в цілому і, зокрема, вищої освіти, навчання

переносить в структуру свідомості і світогляду людини «дух епохи», що зумовлює розуміння причинно-наслідкових зв'язків минулого з тенденціями існуючого соціально-культурного розвитку суспільства.

Концепція професора І. Кевітаса, в основі якої були закладені інноваційні уявлення про духовність виховання, стала фундаментом для глибокого й всебічного дослідження цього питання науковцями з різних країн. Автор вважає, що процес присвоєння культури та її локалізація на особистісному рівні й визначення людиною сенсу об'єктів утворює таку властивість виховного простору як духовність, реальність осягнення якої можна розглядати як самотановлення особистості [506, с. 12].

Незалежно від існуючих особливостей взаємодії людини й середовища, існує також і соціокультурний сенс об'єктів, який також грає роль у становленні особистості. Саме контекст «соціо-культурний сенс об'єктів» розкриває залежність між культурою і особистісним сенсом, які фіксуються духовними цінностями, де особистісний сенс як здатність уявляти й оцінювати об'єкт через культуру й середовище інтегрується у культурний контекст і, поєднавшись з усталеними традиціями, фіксується у формах повсякденної життєвої та професійної діяльності.

Таким чином, середовище має здатність впливати на людину, зумовлюючи можливості співпраці суб'єктів виховання як процесу створення духовного простору у закладах вищої освіти, де суб'єкти взаємодіють, спираючись на власний професійно-особистісний досвід та творчі можливості. Ця взаємодія також змінює особистісний простір прояву духовності. Таким чином, набуття нових знань (за І. Кевітасом, діалог із середовищем), пізнання власних можливостей та готовність до творчості у майбутній роботі є засобами й умовами як професійно-особистісного становлення майбутнього фахівця, так і духовності виховання.

Контекст освітніх реалій сучасного світу, які мають власні особливості в рамках демократичної культури, знаходять відображення у основних категоріях концепції І. Кевітаса, які дають більш глибоко

усвідомити сутність феномену «духовність виховання», який, на думку багатьох науковців, має стати орієнтиром у реформуванні сучасної освіти. Власне прояв духовності відбувається шляхом самовираження, творчості індивіда, який додає елемент духовності у створюване ним середовище. Таким чином, ми бачимо, що саме за допомогою творчого початку особистість відкриває власний духовний світ, а результати творчих набутків одухотворюють навколишнє середовище. Відтак, перетворення вже кимось створеного середовища, або ж його одухотворення власне особистістю, відкриває приналежність людини до цього процесу й дає змогу говорити про духовність середовища.

Зрозуміло, що творчість людини й одуховнення нею середовища відбувається у просторі, який створено протягом всієї історії розвитку людства. Людина ж, навіть не усвідомлюючи цей факт, вибудовує свій спосіб існування, свою поведінку на тлі історичної спадщини. Отже, особливо у випадку усвідомленого розуміння цього процесу, людині необхідні певні орієнтири. У освіті такими орієнтирами наразі мають стати питання, пов'язані з включенням особистості у ціннісно-смысловий світ культури, що забезпечує становлення духовних якостей майбутнього фахівця, його суб'єктності, самосвідомості, прагнення до пізнання, свободи самовираження.

Як наголошує І. Кевітас, зміна парадигми на межі ХХ–ХХІ ст. призвела до нової якісної структури й системи освіти, у якій важлива роль надається суб'єкту, який приймає участь в навчально-виховному процесі [506, с. 14]. Підтвердженням цього наразі є не тільки концептуальні положення вітчизняних науковців про духовність як прояв вищих устремлінь людини до пізнання і служіння іншим людям (О. Олексюк) [233], про необхідність забезпечення індивідуалізованих потреб кожного із суб'єктів педагогічного процесу у вільному саморозвитку, самовираженні і самореалізації (А. Растрігіна) [313, с. 28], про взаємозв'язок процесів художнього сприйняття і творення мистецтва з духовним розвитком

особистості, про соціокультурний статус мистецтва як процесу і результату творчості, найбільш позначеного впливом індивідуальності і здатного ефективно впливати на її духовний потенціал (О. Отич) [246, с. 29], але й нагальна потреба у якнайшвидшому перегляді логіки організації й змісту вищої освіти.

3.3. Інститут духовного розвитку людини – потужний центр виховання духовності особистості в Україні

Поряд з діючими науковими школами та окремими науковцями, що займаються проблемами духовного розвитку особистості потужною організацією постає Інститут духовного розвитку людини. Інститут духовного розвитку людини був відкритий на громадських засадах 13 жовтня 1999 року рішенням бюро Донецького наукового Центру НАН України. Підґрунтям для його відкриття стали здобутки провідних учених Донбасу в галузі психологічних та педагогічних наук, а також наукової школи «Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика», засновником і керівником якої є академік НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор педагогічних наук, професор Шевченко Галина Павлівна.

З 2003 року Інститут став структурним підрозділом Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, а з 2006 року наказом Міністра освіти і науки України набув статусу Науково-дослідного інституту у складі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. В 2009 році в структурі Науково-дослідного інституту духовного розвитку людини було відкрито Міжнародну кафедру ЮНЕСКО «Духовно-культурні цінності виховання та освіти».

Мета Інституту – вивчення сучасного всесвітнього досвіду формування духовності особистості, розробка методології, теорії та

інноваційних педагогічних технологій розвитку духовності, душевності, сердечності, духовної культури, духовного розвитку сім'ї, дітей, шкільної та студентської молоді на цінностях освіти, виховання, культури та мистецтва.

Серед завдань, які є важливими для розвитку педагогічної науки загалом та тематики духовної спрямованості зокрема, у діяльності Науково-дослідного інституту слід зазначити наступні: 1) вивчення духовного досвіду людства в ХХІ столітті; 2) здійснення фундаментальних та прикладних наукових досліджень з проблем духовного розвитку особистості в епоху постмодернізму; 3) розробка наукових програм, проектів духовного розвитку особистості різних вікових груп; 4) сприяння духовно-культурному відродженню, художньо-творчому та естетичному розвитку учнівської і студентської молоді; 5) розвиток міжнародних зв'язків з науковими центрами, установами, університетами, академіями тощо; 6) проведення міжнародних конференцій з проблем духовності; 7) участь у всесвітніх, міжнародних конференціях, самітах з проблем духовності, художньо-естетичної освіти; 8) наукове консультування з організаційних та методичних питань духовного розвитку особистості органів державної влади та місцевого самоврядування; 9) підготовка і видання наукової та науково-методичної літератури за результатами проведених наукових досліджень; 10) видання фахового збірника наукових праць «Духовність особистості: методологія, теорія і практика», який включено до міжнародної бази даних Ulrich's Periodicals Directory та міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus International.

Пріоритетні напрями наукових досліджень Інституту:

- методологія феномену духовності та виховання духовно-моральної Людини з планетарним світоглядом;
- духовні основи світоглядної культури сучасної людини;
- становлення ціннісно-смиислової сфери особистості (шкільної та студентської молоді);

- ідеал в структурі ціннісно-смислової сфери особистості;
- виховання культури почуттів та культури вчинку особистості;
- духовні основи сімейного, трудового виховання;
- виховання людини інтелекгентної;
- релігійні традиції в розвитку духовної культури особистості;
- вплив мистецтва на духовний розвиток учнівської молоді;
- взаємодія мистецтв в духовно-моральному та художньо-естетичному вихованні школярів та студентської молоді;
- художньо-естетичні цінності в структурі духовної культури особистості;
- духовно-культурні цінності виховання та освіти;
- проблеми екології життя;
- інформаційна культура сучасної людини та її вплив на розвиток духовності особистості;
- проектування творчого розвитку особистості;
- використання історико-культурних та художньо-естетичних традицій у вихованні духовності молоді;
- духовні основи формування здорового способу життя та культури здоров'язбереження;
- виховання почуття патріотизму та поваги до військової доблесті предків у підростаючих поколіннях.

Окреслені завдання та напрями діяльності Науково-дослідного Інституту реалізуються у межах відповідних структур Інституту. До складу організаційної структури Науково-дослідного Інституту духовного розвитку людини входять: кафедра ЮНЕСКО «Духовно-культурні цінності виховання та освіти»; науково-дослідні лабораторії; експериментальні майданчики; науково-дослідні центри.

Особливо дієвими та результативними з огляду наукових розвідок тематики Інституту видаються науково-дослідні лабораторії. Таких лабораторій у складі Інституту чотирнадцять, вони відрізняються

різноманітність діяльності та тематикою, разом з тим єдині у своїй меті – у прагненні привнести духовність у життя людства.

Проаналізуємо діяльність кожної лабораторії.

1. *Вплив мистецтва на духовне очищення і піднесення духовного світу особистості* (м. Сєверодонецьк, керівник лабораторії Шевченко Галина Павлівна).

Керівник цієї лабораторії є ідейним організатором Інституту загалом та духовним наставником, науковим консультантом та високого рівня професіоналом у своїй справі. Величезна кількість публікаційних матеріалів засвідчує обізнаність, накопичений досвід та щире бажання змінювати світ на краще. Різноманісна, багатогранна діяльність Галини Павлівни заслуговує на окреме дисертаційне дослідження, а її ім'я має бути вписане поруч з класиками педагогічної думки України та світу загалом.

Аналізуючи різні тлумачення сутності поняття «духовність», Г. Шевченко вважає їх об'єднаними спільною думкою про гармонізацію людського життя і оточуючого її світу, про врахування законів Всесвіту, про самопізнання і самовдосконалення [449, с. 5]. Вона виділяє істину, добро, красу, віру, надію, мудрість, любов як головні чинники духовного розвитку людини, оскільки вважає, що саме ці якості роблять особистість духовною, збагачуючи її вищими цінностями [449, с. 10].

На думку Т. Тюріної, учениці Г. Шевченко, особистісна духовність спрямована переважно на індивідуальне самопізнання, саморозвиток і самовдосконалення, утворення гармонійної єдності духу, душі й тіла [383, с. 203]. Соціально спрямована духовність орієнтована не лише на особистісне самовдосконалення, а й на творчу соціальну самореалізацію, прагнення жити у гармонії з собою і суспільством. За думкою дослідниці найвище досягнення особистості формується на основі людського духу, віддзеркалюючи найвищі духовні цінності [382]. З точки зору О. Лучанінової, освітньо-виховний простір закладу вищої освіти має всі умови для вільного вибору особистістю способів самореалізації та

культурного саморозвитку; духовно-культурна домінанта має бути націлена на виховання відповідальної особистості, яка плекає духовно-культурні цінності, здатна до самоосвіти й саморозвитку, вміє критично мислити, опрацьовувати різноманітну інформацію, використовувати набуті знання і вміння для творчого розв'язання проблем, прагне змінити на краще своє життя і життя своєї країни [198].

2. Проблеми вивчення феномену людини (м. Сєвєродонецьк, керівники лабораторії Зеленов Євген Анатолійович – доктор педагогічних наук, професор, СНУ імені Володимира Даля; науковий співробітник Інституту Шубейкіна Тамара Дмитрівна).

На думку Є. Зеленова, «сучасна система духовних основ суспільства має будуватися як система цінностей «планетарної солідарності» з урахуванням специфіки цінностей Західної цивілізації (повага до індивідуальних прав, свобод та ініціативи окремої людини, повага до її думок, поглядів, уподобань) та цінностей і духовних надбань Сходу (естетичне ставлення до світу, повага до традицій тощо)» [126, с. 68].

У дослідженнях цієї наукової лабораторії «духовність» як цінний феномен постає як сукупність почуттів, життєвих прагнень та інтересів, переконань та ідеалів, орієнтованих на добро, красу, любов, справедливість, істину, свободу. Духовність індивіда включає лише той зміст його свідомості, який функціонує не тільки на когнітивному, але й на екзистенціональному рівнях. Розуміння громадянської самоідентифікації індивіда не лише як пошуку свого «я», але й одночасно як процесу становлення і розвитку особистості й індивідуальності, обумовлює той факт, що духовність виконує в цьому процесі роль і матеріалу, і форми, і засобу здійснення [127]. Перший аспект виявляється в тому, що духовні основи (моральні, естетичні, пізнавальні тощо) поряд із здібностями, інтересами, життєвими орієнтаціями складають ядро змісту особистості, яке і є предметом оцінки в процесі самоідентифікації. Другий аспект полягає у тому, що духовність надає процесу самоідентифікації цілісність та певну

спрямованість. Провідну роль серед духовних основ при цьому відіграють світоглядні цінності, крізь призму яких індивід сприймає світ, в якому існує, та своє місце в ньому.

3. *Становлення ціннісно-сислової сфери особистості*
(м. Северодонецьк, керівник лабораторії Антоненко Тетяна Леонардівна – доктор психологічних наук, професор СНУ імені Володимира Даля).

Ціннісно-сислова сфера особистості у дослідженнях цієї лабораторії розглядається як цілісне, динамічне та інтегроване утворення особистості, яке визначає смисложиттєві стратегії людини на основі особистісно значущих цінностей та смислів. З урахуванням психологічних засад професійного становлення майбутніх фахівців, ціннісних складників професійної культури особистості дослідженнями, проведеними науковцями лабораторії, доведено, що успішність професійної діяльності зумовлена усвідомленням людиною смислу такої діяльності, баченням її метацінності. Структурно-рівнева модель ціннісно-сислової сфери особистості майбутніх фахівців представлена в єдності та взаємозв'язку таких компонентів, як духовність, цінності, ціннісні орієнтації, особистісні смисли, переживання, ідеали, установки та відповідних рівнів – дорефлексивний та когнітивно-рефлексивний. Життєвовизначальним центром ціннісно-сислової сфери визначається духовність особистості. Ціннісно-сислова сфера особистості як системне утворення характеризується цілісністю, ємерджентністю, діяльнісною природою, динамічною складністю, взаємозв'язком стабільності та змінюваності, межами становлення, в контексті синергетичного підходу – відкритістю, нелінійністю, самоорганізацією та саморозвитком, детермінованим хаосом, самобудовою.

Основними характеристиками духовності як життєвовизначального центру ціннісно-сислової сфери особистості науковці лабораторії визначають – онтологічність, природна включеність у життя суб'єкта, діяльнісна природа, конструктивно-перетворювальні функції,

універсальний характер щодо всіх сфер активності особистості, інтенція на реалізацію в житті особистості ідеалів Краси, Добра та Істини, переживання, віра, совість, любов, моральні якості (добро, справедливість, чесність) як прояви духовності особистості, цінності культури та освіти як підґрунтя для духовного самобудівництва.

За результатами дисертаційного дослідження, проведеного Т. Антоненко, визначено, що ідеал є багатозначним інтегрованим утворенням, в якому домінує система духовно-моральних цінностей, які визначають вектор смислу людського життя, в тому числі й професійного. Виокремлено шість основних типів ідеалу: духовно-моральний ідеал; ідеал з опорою на морально-етичні норми; сімейний тип ідеалу; ідеал соціально успішної особистості; кумир як ідеал і антиідеал, що виражає негативне ставлення до ідеалу [11]. Роль ідеалу як смислоутворювального чинника в становленні ціннісно-смислової сфери майбутніх фахівців підтверджено динамікою представленості в свідомості майбутніх фахівців глибинних слабо усвідомлюваних і усвідомлюваних сфер цінностей в різних типах ідеалу.

4. *Творчий розвиток особистості* (м. Київ – м. Сєверодонецьк, керівник лабораторії Алфімов Валентин Миколайович – доктор педагогічних наук, професор).

На базі лабораторії проведено дослідження з педагогічної підтримки обдарованих школярів у східноукраїнському регіоні. Дослідниця М. Кабанець здійснила аналіз сучасних концепцій обдарованості, сутності та структури поняття «педагогічна підтримка обдарованих школярів» у регіональному вимірі, нею розкрито специфіку східноукраїнського регіону, обґрунтовано періодизацію розвитку системи педагогічної підтримки обдарованих школярів у східноукраїнському регіоні [140]. Особливо цінними з точки зору поглиблення напрацьованої інформації, обміну думками, є щорічні регіональні авторські наукові семінари професора В. Алфімова «Соціальна і педагогічна підтримка обдарованих дітей в

Україні та за кордоном». В. Алфімов є не тільки талановитим науковцем, а і досвідченим практиком, а власні напрацювання та досвід поширює і в науковому колі [6].

5. *Духовні основи духовно-фізичної реабілітації і трудової адаптації молоді з обмеженими фізичними можливостями* (м. Харків, керівник лабораторії Роганова Марина Вікторівна – доктор педагогічних наук, професор, перший проректор Донбаського інституту техніки і менеджменту Міжнародного науково-технічного університету ім. Юрія Бугая).

У роботі лабораторії вагомим результатом був захист докторської дисертації керівниці лабораторії М. Роганової у 2011 році на тему «Теорія і практика виховання духовної культури у студентів вищих навчальних закладів засобами культурологічних дисциплін» [324]. При підготовці дисертаційного дослідження були проаналізовані науково-методологічні засади, сутність і досвід виховання духовної культури студентів ЗВО як цілісної системи, обґрунтовані принципи та закономірності освітньо-виховного процесу у закладах вищої освіти. Особливу увагу приділено технологіям виховання духовності студентської молоді, схарактеризовано поняття «духовна культура особистості», визначено духовність як елемент цілісного феномену культури, проаналізовані структурні компоненти духовності, визначені критерії, показники та рівні сформованості духовної культури у студентів ЗВО. Подібне дослідження сприяє становленню професіоналів нового часу, здатних до самореалізації, самовиховання, постійного вдосконалення та функціонування в умовах інформаційного суспільства.

6. *Загальноосвітній, професійний та творчий розвиток молоді з особливими потребами* (м. Київ, керівник лабораторії Дубич Клавдія Василівна – доктор наук з державного управління, професор).

Під егідою Науково-дослідного інституту духовного розвитку людини К. Дубич провела дослідження з особистісно орієнтованого виховання студентів в умовах соціокультурного середовища вищого

навчального закладу [106]. А у 2016 році Клавдія Василівна Дубич захистила докторську дисертацію за темою – «Механізми державного управління системою надання соціальних послуг» [105]. Так, педагогічні дослідження нашої вчительки надали науковцю на необхідність удосконалення системи державного управління сферою соціальних послуг.

7. Лабораторія системних досліджень формування духовності та гуманізму професійної підготовки молоді (м. Краматорськ, Донбаська державна машинобудівна академія, науковий керівник – д.т.н., професор Ковалевський Сергій Вадимович).

У квітні 1993 року С. Ковалевський успішно захистив у спецраді Київського політехнічного інституту докторську дисертацію за спеціальністю 05.02.08 – «Технологія машинобудування» на тему «Інтегровані моделі технологічних систем механообробки», станом на сьогодні є автором понад 750 наукових праць, визнаний науковець у своїй галузі в Україні та за її межами. Разом з тим, С. Ковалевський досліджує проблеми формування духовності сучасної молоді. Так, у спільній з Г. Шевченко монографії автори звертають увагу на культуру безперервної освіти, що формується в міру накопичення і поширення способів вільного перманентного розвитку суб'єктів [392]. Культура безперервної освіти виступає як інтегративна характеристика здатності до особистісного розвитку через спадкоємність освітніх практик, відображаючи обсяг і якість накопичених в цій області компетентностей. Можливість безперервної освіти висуває нові завдання, вирішення яких вимагає специфічних компетенцій, що забезпечують перманентну готовність і здатність продовжувати навчання в формах, адекватних рівню культурного та духовного розвитку суспільства.

8. Багатомовний розвиток глухої і тугої на вухо дитини (м. Сєверодонецьк, керівник лабораторії Крсек Ольга Євгенівна – декан філологічного факультету СНУ імені Володимира Даля, кандидат педагогічних наук, доцент).

Дослідження цієї лабораторії спрямовані на аналіз мовної освіти та її загальнодидактичних та духовно-культурних принципів: людиноцентризму, гуманізму, духотворчості; єдності навчання, розвитку й виховання; науковості; систематичності та послідовності; усвідомленості й доступності; наступності й перспективності; диференціації та індивідуалізації; зв'язку теорії з практикою; культуровідповідності; міждисциплінарності та ін. [178]. Чим повнокровніше функціонує в суспільстві мова, тим надійніший зв'язок та багатша духовність наступних поколінь. Духотворча функція мови –передавання естафети духовних цінностей від покоління до покоління. На думку Г. Шевченко, з якою погоджується і О. Крсек, духотворчість – це, перш за все, процес збагачення й будівництва духовного світу людини, насичення його цінностями освіти, культури, науки, гуманізму, високої моралі, морально-естетичної дії, зміцнення людського духу, виховання серця, що є готовим до добрих та світлих справ [177, с. 163]. Духотворчість створює своєрідне обличчя людини – носія духовної культури, загальнолюдських та національних цінностей. І, в свою чергу, духовна культура впливає на розвиток цілісності людини. Усі види духовної культури утворюють специфічні якості, які відображають різні зв'язки між людиною і природою, людиною та суспільством, людиною і людиною. Це включає в себе інтелектуальну, моральну, естетичну, художню, екологічну, економічну, комунікативну, політичну та інші культури. І кожна з них привносить свій неповторний внесок у створення духовного світу людини.

9. *Духовне і фізичне виховання шкільної та студентської молоді* (м. Слов'янськ, Донбаський державний педагогічний університет, завідуючий лабораторією Пристинський В.М. – кандидат педагогічних наук, доцент).

Науковці лабораторії досліджують аргументи, які визначають значущість впливу особистості викладача кафедри фізичного виховання педагогічного університету на формування ціннісного ставлення студентів до фізичної культури. У своїх роботах В. Пристинський обґрунтовує

необхідність організації процесу фізичного виховання на основі впливу духовно-моральних факторів на заняття фізичною культурою і спортом [278].

10. *Духовно-моральне виховання* (м. Мелітополь, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, керівник лабораторії Москальова Людмила Юріївна – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи в Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького).

У рамках відкритої науково-дослідної лабораторії духовно-морального виховання НДІ духовного розвитку людини СНУ ім. В. Даля Людмила Юріївна займається підготовкою кадрів вищої кваліфікації — нею ініційовано відкриття аспірантури у МДПУ імені Богдана Хмельницького за спеціальністю 13.00.07 — теорія і методика виховання, здійснюється керівництво аспірантами (А. Сенік, О. Федоренко, Т. Подпльота) та докторантом (Ю. Шевченко).

Під її науковим керівництвом захищено 7 кандидатських дисертацій, тематика яких розкриває діяльність лабораторії: «Ідеї духовно-морального виховання учнівської молоді у вітчизняній теорії і практиці (кінець XIX — початок XX століття)» (О. Канарова, 2012 р.), «Проблеми християнської етики у педагогічній спадщині діячів Києво-Могилянської академії (XVII – XVIII століття)» (І. Яковенко, 2014 р.), «Взаємодія навчальних закладів Православної церкви і громадськості у моральному вихованні учнівської молоді півдня України (кінець XIX століття - 1917 рік)» (Г. Єрмак, 2015 р.), «Організаційно-педагогічні засади допрофільної підготовки учнів у вітчизняній педагогічній спадщині (кінець XIX–XX століття)» (Ю. Шевченко, 2015 р.), «Виховання екологічної культури старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів» (Д. Федоренко, 2015 р.), «Формування в учнів основної школи цінності піклування про іншу людину в позакласній виховній роботі» (А. Ускова, 2016 р.), «Формування моральних цінностей студентів педагогічних

університетів засобами інформаційно-комунікаційних технологій» (О. Постильна, 2016 р.).

11. *Духовні основи патріотичного виховання* (м. Сєвєродонецьк – м. Київ, СНУ ім. В. Даля, керівник лабораторії Рашидова Світлана Станіславівна – кандидат педагогічних наук, доцент, СНУ імені Володимира Даля).

Дисертаційна робота С. Рашидової присвячена дослідженню виховання почуття патріотизму старшокласників на культурно-художніх традиціях Донбасу [314]. Авторка доводить, що в полікультурних регіонах культурно-художні традиції грають основну роль у вихованні патріотизму у старшокласників. Використання у якості засобу виховання культурно-художніх традицій краю створює умови для емоційних, естетичних і психологічних переживань і почуттів, що є основою для виховання почуття патріотизму, яке інтегрує в собі почуття безкорисливої любові, прив'язаності до Батьківщини, поваги до землі своїх предків, повної віддачі в ім'я процвітання Батьківщини.

У дисертації, статтях та подальших наукових розвідках дослідниця теоретично обґрунтовує систему роботи з виховання почуття патріотизму старшокласників та студентської молоді засобами традиційного народного мистецтва [110].

12. *Формування духовної культури студентської молоді* (м. Павлоград, Дніпропетровська область, Західнодонбаський інституту економіки і управління, керівник лабораторії Житник Ніна Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, Горіна Ольга Теофілівна – кандидат педагогічних наук, доцент).

Н. Житник з 1997 р. очолює Західнодонбаський приватний інститут економіки і управління, її наукова діяльність присвячена проектуванню систем забезпечення якості професійної підготовки студентів економічних спеціальностей [119], нагороджена відзнакою «Відмінник освіти України (1993), грамотою МОН України (1999), Знаком Асоціації навчальних

закладів України приватної форми власності «За розбудову освіти» (2002), «За духовне відродження нації» (2009).

За ініціативи керівника лабораторії створено благодійницьку організацію «Громада. Команда. Людина», яка займається підтримкою талановитої молоді, та тих, хто потребує допомоги.

13. *Духовний та фізичний розвиток особистості* (м. Маріуполь, Маріупольський державний університет, керівник лабораторії Осіпцов Андрій Валерійович – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри фізичного виховання, спорту та здоров'я людини).

Робота лабораторії спрямована на дослідження духовності студентської молоді у процесах фізичного вдосконалення [240]. Так, керівник лабораторії А. Осіпцов власні напрацювання оформив у вигляді двох дисертаційних досліджень – кандидатської у 2010 році [241], та докторської дисертації у 2016 році [239]. В рамках роботи лабораторії проводяться спортивні заходи з метою популяризації здорового способу життя, всебічного, духовного та фізичного розвитку особистості.

14. *Народне мистецтво та художні традиції України* (м. Київ керівник лабораторії Форостюк Інна Вадимівна – кандидат педагогічних наук, доцент, СНУ імені Володимира Даля).

Інна Вадимівна, як керівник творчої лабораторії та творчих майстерень ще з 90-х років минулого століття захопилась виготовленням писанок, їх оздобленням. На початку століття організовувала закордонні культурні експедиції з метою накопичення та поширення інформації про народні великодні та різдвяні традиції лемків, лужичан та народностей, що проживають у сучасних Словенії, Чехії та Угорщині. Лабораторією було організовано різноманітні фестивалі та культурні заходи на Луганщині. І. Форостюк особисто проводила та проводить майстер-класи з писанкарства у навчальних закладах. Проводяться заходи з поширення та пропагування народного мистецтва серед іноземних студентів українських ЗВО, та на місцевих каналах Луганщини. У 2007 році вперше проведено

персональну виставку І. Форостюк, з представленням писанок, виконаних різноманітними техніками народів світу. Наукові пошуки майстрині з розвитку творчого потенціалу студентської молоді засобами українського народного мистецтва успішно закінчилися захистом кандидатської дисертації у 2010 році [393].

Експериментальними майданчиками Науково-дослідного інституту виступають загальноосвітні школи, коледжі, гімназії, ліцеї та університети регіону, що дозволяє проводити достовірні та якісні дослідження.

До структури науково-дослідних центрів входять три інституції, а саме:

1. Центр міжкультурних комунікацій (м. Луганськ, керівники О. Крсек – декан філологічного факультету СНУ імені Володимира Даля, кандидат педагогічних наук, доцент; О. Платонов – старший викладач кафедри практики іноземної мови СНУ імені Володимира Даля).

2. Психолого-педагогічний центр сімейного консультування (м. Луганськ, керівники О. Шайкіна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки; І. Булах – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки СНУ імені Володимира Даля).

3. Центр духовно-екологічного забезпечення здоров'язбереження та життєдіяльності людини (м. Тернопіль, керівник Ю. Марцинішин – винахідник, дослідник).

У квітні 2009 року Генеральним директором ЮНЕСКО паном К. Мацуурою і ректором Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля професором О. Голубенком було підписано Угоду про створення Міжнародної кафедри ЮНЕСКО «Духовно-культурні цінності виховання та освіти» в Науково-дослідному Інституті духовного розвитку людини Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля [552, с. 61]. Завідувачем кафедри є Г. Шевченко.

Метою діяльності Міжнародної кафедри ЮНЕСКО «Духовно-культурні цінності виховання та освіти» в Науково-дослідному інституті

духовного розвитку людини є дослідження проблем освіти та виховання як духовного зв'язку поколінь та культур різних народів світу в умовах світових глобалізаційних процесів; взаємодії загальнолюдських і національних цінностей у кроскультурному середовищі; виховання людини-гуманіста як носія духовних, культурних та естетичних цінностей.

Науковці Інституту поставили собі до виконання різноманітні завдання, а саме: створення науково-обґрунтованої стратегії досліджень різних напрямів виховання Людини культури (морального, естетичного, екологічного, правового, політичного) та розвитку духовності в регіоні, Україні, світі; формування ідеології в галузі новітньої парадигми виховання Людини з планетарною свідомістю; здійснення фундаментальних та прикладних наукових досліджень з проблем виховання духовних та культурних цінностей на основі інтеграції сучасних наукових знань про суспільство, людину, культуру, особистість, духовність; сприяння високоефективному функціонуванню людини в інформаційному просторі; розробка наукових програм і наукових проектів духовного розвитку людини на основі міжкультурної взаємодії та діалогу культур; координація наукових досліджень в регіоні, Україні з проблем духовно-культурних цінностей освіти та виховання; сприяння підвищенню інтелектуального, творчого та духовного потенціалу учнівської молоді та населення; розвиток міжнародних зв'язків та співробітництва з науковими центрами, установами, університетами, академіями європейських країн; розробка і реалізація видавничої, аудіо- та відео- продукції за науковою проблематикою кафедри [226].

Науково-дослідний інститут розвиває різні напрямки діяльності, а саме: психолого-педагогічний (психологія та педагогіка духовності особистості, філософія освіти, філософія виховання); науково-дослідний; навчально-виховний; просвітницький; культурологічний; аксіологічний; художньо-естетичний; видавничий. Ці напрямки діяльності реалізуються у наукових дослідженнях; у підготовці магістрантів, аспірантів і докторантів

із зарубіжних країн; у співробітництві з провідними зарубіжними вченими; у проведенні міжнародних конференцій з проблем духовно-культурних цінностей освіти та виховання; у проведенні тренінгів, семінарів, майстер-класів, творчих зустрічей з науковцями й освітянами європейських країн; у наукових публікаціях вчених із зарубіжних країн; за участі у Всесвітніх наукових конференціях та самітах, організованих міжнародними кафедрами ЮНЕСКО; у проведенні художніх вистав, конкурсів, фестивалів [548, с. 107].

Кафедра ЮНЕСКО тісно співпрацює з багатьма провідними науковими установами і освітніми навчальними закладами близького і дальнього зарубіжжя (Росія, Білорусь, Болгарія, Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, Австрія, Австралія, Франція, Німеччина, Бельгія, Іспанія, Великобританія, США, Канада).

Важливою подією в житті сучасного суспільства стало проведення Всесвітнього Саміту з художньої освіти, який відбувся 13-17 травня 2013 у м. Мюнхен та м. Вільдбад Кройт, Німеччина. Робота Саміту була спрямована на встановлення діалогу, пошук партнерів та об'єднання всіх людей, що цікавляться питаннями художньої освіти у світовому масштабі [226].

У Саміті взяли участь представники більше 48 країн світу, з Великобританії, Канади, США, Франції, Бельгії, Швеції, Данії, Фінляндії, Бразилії, Португалії, Нідерландів, Росії, Білорусії, Австралії, Австрії, Нової Гвінеї, Судану, Уганди та інших країн. Україну та Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля на Всесвітньому Саміті з художньої освіти представляли: член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, член Національної Комісії України у справах ЮНЕСКО, завідувач кафедри ЮНЕСКО «Духовно-культурні цінності виховання та освіти», директор Науково-дослідного інституту духовного розвитку людини Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Галина Павлівна Шевченко, яка виступила з доповіддю «Удосконалення якості художньої освіти в освітньому процесі шляхом взаємодії мистецтв: досвід України» та кандидат педагогічних наук, доцент кафедри практики іноземних мов, декан філологічного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Ольга Євгенівна Крсек яка виступила з доповіддю «Комунікативна функція художньої освіти у вихованні громадян всього світу» [226].

Завдяки спілкуванню з учасниками Саміту з різних країн світу були встановлені тісні контакти для співпраці в науково-освітній сфері та сфері художньої освіти з ученими з Німеччини, Франції, США, Данії, Індії, Судану, Ізраїлю та інших країн світу.

14-15 березня 2013 року в рамках II Міжнародного міжвузівського науково-практичного семінару «Інклюзивне навчання студентів із спеціальними освітніми потребами: методологія, теорія і практика», відбувся науково-практичний семінар «Основи побудови духовно-орієнтованого діалогу». У роботі семінару прийняли участь М. Колпакова, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту імені Л.Г. Щукіної, м. Москва, учениця відомого психолога Т. Флоренської, автора основ діалогічного підходу в консультуванні, а 15 березня 2013 р. відбувся майстер-клас з основ побудови духовно-орієнтованого діалогу, який провела кандидат психологічних наук І. Коган. Учасники II Міжнародного міжвузівського науково-практичного семінару одноголосно звернули увагу на необхідність подальшого дослідження надзвичайно актуальної проблеми духовно-орієнтованого діалогу в інклюзивному навчанні [226].

22 травня 2019 року у м. Київ відбулася X Міжнародна науково-практична конференція «Духовне та культурне виховання особистості в умовах входження людства в Епоху Культури», за участі відомого науковця, досвідченого фахівця, директора проекту «Світова культура» Поля Шафера. У привітанні до учасників конференції П. Шафер висловив надію на плідну

співпрацю та розуміння науковцями вирішальної ролі культури у світі, що виявляється у всіх можливих взаємовідносинах – у подоланні кліматичних та екологічних проблем, у можливому справедливому розподілі доходів, у покращенні відносин між людьми, націями, народами та цивілізаціями [533, с. 254]. Оскільки лише таке відношення до світу сучасної людини надасть змогу поліпшити якість життя, не обтяжуючи своїм існуванням нашу Землю та налагоджуючи спільну працю та взаємовідносини. На переконання науковця, сучасний світ вступає в Епоху Культури, а, отже, місія сучасного педагога полягає у вихованні готовності молоді до такої епохи, культивуючи їх власні культурні особливості та саме життя [534].

Фаховий збірник наукових праць «Духовність особистості: методологія, теорія і практика» виконує важливу місію щодо розповсюдження педагогічних ідей виховання духовності особистості в Україні та далеко за її межами. Аналіз публікацій науковців-педагогів, психологів за останні п'ять років є тому свідченням:

- Духовно-просвітницька арена І.А. Зязюна (Д. Таран, 2015);
- Освоєння духовно-естетичних цінностей у процесі професійної підготовки майбутніх учителів (Б. Чернявський, 2015);
- Виховання загальнолюдських цінностей студентської молоді (А. Осіпцов, 2016);
- Духовні основи планетарного виховання студентської молоді (Є. Зеленов, 2016);
- Духовні цінності як джерело формування моральної культури у майбутніх фахівців (В. Яненко, 2016);
- Духовний розвиток особистості у фокусі сучасних виховних процесів (І. Бех, 2016);
- Культурологічний підхід до формування духовності студентської молоді (Т. Мельничук, 2016);
- Духовно-культурна спрямованість виховного процесу у вищій технічній школі (О. Лучанінова, 2016);

- Від початку часів до досягнення духовного благополуччя (Дж. Фишер, 2016);
- Виховання людини культури засадами художньої літератури (С. Рашидова, 2016);
- Культура та мистецтво в ідеалотворенні особистості (Г. Шевченко, 2016);
- Духовна безпека: духовна культура і духовні цінності сучасної людини (Г. Шевченко, 2017);
- Розвиток духовного потенціалу та глибина перетворення особистості в ХХІ ст. (Е. Помиткін, 2017);
- Духовно-культурні цінності мовної освіти (О. Крсек, 2017);
- Духовна безпека: культуровідповідність нації (Г. Філіпчук, 2017);
- Духовна безпека, духовна культура і концепція стійкого розвитку суспільства (М. Чурсін, 2017);
- Духовна безпека особистості в епоху «пост-»: її кордони і вороги (Ю. Сватко, 2017);
- Змістові домінанти виховання як процес сходження особистості майбутнього педагога до духовно-моральних цінностей (Г. Пономарьова, 2017);
- Моральні орієнтири виховної системи ВНЗ як запорука духовної безпеки студентів (О. Лучанінова, 2017);
- Соціальний вимір духовності в педагогічній науці (В. Кафарський, 2017);
- Ціннісно-смилова сфера особистості – фундаментальна основа її духовної безпеки (Т. Антоненко, 2017);
- Окремі аспекти духовно-морального виховання студентів педагогічного ВНЗ (Т. Бакуменко, 2017);
- Педагогіка розуміння в духовному розвитку особистості засобами мистецтва (О. Олексюк, 2018);

- Духовний розвиток особистості як пріоритетне завдання освіти ХХІ століття (Е. Помиткін, 2018);
- Довільна спонука як механізм оволодіння вихованцем духовною цінністю (І. Бех, 2018);
- Духовні орієнтири радянської педагогіки. Духовні виміри сучасної освіти. Духовні основи сучасного педагога (О. Цибулько, 2019);
- Духовне вдосконалення студентської молоді засобами художньої літератури (С. Гуров, 2019);
- Формування культурно-духовних основ виховання студентської молоді (Є. Жученко, 2019);
- Взаємодія моральних і духовних цінностей в образі людини культури (С. Ушаков, 2019);
- Гармонійне поєднання духовності і культури сучасного студента: міждисциплінарний підхід. Педагогічна рефлексія, або виховання людини ХХІ ст. (О. Лучанінова, 2020);
- Культура як основа розвитку особистості та життя (Дж. П. Шафер, 2020);
- Вплив мистецтва на виховання у студентської молоді якостей людини культури (Г. Шевченко, 2020);
- Основні концептуальні положення й ідеї виховання особистості в ученні Г.П. Шевченко (С. Рашидова, 2020);
- Феномен духовності: духовно-педагогічний підхід (Т. Тюріна, 2020);
- Дослідження духовних цінностей майбутніх перекладачів (А. Бовт, 2020).

Перелічені статті у науковому збірнику «Духовність особистості: методологія, теорія і практика» за період з 2015 по 2020 роки засвідчують зацікавленість вченими тематикою духовності особистості та її виховання різними засобами.

Отже, виховання духовності особистості, педагогічні ідеї цього унікального процесу феномену духовності особистості та директорки

інституту духовності людини Г. Шевченко зокрема, які систематизувала С. Рашидова, пов'язані з проблемами духовності людини XXI століття; актуальними проблемами духовного розвитку особистості; кризовими явищами освіти і виховання та шляхами їх подолання; тенденціями модернізації виховного процесу у вищій школі; проблемами духовно-морального розвитку учнівської молоді; духовністю особистості як способом світорозуміння; духовністю особистості в контексті космічного феномена людини; духовністю особистості в контексті планетаризації свідомості; духовністю в контексті формування особистості у світі культури; духовної культури особистості; духовної культури в контексті педагогіки; взаємодії духовності, освіти і культури як основних категорій педагогіки; вихованням як процесом людинотворчості, культуротворчості, духотворчості; розвитком особистості як процесом духотворчості; духовної домінанти людиноцентрованої парадигми освіти; духовної безпеки через духовну культуру і духовні цінності сучасної людини; взаємозв'язку духовності та цінностей життя; духовно-культурних цінностей виховання; духовно-культурних цінностей освіти; образ людини культури XXI століття і процесом його виховання у вищій школі; культури і мистецтва в ідеалотворенні особистості [315, с. 163].

Таким чином, діяльність сучасних, власне українських, наукових шкіл засвідчує ефективність та плідність наукової роботи у проблемному полі «духовність». Науковцями розглядаються різні аспекти духовності та духовного розвитку особистості, проте об'єднуючим чинником виховання духовності особистості виступає розуміння духовності як основи сучасного світу, а відсутність духовності постає кінцем цивілізації, кінцем людства як такого.

3.4. Сучасна педагогіка духовності студентської молоді: досвід закладів вищої освіти у вихованні духовності особистості

Перш ніж окреслити відмінності між світським і релігійним, а саме християнським, підходом до виховання духовності, слід зазначити очевидну подібність, яка полягає в тому, що обидві педагогічні моделі орієнтуються в справі виховання на найвищі стандарти духовного виховання. Однак розуміння самої духовності в секулярній та релігійній педагогіці різняться.

У межах понять секулярної педагогіки «духовність» розуміється насамперед як морально-етичні якості людини, а також як орієнтація людини на служіння власній самореалізації. Ця тенденція проявляється не тільки в педагогіці і психології, але і в культурно-історичній сфері освіти. Духовне виховання і духовний досвід православної педагогіки сприймається в світській педагогіці, звичайно, як високий ідеал, проте, лише в тій мірі, в якій розуміння християнської духовності відповідає власне розумінню духовності взагалі. Для практичної діяльності такий підхід може вважатися виправданим, коли для підтвердження необхідності виховання високо-гуманістичної особистості відбувається посилення на авторитетну релігійну традицію з глибоко гуманістичними цінностями, заснованими на любові людині до свого ближнього. Але разом з тим, суттєвою тенденцією в педагогіці є імпліцитне сприйняття духовності як універсального явища, властивого всім, незалежно від народностей і релігійних систем. Виходячи з даних релігієзнавства, антропології, психології та філософії з цим погодитися важко. Така точка зору виникає якраз, виходячи з розуміння духовності як високого рівня морально-етичних якостей, які, згідно загальнолюдських принципів, повинні бути однакові для всіх.

У сучасній Україні значна кількість педагогічних досліджень присвячена дослідженню проблем, пов'язаних з суспільною кризою духовності та духовними викликами сьогоденної освіти. Значущим викликом морального виховання особистості є розвиток духовності

особистості як найціннішого явища у світлі сучасної педагогіки. До сфери зацікавленості вчених все частіше потрапляє феномен світської та православної педагогіки духовності, адже високий рівень духовної культури особистості формує її здатність до вільного вибору власного шляху, власного способу життя, заснованих на загальнолюдських морально-духовних цінностях.

У межах традиційної православної педагогічної думки тотожним поняттям «духовності» є поняття «релігійність», а, отже, вчені розуміють поняття «духовність» як зв'язок особистості з Богом, поняття духовного виховання ототожнюються з релігійним вихованням [430, с. 110]. Разом з тим, спадщиною світської педагогіки стає особистість як найвища цінність у світі, як центр світобудови.

Сучасна система освіти передбачає певні цілі, які стосуються всебічного гармонійного виховання особистості, проте з точки зору православної педагогіки духовності вищезазначена мета не відповідає духовним законам розвитку людини. Православна педагогіка, визнаючи необхідність всебічного розвитку людини, постулює швидше ієрархічне виховання учнів, під яким розуміється така «модель людини», яка має на увазі, що на першому місці з необхідністю повинні стояти духовні цінності (що розуміються, природньо, в релігійному сенсі), потім тільки душевні, і матеріально-фізичні [429, с. 131]. Так ми бачимо, що розуміння людини в православній педагогічній антропології є набагато детальнішим, ніж у світській педагогічній антропології – крім фізичної та духовної складової, виділяється ще й душевна складова.

Основною рисою світської педагогіки є те, що в якості основи і відправної точки виховання духовності особистості, вона пропонує, в першу чергу, знання і мораль в перспективі очевидного успішного і морального функціонування людини в навколишньому фізичному світі. Православна ж педагогіка будується на визнанні абсолютної значущості категорій Добра і Зла, з визнанням існування реальності духовного світу [43, с. 18]. При

такому підході основним принципом стає не доброчесне життя і побудова справедливого суспільства, а орієнтація на божественну реальність, на особистого Бога – це, власне, те, що називається духовністю, тоді як самореалізація людини і допомога близьким лише впливає з першого принципу.

Іншими словами, християнська педагогіка у поглядах на людину орієнтована на наявність сфери моральності, включаючи сюди прагнення до самореалізації, але вважає це областю душевного, і в той же час виділяє в житті людини духовну сферу, яка розуміється тісно пов'язаною зі сферою божественного, і реальність якої позначається абсолютною і не підлягає сумніву [84].

У світській системі моралі категорії Добра і Зла носять певною мірою відносний і лабільний характер, який пояснюється обґрунтуванням появи морально-етичних цінностей через культурно-історичні причини. У той час, як в релігійній системі взагалі і в православному християнстві зокрема, морально-етичні цінності знаходять свою основу посиленнями на Бога і божественний закон, який в свою чергу є незмінним незалежно від особливостей культурно-історичних трендів [128, с. 92]. Відтак, вирішення питань духовного виховання, розуміння світу і навколишніх явищ, з цієї точки зору, є першочерговими завданнями православної педагогіки.

Оцінюючи ідеологічний базис світської педагогічної моделі з точки зору православного педагогічного досвіду, можна стверджувати, що для секуляризованої системи освіти духовне виховання стає бездуховним, тобто в ньому більше переважає матеріальна, фізична, психологічно-моральна сторона, у той час як релігійна освіта оперує розумінням духовного у власне філософсько-теологічному значенні.

Питання щодо дослідження єдиної педагогічної моделі навчання залишається актуальним і на сьогодні, адже це пов'язано зі стрімким розвитком науки, що вивчає створений Богом світ. Наука стала розвиватися окремо, незалежно від богослов'я, що вивчає шляхи пізнання Бога. З тих пір

світська наука обмежилася питанням «як влаштований світ?». У той час, як церква та її інститути дають відповідь на питання «навіщо цей світ влаштований?» і «яке в ньому місце і роль людини?». Ті та інші пізнають закони Божі, але одні – фізичні, хімічні, біологічні, соціальні, а церква – духовні і моральні закони [30, с. 101].

У сучасній системі освіти відображається і економічна криза, яка стала наслідком нестримного прагнення багатьох людей до матеріального збагачення на шкоду духовним основам життя. У навчальних програмах помітний винятковий прагматизм, орієнтація на успіх, гроші, славу. У ході наукових досліджень вчені помітили тенденцію до збільшення в закладах вищої освіти студентів зі зниженим рівнем загальної, моральної і поведінкової культури. Однією з провідних причин цієї проблеми є зміна життєвих уподобань молоді. Задля вирішення цього питання деякі школи та університети впроваджують певні заходи з метою підвищення духовності у процесі навчання, адже вважається, що саме ліквідація духовної безграмотності буде сприяти набуттю сенсу життя молодими людьми, вирішенню їх внутрішніх протиріч, що призведе до лікування соціальних недуг. Науковці наголошують на тому, що сьогодні дуже важливо зберігати той духовний стрижень, який завжди був присутній в освіті [45, с. 217].

Незважаючи на важливість вищезазначеного питання, процеси модернізації і глобалізації можуть призводити до відчуження індивіда від традиційних історико-культурних цінностей. Орієнтація на рівень споживання розвинених країн і культурна привабливість західного способу життя призводять до кризи власної ідентичності і неприйняття дійсності. З іншого боку, високий ступінь соціальної нерівності і відсутність загальновизнаних громадських ідеалів часто позбавляють підлітка позитивних світоглядних орієнтирів. Дані протиріччя вкрай негативно впливають на морально-етичне виховання школярів та студентів, сприяють формуванню деструктивної поведінки, і серйозно ускладнюють педагогічну роботу колективів шкіл та університетів [141]. Культ «красивого життя» і

розкоші, який нав'язується масовою культурою в суспільстві веде до серйозної деформації світогляду, до ціннісного розколу між поколіннями, між учнями і педагогами.

Станом на сьогодні сучасна педагогіка поки не має надійних методів виховного впливу, які здатні сприяти розвитку духовних якостей. Наприклад, все частіше зустрічаються ситуації, коли школярі починають використовувати знання правових норм, перш за все, для чинення тиску на вчителів і знущання над ними. Вони можуть дозволити собі будь-яку хуліганську витівку, але при цьому вимагають поваги до себе і дотримання своїх прав. Про такий важливий чинник виховання, як авторитет вчителя, у такій ситуації можна взагалі забути. Також слід зауважити, що останні десятиліття зросла кількість кримінальних діянь у підлітковому віці. Всі ці фактори вкрай негативно впливають на духовно-моральне виховання школярів і вимагають системи комплексних заходів з реформування системи освіти, які нажаль, тільки знаходяться на стадії розвитку.

Незважаючи на відсутність чіткого алгоритму щодо вирішення питання духовності у навчанні, загальне визначення сутності духовності залежить від прийнятого за основу джерела духовності, який різниться в видах конфесійної парадигми [152, с. 205]. Наприклад, атеїзм пропонує приймати в якості такого джерела силу матерії, але не може визначити критерії оцінки духу. Пантеїстичне розуміння духу зводиться до розгляду його як самостійної безособистісної суті, з якої формуються два божества, одне з них творить духовні сутності, а друге – матеріальний світ. Кожному з них приписуються діаметрально протилежні якості, і так як вони суть породження єдиного початку, то тут, як і в атеїзмі, представляється неможливим виділення абсолютних критеріїв Добра і Зла. Однозначне розуміння критеріїв Добра і Зла можливо тільки в монотеїстичної парадигмі, де єдиним справжнім духом визнаний Бог, і тому все, що співвідноситься з Богом, розцінюється як благо [44, с. 26]. Рішення проблеми духовності в педагогічних цілях зводиться до захисту учнів від

деструктивних впливів в духовній сфері (наприклад, сектантства) і до створення умов для вироблення духовного імунітету за допомогою залучення до національної та світової класичних культур.

Питання духовності є об'єктом дослідження багатьох вчених, тому згідно з емпіричними даними наукових праць, «духовність» розуміється студентами як «віра в Бога» (27,12 %), «моральність» (20,85 %), «душа» (17,48 %), «взаємини» (16,19 %), також вельми високий відсоток опитаних пов'язує духовність з вірою в Бога. З точки зору більшості студентів (97,26 %), духовність має місце в житті людини, тому вона і є людиною, а не «роботом» або «твариною», здатною розвиватися і самовдосконалюватися [44, с. 26]. Таким чином, без малого 100% сучасного студентства знайомі з терміном «духовність», що говорить про міцне укорінення цього терміну в масовій суспільній свідомості. В розумінні деяких студентів у межах феномену духовності переважають екзистенційний і комунікативний складники, що свідчить про «приземлене», «поверхнєве» сприйняття сфери духовності (релігійний компонент духовності виражений максимум в 5,2 %) [44, с. 26].

З приводу цього питання науковець К. Юнг зазначив у ході свого дослідження про те, що сучасна людина не розуміє, наскільки раціоналізм віддав її під владу психічного «пекла». Філософ вважає, що людина звільнилася від «забобонів», розгубивши при цьому свої духовні цінності. Через це моральні і духовні традиції виявилися перерваними, розплатою за це стали загальні дезорієнтація і розпад, що представляють реальну загрозу миру. Це дозволяє більш конкретно говорити про найважливіші поняття: Дух, Людський дух і Духовність, які слід розкривати, згідно з Юнгом, не боячись «забобонів» і прагнучи відновити «здатність до сприйняття символів та ідей божественного» [446, с. 8]. Проте вищезазначені поняття, що виступають в якості фундаментальних категорій, не можуть бути визначені в повному сенсі цього слова – їх можна характеризувати тільки в

контексті, як результат розкриття цілісного вчення. Розглянемо більш детально кожен з них.

Першим, як правило, виступає поняття «Дух», яке розуміється як об'єкт, який не може бути зафіксований природно-науковими методами. Це визначення потребує позитивного доповнення, тому в більшості своєму науковці висувують на передній план не сутність позначуваного предмета, а його зовнішні прояви.

Другим компонентом вважається все, що має Духовне ядро, наприклад дар вибору, переваги і самовизначення. Науковці конкретизують єдину істоту якій притаманне визначення духу – Людину. Дух людини сприймається у науковому світі як особиста енергія, і до того ж розумна енергія; розумна не в сенсі «свідомості» або «розумового мислення», а в сенсі предметного споглядання, «зрячого» вибору і дії в силу духовно-достатніх підстав [70].

Третім елементом вважається Духовність, як форма людської самосвідомості, самоідентифікації, основа конституювання людини в ролі суб'єкта відносин, сфера сутності людини. Загальним як для релігійної, так і для світської свідомості є розуміння духовності, яке зв'язується з виходом за межі егоїстичних інтересів, особистої користі, корисливості. Духовне передбачає, що цілі і життєві орієнтири особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей.

Як ми бачимо, проблема духовності досить актуальна, особливо в останній третині минулого століття, коли тема духовності стала підніматися серед філософів, які шукають примирення з новими віяннями суспільної свідомості. В основному філософи-атеїсти прагнули визначити духовність, не зв'язуючи її з традиційною релігійністю, з будь-якої метафізикою, тобто намагаючись залишатися виключно на матеріалістичних позиціях.

З точки зору атеїстичної філософії і соціології явище духовності розглядається досить неоднозначно. Оскільки дух розуміється як абстрактне, нематеріальне явище, то під духовністю розуміється

спрямованість до високої моралі, етики та естетики, інтерес до всього піднесеного і прекрасного, особливо в поезії, музиці, літературі та інших видах мистецтва. Чим вище духовність людини, тим більшою мірою вона повинна володіти позитивними, кращими властивостями, бути прикладом для наслідування.

Згідно культурологічному поняттю, духовна культура, або духовність, складається з багатьох областей. Крім релігії, сюди входять всі області наук про природу і суспільство, література і поезія, всі види мистецтв – живопис, музичне мистецтво, скульптура, кіно, сценічне мистецтво, а також право, мораль, правила, зразки і норми поведінки, традиції, мова, церемонії, символи, звичаї, обряди, етикет тощо. Проте окремі представники релігійних напрямів досить часто спотворюють поняття духовності і зводять її тільки до релігійності.

Відоображаючи позитивний зміст в секулярному підході до духовності, дослідники наголошують на тому, що для загального розуміння духовності значимими є формулювання, що зв'язують її з ціннісним виміром свідомості. Автори наукових праць чітко виділяють і те, що відсутнє в секулярному визначенні духовності, але є істотним компонентом практично у всіх релігіях, – наявність особливого духовного світу, розділеного на два полюси. У релігії духовність розуміється на тій же основі, але із сполученням її з духовним світом в цілому, який тут не вичерпується тільки людиною як істотою духовною, якій притаманне це явище. Крім того, в релігії духовність – різноякісність, найчастіше полярна (світла і темна, божественна і диявольська).

Цілком певну релігійну позицію у визначенні духовності і проекції цієї категорії на педагогіку висловлював Ш. Амонашвілі, який писав, що духовний аспект гуманної педагогіки становлять фундаментальні допущення [8, с. 57]. Вони є умовою розширення педагогічної свідомості. Такими допущеннями є: ідея творця, ідея безсмертя духу і ідея спрямованості до вічного вдосконалення і сходження.

Описання категорій, що відносяться до духовної сфери буття людства, має досить поширений підхід на основі історичного аналізу термінології досліджуваної області. Але в історичному аналізі сам термін починає розпливатися, він втрачає свої логічні контури, потопає в різних історичних фактах, отримує різне тлумачення і застосування в різні історичні епохи. Проте якщо визнати такий історико-феноменологічний аналіз духовності недостатнім, то як спосіб подолання цієї недостатності необхідно доповнити його дослідженням логіки розвитку вихідних понять, починаючи від простих, елементарних, іманентних аналізованому предмету [344, с. 82].

Оскільки базовим елементом релігії є «релігійне підґрунтя», що визначає тип духовності, її першооснову, з якого випливає релігійне вірування, як культово-обрядовий компонент релігії, то релігійна система на релігійно-філософському рівні осмислює і розкриває зміст релігії. Оскільки вищі сили релігії можуть бути лише трьох типів: сили самої матерії в атеїзмі; сили божества, який породив з себе світ шляхом еманції в пантеїзмі; в монотеїзмі найвища сила – це Бог, що створив світ; то і духовність може бути зрозуміла як духовність атеїзму, пантеїзму або монотеїзму.

Представники християнської церкви, як і представники інших конфесій, говорять про зв'язок духовності і релігійності, і це цілком відповідає визначенню релігії, яка вказує на першоджерело духовності, фіксує носіїв духовності та їх взаємини в духовній сфері буття. Крім того, саме релігія задає можливість виникнення полярності в духовному просторі. І якщо природничі науки не так очевидно просякнуті конкретним релігійним духом, то гуманітарні науки, мистецтво всіх видів, а також право, мораль, правила, зразки і норми поведінки, традиції, мова, церемонії, символи, звичаї, обряди, етикет тощо, чітко несуть в собі релігійний дух відповідної релігії.

Науковці, які підтримують секулярну точку зору з приводу цього питання розуміють дух, душу, духовність як всього лише метафізичні

аналогі точних понять: свідомість, розум, моральність, психіка тощо, адже вони зручні для додання ідеальним діяльним силам, здібностям і прагненням людини відтинку особливої височини. Часто Дух визнають головним терміном духовності та релігії, тому відносно цього поняття підійти до конкретизації представляється можливим тільки після того, як буде виявлено джерело духу і дана характеристика джерела. Тільки після цього можна говорити про те, де і в якій мірі має місце наповненість духом, тобто духовність, яка до того ж тісно пов'язана з культурним життям [343, с. 191].

Культура ж сама по собі має неоднозначний вплив на людину, на що вказують дослідження сучасних вчених, які пояснюють, що приписування культурі, ідеальній формі, середовищу функцій рушійної сили розвитку змушує культуру, всупереч її змісту, бути агресивною та залишає неясною її роль в процесі розвитку самого індивіда, який врешті-решт, сам стає джерелом і рушійною силою розвитку культури, цивілізації, стає змістом породження нових ідеальних форм, переосмисленням старих.

Проте, слід зазначити, що відносини людини і культури визнаються взаємно активними, комунікативними, діалогічними, адже стосунки можуть бути дружніми, напруженими, конфліктними і навіть переходити в агресію. Таке бачення цього питання стає ясным, якщо усвідомити, що культура формується сприйнятим культом, який цілком може виявитися культом «злого» язичницького божества, або культом Сатани, або демонізацією тощо [42, с. 22]. Саме з цієї причини відносини «людина-культура» вимагають критеріїв для самої культури, тобто зовнішніх по відношенню до культури, що, очевидно, і призводить до необхідності розглядати релігію як джерело духовності, що визначає культурні домінанти життя народу. Тому при виявленні сутності духовності слід рухатися від абстрактного визначення духовності як єдності душі з об'єктивно-загальним духом, до конкретних її визначень, що відображає характер духовного досвіду суб'єкта і його ставлення до духовної реальності – онтологізація,

психологізація, імперсоналізація або, навпаки, персоналізація духовної реальності [46, с. 30].

Якщо розглядати питання духовності суто з педагогічної точки зору, в галузі виховання етичних уявлень, основною проблемою атеїстичного розуміння духовності є нездатність до формування критеріїв оцінки духу, відповідно і духовності. Історично такими оцінками виступали прогрес – науково-технічний або громадський, класова свідомість, зростання матеріального добробуту. Дуже часто в якості критерію виступали особисті світоглядні уявлення певних авторів. Критерії, позначені історичним досвідом, досить відносні, ненадійні і, більш того, можуть бути досить небезпечні для особистості, суспільства і держави, адже з їх допомогою може бути сформований і виправданий режим тоталітаризму, беззаконня і свавілля, що наочно демонструє досвід усіх революцій, історія нацизму і фашизму.

Частіше за все ці проблеми духовності пов'язані з забезпеченням духовної безпеки, зокрема, в педагогіці. Наприклад, проблема сектантства, а точніше сектантської свідомості зараз є дуже актуальною і викликає інтерес як у педагогів, так і у психологів. Нестійкість щодо традиційних ідеалів і цінностей, незнання історії і культури свого народу, а також ідеології, що породжує почуття егоцентризму і власної винятковості, формують бажання молодой людини до пошуку організації, де, поряд з дифірамбами на її адресу, будуть запропоновані замітники всього іншого: псевдокультура, помилкові ідеали і цінності тощо [417, с. 81].

Таким чином, задля рішення проблеми духовності, зокрема в системі освіти, розглядаються два шляхи: по-перше, необхідно захистити учнів від деструктивних впливів у духовній сфері, а по-друге, створити умови для вироблення у свідомості духовного імунітету, що в значній мірі досягається за допомогою залучення до традиційної культури свого народу і світової класичної культури. Саме тому модернізація соціально-економічного, науково-технічного, культурного розвитку суспільства ставить перед

вищою школою проблему формування не тільки компетентного професіонала, який володіє широким спектром знань і компетенцій, а й проблему формування високодуховної особистості.

Формування високодуховної особистості неможливе поза межами етичної освіти та виховання [412, с. 295]. Порівнюючи поняття «етична освіта» і «етичне виховання», слід зауважити, що в першому випадку результатом є засвоєння певної інформації, у другому – зміни в самій людині, в її ставленні до подій життя. Ставлення, ймовірно, і становить предмет виховання, одночасно будучи однією з центральних категорій етики. Ставлення – це взаємний зв'язок різних предметів, дій, явищ, ставлення між ким або чим-небудь, а також зв'язок, що виникає при спілкуванні, взаємодії. «Поставитися» означає скласти своє враження про когось або щось, внутрішньо оцінити, виявити свої почуття до когось або чогось, симпатію або антипатію. У психології ставлення є перш за все досвідом відносин людини з іншими людськими істотами в умовах соціальної адаптації. Е. Фромм вказував на дві кардинально протилежні життєві позиції всіх, хто живе на землі: «мати» і «бути» [396]. Перша означає зведення сенсу життя до споживання: «Я є те, чим я володію». Друга полягає в самому житті та взаємодії зі світом: «Я є те, що зі мною відбувається». При першій людина концентрується на засобах існування, при другій – на розумінні життя як буття. Буттєвий підхід до виховання переводить сприйняття людини в сферу активності, діяльності, суб'єктності.

Педагогічний аналіз етичних уявлень дозволяє відокремити моральність людини від її особистості, від «злиття» з суспільством. Згідно з іншою думкою, в системі етичних показників духовність визнається як динамічна характеристика людини, що визначає її взаємодію з зовнішнім світом і завдяки цій взаємодії відбувається індивідуально-особистісний розвиток.

Моральність передбачає орієнтацію на зовнішню норму оцінювання інших, суспільства, культури. Етичні погляди тут постають як нормативна

етика, вчення про належне, система моральних уявлень про норми поведінки в суспільстві. Етичне виховання розглядається як продовження традиції, ідентифікація з соціокультурним оточенням, прийняття норм, засвоєння сукупності правил і зразків поведінки, самообмеження, заборон. Людина в цьому аспекті сприймається в зв'язку з відповідністю прийнятим нормам, і ця відповідність визначається категорією «особистість» – людина, що відповідає соціокультурним очікуванням, яка поводить «так, як прийнято», «як прийнято поводитися в даній обстановці». Результатом морального виховання є вибір відповідно прийнятої норми способу поведінки як форми взаємодії з оточенням.

Моральність – орієнтація на внутрішньо зрозумілий сенс речей і явищ життя. Етичні вчення, що лежать в межах цього напрямку, розкривають внутрішні спонукальні сили і регулятиви поведінки людини, які постають як її моральні характеристики. Пошук сенсу стає центральною проблемою морального виховання, адже, знайти сенс життя означає бути у себе не в гостях, а вдома: у мові, думці, почутті, діях. Самовизначення, самостановлення, самореалізація й інші «само», що зумовлюють самоцінність людини в житті і діяльності, вимагають її саморегуляції, стрижнем якої є моральність. В цьому розумінні людина оцінюється з точки зору своєї унікальності, неповторності, що виражає індивідуальність людини. Сміслова сфера людини виявляється в характері її спілкування з навколишнім світом як способу обміну інформацією та пов'язаними з нею емоційними станами.

Духовність в цій тріаді понять визначає спрямованість на ціннісну взаємодію з навколишнім світом. У ХХ ст. ці погляди вперше стали розробляти М. Шелер і М. Гартман як «матеріальну» (змістовну) етику цінностей на противагу кантівській «формальній» етиці [452]. Центральною виховною проблемою тут є проблема добра і зла, життєвої позиції і її реалізації у відповідній діяльності. Цей підхід розкриває поняття суб'єкта діяльності, поведінки, відносин, культури, для якого характерні взаємодія із

середовищем – обмін впливами, не тільки прийняття цінностей середовища, а й утвердження в ньому своїх поглядів, свого значення. І це твердження відбувається через діяльність як доцільну зміну навколишнього світу. Етична позиція людини постає одночасно як позиція моральна (особистісна, відповідна зовнішній норми поведінки), моральна (індивідуальна, обумовлена специфічною системою смислів) і духовна (суб'єктна, яка стверджує цінності в діяльності).

Аналіз значення духовності в індивідуальному розвитку студента дозволяє виокремити такі функції самоусвідомлення, як – рефлексивна, функції самореалізації та самоствердження (усвідомлення себе і ставлення до себе крізь призму свого «конкретного Я»), функції саморозвитку та самооцінки. Саме етична позиція студента забезпечує цілісність процесу його професійного та особистісного зростання.

Подібна система функцій дозволяє найбільш повно окреслити етичну поведінку студента та визначити її внутрішню структуру. Морально-смилова складова забезпечує функцію саморозуміння і саморозвитку та є підставою суб'єктності в професійному спілкуванні. Вона визначає спосіб задоволення фундаментальних потреб людини в її професійній діяльності. Духовна складова, що регулює особистісну самооцінку і саморозвиток, розкриває механізм становлення і розвитку етичної позиції студента, визначає її світоглядний аспект, пов'язаний з самовизначенням. Морально-нормативна складова, завдяки якій відбувається самореалізація і самоствердження студента в навчальній і навчально-виробничій діяльності, розкриває інтенції процесу становлення позиції, її результативний аспект і визначає професійну поведінку студента.

Відмінності між моральністю та духовністю чітко простежуються в різних формах емоційного переживання людиною явищ дійсності. Переживання індивідуальної свідомості є процесом вибору людиною мотивів і цілей своєї діяльності і тим самим такі переживання сприяють усвідомленню її відносин до того, що відбувається в її житті.

Переживання як особлива форма активності дозволяє людині в критичній життєвій ситуації перенести важкі події, знайти завдяки переоцінці цінностей осмисленість існування. Переживання всепоглинаюче, яскраве, з повною концентрацією і абсолютною зануреністю в нього; переживання, в якому немає і тіні юнацької боязкості, коли людина насправді стає людиною, А. Маслоу називав найважливішим способом самоактуалізації [203]. Механізм становлення етичної позиції розкривається в переживанні вихованцем емоцій сорому, совісті і співчуття.

Специфіка емоцій полягає у тому, що вони відображають не власне предмети і явища світу, а ставлення людини до них. У зв'язку з цією особливістю різні емоційні переживання відображають і стимулюють зародження різних аспектів етичної поведінки. Так, через переживання знання набуває ціннісного характеру, через емоції відбувається переробка цінностей в сенс діяльності і життя людини. Емоції, це шлях, за допомогою якого педагог може впливати на ціннісну і моральну сфери виховання.

Порушення норм моралі, усвідомлення людиною невідповідності своєї поведінки прийнятим в даному співтоваристві вимогам моралі перетворюються в емоцію сорому. Сором переживається як невдоволеність собою, своєю поведінкою, засудження і звинувачення себе. Сором – це завжди сором перед іншими, страх бути засудженим оточуючими людьми. Сором визнається як повністю соціально обумовлена емоція, що формується в онтогенезі, в ході свідомого засвоєння етичних норм і правил поведінки конкретного суспільного ладу, конкретної культури.

Прагнення уникнути сорому є потужним мотивом поведінки, спрямованої на самовдосконалення, набуття знань і умінь, розвиток здібностей. Однак дієвість цієї емоції обумовлена не тільки ціннісними орієнтаціями людини, а й ступенем чутливості до думок, оцінок оточуючих людей. При цьому вихованець фокусує увагу на власних вчинках і якостях. Сором сприяє розвитку самосвідомості, самоконтролю, самокритичності і вважається рефлексивною емоцією.

На відміну від сорому совість є внутрішньою переконаністю в тому, що є добром і злом, здатністю особистості до саморегулювання, здатністю до самостійного формування власних моральних обов'язків, здатністю до виконання таких обов'язків та до самооцінки. Совість проявляється як у формі раціонального усвідомлення морального значення скоєних дій, так і у формі емоційних переживань, наприклад, «докорів сумління». Совість – це переживання людиною невідповідності власного вчинку його смисловим значенням. Якщо «соромно» може бути і за іншого, то «совісно» – тільки за себе і перед собою. У цьому контексті совість є не тільки почуттям, а й рефлексивним процесом.

Духовність, на противагу моральності, регламентується іншим емоційним станом, його правомірно визначити як співчуття – емоцію, яка б означала жалість, співчуття, що викликаються чужими стражданнями, труднощами. При цьому в свідомості індивіда відбивається ставлення іншої людини, або соціальної групи, до того, що відбувається з ним або з нею, і ці відносини опосередковані спільною діяльністю, спільними цілями, нормами і цінностями, адже співчуття виражається як співпереживання.

Співчуття є спонукальною якістю, що виникає до чогось або до когось і є внутрішньою причинною силою, що впливає на доброчесний вчинок. Саме тому почуття жалю є вершиною етичного переживання людини. Два інших почуття – сором і совість – складають його основу. У структурі етичної поведінки духовність є вершиною трикутника, в основі якого покладені моральність і етична поведінка людини. Завдяки такому тлумаченню духовності етична поведінка є способом становлення людських якостей індивіда.

Проблеми формування високодуховної особистості фахівця у закладі вищої освіти необхідно вирішувати в рамках аксіологічного підходу, оскільки ядром поняття «духовність» є засвоєний особистістю світ цінностей. На думку більшості вчених, цінності – це узагальнені базисні уявлення людей про цілі та норми своєї поведінки, що існують у свідомості

кожної людини. У педагогічних джерелах «духовність» визначається як вищий стан людської самосвідомості, орієнтована на вищі цінності буття, джерело і творчу силу творення цінностей спільного життя людей та їхній саморозвиток.

Аксіологічний підхід дозволяє розглядати духовність студента вищого навчального закладу як систему цінностей. Суть підходу полягає в тому, що найбільш повний опис цієї категорії, можливий лише в контексті розгляду його як ціннісного явища, яке проявляється, перш за все, щодо позитивної значущості для власного особистісного саморозвитку та самовдосконалення фахівця.

Розглядаючи духовність майбутнього фахівця, як інтегровану професійно значущу якість особистості, слід зазначити, що це явище характеризується орієнтацією на наступні групи духовних цінностей:

- абсолютні: Життя, Здоров'я, Свобода, Добро, Істина, Праця, Краса, Відповідальність, Пізнання;
- емпіричні: Внутрішній світ людини, Сім'я, Батьківщина, Професія, Товариство, Природа.

Студентський період в контексті розвитку духовності має величезний потенціал, оскільки багато в чому він визначає зміст і спрямованість подальшого життя людини. Провідна діяльність студентства – навчально-професійне навчання. А тому, особливості розвитку духовності обумовлюються, перш за все, дією освітнього процесу у навчальному закладі. Навчання є провідною сферою соціальної активності студентської молоді. Рівень розвитку духовності, якої досягає конкретний студент, визначається його ставленням до навчання, оцінкою значення отриманих знань, мотивацією до досягнень у професійному зростанні, культурі читання спеціальної літератури [426, с. 252]. Необхідно покласти в основу викладання свого предмета сукупність принципів: аксіологічного (визнання людини найвищою цінністю, орієнтація на духовність як одну з провідних характеристик цінностей вищої освіти); особистісно-орієнтованого

(урахування закономірностей природного і соціокультурного розвитку особистості, організація навчального процесу в контексті культури цивілізації і певного народу); діяльнісного (задоволення інтересів і потреб студента в різних видах духовно-практичної діяльності, стимулювання молодшої людини до самостійної духовної практики). При цьому зазначених принципів необхідно дотримуватися на всіх етапах формування духовності у студентства: на етапі когнітивно-рефлексивному (розширення знань про духовну основу певної професійної дисципліни), ціннісно-смісловому (осмислення особливостей розвитку власного духовного «Я» в процесі інтеріоризації отриманих від педагога духовних знань) діялісно-трансляційному (формування оцінювального ставлення до явищ навколишньої дійсності, реалізації прагнень до самостійної духовно-практичної діяльності, екстеріоризація набутого досвіду духовного пізнання) [350].

Подібна взаємодія емоційно-когнітивних процесів і ціннісно-сміслового поля молодшої людини в просторі внутрішнього «Я» дозволяє ефективно вирішувати завдання становлення цілісної духовної особистості. Причому корисними у формуванні духовності студентів можуть стати як традиційні, так і інноваційні форми аудиторної, позааудиторної і самостійної діяльності студентів – лекції, бесіди, брифінги, дискусії, конференції, участь в розробці різних культурних проєктів або моделюванні заданих ситуацій.

Освітній процес стає ефективним засобом духовного розвитку майбутніх фахівців, якщо системи «студент - викладач» і «студент - навчальна програма» зорієнтовані на особистість студента і визначають головним завданням – створення умов для його саморозвитку і самовиховання. Успішність реалізації поставленого завдання визначається кадровим складом закладу освіти: чим вищий духовний потенціал викладача, тим сприятливішими є умови для організації освітнього простору, що сприяє розвитку духовності студентів. Відповідність

педагогічних кадрів зазначеному критерію, визначається специфікою професійної підготовки викладачів навчальних закладів як представників комунікативних спеціальностей.

Сам процес розвитку у закладі вищої освіти, включає: конструювання викладачем ситуацій отримання нового досвіду, штучне створення в межах закладу середовища, здатного здійснити певний виховний вплив, інтеграцію внутрішніх і зовнішніх умов розвитку, цілеспрямоване стимулювання дії факторів розвитку особистості. Духовний розвиток особистості студента у закладі вищої освіти є процесом організованого, цілеспрямованого як зовнішнього, так і внутрішнього (емоційного) впливу викладача на ціннісну сферу особистості. Цей вплив носить комплексний, інтегрований характер щодо почуттів, бажань, думок особистості. Він спирається на певну систему цінностей, закладену в змісті освіти і актуалізуються певної позицією педагога. Вибір цінностей опосередкований творчим потенціалом педагога, гуманізмом його особистості.

Духовність світська і духовність релігійна мають багато спільних коренів. Це, перш за все, внутрішній психологічний стан людини з твердими моральними переконаннями. Поняття «мораль» має скоріше загальносоціальний характер і належить до суспільних відносин рівнем взаєморозуміння, взаємоповаги між людьми. Слово «моральність» ближче до особистості людини, до її індивідуальних та моральних рис характеру і душі, до відповідальності перед громадськістю, проте, на підсвідомому рівні відображає істинно моральні особистісні якості, що не дозволяють людині ні дією, ні словом, а ні думкою здійснювати негативні вчинки в нашому соціально-орієнтованому суспільстві. Якщо батьки і вчителі в загальноосвітній школі приділяли належну увагу вихованню моральних якостей підлітка, то абітурієнт, а потім і студент продовжить цей позитивний, невидимий оку процес, отримуючи нові знання в університеті, активно спілкуючись з педагогами та студентами.

Література і мистецтво відображають духовно моральні колізії нашої навколишньої дійсності. Культура душі виховується на особистісному емоційному переживанні і освоєнні як життєвого досвіду, так і досвіду сприйняття духовної культури. Духовність і культура – поняття взаємопов'язані і є пріоритетним напрямком у всіх закладах вищої освіти нашої країни. Студентська духовна аура з перших років навчання у закладі дозволяє знайти творчий інноваційний склад розуму в зв'язку з активним аудиторним спілкуванням і позааудиторними інтелектуальними заходами і суперечками.

Освітнє середовище забезпечує формування у студента духовних знань, які є основою життєвого устрою і включають в себе практично всі напрямки освіти, культури, мистецтва. Пізнання духовних основ, відображених в народних традиціях, в образах літератури і мистецтва сприяють як виникненню відповідальності і миролюбства, що дозволяє попереджати і нівелювати негативні риси особистості, так і самоствердженню студентської молоді, що здатне посилити прагнення розвитку в сучасному суспільстві. Середовище сприяє створенню умов для повноцінного розвитку особистості студента, формуванню необхідних моральних, культурних і духовно-естетичних якостей, професійної ерудиції та плідного активного освоєння життєвого простору.

З плином часу суспільство прагнуло до розширення багатовекторних знань. Так, відкриття Марією Кюрі радіоактивності надало імпульсу до стрімкого злету і розвитку нових техногенних процесів, які в ХХІ столітті, мабуть, перевершили всі наші очікування в області передових технологій, піднявшись до небачених висот, і які радикально вплинули на всі сфери наук.

Якісні зміни відбуваються і в педагогічній науці, що позитивно відбилося в педагогіці навчання і виховання. Проте основи національної освіти, закладені ще за козацької доби та такими видатними педагогами, як

В.О. Сухомлинський, і до цього дня є затребуваними і актуальними як в загальноосвітній школі, так і в сучасному закладі вищої освіти.

У 2001 році всесвітньою організацією ЮНЕСКО була прийнята «Загальна декларація про культурне різноманіття», в якій утверджується засіб повноцінного духовного життя [555]. Це положення підкреслює турботу світової спільноти про особистісний розвиток кожної людини, в тому числі інтелектуальний розвиток сучасного студентства з позицій моральності і духовності, який необхідно розглядати як можливість широкого спектра духовного розвитку при «становленні духовно-моральної культури студентів в освітньому процесі».

Спонукають студента і мотиви прагнення до вдосконалення особистісного духовного світу в процесі становлення людини нового суспільства, націленої на аналітичне усвідомлення одержаних духовних знань в області ціннісних досягнень світової культури. Відомий психолог, випускник Кембриджського Королівського коледжу Роджер Сміт образно формулює тезу про пізнання себе і життя: «... потрібно тимчасово вислизнути за межі ... способу мислення» [541, с. 117]. Індивідуальна свідомість студента, «вбираючи» художні образи літератури і мистецтва, що відображають колізії буття, на підсвідомому і свідомому рівні, проявляє гнучкість і «трансцендентальність» духовних знань в реальному житті.

На сучасному етапі суспільної і особистісної сфери в навколишньому середовищі духовно-ціннісними орієнтаціями студентської молоді є:

- освоєння професійної майстерності;
- визначення соціальної ролі з удосконаленням духовності в соціально-орієнтованому суспільстві;
- залучення студентської молоді до національних основ духовної культури;
- прагнення до пізнання світових досягнень в області духовного життя, цивілізованого світу, творів літератури і мистецтва.

Усі ці провідні потенційно-конструктивні напрямки є основними принципами в сфері формування інтелекту, духовності, усвідомленої важливості і доцільності педагогічної діяльності з етичною доброзичливістю взаємин.

Удосконалення духовно-ціннісних пріоритетів досить різноманітне. Необхідно особливо підкреслити важливість і позитивний вплив музичного мистецтва на формування духовності, на розвиток емоційних почуттів, на формування музичності як однієї з провідних сфер становлення духовності. Кульмінаційні музичні афекти, як свідчить досвід сприйняття музики, сприяють виникненню катарсису. Термін вперше вживано давньогрецьким філософом Арістотелем в «Поетиці», потім психологом Зигмундом Фройдом і фахівцем в галузі педагогічної психології Л. Виготським у книзі «Психологія мистецтва» і означає естетичне переживання з подальшим очищенням душі [557].

Сучасна дослідниця виховних систем О. Лучанінова наголошує, що існуюча виховна система не забезпечує вирішення поставленого завдання – формування культури здобувачів вищої освіти, в якій поєднуються високий професіоналізм і духовне багатство. У своєму монографічному дослідженні науковець здійснила моніторинг стану виховної діяльності провідних технічних ЗВО України за критеріями: нормативна документація з виховної роботи; виховна мета; напрямки виховної діяльності; виховний простір чи середовище; модель випускника, його професійні і особистісні якості [198, с. 64-74]. Аналіз виховної документації ЗВО, мети щодо виховання студентів, наявності виховного простору чи середовища у провідних технічних ЗВО показав, що керівництво закладів створює всі умови для цього. Виховні функції у технічних ЗВО виконують Ради з виховної роботи, підрозділи з організації виховної роботи, центри дозвілля, гуманітарного виховання та мистецтва, клуби, які у своїй виховній діяльності передають специфіку навчального закладу, сприяють розвитку загальних, особистісних компетентностей студентів.

Розвиток особистісних якостей індивіда залежить від об'єктивних можливостей закладу освіти, особистих прагнень і внутрішніх емоцій студентів. Здобуття знань, умінь і навичок як гарант морального потенціалу особистості особливо важливе, оскільки це складний синтез людської індивідуальності, регульований гуманістичною спрямованістю, що реалізується в ході гуманітарно-предметних занять і соціальної практики [442]. У зв'язку з чим духовно-моральний розвиток студентів є необхідним компонентом сучасної освіти.

Сучасна освітня система повинна забезпечувати формування духовно-морального потенціалу студентів, формувати у студента загальнокультурні компетенції, а потім на їх ґрунті розвивати професійні.

Для того щоб створити атмосферу спрямованості до особистості студента, повинні постійно функціонувати такі педагогічні системи, які могли б забезпечити духовно-моральне перетворення внутрішнього світу студента у всій його цілісності як невід'ємної частини української національної системи освіти та виховання.

Сучасній людині, крім володіння глибокими професійними знаннями, необхідне ще й володіння безмежною гуманітарною культурою, розумінням суспільства і здатністю існувати в ньому на підставі загальновизнаних принципів культури, визнання як ділових, так і духовно-моральних якостей особистості: доброчесності, відповідальності в усіх відношеннях, сумлінного підходу до навчання, роботи, комунікабельності на базі загальнолюдських законів моральності, терпимості і взаєморозуміння.

У 90-ті роки ХХ століття технічні заклади вищої освіти були змушені вдосконалити спектр своїх освітніх послуг з метою відповідності новим економічним віянням. Відкривалися нові заклади освіти різних форм, відкривалися нові кафедри та факультети у вже існуючих закладах. Студентів спрямовували на здобуття знань у системах «людина-людина» та «людина-машина». Саме на таких випускників покладаються і сьогодні пріоритетні завдання держави – підготувати нове покоління еліти з яскраво

вираженими рисами духовної культури, які й будуть нести відповідальність за майбутнє держави.

Так, нормативно-правовою базою виховної системи ЗВО Маріупольський державний університет є: Конституція України; Національна доктрина розвитку освіти; Закон України «Про освіту»; Закон України «Про вищу освіту» (від 01.07.2014 р., № 1556-VII); Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки (Указ Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015), Національна рамка кваліфікацій (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р., № 1341), Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641), Положення про виховну роботу в МДУ.

Важливу роль у виховній роботі закладу відіграють національні цільові програми «Молодь і дозвілля», «Патріотичне виховання молоді», «Молодь – за майбутнє України», виховні проекти тощо. Теоретико-методологічні засади виховної системи закладу вищої освіти містять підходи, закономірності, принципи та функції. Системно-діяльнісний блок передбачає реалізацію програми «Професіонал і особистість» через освітньо-виховний простір ЗВО.

За формування духовно-культурної особистості (перша домінанта виховання студента) – майбутнього професіонала відповідають такі напрями виховання: національно-патріотичне, інтелектуально-моральне, духовно-моральне, екологічне та художньо-естетичне.

Важливу роль відіграє зв'язок духовно-культурної домінанти з громадянським (національно-патріотичним) вихованням. За виховання студента – майбутнього професіонала – відповідають такі напрями виховання: професійне, правове виховання, виховання культури навчальної та науково-дослідної діяльності, інформаційної культури [198, с. 118].

Професійне виховання полягає у формуванні в студентів поваги до обраної спеціальності, вироблення необхідних для неї рис, умінь і навичок,

розвиток творчого потенціалу майбутнього фахівця. Формується та розвивається комунікативна, інформаційна культура, загальнолюдські й педагогічні якості студентів, виробляються в них уміння й навички прийняття правильних організаційно-педагогічних рішень в умовах, близьких до реальних.

Виховання, будучи цілісною педагогічною системою, виступає інтегративною духовно-моральною функцією педагогічної діяльності. Духовно-моральний модуль виховання має гуманістичну спрямованість і проявляє себе в інших структурних духовно-моральних модулях освіти і навчання. Завдяки новому підходу до системи виховання, в ньому акумулюються гуманістичні світоглядні позиції суспільства по відношенню до особистості і свого майбутнього [198, с. 140].

Педагогіка є сферою духовного, тому вона універсальна, багатогранна, інтегрована в своєму розвитку. Вона є найефективнішою галузю у поєднанні всіх наук про людину. Наука, мистецтво і філософія в комплексі – це головний шлях у вихованні духовної складової студента і культури викладача.

Сучасний розвиток соціального простору не дозволяє удосконалюватися лише моральними, естетичними, правовими чи будь-якими іншими видами освіти, а дійсність наполегливо диктує необхідність дослідження єдиних підстав в здійсненні цілей розвитку, оновлення та освіти людей, перш за все молодого покоління, в ході дозрівання інформаційного суспільства.

Педагогіка спрямована на вищі цінності і ідеали, вона розкриває в людині самотність, допомагає виховувати розум і душу. Сучасні стандарти вищої освіти мають особливе значення, оскільки вони спрямовані на формування перш за все загальнокультурних компетенцій, які мають величезний вплив на формування студента як особистості, що є першочерговим завданням освіти.

Результативність діяльності педагогів, метою яких є мотивування студентів до активної творчої діяльності в процесі виховання і навчання, залежить в основному від творчої та педагогічної інтуїції, кругозору і досвіду. Результати сучасних педагогічних досліджень вказують на те, що ефективність духовно-морального виховання студентів при культурно-творчому підході до навчання у закладі вищої освіти безпосередньо залежить від методів його побудови, від використання інтегрованого підходу в управлінні освітнім процесом. Базисом формування духовності студентської молоді є, перш за все, створення повноцінного освітнього середовища. У цих умовах відбувається еволюційне дозрівання високоосвіченої особистості, генеруються громадські та особистісні цілі, розвивається образ думок, що втілюються в благородних вчинках студентської молоді, концентрується ядро духовних цінностей в житті студента, формуються необхідні напрямки його інтенсивного життя у закладі освіти.

Відбуваються реальні зміни в житті і майбутнє людства нерозривно пов'язано зі «зверненістю до духовності», суть якої полягає в орієнтації на цінності загальнолюдського характеру. Формування духовно-моральних якостей студента – нелегкий комплексний культуротворчий процес, який базується на плановій діяльності колективу закладу вищої освіти, звернений на формування і вдосконалення системи поглядів, моральних установок і загальнокультурних цінностей студентів того чи іншого напрямку підготовки. Сучасний етап життя суспільства стрімкий, налічує безліч проблем, що виникають у формуванні духовності, які слід вирішувати зважено, мудро і впевнено.

Безсумнівно, мав рацію доктор філософії, професор Мюнхенського технічного університету Клаус Майнцер, написавши з високим ступенем життєвої мудрості: «Щоб випробувати життя, потрібно прожити його» [510, с. 301]. Духовність як основа становлення інтелекту народжується з надр отриманих та засвоєних знань. Пріоритетним завданням сучасних закладів

вищої освіти є формування духовності студентської молоді, яка відбувається за багатьма параметрами.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

У третьому розділі «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості у ХХІ ст.» надано аналіз державної політики щодо освіти та виховання в Україні; висвітлено духовно-моральний напрям досліджень українських наукових шкіл кінця ХХ - початку ХХІ ст.; розкрито діяльність інституту духовного розвитку людини як потужного центру виховання духовності особистості в Україні; подано вибіркового аналізу досвіду закладів вищої освіти у вихованні духовності особистості.

Досліджено, що сучасна соціально-економічна ситуація в українському суспільстві може бути охарактеризована рядом особливостей стосовно виховання особистості, серед яких, зокрема: відсутність чіткої молодіжної політики, зміна пріоритетів у структурі соціально значущих професій та спеціальностей, суперечливе ставлення до освіти в умовах становлення ринку праці і освітніх послуг, ослаблення педагогічних цінностей, актуалізація проблеми забезпечення соціальної, психофізіологічної, духовно-моральної безпеки молоді, подолання аморальних засобів її соціалізації. Зазначені чинники демонструють, що у суспільстві утворюється так званий «вакуум духовності», так званий процес «замикання» свідомості, деформація мотиваційної сфери, через що знижується рівень продуктивності уяви і з'являється інформаційна недостатність у свідомості індивідуума. Прояв духовності характеризується високою вибірковістю мислення, яка визначається моральними цінностями, насамперед совістю. Духовність сприяє розширенню інформаційної бази, підключає ресурси підсвідомості, тим самим сприяючи продуктивності мислення єднанням почуттів, емоцій, розумових зусиль. Соціальна ситуація у сучасній Україні демонструє той факт, що суспільство втратило

можливість задовольняти людські потреби в реалізації своїх духовних якостей. Саме тому з'являється психологічна схильність індивідів до різних варіантів девіантної поведінки, що і пояснює процес особистісної мінливості в негативну сторону, коли людиною керують нижчі емоції і потреби.

З'ясовано, що освітнє середовище намагається протистояти руйнівним тенденціям сучасного суспільства і підтримувати творчі та прогресивні тенденції, які реалізуються за допомогою дії соціальних інститутів, одним з яких є університет. Метою та завданням освіти повинно стати не стільки задоволення інтересів держави і формування стандартної особистості, а виховання особистості з глибоким мисленням, яка мислить конструктивно й критично, яка допускає множинність гуманістичних істин, де існує повага до позиції «іншого». Людина завжди має право вибору, і завдання освіти полягає в тому, щоб дати правильну орієнтацію, що сприяє розвитку і розкриттю сутнісних сил індивідуума. Справжня педагогіка бере свій початок з аналізу життя людини та з допомоги їй в складних ситуаціях.

Проаналізовано сучасні українські педагогічні дослідження, які присвячені вирішенню проблем, пов'язаних з суспільною кризою духовності та духовними викликами сьогоденної освіти. В них можна виокремити такі напрямки, як дослідження різних видів ситуацій духовного виховання, обґрунтування сучасних засобів духовного виховання, вивчення механізмів духовного виховання і педагогічно доцільних способів їх «старту».

Сучасна освітня система має певні цілі, які належать до всебічного гармонійного виховання особистості, але з точки зору православної педагогіки духовності вищезазначена мета не відповідає духовним законам розвитку людини. У сучасних дослідженнях духовність розглядається з двох позицій: релігійної та наукової, відмінною рисою яких є її джерело. У першому випадку – це Бог, у другому – сама людина. В обох випадках педагогіка духовності пропонує способи виховання, спрямовані на

вдосконалення духовної сфери людини, на становлення тих якостей і властивостей, які складають її справжню людську сутність. Однак духовність наукова і духовність релігійна мають і спільні риси, наприклад, внутрішній психологічний стан особистості з урахуванням моральних переконань. Слід зауважити, що останні десятиліття викладання дисциплін морально-духовного змісту має сенс, адже, як довів попередній досвід, духовність сприяє покращенню суспільного життя людей і розвитку країни в багатьох важливих сферах.

Виявлено, що з 29 наукових шкіл в Україні, не так багато шкіл, де основною ідеєю роботи є питання формування духовних цінностей молоді, а також педагогічне забезпечення формування моральної свідомості особистості і питання естетичного впливу на особистість. Прикладами таких шкіл стали – наукова школа В. Бутенко, науково-педагогічна школа В. Лозової, наукова школа «Аксіологічні засади управління сучасною освітою» під керівництвом В. Крижка, наукова школа аксіопедагогіки, заснована Ю. Пелехом, наукова школа «Психологія духовності особистості», засновником якої є Е. Помиткін, наукова школа «Формування духовної культури учнівської молоді засобами мистецтва» (засновник Г. Шевченко) та інші.

Доведено, що наукова значущість таких освітніх закладів беззаперечна, адже вони є потужним інструментом демократичного суспільства й цивілізаційним ядром культурного розвитку, що дає сьогодні надійний освітній фундамент при підготовці майбутніх фахівців, професіоналізм яких тісно пов'язаний з духовністю. Культурний і соціальний аспект цього питання стосується особистісного зростання, духовного сходження людини, що зумовлює її особистісне й професійне становлення та розвиток. Соціо-культурний аспект є важливим елементом у питанні духовності, адже поєднує людину з оточуючим її середовищем та пояснює залежність між культурою і особистісним сенсом. У мистецькому напрямі наукових шкіл включення особистості у ціннісно-смисловий світ

культури забезпечує становлення духовних якостей майбутнього фахівця, його суб'єктності, самосвідомості, прагнення до пізнання, свободи самовираження, що характеризує людину як одухотворену та спрямовану на суспільне благо.

Охарактеризовано діяльність інституту духовного розвитку людини як потужного центру духовності в Україні, який займається проблемами духовного розвитку особистості і ставить за свою мету формування духовності особистості, розробку методології, теорії та інноваційних педагогічних технологій розвитку духовності тощо. Науково-дослідні лабораторії інституту є дієвими та результативними з огляду наукових розвідок. Схожі за тематикою, проте різні за напрямками діяльності, лабораторії намагаються створити найкращі умови для розуміння духовності у навчальних закладах. Метою діяльності Міжнародної кафедри ЮНЕСКО «Духовно-культурні цінності виховання та освіти», яка входить до складу науково-дослідного інституту духовного розвитку людини, є дослідження проблем освіти та виховання як духовного зв'язку поколінь та культур різних народів світу в умовах світових глобалізаційних процесів; взаємодії загальнолюдських і національних цінностей у кроскультурному середовищі; виховання людини-гуманіста як носія духовних, культурних та естетичних цінностей. Міжнародні конференції, організовані на базі цього інституту, присвячуються духовно-культурним цінностям виховання Людини (2015), формуванню духовної безпеки особистості в умовах сьогодення (2017), культурній особистості у світлі виховання, освіти і духовної безпеки (2018), духовно-культурному вихованню особистості в умовах входження людства в епоху культури (в рамках міжнародного проекту Д. Пола Шафера «Епоха Культури», 2019) тощо.

Сучасна освітня система, спираючись на напрацювання наукових шкіл, продовжує шлях створення духовного світу для учнів та вчителів з метою покращення культурного та суспільного аспекту життя.

Виявлено, що саме духовність є чинником реалізації концепції сталого (стійкого) розвитку, про яку так багато говорять останнім часом. Дійсно, концепція стійкого розвитку, що орієнтує на стійкі елементи життєдіяльності суспільства, має на увазі передусім природу, матеріальне середовище буття людини, але нічого, або майже нічого, не говорить про стійкі елементи нематеріального ґатунку, які мають принципове значення для збереження людства. Й тут очевидним є протистояння стрімкого віртуального простору, що вже не співставний здатностям людини, і духовності, яка є уособленням єдності людей, єднанні їх у суспільстві, спрямованості до дотримання цінностей. Ці цінності підтримують та об'єднують зусилля людей залишитися на цій планеті. І залишитися саме людьми. Отже, людський світ не можливий без духовності.

Основні результати дослідження, викладені в розділі, були використані в таких публікаціях автора [412, 417, 419, 426, 429, 430, 548, 549, 552, 553].

РОЗДІЛ 4.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ХХІ СТ

У четвертому розділі «Перспективи розвитку педагогічних ідей виховання духовності особистості у ХХІ ст.» звернено увагу на раціоналізм інформаційного суспільства як загроза духовності; схарактеризовано виховання духовності особистості як вихід до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості; обґрунтовано духовність як умову збереження людини та людства на сучасному етапі еволюції українського суспільства; обґрунтовано перспективи розвитку виховання духовності особистості у ХХІ ст.

4.1. Раціоналізм інформаційного суспільства як загроза духовності особистості та стратегії наближення до духовного виміру життя

Початок ХХІ ст. для України ознаменувався особливо важливими і суттєвими змінами не лише в освітньому житті, а й у культурі, економіці, політиці, праві тощо. Такі зміни потребують відповідних особистісних змін, що зробить здійсненим побудову та розвиток цивілізованої країни на ґрунті найкращих світових стандартів. Вибір європейського вектора розвитку українського суспільства – це рух до свободи, незалежності, суспільного розвитку та високих стандартів життя країни, суспільства та людини. Освітнє середовище сучасності адаптує та готує особистість до усвідомлення та прийняття сьогодення, яке дуже стрімко змінюється і вимагає особливих енергетичних, психічних, духовних, фізичних затрат і підготовки до майбутнього.

Духовність в умовах сьогодення потребує особливої уваги з огляду на переорієнтацію цінностей людського життя, часто зі значною втратою

загальнолюдських, їх підміною і вихолощенням змісту. Для реалізації духовно-морального виховання дітей та молоді сьогодні використовуються різноманітні форми, методи і засоби, перевірені українським і зарубіжним досвідом.

Проблеми, які постають перед сучасною світовою спільнотою, а саме: руйнування системи загальнонаціональних цінностей, деформація традиційних суспільств та родин, культивування суспільства споживання, відсутність почуття національної гідності, є лише проявами системної кризи духовності. Оскільки нематеріальна, духовна, сторона людського буття суттєво впливає на матеріальну, визначаючи тенденції її розвитку. Відтак, руйнування усталеної системи цінностей традиційного українського суспільства, що знаходить своє відображення у відношенні особистості до культури, нехтування нею, неодмінно призводить до занепаду матеріальної сторони людського буття.

Виховна система сучасного постмодерністського світу неспроможна протистояти викликам сучасності, не спроможна вирішити наявну духовну кризу. Оскільки у традиційній та й у гуманістичній педагогічних парадигмах особистість розглядається як система психофізичних та соціальних якостей. Духовне виховання у межах таких парадигм спирається на здобутки класичної науки, відкидаючи можливості філософії та релігії у пізнанні світу, у самопізнанні. Відтак, сучасні системи виховання не є ефективними для формування дійсно духовних якостей особистостей, як-от: доблесть, самоповага, відданість справі, жертвність.

Сучасний тип науковості долає традицію протиставлення раціонального та ірраціонального начал. Визнання рівноправності матеріального й ідеального вимагає визнання однакової ефективності наукових і позанаукових методів, відмови від традиційного методу вербалізації окремого поняття і використання у процесі навчання емоційності, образного сприйняття, фантазування, а також подолання практики окремого викладання дисциплін технічного і гуманітарного

спрямування. Тільки єдність цих підходів забезпечує об'єктивне, повне сприйняття матеріального і духовного внутрішнього світу людини.

Всебічний розвиток індивіда передбачає рівномірне формування раціонального та ірраціонального компонентів в його свідомості. Метафорою, яка об'єднує раціональне і ірраціональне, може служити інтелект, який виступає формою організації індивідуального розумового (ментального) досвіду.

Традиційно раціональне співставляється з об'єктивним, матеріальним, незалежним від волі окремої особистості знанням, ірраціональне, навпаки, пов'язане з суб'єктивним, духовним, емоційно-вольовим актом. Гуманістична традиція, що сформувалася в Новий час, стверджує те, що свобода людини, її незалежність від зовнішніх сил, а також умови для творчого самовизначення особистості можуть бути досягнуті лише шляхом оволодіння оточуючим світом, в тому числі природою і соціальним світом. Оволодіння передбачає контроль і панування, засобом для реалізації якого є раціональність [491].

Подібна практика робить систему освіти прагматичною, зорієнтованою на перетворення знань на алгоритми вирішення конкретних завдань. На цю особливість звернув увагу ще К. Маркс, зазначаючи, що, розвиваючи речові, об'єктивні умови праці, освіта, наука та духовна сфера стають можливими завдяки тому, що їх тлумачать як прямих виробників матеріальних благ [185, с. 149].

Також розвиток науки і техніки є ідентичним структурі цілераціональній діяльності і за своєю природою є гуманним. На цю особливість звернули увагу Ю. Хабермас і М. Хайдеггер. У роботі «Питання про техніку» М. Хайдеггер виокремлює інструментальний й антропологічний зміст техніки, виходячи з положення про те, що це різновиди людської діяльності, зорієнтовані на досягнення мети, разом з тим, дослідник визнає, що сутність техніки полягає в розкритті прихованого та таємничого [460, с. 178].

Прагнення перетворити знання на алгоритми вирішення конкретних питань організувало систему освіти як певний вид діяльності, роблячи його прагматичним, перетворюючи в засіб розвитку особистісно заданих параметрів. В освітній практиці такий підхід простежується в тенденції відокремлення технічної і гуманітарної підготовки як автономних і незв'язаних між собою сфер. Це породжує прагматичне ставлення і особливий підхід до перебігу технологічного процесу [460]. Подолання цієї обмеженості вимагає зміни на рівні освітньої політики, у системи пріоритетів і цілей освіти, які не можуть бути зведені лише до підготовки фахівця.

Сучасна наука визнає, що в кожній людині існує раціональне і ірраціональне, чоловіче і жіноче першопочатки, дитина і дорослий, фізик і лірик, психічний світ і світ природи. Така бінарна система закладена і в основу інформаційних технологій. Пошук нових форм вираження і опису буття сприяло появі некласичних та постнекласичних концепцій, що розширюють контекст розуміння раціональності, яка сьогодні не зводиться лише до логічних процедур, що здійснюються розумом. У сучасній науці зародився новий підхід, орієнтований зовсім не на дуалістичний світогляд, але на парадигму знання, засновану на ідеях загального взаємозв'язку і взаємозалежності. Домінуючою є думка про вичерпність парадигми знання, що лежить в основі технологічного ставлення людини до світу, природи, Всесвіту, самої себе.

Обґрунтування будується на поєднанні екзогенної і ендогенної концепцій знання. Екзогенна концепція (висхідна до ідей Дж. Локка, Д. Юма) визнає джерелом пізнання знання про реальний світ, а ендогенна (що спирається на ідеї Б. Спінози, І. Канта, Ф. Ніцше) виходить з того, що знання обумовлені внутрішніми процесами суб'єкта [151, с. 14]. Дані підходи відображають основні постулати традиційної концепції знання і інтерпретують її як ментальну копію об'єктивного світу і як наслідок індивідуальних когнітивних зусиль суб'єкта, що пізнає.

Сучасний методологічний підхід, названий суб'єктно-інформаційним, базується на визнанні принципової суб'єктної обумовленості інформації, що має на увазі наявність у неї не тільки предметних, об'єктивних, але і суб'єктних, суб'єктивних властивостей. Інформаційна парадигма сутності людини як самоорганізуючої системи передбачає прагнення до примноження власної індивідуальної інформації (генетичний код, соціальна пам'ять тощо). На думку академіка А.Д. Сахарова, у світі існує щось, поза матерією, щось, що робить світ кращим [77, с. 358]. Це – почуття осмислення світобудови. Людина, яка не просто розуміє, що існують галактики, як про це відомо вченому, а усвідомлює те, що всесвіт міститься у власній свідомості, може підсвідомо реагувати на процеси, і в результаті яких вона усвідомлює значно більше істин. К. Ясперс наголошував на тому, що в процесі пізнання людина знаходиться всередині якогось руху, яке в якості зміни існування змушує змінитися свідомість, що пізнає [466, с. 355].

Сфера застосування принципу раціональності сьогодні поширюється на область мови, мовну картину, або власне, модель світу. У мовному контексті раціональність є властивістю, яка не набувається ззовні, а є властивою мовним структурам від початку. М. Хайдеггер характеризує мову як дім буття [258, с. 178]. Мова є універсальним засобом відображення дійсності в людській свідомості, здатна відтворювати світ, підпорядковуючи його своїм власним почуттям, і є основою мислення. Але мова не просто описує, а створює реальність, структурує її. Формуючи сферу логосу, мова є не тільки середовищем, в якому людина розвивається, а й є засобом її зв'язку зі світом і відношенням до світу. Сучасна епістемологія виходить з того, що комунікація, а не інформація є сенсоутворювальним стрижнем сучасного інформаційного суспільства.

Накопичення обсягів інформації висуває підвищені вимоги до їх смислової інтерпретації суб'єктом. Центральною стає проблема адекватного розуміння. Люди, взаємодіючи один з одним, прагнуть досягти згоди. Мовним структурам імпліцитно властива відкритість, і висловлювання

суб'єкта завжди відкриті для критики з боку інших суб'єктів [27, с. 214]. Сам процес розуміння відбувається в результаті взаємних претензій на істинність суб'єктивних висловлювань, оскільки люди діють на власний розсуд.

Без комунікативно-пізнавальної діяльності навряд чи виникли б культура і соціальність взагалі, що дозволяє визначити її природу як механізм ідентифікації людини. Соціальне уявлення є ідентифікаційною матрицею, прийнятої в культурі системою значень і символів.

Мова і шаблони нашого мислення нерозривно пов'язані між собою, представляючи єдине ціле, універсум, детермінований не лише лінгвістично, але й історично і культурно. Даний універсум французькі історики-анналісти назвали ментальністю [186, с. 141]. Форми і способи мовної репрезентації досвіду в свідомості, і їх використання в процесі спілкування і міжособистісної взаємодії відносяться до ментальних структур свідомості. Це і визначає завдання сучасної освіти, орієнтовані, перш за все, на розвиток ментальної культури особистості (навчити володіти мовою, культурою мислення та ін.). Під ментальною культурою розуміється культура гнучкого мислення, орієнтованого на процесуальність, і мову яка забезпечує комунікацію.

Будь-яке рішення людина приймає, виходячи із суб'єктивного уявлення про світ. Способи суб'єктивного осягнення світу різноманітні. Дж. Брунер виділив три найбільш значущих способу: дії, наочний образ і мовний знак [184, с. 73]. Робота з інформацією відбувається як мінімум в системі трьох основних модальностей досвіду: 1) через знак (словесно-мовний спосіб кодування інформації); 2) через образ (візуально-просторовий спосіб кодування інформації); 3) через чуттєве враження (чуттєвими-сенсорний спосіб кодування інформації).

«Картина світу» не є сталою, вона постійно коригується людськими істотами в результаті зіткнення з несподіванками: великими і маленькими, приємними і неприємними, і чим адекватнішою є наша картина світу, тим

менше несподіванок ми маємо. Причинні відносини утворюють ланцюг взаємозв'язків, що містить контури позитивного та негативного зворотнього зв'язку [403, с. 14]. Досвід людини (її переваги, переконання, умонастрої), будучи одним з джерел інтуїції, визначають спрямованість і вибірковість її інтелектуальної активності [214, с. 256]. У реальному житті ми не просто вирішуємо проблеми, а вирішуємо їх спільно з іншими людьми. Розум має комунікативний потенціал. Адекватна картина світу неможлива, якщо вона не включає в себе адекватні уявлення про картини світу інших учасників ситуації. Оскільки у кожної людини своя картина світу, то ми можемо впливати на рішення іншої людини через її зміну.

Принцип комунікативної раціональності розширює принцип класичної раціональності від логоцентристського і суб'єкт-центрованої розумності до комунікативного. Комунікативний розум виражає себе в децентрованому світогляді. Комунікативна раціональність, на думку Ю. Габермаса, вплетена в комунікативну дію, метою якої є розуміння. За допомогою поняття «благо» Ю. Габермас обґрунтовує ідею раціоналізації в області дії. Під раціональністю Ю. Габермас розуміє «наявність (у здатних говорити і діяти) бажання оволодіти знаннями і правильно використовувати їх» [20, с. 5]. Акт взаєморозуміння виконує функцію механізму координації дій.

Світ ідей, які допомагають людям розуміти дійсність, змінюється, констатує Ю. Габермас, в залежності «від нерозривно пов'язаних з перетворювальною діяльністю процесами навчання себе та інших» [20, с. 5]. Інтелектуально-розумова активність людей актуалізується в процесі комунікативно-пізнавальної діяльності, без якої не відтворювалися б і не передавалися з покоління в покоління знання, цінності, норми, зразки поведінки, діяльності, спілкування, взаємодії людей один з одним. Знання, що народжується в світі «Я – Ти» не є науковими, але вони цілісні, не існують окремо від реальності, а є сутнісним актом. Значимість такого знання визначається тим, що саме в стосунках «Я – Ти» відбувається

становлення «Я», людина стає людиною, особистість стає особистістю. Уміння і готовність адекватно інтерпретувати прояви іншого вимагає від людини певної атенційної здатності, що дозволяє в процесі взаємодії порозумітися з життєвою ситуацією партнера.

На рівні соціокультурної еволюції розум виступає як принципово нова якість систем, що самоорганізуються, виявляючи гуманістичний сенс еволюційних процесів. В інформаційному потоці знакових смислів власна сутність людини постає в певній, по відношенню до характеру комунікації, визначеності, яка міститься у розумному потенціалі єдності думки та дії. Свободу від заданості забезпечує гуманітарність поглядів людини, що формує культуру мови і мислення, розвиваючи гнучкість орієнтації в надзвичайно мінливому світі. Ф. Достоевський звернув увагу на важливий аспект гуманітарної освіченості, вважаючи, що вона полегшує освоєння будь-якої професії [237, с. 71].

Змінюються акценти в розумінні природи самого знання. Знання – це певна система, фіксація в нашій свідомості у вигляді відчуттів, уявлень, понять, існуючого образу об'єктивних зв'язків між предметами і явищами реального світу. Ставлення знання до дійсності носить багаторівневий і складно опосередкований характер і розвивається як в історії людської культури, так і в процесі індивідуального розвитку особистості [549, с. 52]. Але при цьому знання – це не просто ресурс, який зберігається, відтворюється або поширюється, знання живе в свідомості людини.

Одиниця знань, отримана і перевтілена з досвіду при взаємодії з навколишньою дійсністю, взаємодіючи з іншими в розумовому процесі, утворює розумну освіту. Одиниця знань є своєрідним «будівельним» матеріалом для формування розумових утворень [183, с. 13]. Під розумовим утворенням розуміється поняття, образ, уявлення, те, що має зміст і форму. Форма ментальної репрезентації індивідуально різноманітна (просторова схема, візуальний образ, словесно-логічний опис, чуттєво-емоційні враження, метафора тощо). Вони завжди породжені суб'єктом, адже це

конструкція, що утворюється на основі зовнішнього (умови завдання) і внутрішнього (наявності у суб'єкта знань) контексту за рахунок включення механізмів реорганізації досвіду (категоризація, диференціація, трансформація, передбачення, переклад інформації з однієї модальності в іншу, її селекція і т.п.).

У формуванні різних розумових утворень (понять) беруть участь одні й ті ж одиниці знань. Одиницю знань утворюють різноманітні асоціативні образи. Це підтверджує теза про те, що знання – це процес організації та конструювання смислів світу, а не тільки і не стільки суворість логіки, що пояснює предметну реальність. Знання, як уявлення, конструює об'єкт в просторі логічних процедур, так і є причетним до виникнення образу, що утримує в понятійно невимовному акті власну цілісність людини.

Сучасне інформаційне суспільство потребує не тільки нових ідей і знань, але вимагає і різних способів їх отримання та постійного оновлення, що не відбувається автоматично, а передбачає необхідність розвитку самої людини, що володіє раціональними та ірраціональними прийомами пізнання [443, с. 271]. К. Роджерс пропонував вирішити такі завдання, вивільнивши допитливість, дозволивши людям рухатися в новому напрямку, пробудивши дослідницький інтерес. Дж. Морено вважав, що головним методом навчання в школі майбутнього повинна стати спонтанність [187, с. 156]. Тому не випадково, що подолання ілюзій, установок і практики розмежування раціонального та ірраціонального, технічного та гуманітарного збільшує потенціал людини і відкриває шлях до нових можливостей освіти.

Риси сучасного світогляду на базовому рівні пов'язані з фрагментацією знання і домінуванням редукціоністського мислення. На думку дослідників, редукціоністська філософія є достатньо обмеженою не лише для розуміння всього живого, але і для боротьби з руйнівним соціальним і економічним зростанням. Експерти наголошують на згубності переходу від розгляду реальності як цілісної системи до її розподілу на

безліч фрагментів. Спірні в філософському плані реалізм і матеріалізм не є беззаперечними і в науковому. Згідно з принципами невизначеності Гейзенберга і концепцією компліментарності Бора, взаємодія дослідника з його об'єктом – головна складова пізнавального процесу.

Члени Римського клубу як альтернативу вищезазначених теорій розглядають візіонерські прозріння Грегорі Бейтсона, теорію аутопоезиса Умберто Матурани і Франсіско Варела, системне бачення життя Фрітьофа Капри і П'єра Луїджі Луїзі, «біологічне чудо» Андреаса Вебера [558]. У своїх працях вони знаходять можливим досягнення згоди між релігійними і науковими пошуками. Отже, ідея «Нового Просвітництва» як фундаментальна трансформація мислення стає інструментом для цілісного світогляду – є за своєю сутністю гуманістичною, але ж вільною від антропоцентризму, такий світогляд відкритий для розвитку, стійкий і налаштований на майбутнє. Поряд з компліментарністю, Римський клуб вбачає «Нове Просвітництво» пошуком мудрості через примирення протилежностей, балансу зовнішнього і внутрішнього світів. Товариство виділяє кілька важливих областей, в яких необхідно досягти балансу:

- у відносинах між особистістю і природним середовищем посередництвом екологічної свідомості;
- між короткочасністю та довготривалістю;
- між швидкістю і стабільністю;
- між особистим та суспільним. Клуб закликає до балансу загального блага;
- між жінками і чоловіками;
- між рівністю і справедливою винагородою. Цей пункт передбачає соціальну справедливість.
- між державою і релігією. Підкреслюється позитивне значення релігії у державі, адже суспільство нетерпиме до релігії, втрачає етичну перспективу [558, с. 198].

Римський клуб головним завданням освітнього процесу вважає формування у молоді грамотності у відносинах до майбутнього. Для забезпечення цього суспільно важливого фактору, освіта має:

- побудувати основні педагогічні дії на «зв'язках», використовувати інформаційні технології ефективно; виховувати цікавість, активізувати здатність кожного студента вчитися для самого себе та допомагати вчитися іншим;
- зазначити ціннісний характер, поважати культурні відмінності різних народів та навчати цьому молоде покоління;
- фокусувати увагу на тій частині знань, що стосується екології, взаємозв'язку системи та стійкого розвитку;
- культивувати інтегральне мислення, не обмежуючись аналітичним;
- розумно виходити з плюралістичного змісту. Культурне різноманіття необхідне для соціальної еволюції, як генетичне для біологічної, якщо його правильно привнести у суспільство [558, с. 198].

Майбутня освіта носить у собі ціннісний характер, оскільки представляє собою квінтесенцію людської мудрості, де обов'язково втілюються головні принципи стійкого досягнення, всі індивідуальні та соціальні принципи. Цінності – це форма знань і потужний детермінант людської еволюції. Освіта повинна ґрунтуватися на тих цінностях, які сприяють стійкості і загальному добробуту для всіх. Свідомий акцент робиться на цінностях, які дійсно універсальні, і стосуються поваги до культурних відмінностей. На базовому рівні рух до становлення цінностей може ґрунтуватися на базових цінностях, а згодом цінності трансформують мислення та ведуть до дії [459, с. 221].

Опинившись в інформаційному суспільстві, людство спостерігає вихід інформаційних процесів та інформаційних стосунків на перший план. Хоча теорія інформації фактично є підрозділом математики, вона надала поштовх для вивчення природи інформації та дослідження її феномену в цілому. Існує думка, що саме інформація досить тісно пов'язана з появою

живої матерії на Землі. Оскільки інформація, знання й навіть віра мають спільність у вигляді нематеріальної природи, вони можуть розглядатися як методологічні підстави для наукового вивчення духовності з позицій інформаційних уявлень. Принципова важливість цього питання детермінована тим, що усі ідеальні феномени нерозривно пов'язані з певним інформаційним змістом, а наявність пізнавального аспекту в усіх цих формах духовності поєднує їх зі світом.

Інформатизація, здавалося б, звільнила безкінечний інформаційний простір для розвитку й тим самим мала би зменшити руйнуючий тиск штучного матеріального світу на людину та природу, але стає зрозумілим, що інфосфера, як і природа, дуже вразлива, тому для неї існує величезна кількість загроз та небезпек.

У рамках концепції стійкого розвитку виникло питання щодо співвідношення матеріального й духовного як базових чинників життєдіяльності суспільства, зокрема в структурі потреб людей. Шалені темпи зростання виробництва та споживання не зробили людство більш щасливим, тому передумовою звернення до духовності стала очевидна неприйнятність, жахливість такого стану суспільства, коли воно втрачає духовність [125, с. 67]. Духовність, таким чином, є відчуттям природної початкової єдності особи і суспільства, відчуттям, що охоплює біологічне єство людини, діє на рівні підсвідомості [427, с. 36]. Слід врахувати, що прагнути єдності суспільства і особи можна й раціональним шляхом, свідомо вибудовуючи необхідні засоби: міжнародне та національне законодавство, інформаційні технології, спорт та культурний обмін, однак раціональність як принцип поведінки людини дбає лише про власний успіх.

Експансія раціонального компоненту духу з початку ХХ століття була такою сильною на думку експертів, що мислення стало майже ототожнюватися з духовністю. Не випадково потреби оновлення світогляду, ідеології, психології зводилися до оновлення мислення, а духовність почали називати менталітетом, що з часом призвело до технізації культури.

Рациональність небезпідставно виступає втіленням інтелекту людства, оскільки вона виробила сучасний, технологічний, механізм забезпечення його єдності – глобальну мережу, проте виконати найважливішу суспільну функцію вона не здатна. Глобалізація є давньою мрією людства: мрією про єдність світу, мрією про єдність людей, не розділених ні расовими, ні національними, ні державними, ні релігійними забобонами. Раніше цю ідею намагалися здійснити світові релігії, пізніше вона виростала з великих соціальних доктрин – комуністичної і ліберальної, кожна з яких акцентувала свою сторону універсалізму. У наш час, на думку дослідників, ця ідея матеріалізується через глобальну економіку.

Отже, оскільки в інформаційному суспільстві, побудованому на раціональному знанні, не створено засобів забезпечення інтересів суспільства, воно не є цілковито повноцінним. Науковий, кібернетичний розгляд долі людства як цілісної системи доводить необхідність духовності у суспільстві як єдиного чинника, що поки працює на цілісність і збереження системи «людство», доводячи її до повної функціональності.

Духовна безпека суспільства у світі означає збереження лідерства духовності у формуванні раціональних концепцій збереження не тільки людства, але й життя на Землі в цілому. Для цього важливо зберігати «людський вимір» розуму, без чого для нас, людей, він може перетворитися на щось не тільки нерозумне, але надзвичайно небезпечне. Таким чином, глобальна проблема збереження природи і виживання людини може успішно вирішуватися тільки при збереженні нашої духовності.

Усвідомлення життя досягається синергетичними зусиллями наукового й релігійного пізнання, де, зокрема, інформаційні уявлення охоплюють увесь часовий континуум – від миті до вічності, та інформаційно-освітній – від комунікації й інформації до духовності й віри.

4.2. Виховання духовності особистості як вихід до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості

Закон України «Про освіту» визначає метою освітнього процесу всебічний розвиток особистості, її талантів, фізичних та творчих здібностей, а також створення цінностей для власної самореалізації, за рахунок чого збагачуються культурний, інтелектуальний, економічний, творчий потенціал українського народу.

Фундаментом «Нової української школи» є процес виховання, який ґрунтується на цінностях [436]. Цей підхід передбачає не лише здобуття необхідних для реалізації у професійному плані вмінь та навичок разом з оволодінням необхідними знаннями. Проте саме на цінностях створюється фундамент сучасної освіти та умови для формування людини та суспільства, які зважають на морально-етичний та публічний інтереси у своїй як професійній, так і у повсякденній діяльності [395, с. 89].

Процес розвитку критичного мислення у суспільстві, на відміну від догматичного, яке було нав'язане впродовж декількох десятиліть, не може не бути болючим, оскільки передбачає чітке усвідомлення власної «неідеальності» та готовність до власних змін [399]. Однак на сьогодні суспільство часто немає єдиної думки щодо переліку та узгодженого змісту загальноприйнятих суспільних цінностей, у зв'язку з чим трапляються випадки спотворення дійсності та маніпуляцій щодо гідності, патріотизму та верховенства права чи свободи.

Згідно зі звітом «Ціннісні засади Нової української школи очима вчителів», який було створено у межах проекту Українського католицького університету «Простір освітніх ініціатив», було встановлено, що «культурна зміна потребує глибшого розуміння контексту: яким ціннісним середовищем є школа зараз, які цінності несуть учителі, батьки та учні, які цінності лежать в основі актуальних шкільних правил та організаційної культури...Водночас у процесі впровадження ціннісних змін у школі ми

вбачаємо загрозу «механізації», коли замість того, щоб ретранслювати і закріплювати цінності як норми взаємодій, їх будуть лише пояснювати... У комунікації та впровадженні ціннісної зміни потрібно більш акцентовано змістити фокус із виховання/формування цінностей на врахування ціннісних принципів у формуванні шкільного середовища та освітніх взаємодій, та детально їх описати» [436].

Виховання будь-якої цінності або чесноти у собі та інших людях, а найбільше в дітях є титанічною працею. Неправильна інтерпретація цінності може завдати більше зла інтелектуальному та духовному розвитку, ніж повна її відсутність. Через те, що освітній процес відрізняється своїм довготривалим періодом, неспинністю, відповідальністю та витонченістю, не обмежується закладом освіти, а охоплює практично усю реальність особистості, завдання виховного процесу ускладнюються [34]. Ураховуючи ці фактори, цінності в освіті повинні бути не тільки переліком гідних правил життєдіяльності у суспільстві, а і набором внутрішніх принципів, які будуть мати змогу допомогти у дорослому житті не лише у виборі професії і у пошуку покликання, але й у реалізації творчого потенціалу, вихованні гідного громадянина та сім'янина [40, с. 93]. Однак кожен учасник освітнього процесу, зокрема і здобувач освіти, має усвідомлювати, що цінності не є чимось незаперечно правильним, божественним, красивим на словах, але ж є дійсним у життєвих реаліях.

Цінність неможливо виміряти математично, адже принципи, якими користується людина, приймаючи рішення у повсякденному житті, схиляють її до певної поведінки, таким чином, визначаючи її долю. Часто людина практикує цінність не тим, що робить щось, а тим, що не робить нічого поганого, але стороння людина може і не помітити цього, оскільки така бездіяльність не підлягає калькуляції та підрахункам [413, с. 133].

Ціннісні орієнтири, приклади проявів цінностей є не всеохоплюючими та категоричними, адже взаємопов'язаність людських стосунків демонструє, що неможливо визначити повністю ситуації в

освітньому житті, де б охоплювалися однакові цінності, не зачіпаючи інших [266, с. 276]. Об'єднуючи спільні зусилля, за допомогою аналізу та самоаналізу, усі учасники освітнього процесу мають отримати відповіді на непрості та важливі питання. Ігнорування завдання спільного пошуку сенсу, як доводить сумна практика, надто дорого обходиться людям та суспільству.

Окрім висвітлених законодавчих актів законом України «Про захист суспільної моралі» [289], Указом Президента України «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» [295], Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 рр. [291], програмними документами, прийнятими в контексті Болонського процесу, зроблено наголос на необхідності творчого застосування цінного та ціннісного педагогічного досвіду з духовного виховання молоді у сучасному освітньому просторі.

Крім того, ще державна національна програма «Освіта» сформувала новий зміст освіти в Україні, головною метою якої є пробудження у дітей патріотичності, громадянськості, гуманного відношення, співчуття, толерантності, любові, дружби, які мають бути втіленими у життя та норми їх поведінки.

Духовне виховання висвітлюється у педагогіці як цілісний процес, направлений на формування духовної свідомості молоді, духовних почуттів та ціннісної поведінки [270, с. 159]. Теоретичний аналіз проблеми впровадження духовно-орієнтованої педагогіки в освітній простір засвідчив, що в основі духовності особистості, в основі духовної людини закладені цілі та її призначення, її, власне та усвідомлене, ставлення до особистого життя, до життя власної родини, суспільства, нації, та, беззаперечно, всього людства.

Визначення духовних цінностей є вкрай важливим для багатьох наук, в першу чергу для філософії, психології, педагогіки та соціології. У власне філософському тлумаченні наголос робиться на універсальність поняття, на

розгляд поняття як категорії, що засвідчує найзагальніші типи відносин між суб'єктами у царині явищ, фактів та ідей, набуваючи в процесі осмислення позитивної чи негативної оцінки [109, с. 116].

Результати наукових розвідок вчених дозволяють дійти висновку, що духовність особистості – це сукупність певних відношень до власних та загальних моральних норм, принципів та правил, що забезпечують високий морально-етичний рівень почуттів, установок, поглядів та мотивів.

Видатні письменники, діячі культури та митці першорядного значення надавали проблемі виховання духовності засобами художньої культури, засобами народного мистецтва. Такі видатні письменники кінця XIX - початку XX ст., як Б. Грінченко, В. Винниченко, І. Франко та Леся Українка звертали увагу на народні погляди щодо виховання, адже саме загальнолюдські та загальнонаціональні цінності є виразом ставлення особистості до духовних цінностей, вказують на здатність особистості до створення власної ієрархії цінностей, визначаючи власну стратегію поведінки, що є формою настанов та заповідей власного народу [124, с. 38]. Звернення освіти до мистецьких здобутків православної спадщини сьогодні, у період складних процесів національного відродження, видозміни традиційних моральних понять, перегляду духовних цінностей і пошуку моральних ідеалів, необхідних нашому етносу, є закономірним [219, с. 204].

Отже, процес духовного виховання молоді є системою формування загальнолюдських цінностей, показником якої є людяність, як ознака високоморальної та високодуховної особистості. Така система вміщує і різні види мистецтва, літератури ті інших витворів культури, набуття яких виявляє загальнолюдські цінності, формує духовні ідеали, виводить на найвищий рівень культури. Разом з тим, як кожна система, і ця система виховання потребує належних педагогічних умов, а саме: забезпечення логіки змісту, методів та форм виховання задля формування духовних цінностей, а також окреслення виховних можливостей національної та світової культур, використання яких у навчально-виховному процесі

посилює морально-естетичну функцію, підсилює катарсичний зміст виховання [139, с. 35].

З огляду на системність духовного виховання можна виділити рівні цього процесу, які, як ступені, поступово формують свідомість особистості. Йдеться про особистісний рівень – усвідомлення власної позиції, власних вподобань, груповий рівень – усвідомлення потреб сім'ї, нації та народу як власних, гуманістичний рівень – усвідомлення внутрішньої спрямованості на благо іншим людям, та нарешті, найвищий рівень – духовний – усвідомлення безмежності власного існування, а отже, розуміння глобальності питань та сенсів життя. Крім того, слід зазначити, що засвоєння духовних цінностей у процесах навчання тісно пов'язане з загальною спрямованістю виховних процесів засвоєння духовно-моральних цінностей, такі процеси урізноманітнюють методи і форми виховних робіт в процесах навчання та виховання, а також створюють додаткові ресурси у виховному впливі на особистість.

Духовні пошуки та духовні прагнення, ті соціальні та моральні орієнтири, що співзвучні етапу духовної перебудови виступають дієвим чинником подолання бездуховності [415, с. 232]. Такі провідні для сучасного етапу розвитку суспільства ідеї та орієнтири стають нормою життя українського суспільства.

Вищевикладене засвідчує, що поняття «духовний розвиток» є багатогранним. Термін «духовний розвиток майбутнього педагога» розглядається як цілеспрямований, особистісно орієнтований та спеціально організований навчально-виховний процес, що сприяє вдосконаленню, упорядковує, розвиває розум, почуття та силу волі майбутнього освітянина, спроможного розвивати у вихованців загальнолюдські цінності, здатність розрізняти добро і зло в суспільстві [129, с. 71].

Проблема духовного розвитку індивіда переплітається з системою цінностей у суспільстві, з рівнем розвитку моральних переконань особистості [150, с. 218].

Розглядаючи проблеми духовності з психологічних позицій, учені вбачають її вирішення в аксіологічному та діяльнісно-особистісному підході до духовно-морального розвитку особистості, коли сама людина в процесі творчої діяльності стає суб'єктом власного розвитку, звертаючи увагу на рушійну силу цих цінностей для розвитку людства, для пізнання людиною самої себе і світу [269, с. 175]. Більшість сучасних науковців, які займаються аксіологією, розглядають зміст поняття «цінність» через виділення цілого ряду ознак, притаманних формам суспільної свідомості: значимість, нормативність, корисність, необхідність, доречність.

Аналіз наукових публікацій сучасних педагогів (О. Олексюк, М. Роганова, Г. Шевченко та ін.) дозволяє встановити значення духовно-моральних цінностей для виховання особистості, суть якої полягає у визнанні абсолютної цінності кожної людини, пріоритету її прав на повноцінну реалізацію своїх здібностей та інтересів.

Розглядаючи філософські, психолого-педагогічні дослідження поняття «духовно-моральні цінності», переважним тлумаченням якого є внутрішні, світоглядні переконання, слід звернути увагу на формування світоглядних орієнтирів та поведінки людини, які входять до її психологічної структури у вигляді особистісних поглядів та принципів, котрі є спільним знаменником між культурою суспільства і внутрішнім «я» особистості [261, с. 87]. Саме завдяки духовно-моральним цінностям формується прагнення людини до самовираження і самовдосконалення.

Згідно з аналізом психолого-педагогічних та філософських досліджень, поняття «духовність» сприймається, по-перше, як прояв внутрішнього світу людини; по-друге, як якісний рівень цього прояву, де моралі, мистецтву, науці, філософії, праву та релігії надається головна роль; по-третє, як поєднання Краси, Істини, Добра, і, звичайно, Віри. Зважаючи на національно-специфічну інтерпретацію, духовність дорівнюється до духовного удосконалення, за яке у більшій мірі відповідає людське серце як підґрунтя духовного єства. Українські діячі в галузі освіти вважають, що

чуттєво-емоційна сфера причетна не тільки до релігії та етики, а й до пізнавального процесу. Релігійно-філософський погляд на духовність вбачає важливі прояви, по-перше, в уявленнях про унікальність кожної особистості, по-друге, у безмежності і невичерпності поняття «духовності», а отже, у багатстві внутрішнього світу її носіїв, по-третє, у духовності як у ступені трансформації особистості Божою благодаттю. Таким чином, «духовність» сприймається як своєрідна особистісна якість, яка з'являється через розуміння єдності буття, що обумовлюється прагненням людини до пошуку цілковитого ідеалу Істини, Краси та Добра, внутрішньою гармонією та ладом з навколишнім світом, спрямованістю людини до пізнання і самопізнання, творчого напрямку та, зрештою, самовдосконалення.

Розбір досліджень аксіопедагогічного напрямку доводить, що системоутворюючим ядром у вихованні завжди були цінності, що становили певну ієрархічну систему ідеалів, основних понять і мети, які використовувало суспільство для задоволення певних потреб. У залежності від того, що є об'єктом ціннісної значущості для людини або суспільства — матеріальний світ, інша особистість чи власне «Я», цінності можна поділити на матеріальні, духовні чи соціальні [362, с. 17]. Згідно з аналізом філософської та етнопсихологічної літератури, українці, як і інші народи Європи, духовні цінності тісно пов'язують з культурою і мораллю християнства, що є властивою рисою українського менталітету.

Система духовних цінностей, основу яких складає національна ідея, загальнолюдські ідеали і цінності, відображає єдність і розмаїття світового культурно-історичного процесу. Аналіз педагогічних підходів до цінностей дає можливість виокремити основні ціннісні системи: абсолютні, які містять віру, надію, любов, сумління, доброту, милосердя, красу тощо; соціально-екологічні, що полягають у прагненні до пошуку соціального ладу, культури соціально-політичних відносин, свободи слова, гармонії стосунків між людьми; антропологічні, які виступають за внутрішню свободу особистості, самоповагу, волю, оптимістичний дух, почуття гумору тощо. Подібна

класифікація дає підстави предметно визначити зміст ціннісно спрямованої освіти і створити гідні умови для умотивування її напрямків [335, с. 149].

Формування системи цінностей у людини починає відбуватися у віці юнацтва, що беззастережно пов'язується з вибором життєвої позиції, створенням власної ідентичності, відкриттям власного внутрішнього світу. Пошук духовних цінностей серед молодого покоління на протязі навчального процесу велика кількість дослідників розглядає крізь призму цілісного підходу, основою якого є світоглядна парадигма сучасності, зокрема: сприйняття навколишнього світу як складного явища; пізнання суб'єктної і об'єктної сторін людини, її внутрішнього світу; самопізнання і роль самосвідомості у цьому процесі. Проаналізувавши понятійний зміст «цілісного ціннісного пізнання», нам зрозуміло, що воно містить у собі гносеологічне, етичне, естетичне, онтологічно-екзистенційне навантаження, відповідно до чого поняття «живе знання», «віра-довіра», «інтуїція-згода», «судження почуттів» сприймаються більш конкретно.

Ураховуючи вищесказане, ми робимо висновок, що фундаментом конструктивного підходу у процесі формування духовних цінностей повинна бути внутрішня мотивація оцінної діяльності, цілісне ціннісне пізнання, творчість розумової, емоційної, моральної, діяльнісно-вольової, естетичної, духовної спрямованості. Зміст педагогічної діяльності у межах освітніх закладів має відзначатися нерозривним об'єднанням навчальної інформації, відношенням та діями, спрямованими на реалізацію ціннісного вибору, які орієнтовані на виховання та самовиховання.

Сучасна аксіопедагогіка має особливу тенденцію до трактування ціннісної природи, у якій відбувається поєднання суб'єктивної й об'єктивної сторін, де об'єктивна зумовлюється іманентними властивостями її носія, а суб'єктивна визначає інтереси та потреби самого індивіда. Такі суб'єктивно-об'єктивні відносини впливають на ціннісне відношення та діяльність людини, де цінність виступає як критерій для

цінного ставлення до світу, що дає особистості можливість самовдосконалюватись і розширювати власні перспективи.

XXI століття характеризується певними змінами, які відбулися в усіх сферах людської діяльності: соціальній, економічній, культурній, освітній тощо. Вищезазначені перетворення охоплюють навколишнє середовище людини, впливають на неї, стимулюючи розвиток особистості та спонукаючи до активної участі у житті і підготовки до професійної діяльності.

Сформовані суспільні відносини вимагають від кожного працівника високої відповідальності, здатності швидко адаптуватися до нових життєвих ситуацій, прагнення підвищувати кваліфікацію. Сучасне суспільство вимагає фахівців високого рівня професіоналізму, здатних до саморозвитку та самовдосконалення. У ході розвитку та вдосконалення соціального життя, виникають певні суперечності у зростанні вимог суспільства до духовної культури особистості. Найбільшої уваги зазнає, зокрема, професія педагога з причини того, що вчителі не завжди володіють високим рівнем загальнокультурної підготовки [435, с. 232].

У зв'язку з цим у всіх сферах освіти стоїть питання про зміст педагогічної освіти, про професійно-ціннісні якості вчителя і його духовність. Педагогічною наукою доведено, що розвиток і розквіт особистості педагога та, перш за все, його духовних основ у професійній діяльності, може відбуватися тільки в процесі саморефлексії над духовними аспектами існування людини, над розвитком її емоційно-чуттєвої сфери, в організації доброзичливості, в атмосфері свободи, розуміння та любові.

Науковцями розглядається питання щодо професійної підготовки вчителя як посередника між дитиною, яка росте особистістю, і культурою, яка виражається в орієнтації педагога на введення дитини в світ культури, в наданні підтримки кожній дитячій особистості в її індивідуальному духовному самовизначенні в світі культурних цінностей [207, с. 91].

Важливою стартовою точкою праці будь-якого педагога вважається розвиток і саморозвиток, перш за все, власної особистості громадянина та людини гуманної духовно-моральної орієнтації; як педагога, що володіє сучасним антропологічним знанням, розуміє виховання та вміє з ним працювати [120, с. 118].

Слід визнати, що на цьому етапі наука потопає у кількості підходів до вивчення духовності особистості та її цінностей. Різні погляди на духовність свідчать про те, що останнім часом зростає інтерес вчених до проблеми людини в цілому, і особливо до її духовного життя. Дослідники, намагаючись визначити духовність, підходять з різних боків до цього поняття, наприклад, зв'язок з мистецтвом, єдність естетичного та етичного, та відображення емоційного відчуття, зазначаючи, що духовність це важливий внутрішній атрибут будь-якої людини.

Духовність може розглядатися як в особистісному, так і в надособистісному аспектах. У першому випадку духовність постає саме як людська, особистісна характеристика, в іншому – як культурне, соціальне явище, що виражає різні типи духовної орієнтації суспільства або окремих соціальних груп. З точки зору філософсько-релігійного напрямку, духовність може визначатися як елемент громадянської сили [136, с. 11]. Це простежується в здатності народу певної країни здобувати духовну досконалість шляхом плекання своєї внутрішньої громадянської особистості [41, с. 16]. Така філософія цінує свободу індивіду, який проявляє в певній мірі духовність, що керує усіма вчинками людини.

Варто зазначити, що духовна сутність людини, розвиток її розуму і моральності визначаються як основа освіти і виховання. Саме освіта має сприяти відновленню природних зв'язків людини з навколишнім світом, природою, культурою, історією, а також відроджувати духовний спосіб життя і високі морально-ціннісні ідеали і орієнтири. Людині властиво прагнення до вищої духовної досконалості, так як це закладено в самій її

природі, в здатності особистості до такої моральної досконалості, якою ніхто не може володіти, окрім неї.

Філософи-космісти покладали надії на духовність вчителя, на школу, яка покликана, на їхню думку, створити правильний напрямок душі і розуму [62, с. 4]. Школа сприймалася як «храм-музей», в якій кожен учень стане дослідником своїх сімейно-родинних зв'язків. У такій школі зберігається пам'ять про образи та діяння кожної людини, і під правильним керівництвом та доглядом вчителя це буде сприяти правильному духовно-моральному формуванню особистості. Отже, важливе місце в розвитку духовного досвіду і формуванні ціннісних орієнтацій учнів повинно належати вчителю, який виступає носієм цінностей і цього досвіду та чинником духовної культури своїх учнів.

Досить своєрідно питання духовності розглядають західні вчені. Наприклад, у центрі уваги науковця А. Маслоу знаходиться духовно повноцінна, «найбільш повно олюднена особистість» [203, с. 167]. Духовна особистість у своїй діяльності мотивується цінностями, які виходять за межі її власного «Я». Такими цінностями для людини є Істина, Добро, Краса, Досконалість, які необхідні для того, щоб реалізувати себе, відчувати себе справжньою людиною.

На думку В. Франкла, духовність людини – це не просто її характеристика, а спосіб конструювання особливих рис. Людина існує для того, щоб «поважати себе, поступатися собою, щоб, пізнаючи і люблячи, віддавати себе» [395, с. 118]. Совість, уважає вчений, є одним з найбільш істотних проявів духовності і ціннісних орієнтацій в людині. Людина духовна в тій мірі, в якій вона замислюється над питаннями про суще і належне, про добро і зло.

Кожна людина знаходить духовність як свій «внутрішній всесвіт» не тільки завдяки постійному діалогу з самою собою і світом, але і, перш за все в силу того, що в процесі діяльності та спілкування з іншими вона входить в «ядро» культури [213, с. 115]. Вищі цінності культури стають внутрішніми

духовними регуляторами особистості, направляють всю систему її життєдіяльності. Вони виникають і розвиваються в історії культури, а індивід засвоює їх в ході свого фізичного становлення, тобто через процеси виховання і освіти, соціалізації в цілому.

У підсумку ж виявляється, що культура – це засіб формування духовності та цінностей, а духовність – мета розвитку індивідуальної культури людини, яку покликаний сформувати вчитель.

Сучасний філософський погляд також не залишає без уваги цю проблему. Духовність розглядається як показник існування ієрархічних цінностей, цілей і смислів. Шлях духовного освоєння – це сходження по шляху набуття Істини, Добра, Краси, Справедливості та інших цінностей.

Особливо слід відзначити дослідження Т. Тхоржевської щодо розвитку теорії та практики виховання дітей на принципах православної моралі в історії педагогіки. Теоретично та методологічно дослідниця обґрунтовує низку неоднозначних питань, а саме – «православне виховання», «воцерковлена педагогіка» та «православна педагогіка» [380, с. 26]. Т. Тхоржевська закликає до повернення православного напрямку педагогічної думки у загальнопедагогічне русло. Розглядаючи розвиток виховання у православному дусі ще за часів хрещення Русі та до сьогодення, науковець визначає період виховання у Галицько-Волинській державі у православній парадигмі як продовження попередньої освітньо-виховної традиції, наголошуючи на еволюційному характері виховання [381, с. 267]. Доба іноземного панування, панування Речі Посполитої та Великого князівства Литовського, характеризується тенденціями розвитку православного виховання у контексті зміцнення власних православних традицій та у загальноєвропейському контексті взаємовідносин між духовними та світськими аспектами. Підсумовуючи власні розвідки, Т. Тхоржевська обґрунтовує ідею однакової функції православної та світської педагогіки у контексті інтелектуального, фізичного та духовного виховання молоді.

Проаналізовані філософсько-культурологічний та психолого-педагогічний напрямки наукових досліджень вирішення проблеми духовного розвитку особистості дають підстави зробити висновок про те, що сучасні наукові погляди на проблеми духовності особистості можна умовно поділити на чотири групи: перша розглядає духовність крізь призму життєдіяльності людини, друга – в орієнтації на естетико-духовні цінності, третя – у саморозвитку й самореалізації індивіда, соціально-орієнтованій потребі «для інших», четверта – має чітко окреслені християнством межі.

Духовність як вид внутрішнього вдосконалення людської сутності містить три компоненти, а саме:

- гносеологічну складову з акцентом на знання, логіку, пошук істини, що переходять з пізнавальної діяльності в духовну цінність;
- моральний зміст духовності особистості, який виступає показником ступеня гармонізації свідомості і загальнолюдських цінностей;
- естетичність поглядів як складова духовності.

Духовність пов'язана із прагненням людини до краси і є ідеальним засобом вдосконалення перетворень навколишньої дійсності на основі триєдиної мети: Істини, Добра, Краси.

Педагоги ХХ століття виділяють наступні складові духовності:

- 1) ті, які історично склалися і не втратили свого сучасного значення, збагачені новими психологічними пріоритетами діючої гуманістичної парадигми, загальнолюдські і національні духовні цінності;
- 2) відповідні за своїм змістом і спрямованістю етичні норми і категорії, що відроджуються індивідуумом в результаті творчого саморозвитку і мотивованого прагнення до оволодіння ними;
- 3) світоглядні стійкі моральні принципи;
- 4) переконання, ідеали, цілеспрямовані на конструктивні перетворення в соціокультурній та моральних сферах суспільства [115, с. 219].

Виходячи з вищезазначеного, розвиток духовності можна розглядати як вихід до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості та її менталітету. Для вчителя в якості підстави його духовного становлення виступає його духовний світ, який знаходить відображення в системі поглядів людини на світ, на своє місце в ньому, і проявляється в почуттях і діяльності, які мають творчий характер.

На основі конструктивно-генетичного аналізу науковцями була розроблена класифікація педагогічних цінностей в сфері освіти, які повинні бути представлені майбутнім вчителям в період їх підготовки:

1. Соціально-політичні цінності, які полягають в наданні загальнодоступної та безкоштовної освіти, однаковому положенні жінок і чоловіків в суспільстві, свобода вибору тощо.

2. Інтелектуальні цінності освіти, які поєднують у собі допитливість, потребу в пізнанні і пізнавальний інтерес, активність і творчу діяльність.

3. Моральні цінності освіти, які націлені на честь та гідність учня, на його місце в системі навчання та вибір власних переконань.

4. Цінності професійної діяльності педагога. Мається на увазі покликання до праці вчителя-вихователя, усвідомлення особистісної та соціальної відповідальності за обрану професію, талант педагога та високі моральні особистісні якості вчителя, його комунікативні здібності, стиль спілкування зі своїми вихованцями, заснований на демократичних і гуманістичних засадах, адже учитель покликаний любити тих, кому викладає, і любити те, що викладає [111, с. 224].

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з проблеми педагогічних цінностей і ціннісних орієнтацій у сфері педагогічної освіти дає підставу виділити такі цінності – цінності-цілі, які відображають державну політику (гуманізація, гуманітаризація, модернізація, стандартизація, реформування освіти); цінності педагогічних дій (технології навчання і виховання); комунікативні дії (технології спілкування); дії, що відображають суб'єктну особистісну й професійну сутність педагога (компетентність вчителя,

творчість, професіоналізм). У науковому світі існує класифікація, яка поділяє цінності-засоби на цінності-відносини (до професії, до учнів, до себе), цінності-якості (любов до дітей, гуманізм, креативність), цінності-знання (педагогічні, психологічні, філософські, культурологічні та інші) [112, с. 77].

В ієрархії педагогічних цінностей найбільш високий ранг мають цінності-якості вчителя в силу їх здатності надавати розвиваючий і виховний вплив на особистості учнів. Саме в них проявляється сутнісні особистісно-професійні характеристики педагога. Ключовою фігурою навчально-виховного процесу є вчитель, який повинен орієнтуватися на власну філософію освіти, свої професійні цінності [454, с. 108]. Саме цінності допоможуть йому зрозуміти значення педагогічної діяльності та її особистісний сенс, усвідомити свою соціальну та духовну місію.

Важливість ціннісних аспектів педагогічної освіти пояснюється необхідністю розглядати процес формування ціннісних орієнтацій майбутніх учителів як складний, безперервний, здійснюваний як в ході їх теоретичної підготовки у вищому навчальному закладі, так і в практичній діяльності в школі.

Таким чином, можна зауважити, що програма виховання майбутніх вчителів повинна поєднувати в собі такі ціннісні установки:

- розуміння соціокультурної значущості педагогічної діяльності;
- виховання цивільно-патріотичних і духовно-моральних якостей майбутнього вчителя, що становлять основу ціннісних орієнтацій особистості;
- спрямованість на підготовку творчої особистості вчителя;
- формування активної життєвої та професійної позиції в поєднанні з інноваційним типом мислення;
- формування поваги до цінностей громадянського суспільства.

Вищезазначена система підготовки майбутнього вчителя дозволить змінити акцент з освітньо-професійної установки на творчий процес

освоєння педагогічних цінностей, формування духовності, розвиток інноваційної свідомості вчителя, готового до пошукової діяльності, до взаємодії з учнями та передачі їм духовних цінностей.

В останній час інтерес дослідників до проблеми розвитку особистісної духовності, педагогічного забезпечення цього процесу значно зріс, що обумовлено пріоритетом духовного виховання. Виділяються основні напрямки досліджень в руслі духовної проблематики, які базуються на визначенні сутності особистісної духовності, специфіці духовного розвитку особистості, педагогічному забезпеченні духовного розвитку особистості в освітніх установах, підготовці майбутніх педагогів до духовно-морального виховання дітей.

У дослідженні питання специфіки духовного розвитку особистості вчені фокусують свою увагу на окремих аспектах цього процесу. Наприклад, духовний розвиток розглядається як власне людський результат освоєння дійсності, детермінований орієнтацією пізнання і діяльності людини на вищі життєві, загальнолюдські цінності.

Визначення сутності особистісної духовності знаходить відображення у сучасних дослідженнях, де духовність розглядається з двох позицій: релігійної та наукової, відмінною рисою яких є її джерело. У першому випадку – це Бог, у другому – сама людина. Складним, нерідко спірним, суперечливим виявляється визначення сутності духовності з її світської позиції. Звідси видається цікавим саме світський підхід до розгляду духовності. Більшість дослідників, характеризуючи феномен духовності, підкреслюють її багатокомпонентність, багатоаспектність. Також звертається увага на характер структурних зв'язків компонентів, що дозволяє розглядати духовність як складне системне утворення.

Щодо розвитку особистісної духовності, вона представляється у вигляді багатоетапного процесу, в якому духовність як особистісний прояв в дитячому віці поступово перетворюється в об'єкт самостійної

особистісної творчості, а духовні цінності, починаючи з підліткового віку, становлять предмет особливої турботи індивіда.

У якості головних чинників розвитку духовності виділяються середовище, виховання, спадкові властивості і індивідуально-особистісний потенціал кожної людини, активність самої особистості в роботі над собою, своїм постійним вдосконаленням.

Педагогічне забезпечення духовного розвитку особистості визначається, по-перше, наявністю в природі людини, в її свідомості, в морально-етичній сфері не тільки раціональних, але й безлічі ірраціональних моментів; по-друге, духовна функція не суб'єкт-об'єктного, а суб'єкт-суб'єктного відношення (суб'єкт-суб'єктний характер взаємин, в основі яких лежить «діалог», «визнання цінності один одного», що духовно збагачує учасників педагогічного процесу, сприяє розкриттю їх потенціалів і підсилює суб'єктність вихованців); по-третє, виховання духовності здійснюється перш за все в результаті досягнення духовної спільності, духовного контакту вихователя і учня [85, с. 30].

На думку дослідників, найважливішими педагогічними умовами розвитку духовності є залучення учнів до традиційних, в тому числі і християнських, духовно-моральних цінностей і використання духовно-орієнтованої методики освіти і виховання; забезпечення можливості надбання дитиною морального і духовного досвіду, де важлива роль відводиться методам, що створюють проблемні ситуації ціннісного вибору, діалогу і дискусії; цілеспрямований розвиток духовних здібностей за допомогою тренування «ситуативної активності», коли з двох альтернатив вибирається не найбільш «духовний», оскільки це визначити неможливо, а найскладніший варіант.

Саме тому педагогіка духовності пропонує способи виховання, спрямовані на вдосконалення духовної, ціннісно-смислової сфер людини, на становлення тих якостей і властивостей, які складають її справді людську сутність.

4.3. Духовність як умова збереження людини та людства на сучасному етапі еволюції українського суспільства

Духовним основам особистості в усі часи люди виділяли важливу роль, а комунікативно-духовне начало сприймали як один із способів глибокого засвоєння людського буття. Сучасні науковці засвідчують, що наш час непростий для розвитку духовності, оскільки молоді випало завдання пройти випробування достатком, що навіть складніше труднощів, які припадали на долю радянського суспільства, долю дітей воєнних і післявоєнних років, коли не знаючи, що таке масло, молоко, цукор, здоба, вони відчували гостру необхідність ділитися останнім шматком хліба.

Випробування широким різноманіттям матеріальних благ у нашу епоху не менше серйозно, ніж випробування бідністю у воєнний період, тому, аналізуючи ті важкі часи, можна зауважити, що під час критичних ситуацій люди цінують час, відчують духовну прив'язаність та відповідальність за долю Батьківщини, розвиток моралі у дітей стає проблемою національної безпеки країни, чуйне ставлення один до одного підтримує у часи випробувань та стає основою самовиховання та самовдосконалення [391, с. 19].

Звернення держави і освітньої системи до ідей духовного і морального виховання як основної умови відродження суспільства і особистості не є випадковими, оскільки визначення поняття духовності допомагає зрозуміти не тільки сутність цього унікального явища, але і відкрити його потенціал, який може вдосконалити індивіда, наділивши його певними якостями, здібностями, які є необхідними для сучасної людини.

У наш час в практиці духовного виховання поширюється застосування нових теорій. З одного боку, це дає можливості для появи релігійно орієнтованих теорій духовного виховання, з іншого – це необхідність знаходження нових орієнтирів у житті суспільства [298]. Характерним є те, що об'єктом дослідження стає теорія духовного

виховання підростаючих поколінь на різних етапах становлення та розвитку суспільства, а предметом – еволюція теоретичних уявлень про духовне виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці.

Отже, духовність – це якісна характеристика свідомості і самосвідомості особистості, що відображає цілісність і гармонію її внутрішнього світу з навколишнім. Дане поняття не стільки визначається освіченістю, широтою і глибиною культурних запитів та інтересів, скільки постійним і безперервним трудом душі та серця, осмисленням світу і себе, прагненням до самовдосконалення. Варто також наголосити на тому, що духовність – це емоційно-чуттєвий компонент людини, який виявляється в тонких, неповторних рухах розуму і серця, а також здатність до високих духовно-моральних станів і встановлення філігранних духовних зв'язків між людьми, в основі яких дбайливе, чуйне і доброзичливе ставлення до людини, турбота про її гуманно-культурне зростання і благополуччя.

Формування духовно-моральної культури залишається актуальним і зараз, оскільки воно виступає визначальним і спрямовуючим початком освітньо-виховного процесу, фундаментальною основою якого є духовно-моральна культура – база для вдосконалення особистості [411, с. 78]. Духовно-моральна культура розуміється як сукупність ідеалів, смислів, цінностей, орієнтирів, норм, до яких тяжіє творча енергія людей, що складають дане суспільство, а також традиції, які підтримують передовий світогляд [322, с. 37].

Сьогодні світ потребує відновлення стратегії виховання духовності шляхом впровадження системи практичних і цілеспрямованих заходів щодо насичення духовним, моральним і культурним змістом навчального і позакласного часу учнів в шкільному середовищі, всіх форм і видів їх життєдіяльності, міжособистісного спілкування. Науковці називають цей процес «духовним виробництвом», в якому освіта і виховання людини є основою основ, фундаментом всього людського життя, людської цивілізації [238, с. 78].

Сучасні освітні програми містять компоненти навчання і виховання, де навчання виступає як когнітивно-технологічний компонент освіти, мета якого – засвоєння учнями сукупності знань, вироблення певних умінь і навичок, а виховання розуміється як складний процес формування і розвитку особистості, мета якого полягає в тому, щоб виростити морально зрілого, духовно розвиненого, соціально активного і відповідального індивіда, здатного творчо перетворювати навколишній світ [323, с. 118]. Виходячи з цього можна сказати, що мета виховання полягає в освіті людської душі, що створює тим самим гармонійний синтез навчання та виховання.

Виховання за часів радянської епохи формувалося на основі комуністичної ідеології і атеїстичного світогляду. У пострадянський період, коли комуністична ідеологія стала неактуальною, а атеїстичний світогляд перестав бути домінуючим, ситуація кардинально змінилася. Докорінна зміна фундаментальних ідеологічних і світоглядних цінностей викликала в людських умах ситуацію хаосу, створюючи занепад виховання і зведення освіти до банального навчання. Зусилля педагогів у той час зводилися суто до пошуку ефективних навчальних методик, технологій, що змусило виховання відійти на другий план.

Програма виховання дітей та учнівської молоді потребує постійних і цілеспрямованих зусиль. За їх відсутності виховні можливості слабшають, втрачають свою ефективність, починаються процеси ерозії, деградації, де «вихователем» стає вже сам хаос [71, с. 112]. Утрата ідеалів, деформація системи цінностей, падіння моральності, бездуховність, превалювання утилітарних, меркантильних цінностей стали плодами байдужості до духовності. Винними у таких процесах, поряд з особистісною відповідальністю, стають і засоби масової інформації, оскільки вони, з одного боку, наполегливо нав'язують стандарти споживацького способу життя, культ грошей, успіху, красивого життя, а з іншого – можуть культивувати насильство, жорстокість, сприяючи розкріпаченню низинних

людських пристрастей, пороків, інстинктів, що і призвело до проблем у теперішньому суспільстві [5, с. 68].

Громадянський обов'язок сучасних педагогів зводиться до боротьби з проявами духовної деградації дітей, яка потребує роз'яснювання підростаючій людині, що головне – це не ким бути, а яким бути, що для людини важливим є не те, що вона має у матеріальному плані, а у тому, що має у духовному. На жаль, змінився сам характер героїв, на яких хотіли б рівнятися молоді люди. Західні споживчі стандарти, масова культура, західний спосіб життя – ті ідеали, які стають взірцем для наслідування, проте західна система цінностей не зовсім сумісна з нашим культурно-історичним субстратом, з менталітетом українського народу [59, с. 67].

Культ грошей, успіху, споживання лежить на поверхні, на «вітрині» західного способу життя, і саме ця зовнішня сторона бажана і приваблива для багатьох молодих людей. Однак, вони не помічають, що високий рівень споживання забезпечується на Заході наполегливою працею, високопродуктивною і ефективно організованою, що, у свою чергу, базується на особистій відповідальності, ініціативі, підприємливості, повазі особистої гідності, що, на жаль, поки мало цінується на наших просторах [276, с. 106]. Таким чином, виникає глибока суперечливість: бажання жити як при розвиненому капіталізмі, а думати, працювати, вести себе як при соціалізмі. Бажання легко і красиво жити, підігріте нав'язливою рекламою, західними серіалами, і неможливість здійснити це бажання при нашому вкрай низькому за західними мірками рівнем життя породжує заздрість, агресивність, злість, жорстокість, цинізм, особливо серед молоді.

Переймаючи зовнішню манеру поведінки своїх західних кумирів, молодь навіть не підозрює, що виглядає безглуздо і смішно, адже те, що на Заході виступає цілком природним і органічним, у виконанні наших наслідувачів набуває потворних і цинічних форм у вигляді самовпевненості, розгнужданості, нахабства тощо. Тим більше, що дуже часто молоде покоління переймає не найдостойніші зразки поведінки.

Вищезазначені негативні процеси в духовно-моральній сфері привели до ерозії патріотичного самосвідомості – емігрантського настрою, неповаги до свого народу, цинізму, байдужості, зневаги до рідних тощо. Усі перелічені фактори можуть стати першим ступенем до втрати своєї культурно-історичної і етнічної своєрідності, перетворюючи велику країну в третьосортну, з якою ніхто не буде рахуватися і ніхто не буде поважати, що цілком природньо і справедливо [349, с. 128]. Слід додати, що справжній, а не показний патріотизм у складний період для рідної країни – це високе служіння, засноване на розумінні того, що ти потрібен своїй Вітчизні, своєму народові. Це розуміння надає людині сили, впевненості і ґрунтується на високих ідеалах боргу, честі, совісті, безкорисливості. Таким чином, справжній патріот, який любить свою Батьківщину, вимагатиме від себе існування за принципом: «Якщо не я, то хто ж?», що перетікає у прагнення допомогти своїй Вітчизні, не питаючи про те, яка йому від цього буде користь.

Відродження економіки, яке зараз є важливим шляхом до покращення суспільного добробуту, не може відбутися без духовно-морального відродження. Від того, наскільки людина відчула себе людиною, усвідомивши власну причетність до подій країни та відповідальність за її долю, залежить зміст, характер, спрямованість соціально-економічного та політичного розвитку [444, с. 351]. Проте, якщо людина відчуває себе утриманцем, чекаючи, коли її нагодує держава, сподіваючись у душі на західні кредити, це може прийняти форму агресивної вимогливості, заздрості і схиляння перед заморським «споживчим раєм» [69, с. 7]. Таким чином, люмпенізований, маргінальний тип громадянина, байдужий до своєї історії, не зможе стати суб'єктом економічного відродження країни. Якщо ж особистість усвідомлює свою високу людську гідність і покликання, відчуває відповідальність не тільки за себе, своїх дітей, а й за долю Вітчизни, є громадянином і патріотом, вона буде з повагою ставитися до інших культур, зберігаючи та збагачуючи власну. Патріотизм, вихований на

світоглядних, духовно-моральних засадах, може змінити державний лад, ідеологію, економічну систему. Отже, світоглядні, духовно-моральні, релігійні основи життя народу є глибинними, фундаментальними підставами його буття.

Суспільний розвиток на сучасному етапі характеризується стрімкими темпами соціального і науково-технічного прогресу з рядом істотних проблем, які можна розподілити по групах значущості та важливості. Перша група включає до себе проблему загрози світової термоядерної війни, забезпечення безпеки життя людей на всій планеті. До другої групи відносяться проблеми забезпечення екологічної безпеки суспільства, що передбачають раціональне використання природних багатств і пошук нових ресурсів. Питаннями, які вимагають інтернаціонального розв'язання, друга група не обмежується, і в якості особливої справи визнається забезпечення духовної безпеки особистості [467, с. 205]. Дослідники наголошують, що сучасна духовна продукція стає більш антигуманною, що приводить до духовного зубожіння особистості, до зростання злочинності та інших негативних явищ, особливо серед підлітків і молоді [82, с. 27].

Проблема духовності завжди була і буде в центрі уваги представників різних наук, так як те чи інше її рішення прямо або побічно стикається з долями особистості і культури. Звертаючись до історичних фактів, ми бачимо, що людство вступило в XXI століття з величезним дефіцитом духовності, яка була зруйнована ще в минулому столітті. Кажучи словами С. Франка, це була епоха глибокого безвір'я, скепсису, духовної розчарованості і охолодження [394]. Однією з істотних причин такого стану, на його думку, є наруга над релігіями і руйнування храмів, абсолютизація людською істотою матеріальних, егоїстичних прагнень, у зв'язку з чим і здійснився стрімкий розвиток матеріального виробництва на шкоду духовному, на протигагу моральним орієнтирам особистості. У гонитві за прибутком духовне виробництво цих десятиліть відмовилось від гуманістичних принципів, і трансформувалося в прославляння культу

жорстокості, насильства й аморальності [234, с. 15]. Прикладом подібних змін слугували продукти, так званої, масової культури у вигляді кінобойовиків, фільмів жахів та еротики, бульварного читива, які очолили «духовний ринок». Діти і підлітки, засвоюючи безглузді стереотипи мислення і поведінки, переймали на себе побачену модель жорстокого поводження, ігноруючи милосердя і гідність. Негативний вплив антигуманної духовної продукції у період 90-х поширився не тільки на життя дітей та підлітків, а й на дорослих.

Доволі часто проблеми духовності люди співвідносять з поняттями «дух», «свідомість», «ідеальне», проте за своїм змістом «духовність» не тотожна перерахованим поняттям, які акцентують увагу лише на окремих сторонах внутрішнього світу людини [26, с. 12]. Необхідність використання духовності в якості базового поняття обґрунтовується тим, що жодне інше поняття, що означає різні прояви психічної діяльності особистості, не фіксують її в цілісності. Отже, духовність для людини є важливим фактором і формою самосвідомості, самоідентифікації, основою її конституювання як суб'єкта відносин і діяльності. Духовність людини включає прагнення до досконалості, а також розвиток творчих здібностей, що характеризує духовність як проблему життєтворчості, саморозкриття сил буття. Незважаючи на свої незмінні орієнтири, духовність рухлива і мінлива, як життя і культура суспільства [267, с. 237].

Розглядаючи питання про духовність і її деформації в сучасному суспільстві, слід звернути увагу на те, від чого слід захищати складний і змістовний духовний світ особистості – від вульгарності, жорстокості, аморалізму, цинізму і безвідповідальності, помилкових переконань, інакше кажучи, від усього, що роз'їдає душу та паралізує розум.

Сучасна ситуація в суспільстві з точки зору значущості духовного в житті особистості неухильно вимагає підвищеної уваги з боку державних і громадських інститутів по виведенню духовної культури з кризового стану, що зводиться до переосмислення методологічних, прикладних теоретико-

методичних питань, пов'язаних з рішенням духовними засобами конкретних соціальних завдань [294]. У зв'язку з цим від збагачення духовного життя суспільства багато в чому буде залежати те, якою мірою особистість зможе реалізувати свої творчі здібності, скористатися існуючими правами і свободами, самоствердитися.

У суперечливому сучасному світі спостерігається гостра боротьба за людину, за особистість і духовний світ, за те, яким він є, яким може і яким він повинен бути. Теперішнє духовне виробництво, використовуючи всі досягнення науки і техніки, змінилося в порівнянні з попередніми десятиліттями – воно набуло загрозливого характеру по відношенню до духовного життя особистості, оскільки розповсюдження антигуманної продукції посередництвом телебачення та Інтернету здійснюється швидше, і його складніше контролювати [355, с. 27]. У зв'язку з глобальним поширенням мас-медіа, формування особистості стало більш складним і небезпечним, оскільки потік кіно- і телепродукції, насиченої жорстокістю і аморалізмом, обрушується на особистість і піддає її серйозним випробуванням на духовну міцність. Не кожна людина здатна витримати це випробування «спокусами» з боку телебачення та світового павутиння, тому більшість втрачає свої людські якості, уподібнюючись тим чи іншим героям з бойовиків, що призводить також до втрати моральних рис в спілкуванні один з одним [122, с. 63].

До розгляду проблеми духовної безпеки особистості слід підходити з конкретно-історичних позицій особливостей розвитку духовної культури країни і положення в ній особистості. Свобода країни, її суверенітет грають важливу роль у цьому питанні, оскільки вони є складовими долі народу, дозволяючи йому в повній мірі здійснювати свою історичну місію, а особистості – реалізовувати потенційні можливості. Зіставляючи недалеко минуле і сьогодення духовної культури України, важливо відзначити, що в її скарбницю повернута національна мова з можливістю безперешкодного

використання і розвитку, яка є найважливішим елементом духовної культури народу.

З придбанням суверенітету буття України у всіх її сферах докорінно змінилося, настав період духовного Відродження як основи основ усього життя народу, піднесення людини, розквіту культури. Розглядаючи духовну культуру в її сукупності, слід звернути особливу увагу на плідну діяльність церкви [319, с. 9]. Відродження віри, відновлення храмів і будівництво нових, повернення особистості свободи віросповідання є найбільш суттєвою ознакою рішення сучасної проблеми духовної безпеки. Між державою і церквою встановилося повне взаєморозуміння.

Духовний захист особистості, будучи комплексною проблемою, також передбачає отримання достовірної інформації, яка у сучасному світі має надзвичайно велике значення. Від того, наскільки об'єктивну інформацію отримує людина, залежить в цілому духовне здоров'я не тільки особистості, але й суспільства в цілому. Тому особливо значимим видається не тільки процес навчання, вміння аналізувати та обробляти інформацію, а і процес виховання, як базова навичка, що сприяє виробленню духовних основ особистості.

Згідно з нормативною базою система виховання учнів у сучасному освітньому середовищі вибудована на всіх рівнях освіти, але виховання має ряд особливостей, однією з яких є віддаленість результатів виховання. Зміни, які стосуються особистісної сфери учня, завжди пов'язані з саморефлексією [303, с. 14]. Складність і суперечливість створення нових механізмів моральної соціалізації особистості обумовлені тим, що сучасна моральна культура знаходиться на своєрідному перехідному етапі: старі, традиційні, способи регуляції поведінки людини не настільки ефективні, вони «не працюють», а нові ще не отримали належного розвитку.

Моральний розвиток особистості розуміється як процес становлення і зміни індивіда як суб'єкта моралі, що передбачає вироблення на основі засвоєння морального досвіду людства індивідуальної системи моральних

цінностей, яка свідчить про моральне самоствердження і цілісність особистості [36, с. 3]. Цей процес пов'язаний зі змінами ціннісних орієнтацій і інтересів особистості, що призводять до якісних перетворень її духовного світу і в кінцевому підсумку впливають на формування особистісних утворень, в тому числі моральних якостей. Зміни стосовно морального світу людини не можуть мати поверхневий характер, вони завжди сутнісні.

У процесі свого розвитку особистість приходить до усвідомлення, що розширюються можливості впливу не тільки на навколишній світ, а й на саму себе, що пов'язано з формуванням моральної рефлексії, здатності досить критично оцінювати свої вчинки, цінності, стратегію свого життя в цілому. Моральна рефлексія у такому випадку є однією з передумов внутрішнього розвитку особистості, яка передбачає досить високий рівень самосвідомості і культури людини [54, с. 162]. Таким чином, моральна рефлексія і самооцінка виступають в якості передумови розвитку тільки тоді, коли виникає внутрішня потреба розвитку. Слід зауважити, що моральний розвиток людини не завжди супроводжується розвиненою моральною рефлексією, а більш пов'язується з впливом зовнішніх факторів [553, с. 76]. І, безсумнівно, процес зміни ціннісних орієнтацій і лінії поведінки, що не приводять до вдосконалення, ускладнення духовно-морального світу людини, далеко не завжди опосередковані становленням і розвитком особистості як морального суб'єкта, як творця своєї долі і вільного морального вибору [28, с. 161]. І якщо припустити, що з дня народження кожна людина містить у собі певний особистісний моральний потенціал, який залишається лише як можливість, не розкривається в свідомості і діяльності, то це є рівень морального існування, сліпо детермінований існуючими обставинами.

Найбільшого значення для морального розвитку в дитячому і підлітковому віці набувають ідеали. Їх формування тісно пов'язане з інтересом до етичних якостей людей, їх вчинків. І якщо спочатку ідеали

виникають у дитини мимоволі, без свідомого пошуку, то вже в старшому підлітковому і юнацькому віці ведеться активний пошук людей, образи яких відповідають моральним прагненням і служать опорою моральної поведінки [223, с. 137]. Рівень моральної свідомості особистості визначає її поведінку і діяльність. Процес формування свідомості тривалий і складний, він починається задовго до походу дитини в школу, з формування початкових уявлень про суспільство, зі взаємин близьких людей.

Для особистісного розвитку велике значення має набуття моральної автономії, яка розуміється дослідниками як здатність індивіда до творення свого власного життя, здійснення вільного вибору і усвідомлення особистої відповідальності за нього [268, с. 14]. Головним моментом морального розвитку визнається необхідність самореалізації людини, розкриття свого морального потенціалу, утвердження себе як особистості в очах соціуму і в своїх власних, у всіх сферах життєдіяльності.

Отже, питання моралі являє собою ціннісну культурну форму, спрямовану на утвердження самоцінності особистості, особливий спосіб духовно-практичного освоєння світу, в результаті якого виробляються загальні практичні принципи [274, с. 8]. Моральне виховання здійснюється суто на рівні взаємодії, взаєморозуміння, співробітництва, коли вихователь виступає як співрозмовник, співучасник становлення духовного світу дитини та підлітка. Метою морального виховання є вироблення у дитини або підлітка потреби в самовихованні, саморозвитку, самооцінці і саморегуляції.

Моральна культура має власну закономірність, яка полягає у тому, що чим вищий рівень моральної культури має індивід, тим більш поважно і толерантно він ставиться до всього того, що не входить в систему його власних ціннісних орієнтацій [75, с. 27]. Однак чим більш обмежений індивід в культурному і моральному відношенні, тим менше від здатний поважати те, що не вписується в його сітку моральних координат, тому така

людина переконана в необхідності «прилучення до істинних цінностей» всіх тих, хто дотримується інших поглядів.

Моральне формування особистості є складним і багатограним процесом, який здійснюється під впливом різних факторів і умов. Величезний вплив на поведінку учнів здійснюють почуття. Опора на почуття у вихованні підвищує його ефективність. Вплив на почуття дітей потрібен і являє собою найбільш складну область в моральному вихованні. Підростаюче покоління розвивається під впливом зовнішніх і внутрішніх впливів, і все, з чим стикаються діти накладає відбиток на їхню поведінку, на їх моральне обличчя, тому педагогу важливо розібратися в тому, як моральне виховання впливає на розвиток вихованця, як учень змінюється, піднімається на нову сходинку моральної досконалості. Адже в кінцевому підсумку моральні вчинки – завжди усвідомлений вибір кожного, який залежить від ступеня розвитку моральної свідомості, тісно пов'язаного з досвідом відносин з оточуючими і досвідом власної поведінки.

Ефективність морального виховання в наш час характеризується підготовкою учня до самостійного життя, його вмінням мобільно і адекватно реагувати на реальні зміни, що відбуваються в суспільстві [450, с. 116]. Особливо зростає значущість моральної надійності особистості, здатної не тільки протистояти несприятливим впливам, а й формувати досвід позитивного «вибудовування» власного життя. Сучасна система морального виховання має складне завдання, яке, з одного боку, полягає у неможливості скласти вичерпний і однозначний у своїй основі моральний кодекс, через що основний акцент робиться на формуванні морально автономного суб'єкта, а з іншого – у ефективному моральному вихованні при наявності в учня чітких уявлень про ціннісні орієнтири в сучасних соціокультурних умовах і, відповідно, тих моральних якостей особистості, які складуть основу цієї моральної автономії. Отже, громадські моральні цінності, знаходячи особистісний сенс, виступають в якості опори моральної автономності особистості.

Споживче відношення до духовності у сучасному суспільстві, зокрема, серед молодого покоління показує, що духовна криза людини в глобальному масштабі призводить до проблеми духовної безпеки суспільства. З розвитком технологій та поширенням інформації в світовому просторі, загальнолюдські і національні духовно-моральні цінності припинили займати важливе місце в справах країни, що призвело до порушення національної безпеки громадян.

У сучасному суспільстві інформаційні потоки активно впливають на ціннісні орієнтири суспільства, оскільки після певного обсягу інформації людині стає важче не тільки орієнтуватися в її змісті, а й захищати себе від її надлишку. Подібні передумови можуть призвести до формування « нової » картини світу, де поступово зароджується альтернативна система цінностей, в ієрархії якої безвідповідальність змінює відповідальність, совість замінюється практицизмом, на зміну милосердя приходить раціоналізм, любов трансформується в партнерські відносини тощо [277, с. 361]. Таким чином, сучасна людина борсається між потребою в гармонійному житті і способом життя в споживчому суспільстві, де колишня мета « вижити » змінилася на « процвітати », роз'єднуючи життя з умовами існування.

Відмітною родовою рисою людини є володіння розумом і здатність до мислення, що робить її мислячою істотою, якій властиве духовне життя. Дослідження стосовно духовного розвитку особистості передбачає не тільки розгляд категорії « духовність », а визначення ступенів її розвитку. Здебільшого під духовністю розуміється специфічно людська якість, що характеризує зміст поведінки, прояви спрямованості до цілісного, ідеального, абсолютного буття.

Духовність як важливий елемент життєвого процесу закладена в історичній пам'яті українського народу і його культурній традиції. Духовність багатоманітна, може мати різні форми вираження. На феноменальному рівні буття, в повсякденному світі, коли людина входить в нескінченний потік нав'язаної інформації, коли емоції переважають

розумну діяльність, духовність виражається у вигляді душевних переживань [67, с. 227]. Такий чинник тільки зароджує коріння духовності, але в справжню духовність може і не визріти, якщо людина є лише заручником обставин, без власної думки і без бажання діяти. Феноменальний рівень буття у подальшому породжує більш високий рефлексивний рівень, пов'язаний з формуванням суб'єктивності та самосвідомості людини. На цьому рівні особистість, перебуваючи «над ситуацією», прагне вийти зі світу позбавлених сенсу подій за межі пристосування. Рефлексивний рівень відповідає теоретичному світу, проте не дає людині жодних гарантій духовного зростання, оскільки використання отриманого знання може привести людину до цинізму при утилітарному ставленні до інших, до відсутності безкорисливого пошуку істини тощо. Однак, слід наголосити на тому, що людська свідомість завжди опосередкована культурою, тому синтез зовнішнього культурного джерела і власних внутрішніх духовних зусиль людини можуть привести до переходу в нове духовне буття.

Велика кількість факторів має вплив на розвиток духовності, в тому числі і тип суспільства, в якому існує та чи інша освітня система. Осмислення ролі освіти в наш час дало можливість дослідникам поставити питання щодо трансформації систем освіти відповідно до еволюційної лінії культури людства – інженерно-технічної та духовно-практичної. Починаючи з епохи Нового часу, переважання раціонально-логічної соціально-світської форми організації суспільного життя не означає втрату своєї ролі духовно-практичної культури. Вченими розроблено та обґрунтовано два основних альтернативних стратегічних шляху людства в XXI столітті – техногенно-споживча цивілізація і духовно-екологічна. Головна їх відмінність полягає у різниці інтересів і бажань людей щодо перспектив і наслідків людської діяльності.

Суспільство сучасного світу у процесі глобальної інформатизації має пріоритет спеціальної інженерної освіти над загальною соціогуманітарною

сферою. Дослідники звертають увагу на відмінність суспільства інформаційного, де пріоритетним є накопичення і використання знань від глобального інноваційного суспільства, яке залишає лише ті знання, які працюють на розвиток бізнесу [197, с. 51]. Інакше кажучи, в такому інноваційному суспільстві людина виступає в якості «виробничої машини» і «машини споживання», і якій вистачає примітивного рівня освіти для підтримки правопорядку і виконання нескладних робіт. Подібна перевага «інформаційного насилля» над розумом людини робить всі інші сторони освіти і виховання, а тим більше духовності, непотрібними. Духовність може бути затребуваною лише в суспільстві всебічних і доступних знань, яке намагається відтворити духовно-екологічну цивілізацію та сформувати внутрішньо гармонійну людину.

Науковці вказують, що людина духовна і людина бездуховна, перебуваючи в ідентичній соціальній ситуації, будуть випромінювати різні внутрішні якості [445, с. 148]. Так, наприклад, духовна особистість буде дарувати навколишньому світу і оточуючим тепло, внутрішнє світло, підтримку, а бездуховна – жорстокість, жадібність, лицемірство тощо. Головним внутрішнім ворогом, що полонить наших сучасників, і перш за все молодь, визнається духовна порожнеча, яку засобам масової інформації у власних цілях легко заповнити будь-яким інформаційно-реklamним сміттям. Через інформаційний гніт преси в матеріалах про катастрофи, пригоди, кримінальні події, головним станом людей стає страх, який збіднює емоційно-почуттєву сторону життя, замінюючи її афективними станами – дратівливістю, істеричністю, ворожістю. Таким чином, духовна порожнеча швидко перетворюється в різні стани і залежності, а людина готова йти до мети, не обмежуючи себе в методах і засобах, оскільки потрапляючи під вплив глобальних інформаційних установок, вона боїться інших людей і не довіряє їм, відчуває постійний страх, і зрештою, приходиться до стану духовного виснаження і бездуховності.

Засобами духовного оздоровлення для сучасної молоді на думку дослідників, можуть стати душевна природність, увага до своєї духовної першооснови, перебування наодинці з самим собою, здатність любити природу, повернення довіри до інших людей. З точки зору авторів, духовність можна вивчити, якщо під цим поняттям розуміти формування у свідомості індивіда вищих суспільних цінностей – моральних, естетичних, наукових [390, с. 14]. Соціологічне опитування серед молоді показало практичну відсутність чіткості понять «культурне товариство» і «духовне суспільство», через що сучасному поколінню підлітків і юнаків досить важко орієнтуватися в потоці суперечливих цінностей в умовах, коли колишні соціокультурні та духовні цінності зруйновані [390, с. 15]. Дослідники вважають, що проблему відсутності духовної організації серед молоді можна вирішити за сприяння їх спілкування з родиною та близькими людьми.

Духовність як потенційна сутність людини, що представляє одночасно мету і результат становлення людини і суспільства, виступає в сучасному суспільстві вирішальним фактором поєднання зусиль держави і народу в тісній взаємодії з сім'єю і окремими соціальними інститутами по відновленню духовних основ життя.

Вирішення завдань духовно-морального виховання дітей і молоді, яка навчається, передбачає внесення корективів в навчально-виховний процес: його зміст, логіку побудови, форми, методи, механізми та засоби реалізації в навчальних закладах різних типів. Сучасна школа зорієнтована на формування і розвиток у дітей і молоді духовних цінностей і ціннісних орієнтацій, які дуже необхідні сьогодні. У радянські часи виховання зводилося до прийняття молоддю моральних цінностей комунізму, через що у наш час моральна людина і людина духовна мають значущі відмінності.

Виховання духовної людини є складним, багатограним, багаторівневим процесом, який починається ще в утробі матері, потім триває в сім'ї та дитячому садку, а пізніше – в школі. Остання розглядається

як особливе інформаційно-духовне середовище, в якому дитина, підліток, юнак проводить половину або більшу половину денного часу. Слід зауважити, що школа відіграє важливу роль у навчанні і вихованні, але не забезпечує в потрібному ступені духовне виховання і розвиток дітей і молоді. Крім того, концепт «знання» в освітньому просторі навчальних закладів продовжує превалювати над вихованням.

Духовно-моральне виховання дітей та молоді є фундаментом, на якому будується будь-яке сучасне цивілізоване суспільство, але для дієвості воно повинно спиратися на потужний духовний потенціал, накопичений людством за період його існування. Провідні світові релігії, передові філософські етичні вчення і концепції, класичне культурне надбання попередніх історичних епох, сучасний передовий досвід духовного виховання грають дуже важливу роль у формуванні повноцінного духовного суспільства [354, с. 320].

Зміст духовно-моральної освіти поєднує у собі максимальне наповнення духовним змістом наявних навчальних планів і програм, уроків з навчальних дисциплін, виховну роботу закладів освіти з метою максимального розвитку і збагачення внутрішнього духовного світу дітей і молоді, збереження їх природної, психічної та соціальної цілісності, всебічного і повного розвитку природного і духовного потенціалу. Розвиток особистості відбувається як складне і своєрідне явище прилучення до всього накопиченого і узагальненого людського досвіду, до своєрідних зразків або ідеальних форм, які даються дитині в готовому вигляді, тому оволодіння ними становить основу процесу розвитку особистості підростаючого людини [202, с. 10]. Методологічне підґрунтя цього питання вказує на необхідність науково-методичного підходу до організації і здійснення духовного виховання і навчання, на домінантність процесу формування у дітей і молоді орієнтацій на духовні цінності та ідеали. Проте, слід зазначити, що в змісті основних навчальних програм і підручників в курсі середньої освітньої школи немає ні глав, ні параграфів, в яких

безпосередньо висвітлюються питання душевності і духовності людини та дають тлумачення їх сутності та змісту. Навчальні плани закладів вищої освіти, зокрема, серед педагогічних спеціальностей, також майже не містять курсів, спрямованих на теоретико-методологічне пізнання основ духовності, що провокує теоретичну і практичну невідповідність педагогів здійснювати належне духовне виховання і навчання дітей різновікових груп, етносів, релігійних конфесій. Отже, спостерігається глибокий розрив між застарілими програмними знаннями, значно відірваними від реалій життя і дійсності та потребою в створенні нових моделей виховання та освіти і наповненні їх удосконаленим змістом. Такий хід подій призводить до того, що учень у ХХІ столітті починає довіряти більше інформації з Інтернету, інших джерел, ніж знанням, якими ділиться педагог.

З точки зору оволодіння знаннями, зміст навчальних програм, підручників та навчальних книг базується на досить застарілих знаннях та відсутності нових теорій та концепцій, що формує індивідуальну особистісну картину світу на методологічно застарілих положеннях. Зважаючи на це, глибокі міжпредметні зв'язки, що забезпечують глибоке бачення і розуміння суті явищ і процесів, відсутні [101, с. 12]. Таким чином, особистість отримує урізані, не актуальні для сучасної моделі світоустрою знання. У процесі навчання і виховання застарілі знання прогнозують обмеженість світобачення, що визначає формування індивідуальної картини світу, в якій недостатньо місця духовним сенсам і цінностям, ідеалам, установкам, духовним цілям.

Духовно-моральне виховання і освіта в сучасних умовах перетікають в розряд пріоритетних цілей освітньої політики серед дітей і молоді, але їх необхідно повернути до вищих душевних і духовних цінностей, якостей і проявів, де жалість, милосердя, співчутливість, чуйність, душевна теплота, ласка, доброта, ніжність, турбота про ближнього є головними компонентами. У той же час діти і молодь мають навчатися спрямованості

у майбутнє, мотивації до досягнення наукових основ світогляду, формуванню нових переконань і ідеалів, здатність до конструювання і моделювання майбутнього, генерування нового поведінки і діяльності, вдосконалення всіх особистісних властивостей і якостей тощо. Вищим проявом духовно-морального виховання і освіти в Україні має стати генерування молодими людьми духовності в навколишнє середовище.

Побудова нової системи духовно-морального виховання може стати результатом духовного виховання, і забезпечити розуміння духовних цінностей, життєвих сенсів, ідеалів українського суспільства, громадянської ідентичності, національної консолідації, спрямованості політичних, громадських, релігійних структур та привести до зміцнення національної безпеки. Ці фактори можуть збагатити навчальні плани і програми в різних регіонах країни унікальним духовним спадком та новим досвідом виховання. Проблема забезпечення послідовності в змісті, формах і методах, засобах навчання і виховання потребує рішучих рішень на всіх рівнях національної системи освіти.

Освіта і виховання з духовно орієнтованою програмою потребують єдності цілей і завдань, послідовності змісту, форм і методів, засобів, відповідних умов для створення єдиного духовного освітнього середовища в межах освіти. Досвід попередніх століть дозволяють зробити висновок, що духовне навчання, по-перше, повинне виходити із стратегічних і тактичних цілей сучасних стандартів, відповідати сучасному рівню розвитку науки, економіки, соціальної сфери, культури, мистецтва, по-друге, забезпечувати індивідуальний розвиток здібностей і талантів особистості, і по-третє, розвивати у дітей і молоді ціннісно-смислову орієнтацію та прагнення до самостійності в мисленні і прийнятті духовно-моральних рішень в життєвих ситуаціях [182, с. 282].

Економічна та соціальна сфери тісно взаємодіють одна з одною, а усі зміни в економіці країни і в соціокультурній галузі мають єдину точку відліку – значення людини у суспільстві, повага до її прав, пріоритети

духовно-моральних відносин між людьми. Освіта як визначальна частина соціокультурної життєдіяльності в процесі якої відбувається становлення духовно зрілої, морально вільної особистості, поєднує найважливіші аспекти суспільного буття. Однак, поки першорядна важливість культури і освіти разом з необхідністю етичних норм поведінки не визнані суспільством, воно не зможе стати цивілізованим і демократичним.

Одним з оптимальних і інтенсивних способів входження людини в світ науки і культури є вища освіта, освітнє середовище якої спрямоване на вибір правил спілкування і способів поведінки людини в світі. Отже, вища освіта виступає як практика соціалізації людини, адаптуючи її під актуальні умови життя. Різні соціально-політичні умови освіти виступають стабілізуючим фактором між новими соціальними уявленнями та ідеалами попередніх поколінь.

Стратегічні і тактичні цілі виховання, навчання і розвиток дітей та молоді визначаються змістом освіти як в широкому, так і у вузькому сенсі цього слова. З них випливає головне завдання суспільного розвитку – як підготувати підростаюче покоління до життя, до перетворюючої, творчої, діяльності, наповненої духовним змістом. У науковому просторі зміст освіти розглядається як педагогічно адаптована система знань, умінь і навичок, досвід творчої діяльності і емоційного ставлення до світу, засвоєння якої забезпечує розвиток особистості. Індивідуальне зростання людини також переплітається з суспільними потребами, науковими досягненнями, рівнем соціокультурного розвитку, технічними, технологічними, економічними, соціальними, педагогічними, психологічними можливостями суспільства і школи до осмислення, переоцінки і прийняття нових орієнтирів, спрямованих на створення духовно-морального освітнього простору [60, с. 16]. На початку нового тисячоліття зміст освіти визначається переважно світовими тенденціями розвитку людства, до яких можна віднести геополітичні процеси, економічні, відкриття в природознавстві, нові форми соціальних відносин,

девальвацію в свідомості людей фундаментальних цінностей та їх підміна мінливими.

В умовах глобального світу державні інтереси, інформаційні, фінансові, міграційні потоки, державно-громадські форми організації життя стають найважливішими факторами високого розвитку країни. На жаль, сьогодні жодна країна не може увійти в число високорозвинених або утриматися в цій групі без форми влади з використанням «невоєнних методів» та добровільного вибору. У політичній сфері таке явище називають «м'якою силою», ядро якого складають наука, освіта, релігія, культура, мистецтво, засоби масової інформації, спорт. Таким чином, вчені стверджують, що для збереження будь-якої держави в умовах сучасних зовнішніх загроз і викликів, глобальної нестабільності та інформаційних воєн такий фактор розвитку буде корисним. Вищезазначена модель розвитку актуальна і для відродження духовності українського народу.

Важлива роль у ХХІ столітті відводиться базовій системі цінностей, яка складається з духовних цінностей, що об'єднують український народ. На жаль, відбувається глобалізація людських пороків, яка переростає в прогресуючу втрату духовної пам'яті, ослаблення національного імунітету до деструктивних викликів і загроз, відмови від традиційних національних цінностей. Вирішити це складне, проте дуже важливе питання, без глибокого осмислення та опрацювання питання духовної складової людини в умовах соціально орієнтованої держави неможливо.

Формувати внутрішню переконаність і стійкість, направляти зусилля на розвиток національних ідей та духовних цінностей у молоді сучасного світу легше, ніж у дорослих. Це пов'язане з тим, що більшість молодих людей дуже цінує своє місце у світі, тому прагне довести оточуючим свою готовність впливати на позитивний розвиток своєї Батьківщини. Звертаючись до історичних, національних і соціокультурних витоків і традицій українців, слід наголосити, що для них завжди була характерна святість і чеснота, колективізм і соборність, віра в ідеал, служіння

суспільству, християнська мудрість, пошук справедливості, терпимість, чуйність, повага до людей з іншим світобаченням, стійкість душевної організації, патріотизм тощо.

Німецький філософ Л. Фейєрбах стверджував, що «не тіло, а дух робить людину людиною». Він вважав, що людину можна скалічити і вбити, але якщо вона має сильний дух, її не можна зламати, перетворити в зрадника, маріонетку [90, с. 102]. Історія багатьох воєн демонструє беззаперечні факти, коли зникали цивілізації, держави і етноси, там, де був зломлений або куплений дух народу. Так, наприклад, криза духовності на пострадянському просторі проявляється у всіх сферах життєдіяльності людей, в усіх прошарках суспільства. Століттями створювані духовні цінності зникають, суспільство втрачає духовні орієнтири. Тому сьогодні гостро стоїть питання щодо духовної спадщини для молоді.

Фактично ХХІ століття – це, з одного боку, століття інформаційних воєн, з іншого – боротьби за духовні і культурні цінності, вік, коли духовні ціннісні орієнтації і цінності повинні визначати вирішальне значення як у геополітичних процесах, так і в соціально-політичному та економічному житті українського народу. Сучасність створила стан боротьби за свідомість людини. Політичні процеси в світі розвиваються таким чином, що ідеологічне протистояння загострюється і буде загострюватись, тому лише розвиток національного духовного імунітету всіх вікових груп населення має можливість спинити цю «рушійну течію».

У сучасній педагогіці відбуваються стрімкі парадигмальні зміни у зв'язку з постмодерністською соціокультурною ситуацією, що, не може не впливати на осмислення специфіки буття і не може не враховуватися в «проективній педагогіці», яка є орієнтованою на майбутнє. Це обумовлює інтерес до створення новітніх гуманітарних методологій.

У даному контексті можливість використання різних педагогічних та філософських методологій при вивченні особливостей духовності є вкрай важливим. Саме тому виникає питання щодо набору і домінант існування і

застосування як основних методологічних парадигм, так і більш конкретних перспективних, методологій осмислення сучасності.

У ситуації «несподіваних викликів» з боку сьогодення і, особливо, майбутнього в тому, що називається «сучасними» соціокультурними процесами буття, ключову роль повинні відігравати адекватні і мобільні «системи швидкого реагування». У філософському контексті, це обумовлює значущість гуманітарних методологій як «суми» способів інтелектуальної рефлексії та саморефлексії.

У традиційному списку відомих філософсько-гуманітарних методологій є свого роду вичерпаність і безвихідність, екстремально продемонстрована в постмодерністській версії інтерпретації соціокультурних процесів тим, що найчастіше позначається як «деконструкція». Деконструктивістська методологія значно реформувала попередню методологічну традицію.

В історії сучасної гуманітарної ментальності існують дві парадигми, які працюють в якості основних зразків і служать першоосновою методології - тобто конкретних способів їх реалізації і поширення [521, с. 145]. Варті уваги два взаємопов'язаних, але принципово відмінні дискурси - класичний і некласичний а, відповідно, дві базисні парадигми. Однак, щодо нинішньої ситуації не зайвим буде звернути увагу на те, що за межами і Класики і Посткласики знаходиться «постпосткласичність» осмислення сучасності, тобто, реалії сучасного світу можуть бути названі «постпостсучасністю». Такі дефініції є певним термінологічним нонсенсом, оскільки вони ніяк не індексуються не тільки в контексті проблеми адекватної термінології, але й вказують на необхідність виникнення нової гуманітарної парадигми та відповідних їй методологій. Це призведе до формування зовсім іншого дискурсу, який формується на межі класичності і посткласичності.

Основна ідея парадигмальності в науковому контексті і значенні полягає в тому, що завдяки акцентуванню кардинальної зміни вектора

сучасної культури - її магістральної спрямованості не в бік минулого (пост), а в бік майбутнього, новітні методології набувають особливого статусу - «протеїстичності». Термін «протеїзм», у даному контексті - протеїстичні парадигми, це термінологія, що розглядає світ з певних футуристичних позицій, у дискурсі постійних змін.

Протеїзм, як культурний рух, це альтернатива тому, що відштовхується від минулого і в одночас перебуває під його впливом, не може вийти з його магічного кола. Порівнює себе з майбутнім, а не з минулим. Протеїзм, як гуманітарна методологія, вивчає виникаючі, ще не оформлені явища в самій початковій стадії їх розвитку, коли вони більше віщують і знаменують, ніж існують у власному розумінні [195, с. 338]. У цьому випадку феномен «сучасності», постає через явно паростки майбутнього в сьогоденні, тобто, як «протосучасність».

Класична і посткласична парадигми пропонують наступні методології, які не можуть досягнути прояви протосучасності і тому стають асинхронними. Синхронними (тобто, своєчасними) «протосучасні» можуть стати лише «протометодології» - методології визріваючі, що лише зароджуються [312, с. 117].

Традиційність класичного позиціонування пов'язана в основному з аналітичною та систематичною методологіями та їх можливостями. Аналітика є потужним тяжінням до точного найменування предметів на основі мовних конвенцій і «сімейних подібностей». При цьому безвихідність аналітики полягає в тому, що у сфері «протосучасності» більш актуальною є поява нових мовних конвенцій і «зародження» нових «сімей». Цей, власне креативний, процес, який не піддається аналітиці, що покладається на наявні, тобто минулі назви і конвенції, на вичерпаність і повторність яких і була звернена увага некласичної, тобто маргінальної, на етапі її формування, посткласики [154, с. 8]. Однак, і систематична методологія виявилася настільки ж (хоча і з інших причин) вичерпаною.

Досліджена «система систем» (в тому чи іншому варіанті) нібито щоразу створювалася успішно, але була неспроможною пояснити суть феномену (мабуть, тут доречніше - «теореми»), неповноти будь-якої системи. Закономірний рух традиційної систематики в сторону «дивною» синергетики теж свідчить про необхідну маргіналізацію «класичної, дуже класичної» методології.

«Протокласика», покладаючись на маргінальні методології, знаходиться на шляху формування нової «протосучасності». «Протометодології» - це методології в аспекті їх традиційності. Провідну роль відіграє конкретика процесу мислення - нове, а тому «перетворений на майбутнє теперішній час» сучасних методологій зароджуються тільки в креативному акті гуманітарного мислення.

У зв'язку з обмеженням обсягу тексту можливі лише посилання на деякі приклади маргінальних гуманітарних протометодологій: «філософія нестабільності» І. Пригожина, «шизоаналіз» Дельоза-Гваттари, «концептивізм» М. Епштейна, «фанкібіз-несменеджмент» Нордстрема-Риддерстрале, «брендкодінг» Т.Геда, «коротка історія» Ж.-Л. Енніга, тощо.

Духовність в новій парадигмі протокласики (тобто, протейзмі) може визначатися як виникнення, взаємозв'язок і взаємовідносини між предметами, які перевтілюються на «образ», а причиною може стати «незадоволене бажання», в ілюзорному, віртуальному світі і реалізація «принципу задоволення» та «еротики тексту» на цій першооснові.

Основні парадигми і методології утворюють цілком певну нову синтагму, яка є по суті концептивістською методологією, креативною та проективною.

Концептивізм формує нову епоху мислення, яка успадковує кантівський критицизм і в той же час виходить за межі тих «критичних» функцій, якими в значній мірі обмежила себе післякантівська філософія. Якщо критицизм обмежує межі теоретичного розуму, то концептивізм виходить за ці межі [373, с. 86].

Надзвичайна складність такого явища як «духовність» потребує осмислення методологічних підходів до його вивчення. Станом на сьогодні накопичений величезний обсяг матеріалу з зазначеної тематики, який зосереджений в різних галузях наук, як то філософія, психологія, педагогіка. З часів виникнення писемності, духовність, як явище, що вивчається, ставало ядром тих чи інших концепцій: античної, середньовічної, концепцій епохи Відродження, Нового часу, тощо. Сучасні концепції розвитку науки також прийнятні і для феномену духовності. Мова йде про природну, соціальну, інформаційну концепції. Разом з тим, наявна духовна криза вказує на відсутність цілісного бачення, яке б дозволяло, тим не менш, застосування різних підходів.

Означені суперечності спроможна вирішити синтагматична модель духовності, оскільки дозволяє зберегти цілісність різнорідних еклектично поєднаних ідей духовності та ствердити найбільш важливе питання сучасності – духовність є головною умовою збереження людства як виду.

Термін «синтагма» не є новим для інформаційної сфери. Як зазначає Е. Тайсіна у дослідженні «Основна синтагма: накладення принципів систематизації філософського знання», історично термін *σύνταγμα* позначав у Древній Греції «устрій, побудову» [373, с. 33]. Пізніше, з розвитком ідей державності, термін отримує значення «закон, конституція», а також описує граматичні явища у мовних структурах. Авторка визначає термін в опозиції терміну «парадигма», вказуючи на переваги «синтагми», оскільки остання дозволяє враховувати діяхронію, таксис – зв'язки та переходи – від однієї стадії до іншої. Однак сам термін «парадигма» не відкидає, залишаючи для позначення послідовності переходів логічно (власне догматично), а, отже, безперечно та обґрунтовано. Дослідниця вказує на взаємозалежність обох термінів – «як набір лексем без синтаксису не є ще мовою, то й вітрина парадигм без синтагматики не більше ніж архів або музей знання». А. Лосев у «Філософії імені» дає таке визначення – синтагма – сенсоутворююча енергія всього речення [195, с. 458]. Інший видатний мислитель нашого часу

Умберто Еко вказує, що «синтагма» дозволяє переходити від відокремлених та незмінних парадигм до їх зв'язку, отже, надає можливість об'єднати історично мінливі, зафіксовані статичні парадигми [457, с. 115]. Аналізуючи зміни гносеологічних концепцій в історичній ретроспективі, Е. Тайсіна виділяє незмінне ядро, називаючи його гносеологічною синтагмою, зазначаючи що зі зміною парадигм, синтагматичне ядро залишається.

Приймаючи до уваги таку об'єктивну реальність нашого часу як «лінгвістичний поворот», термінологія лінгвістики повністю виправдана у застосуваннях в міждисциплінарних дослідженнях, завдячуючи транспарентності її методу та відповідності її об'єктів людині.

Е. Тайсіна виправдовуючи застосування терміну «синтагма», стверджує, що у вигляді синтагми проблема може формулюватися і як першопроблема і як першопринцип, це і є перевага сучасної лінгвістичної категорії «синтагма» над логічною категорією «судження», оскільки останнє може бути лише ствердженням чи запереченням, але не питанням, не імперативом, не маючи умовного способу [373, с. 34]. Завдання ж синтагми – відобразити стійкі зв'язки, що забезпечують цілісність, тождество процесу самому себе, а і відповідно, забезпечує наближення до істини.

Є. Чехарін у своїх кібернетичних дослідженнях вказує на парадигматичні та синтагматичні відносини, як на прояви системних якостей [441, с. 16]. Оскільки одним з найважливіших аспектів інформаційного поля є системний аспект, що відображає системність зв'язків та відносин у процесі формування інформаційних моделей та конструкцій, то використання синтагми та парадигми є необхідним при співставленні вибудованих інформаційних структур. Одним з дієвих методів побудови структур є використання парадигми, як виключних відносин, та синтагми, як доповнюючих відносин. Дослідник зазначає, що відносини на одному рівні інформаційного поля є по суті синтагматичними відносинами, відносини ж міжрівневі – парадигматичні. Отже, з застосуванням синтагма-

парадигмальних відносин інформаційні моделі стають повними, цілісними, вибудованими на горизонтальних та вертикальних рівнях, у всіх складностях відносин. Подібна концепція вертикально-горизонтальних відносин охарактеризована і в фундаментальному дослідженні радянського часу, в якому вперше введено в науковий обіг термін «інформатика» [214, с. 178].

Як і В. Черняк, так і В. Ніколко наголошують на розширенні меж використання терміну «синтагма» [440]. Йдеться про вихід терміну за межі суто лінгвістичного застосування, адже, синтагмою можливо позначити будь-який фрагмент світу, оскільки такий фрагмент містить елементи, що визначають та визначаються [228, с. 51].

З лінгвістичної точки зору синтагматичні відношення для певних текстів характеризуються наявністю визначення поняття та його аналізом. Це дозволяє розкривати зміст та сутність таких явищ як терміни та моделі. Використання обох визначень, а саме – синтагми та парадигми - надає можливість вибудовувати структури будь-якого рівня складності, при збереженні логічних зв'язків самої структури. Такий метод є альтернативою дихотомічному методу побудови структури.

Необхідно підкреслити відмінність при використанні парадигматичних і синтагматичних відносин в ієрархічній і мережевій моделях. В ієрархічній стратифікованій моделі синтагматичні відношення задають відносини на рівні ієрархії, але не задають зв'язків, оскільки в ієрархічній моделі зв'язки існують тільки від рівня до рівня. На одному рівні існують відносини, але не існують зв'язки. В ієрархічній стратифікованій моделі парадигматичні відносини задають зв'язки між рівнями. Синтагматичні відносини в цій моделі дозволяють будувати ланцюгову інтерпретацію і розкривати зміст рівнів.

У мережевій або матричній інформаційній моделі синтагматичні і парадигматичні відношення задають зв'язки всередині рівня і між рівнями. У такій моделі синтагматичні зв'язки, побудовані за рахунок відносин,

задають рівень лінійного розгортання і забезпечують алгоритмічну лінійну інтерпретацію.

Досить цікаву концепцію використання синтагми подає А. Ракитов. Він стверджує, що більшість сучасних дисциплін мають бути досліджені за допомогою концепції наукової синтагми. Синтагму він характеризує як систему наукових знань, орієнтованих на рішення прагматичних завдань. Синтагматична концепція повинна задовольняти наступним умовам: конструктивності, технологічності, конкурентоспроможності та економічній доцільності [311, с. 104]. Філософ А. Ракитов наголошує на давній традиції використання терміну «синтагма» в логіці та математичній лінгвістиці, причому звертає увагу на антонімічні значення синтагми та парадигми у цих галузях, оскільки парадигма вказує на лінійність руху знання відповідно до певного зразка, а синтагма ж позначає смислове епістемологічне поєднання різнорідного знання.

Слід зауважити, що в кібернетичних дослідженнях, в дослідженнях системного аналізу, системного методу ключовим поняттям є поняття «система». Історично два терміни – система та синтагма – ще більше 2 тис. років тому у Давній Греції використовувалися на позначення цілісності та впорядкованості, відповідно, природних та штучних об'єктів. Тобто зміст цих двох термінів був ідентичним, різниця була у сферах застосування. Природними об'єктами давні греки вважали природу, все те, що не має абсолютної сутності. До штучних об'єктів вони відносили все те, що пов'язане з людиною. Звідси можна провести аналогію і з сучасною бінарною роз'єднаністю науки, оскільки відсутній єдиний метод для соціогуманітарного і для природничо-наукового знання. Отже, відповідно до такого феномену як людська духовність термін система не відображає всього спектру відносин, більш адекватним є застосування терміну синтагма.

Німецький філософ Рудольф Ейкен також звернув увагу на таку особливість, як різні сфери використання термінів система та синтагма.

Відповідно до його положень розвиток античної думки пов'язаний з переходом від синтагм до систем [456, с. 59]. Філософ зазначає, що на відміну від «системи», яка характеризувала впорядкованість і цілісність природних об'єктів, термін «синтагма» характеризувала впорядкованість і цілісність штучних об'єктів, перш за все продуктів пізнавальної діяльності. Таке розмежування термінів обумовлено, зокрема, поступовим усвідомленням в античній філософії тієї обставини, що способи систематичного викладу результатів пізнання, і в усному мовленні, а тим більше в письмових трактатах, не збігаються з принципами організації буття.

Український дослідник В. Черняк, аналізуючи поняття «системи» та «синтагми» у пізнанні зазначає, що за допомогою такого терміну як «система» дослідник вибудовує формальну абстракцію, або ж модель, у якій наявні взаємовідносини між частинами будь-якого об'єкта реальності, а саме – між об'єктивними відносинами, тобто, системними, та суб'єктивними, синтагматичними [440, с. 59]. На його думку, саме синтагматичні відносини нагадують нам, що «система» позначає не об'єктивну реальність, а лише спосіб її формалізації та абстрагування. Синтагма повертає систему у простір сенсів та значень, повертає у реальне життя.

Синтагматичний спосіб організації ментальних феноменів, відмінний від систематичного способу, заснований на онтології, що не безособово об'єктивна, а підпорядкована баченню людини. Якщо в системі кінцевою підставою виступають аксіоми, в яких виражені загальні онтологічні принципи, то активність свідомості є кінцевою смисловою підставою всякої теоретичної синтагми.

Синтагма - це такий спосіб організації духовного життя і його результатів, коли ментальні феномени виникають і існують в життєвій ситуації спілкування, де мислення існує в потоці історичних і культурних

ситуацій. Тому синтагму можна зрозуміти як сукупність уявлень про те, як формується знання про культуру та людський «дух».

В концепції синтагми присутність суб'єкта пізнаваною реальності виражено тим, що знання фіксує або висловлює суб'єктивне ставлення до об'єкта в об'єктивних формах і, перш за все, в мовній формі. Поза контекстом цих відносин об'єкт не може бути описаний. Тобто гуманітарна теорія є теорією умов пізнання, суб'єктивного людського ставлення до світу. Це ставлення може бути змінено, і тоді описувана реальність також змінюється.

Синтагма має своєю онтологічною підставою модальні форми буття. Природа як предмет вивчення природничих наук не має деонтологічних модальностей. Людський світ є принципово модальний. Модальна онтологія – це онтологія об'єктивно-суб'єктивного комплексу «світ – людина», висловлювання будь-якої гуманітарної теорії завжди містять ті чи інші модальності. Ця обставина вказує на зовсім інший характер логічних відносин між теоретичними висловлюваннями в гуманітарних теоріях, в порівнянні з теоріями в математиці і природознавстві.

Як зазначає В. Ростовцев синтагма має справу зі змістом, діяльністю та із синтезом, а парадигма – з аналізом та з уявленням [325, с. 47]. Отже, єдність двох форм може забезпечити певний цілісний концепт, що має вираження у аналітико-синтетичних, змістовно-уявленевих, вертикально-горизонтальних, причинно-наслідкових та часово-просторових формах.

Слід зазначити, що сучасна посткласична парадигма знання пропонує методологію, що вже не відповідає вимогам сучасності, набуває рис асинхронності. Сучасна методологія відшукує нові форми осмислення людського буття і гідне місце серед методології вивчення людської духовності може посісти ідея «синтагми», як сукупність уявлень про духовність, представленої в історичних та культурних парадигмах.

У сучасному світі для розробки теорій, особливо в сфері інформаційних технологій, необхідно об'єднувати різнопланові знання в

одному комплексному дослідженні. Отже, намітилася тенденція до поліваріативності – може бути виділено декілька точок зору, декілька концепцій, як і декілька рішень. Це провокує толерантність до цих точок зору. Вченим необхідно орієнтуватися на синтагму, що являє собою систему знань особого роду, побудовану з різнорідних підсистем, але об'єднаних в єдину систему для рішення певного комплексу складних завдань, що не є можливим в межах лише однієї наукової дисципліни. Створення синтагм відбувається шляхом виокремлення результатів, досягнень, методів різних дисциплін задля нестандартного рішення певного проблемного спектру. Сучасний світ демонструє тенденції об'єднання знання за критерієм динамічності, різноплановості, синтагматичності, разом з тим, це не зменшує важливість парадигмального, та інших підходів.

Звернення держави і освітньої системи до ідей духовного і морального виховання як основної умови відродження суспільства і особистості не є випадковими, оскільки духовність як потенційна сутність людини представляє одночасно мету і результат становлення людини і суспільства, виступає в сучасному суспільстві вирішальним фактором поєднання зусиль держави і народу в тісній взаємодії з сім'єю і окремими соціальними інститутами по відновленню духовних основ життя.

Духовний захист особистості, будучи комплексною проблемою, також передбачає отримання достовірної інформації, яка у сучасному світі має надзвичайно велике значення. Від того, наскільки об'єктивну інформацію отримує людина, залежить в цілому духовне здоров'я не тільки особистості, але й суспільства в цілому. Тому особливо значимим видається не тільки процес навчання, вміння аналізувати та обробляти інформацію, а і процес виховання, як базова навичка, що сприяє виробленню духовних основ особистості.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ

У четвертому розділі «Перспективи розвитку педагогічних ідей виховання духовності особистості у ХХІ ст.» звернено увагу на раціоналізм інформаційного суспільства як загроза духовності; схарактеризовано виховання духовності особистості як вихід до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості; обґрунтовано духовність як умову збереження людини та людства на сучасному етапі еволюції українського суспільства; обґрунтовано перспективи розвитку виховання духовності особистості у ХХІ ст.

Серед особливостей сучасного інформаційного простору слід зауважити на стрімке збільшення інформаційного простору, формування нових каналів інформаційного впливу на людину, нових умов спілкування, збільшення ролі техніки й технологій в суспільстві, зокрема інформаційних технологій, появу віртуального світу, який претендує на місце духовності в сучасному суспільстві, бо віртуальність має, як і духовність, інформаційну (тобто, нематеріальну) природу, а її новизна, потужність щодо генерації образів і ситуацій здатні захопити увагу та пригорнути інтерес людини, зваблюють її. Сучасний стан інформаційного простору підтримує індивідуалізм, де людина більше взаємодіє з програмами та джерелами, аніж з іншими людьми; об'єктивно успіх людини залежить від саме її здатності працювати поза людським впливом, людською взаємодією. Крім того, псевдо-спілкування (тобто здійснюване через мережу) витискує безпосереднє спілкування людей, принижує значення суспільства для самореалізації особи.

Духовний захист особистості, будучи комплексною проблемою, також передбачає отримання достовірної інформації, яка у сучасному світі має надзвичайно велике значення. Від того, наскільки об'єктивну інформацію отримує людина, залежить в цілому духовне здоров'я не тільки

особистості, але й суспільства в цілому. Тому особливо значущим в освіті представляється не тільки процес трансляції раціональних знань, вміння аналізувати та обробляти інформацію, а й процес виховання як суттєва складова освіти, що сприяє виробленню духовних основ особистості. Останні закладають той консервативний елемент її світогляду, який поряд з фундаментальними знаннями покликаний утворювати відносно стійку картину світу особи. Тільки таке утворення дозволить особі в умовах неймовірно зростаючого інформаційного впливу сучасного та майбутнього суспільства ефективно фільтрувати інформацію, що надходить, та дбати про те, що повинно залишатися незмінним, зберігатися.

Неймовірний динамізм сучасного інформаційного простору, постійне налаштування особистості на зміни – це виклик духовності, яка, навпаки, затверджує незмінне, вічне. Сучасний інформаційний простір нібито не потребує духовності від людини, точніше послідовно елімінує (витискає) її з повсякденного життя. Саме тому від духовності, від вихованості душі, від її наповненості світлом, добром, красою, вищими устремліннями і розвиненою культурою почуттів залежить статус людини у такому суспільстві.

З'ясовано, що сьогодні вирішення проблеми духовності можливе в аксіологічному та діяльнісно-особистісному підході до духовно-морального особистісного розвитку, коли в процесі творчої діяльності людина стає суб'єктом власного духовного зросту. У якості найважливіших чинників розвитку духовності виступають середовище, виховання, спадкові та індивідуально-особистісні якості, потенціал, активність у самовдосконаленні та самоосвіті. Основою духовності особистості є ставлення до власного життя, до життя Батьківщини, суспільства, та, беззаперечно, цілого людства. Сучасне соціокультурне середовище є ґрунтом духовного розвитку молодого покоління та професійно-педагогічної кваліфікованості педагогів, сприяючи цілісній інтерпретації суті духовності та духовного розвитку учнів і педагога. Головною

проблемою є нездатність до формування критеріїв оцінки духу, звідси – і духовності.

Класифіковано сучасні наукові погляди на проблему духовності особистості, які можна умовно поділити на чотири групи: перша розглядає духовність крізь призму життєдіяльності людини, друга – в орієнтації на естетико-духовні цінності, третя – у саморозвитку й самореалізації індивіда, соціально-орієнтованій потребі «для інших», четверта – має чітко окреслені християнством межі.

З'ясовано, що фундаментальні основи духовності в період постмодерну інтерпретуються відмінно від попередніх епох. У цей період активно здійснюється пошук та переоцінка аксіологічних основ сучасної людини, тим самим надаючи особистості творчого мислення і свободи, даючи можливість створювати власну індивідуальну картину світу, яка відрізняється від суспільної. Таким чином, постмодерністський період заперечує єдиний та універсальний образ реальності, а навколишнє середовище будується віруваннями та поведінкою окремих індивідів. Також слід зауважити, що постмодерн визначається і як важлива стадія духовної культури, як постсучасний феномен з власними та неповторними тенденціями та рисами. Питання щодо забезпечення стабільності, життєздатності та розвитку людини шляхом поєднання сталих традиційних та сучасних цінностей набувають особливої уваги в роки постмодернізму, а вектор постмодерну спрямовується до пошуку трансцендентної цінності.

Визначено, що явище синтагматики для науки є одним із перспективних шляхів вивчення й збереження духовності у XXI ст. Свідомість людини поєднує в собі множинність контрастних елементів, завдяки чому свідомість перебуває у безперервному процесі творіння нового світу, нового світоустрою, у якому кожний його елемент має самодостатнє значення, згідно з чим поняття духовності у постмодерному суспільстві сприймається як процес індивідуалізації, у центрі якого особистість, яка є і об'єктом, і суб'єктом сучасних перетворень,

відштовхуючи будь-які часові та територіальні межі у безмежному культурному просторі. Ученим необхідно орієнтуватися на синтагму, що є системою знань особливого роду, побудовану з різнорідних підсистем, але об'єднаних в єдину систему для рішення певного комплексу складних завдань, що не є можливим в межах лише однієї наукової дисципліни. Створення синтагм відбувається шляхом виокремлення результатів, досягнень, методів різних дисциплін задля нестандартного рішення певного проблемного спектру.

«Духовність» як самостійне поняття в освітньому контексті постмодерної епохи існує переважно в межах гуманістичної парадигми людського сприйняття культурного простору, де людина прагне максимального розкриття своєї особистості. Оскільки реформування освітньої галузі неможливе без впровадження виховання духовності особистості, що зазначено в нормативних документах, українські педагоги відшуковують моделі навчання та виховання української молоді. Виховання як керований процес у межах навчального закладу сьогодні трансформується в дискурс саморозвитку та самовиховання.

Сучасна освітня система прагне нової аксіології, фундаментальну основу якої має складати ускладнене поєднання особистісних і суспільних цінностей, а оскільки постмодернізм змінює роль особистості щодо ставлення до світу і абсолютизує її, людина самостійно будує власну систему знань, надаючи їй контекст і своє тлумачення. Поступово утворюється нова незалежна аксіологія постмодерну, що може існувати як автономна система з власною нормативно-ціннісною структурою. Сучасний світ демонструє тенденції об'єднання знання за критерієм динамічності, різноплановості, синтагматичності, разом з тим, це не зменшує важливість парадигмального, та інших підходів до вивчення проблем виховання духовності особистості.

Ще одним із перспективних шляхів виховання духовності в Україні є розроблення програм духовного розвитку всіх категорій населення – від

дітей до дорослих. Програма має бути довгостроковою, включати широкий спектр завдань щодо підвищення рівня виховних стратегій з врахуванням державної політики, діагностики рівнів вихованості підростаючого покоління, обговорення проблем виховання духовності особистості, ролі сім'ї у формуванні особистості тощо. Програма може передбачати використання засобів масової інформації, проведення виховних заходів регіонального, всеукраїнського рівня. Головне завдання – створення образу людини моральної, високодуховної, яка стане стрижнем інтелектуальної еліти суспільства, буде опікуватися збереженням Людини, українського суспільства на сучасному етапі еволюції людства.

Основні результати дослідження, викладені в розділі, були використані в таких публікаціях автора [403, 411, 413, 415, 426, 427, 467, 548, 549, 552, 553].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні теоретично узагальнено та запропоновано нове вирішення наукової проблеми розвитку педагогічних ідей виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття.

1. Обґрунтовано провідні теоретико-методологічні підходи до аналізу педагогічних ідей виховання духовності особистості та уточнено понятійно-категоріальний апарат дослідження. Методологічною основою дослідження стали філософські положення теорії пізнання про єдність духовних процесів, взаємовплив та взаємозалежність явищ навколишньої дійсності в конкретно-історичних умовах, обумовлених соціокультурним, історико-культурним, соціально-економічним та політичним контекстом.

Теоретико-методологічні підходи щодо педагогічних ідей виховання духовності особистості дозволили розглядати цей процес як історико-культурний феномен.

З'ясовано, що найбільш ефективними у нашому дослідженні є аксіологічний, міждисциплінарний, культурологічний наукові підходи, які доцільно застосовувати у комплексі. Аксіологічний підхід дозволяє методологічно розглядати духовність, високодуховні ідеали як найголовніші цінності, ґрунтуючись на яких особистість формує власне сприйняття, усвідомлює закономірності оточуючого світу, вибудовує відношення з іншими людьми, суспільством, природою, Всесвітом; розкриває взаємозв'язок національних та загальнолюдських цінностей у процесі виховання духовності. Аксіологічний підхід є базовим для формування усвідомленої мотивації особистості щодо свого духовного самопізнання та саморозвитку.

Культурологічний підхід сприяв розумінню процесу виховання духовності особистості як культурного процесу, який здійснюється в культуровідповідному освітньому середовищі, всі компоненти якого

наповнені людськими смислами і служать людині, яка вільно виявляє свою індивідуальність, а також здатна до культурного саморозвитку і самовизначення у світі культурних цінностей. Культура як сукупність матеріальних і духовних цінностей, допомагає людині визначитися. Людина містить у собі частину культури і розвивається на основі засвоєної нею культури; при цьому людина вносить у неї принципово нові положення, стає творцем нових елементів культури, у нашому дослідженні стає носієм духовності.

Міждисциплінарний підхід сприяв вивченню у практиці духовних досліджень, допоміг здійснити перехресний розгляд тих самих питань, явищ і процесів під кутом зору або крізь призму різних наук (дисциплін). У період невизначеності, коли минуле вже вичерпало себе, а майбутнє суспільства і світу, що глобалізується, не видно, завдяки цьому підходу народжується нове бачення «вічних» питань людства. Міждисциплінарність як науково-педагогічна новація дозволила виявити під час дослідження виховання духовності особистості перетікання підходів і методів різних наук, інтеграцію останніх на рівні конструювання міждисциплінарних об'єктів, предметів, опрацювання яких дозволяє отримати нове наукове знання про природу духовності та еволюцію цього поняття.

Уточнено поняття «виховання» та «духовність» відповідно до завдань дослідження. Для 50-60 рр. ХХ ст. виховання – це планомірний вплив на свідомість і поведінку особистості з метою прищепити їм якості, які цінуються людьми і суспільством. У результаті формується людина, яка стає частиною благополучного суспільства, що задовольняє всіх. Людина програмується за допомогою строго наукових методів з використанням державних засобів масової інформації таким чином, щоб вона стала ідеальним споживачем, або автоматом, який адекватно реагує на всі накази панівної політичної системи. Пізніше, у 70-80-ті рр. завданням виховання стає виховання духовної, гармонійно розвиненої особистості. Для початку ХХІ століття характерним було б наступне уточнення: виховання – це

створення педагогічних умов для особистості щодо засвоєння нею духовно-моральних цінностей та досвіду суспільства. Отже, виховання є педагогічною категорією, відповідає соціальним явищам і в кожному епоху до виховання висувалися завдання в широкому педагогічному, вузькому та гранично вузькому розумінні. Духовність визначається як глибинна сутність людини, що визначає її як особистість. Людина стає духовною настільки, наскільки приймає абсолют як власний суб'єктний дух. Духовність (уточнено автором) – це складова культури та її найвищий щабель серед ієрархії цінностей, динамічний процес внутрішнього розвитку особистості, інтегрована здатність особистості розбудовувати себе у напрямі засвоєння найвищих цінностей, життя за законами Краси й Добра, сходження особистості до найкращого в собі.

Виявлено, що існує безліч взаємозв'язків між духовними поняттями і педагогічними явищами. Дослідження, спрямовані на вивчення схожих рис між духовністю та педагогічною дисципліною, засвідчують, що духовність має позитивний вплив на низку аспектів педагогічного функціонування. Духовність сприяє більшому розумінню мети в житті й позитивно впливає на почуття добробуту та самооцінку. Загальні ідеї теорії «духовності» у педагогіці досить гуманістичні, вони орієнтовані на здоровий розвиток і духовно налаштовані на подальший прогрес. Стосовно педагогічних ідей виховання духовності остання підвищує педагогічне функціонування багатьма способами. Духовність має величезний вплив на внутрішнє самопізнання, адже вивчаючи саму себе, людина може відкриватися з різних боків. Дослідження духовності в певних наукових рамках забезпечує орієнтир для розвитку теорії і сприяє особистому розумінню духовних тенденцій та осмисленому формуванню духовності в молодого покоління XXI ст.; духовність – динамічне й багатогранне явище; воно повинне бути визначене як багатовимірний компонент нашого сучасного наукового дослідження.

2. Досліджено політико-ідеологічні, психологічні, релігійно-педагогічні аспекти виховання духовності особистості в Україні у II половині XX ст.– початку XXI ст. Важливість осмислення поняття духовності у XXI ст. зумовлена насамперед сучасною духовною кризою в українському суспільстві. Однак змістовна наповненість дефініції «духовність» змінювалася під впливом тієї чи іншої історичної епохи. Зацікавленість процесом пізнання духовності пов'язана з невинним осмисленням важливих елементів у всіх сферах людського життя. Уперше поняття «духовність» вживається в античний період, коли воно сприймалось як підґрунтя моральних законів, що обумовлювали сферу життєдіяльності людини. У період становлення християнства духовність розглядалась як інструмент для пошуку власного «Я», розподілу цінностей, осмислення буття тощо. Середньовіччя трактувало духовність як любов – любов до себе, до Бога, до ближнього, що сама по собі є ідеалом у цьому світі. В епоху Відродження духовність розумілась як майстерність та професіоналізм, а також відданість своїй справі. Епоха Просвітництва трактувала духовність як природні принципи людського життя. Наприкінці XIX – на початку XXст., доба модерну розглядала «духовність» як сукупність людських цінностей, без урахування зв'язку людини з Богом. У Середньовіччя вона мала великий попит з боку філософів та мислителів, а у радянський період мало цікавила людські розуми. Таким чином, духовність може існувати лише за умови людської готовності виділяти їй важливе місце у своєму серці, душі та свідомості.

Взаємозв'язок наукового та духовного аспектів може посприяти більш широкому розумінню існування людини у світі, історичному та емоційному, в конкретному часі та місці. Таким чином, визнання присутності духовного виміру в житті поширює обговорення духовності в освіті, а ігнорування цього поняття призводить до спрощення процесу передачі знання, замінюючи навчання та виховання суто на ретрансляцію певної інформації.

Виховання духовності особистості природно спирається на історію духовності, адже феномен духовності існує в суспільстві й так чи інакше усвідомлюється суспільством із стародавніх часів. Феномен духовності розглядається переважно крізь призму певних світоглядних орієнтацій. У різні часи під впливом суспільно-політичних чинників існували різні світоглядні парадигми, а отже, по-різному трактувалося поняття духовності. Особливості вивчення «духовності» полягали у трактуванні цього поняття в неодмінному зв'язку з ключовими світоглядними поняттями, як-от: Істина, Краса, Добро, а з ними і через них – також із ставленням до Бога.

Складність та динамічність сутності духовності людини засвідчує важливість відтворення її цілісності й повноти проявів у кожному історичному та культурному епоху. Отже, людина в різних історичних епохах поєднує в собі специфічні й типові риси кожної епохи, а духовність є однією з основоположних характеристик. Відповідно під духовністю розуміється ідеалізоване й матеріалізоване вираження історично мінливої духовної сутності людини. З визначення випливає, що духовність притаманна, з одного боку, всім людям, персоніфікується, враховуючи індивідуальні риси й особливості її носіїв, та виражає суб'єктивну духовність. З іншого боку, об'єктивна духовність існує поза окремими індивідами і знаходить своє вираження у різних формах духовної культури, об'єктивна духовність матеріалізується в мові, у словах, у творах мистецтва.

З'ясовано, що радянська доба змінила розуміння поняття «духовність», базуючись на принципах матеріалізму та раціоналізму, радянські педагоги стверджували вторинність духу, духовного, жорстко обумовивши явище духовного соціальним існуванням. Проте з точки зору духовної безпеки в державній системі освіти радянського періоду діяли захисні механізми у вигляді традиційних моральних цінностей, з одного боку, і матеріалізму – з іншого, що тими чи іншими способами убезпечувало молоде покоління від аморальності і проникнення руйнівної ідеології в духовні сфери.

Історико-педагогічна наука радянських часів порівняно з освітніми і навчально-дидактичними системами минулого сприймається як досить консервативна в осмисленні історичного досвіду виховання з причини своєї заідеологізованості. У 50-60-ті роки ХХ ст. радянськими науковцями духовність розглядалась не як окрема суспільна діяльність і самодостатній науковий феномен, а як знаряддя встановлення власної ідеології, виховний процес розглядався в контексті утвердження певних ідеологічних постулатів, що підтримували адміністративно-командну, позаринкову систему функціонування економіки, втім спирався на запозичені з релігії цінності. Їх фактичним використанням у вихованні молоді, хоча й «підправленим» підміною абсолютних характеристик на кінцеві, досяжні, пояснюється очевидна ефективність радянської системи виховання. Але не можна відкидати її досвід, що протягом багатьох десятиліть забезпечував соціальну стабільність суспільства.

Виявлено, що зміст феномена духовності в педагогічній сфері зазнав глибоких змін лише зі зміною соціалістичного ладу на демократичний лад. Нова політика держави, орієнтація на ринкові відносини, по-перше, дозволили вільніше розглядати межі духовності, не обмежуючись атеїстичним змістом, але розширюючи розуміння самого феномена духовності релігійними та містичними поглядами. По-друге, вона виявила новий мотив потреби у духовності як протиположності руйнівній моралі ринкової економіки. З'являються три напрямки осмислення цього феномену – світський, релігійний, неорелігійний. Але різноманітність в інтерпретації феномена духовності спричинила втрату єдиного, загальноприйнятого сенсу використовуваної термінології – феномен духовності став розумітися і як прилучення до культурних надбань людства, і як шлях релігійного вдосконалення, і як спосіб морального самовиховання. У педагогіці минулого століття тенденції до роздроблення єдиного загального розуміння феномену духовності поступилися безлічі приватних окремих теорій.

Очевидною проблемою є вимога світської освіти виконати ідею розмежування релігії та держави, оскільки духовність пов'язана з релігією. Наступною є проблема зростання «глобалізованих» уявлень про духовність, що може перешкоджати відшукуванню траєкторій формування національної та особистісної ідентичності в духовному аспекті. Ці проблеми вимагають реконцептуалізації як духовності, так і освіти, нових моделей для осмислення людського розуміння та побудови знань. Синтез наукового та духовного сприяє ґрунтовнішому розумінню сенсу існування людини у світі.

3. Проаналізовано історичну динаміку розвитку виховання духовності особистості в Україні у II половині XX ст. – на початку XXI ст. через еволюцію понять «духовність», «виховання». З'ясовано, концепції виховання II половини XX ст. – це тоталітарно-класово-партійні концепції, які складали основу суспільного життя громадян; на їх ґрунті утверджувалася класово-партійна мораль без опори на морально-духовні цінності, без урахування національних особливостей, природи людини. Ураховуючи монополізм комуністичної партії, політичні переломи, які спричинили зміни керівництва компартії, добу «потепління», або «відлиги», можна визначити підходи до конкретизації педагогічних ідей другої половини XX ст. як класовий та гуманістичний. Педагогічні ідеї були новаторськими в часи авторитарної радянської педагогіки, наповнені гуманізмом до людини. Педагоги-дослідники другої половини XX ст. розуміли важливість виховання нового покоління людей. Напрями досліджень 60-х рр. визначали завдання виховання дітей дошкільного віку, провідну роль навчання і виховання, єдність розвитку, засвоєння знань та способів навчання; виховання в колективі. Саме тоді остаточно сформувався новий напрям, протилежний до авторитарної педагогіки, який одержав назву педагогіки співробітництва.

Виявлено, що засоби масової інформації виконували роль помічника комуністичної партії, були фактично організаторами взаємодії сім'ї і

громадськості у вихованні гармонійно розвиненої особистості; духовність розцінювалась як самовіддана віра в комунізм і жертвність. І велика увага надавалась «духовності» у вимірі колективного на протигагу тяжіння особистості до індивідуалізму. Зі змінами керівництва комуністичної партії незмінними залишалися основні засади комуністичної моралі – беззаперечна відданість справі встановлення справедливого комуністичного устрою, піклування про збереження й примноження суспільних, а, отже й колективних, надбань, любов до братських країн соціалістичного табору тощо, та, що також важливо, акцентуються загальнолюдські норми життя, тобто християнські цінності: гуманні стосунки та взаємоповага між людьми; людина людині – друг, товариш і брат; моральна чистота, чесність, правдивість, простота і скромність, взаємоповага в сім'ї, піклування про дітей. Проблема духовності не займала ключового місця в системі координат людини пізньорадянського періоду. Разом з тим, із встановленням відносно стабільності у соціальному та політичному житті країни, педагоги та мислителі повертаються до осмислення феномену духовності. Відображення головних засад радянської педагогіки цього періоду сприяє цілісному уявленню про здобутки наукових розвідок для сучасного виховання молоді та висвітлення поглядів на вітчизняну педагогіку.

При формуванні радянської духовності відбувалася сакралізація ідеалів, що носила матеріалістичний характер. Ідеологія комунізму претендує на ідейне поглинання внутрішнього світу особистості. Пропаганда інтернаціоналізму і антирелігійні гуртки у той період були важливими складовими виховного процесу. Так, журнал «Барвінок» слугував інформаційним «маніпулятором» держави і зомбував молоде покоління, яке не мало навіть жодного уявлення про справжній капіталістичний устрій, а тому й не могло протистояти насиллю над власною свідомістю з боку влади.

Акцентовано, що духовно-культурне відродження, актуалізація національної проблематики, духовний голод на українське слово яскраво проявилися в умовах лібералізації суспільного життя за часів М. Хрущова й горбачовської перебудови. Процес виховання слухняності у дітей здійснювався поступово, адже дорослі ідеологи створили зручний алгоритм дій: спочатку прищепили дітям відчуття власної важливості у справах світу, а потім привели її до добровільного підпорядкування авторитарній владі. Відбувалася і стратифікація проблем щодо актуальності виховних мір у відношенні до молодого комуніста, і символічна монополізація істини.

Доведено, що усі педагогічні ідеї виховання духовності особистості перебрала на себе комуністична партія: озброєння майбутнього фахівця марксистсько-ленінською теорією, виховання його активним і свідомим будівником комунізму; класова орієнтовка учню в оточуючій його дійсності; виховання фізично здорового громадянина; прищеплення учням і студентам любові і поваги до комуністичного виховання, ідеології. Духовний розвиток радянської людини був засобом ідеологічної консолідації суспільства і носив яскраво виражений колективний характер. При цьому розвиток духовності відбувався в контексті протиставлення «індивідуального» і «громадського», та й взагалі «духовність» як феномен категорично заперечувався радянською наукою.

Підкреслено, що у своїй педагогічній системі В.О. Сухомлинський спирався на антропологічному сприйнятті освітніх процесів, оскільки саме у єдності української кордоцентричної філософії, екзистенціалізму та сучасних соціальних реалій розкривається та розвивається феномен людини, її самобутність та евристичність, сприймається та усвідомлюється місце і роль у суспільній системі. Це надало системі вектору духовності. Його ідея формування духовної особистості полягає в соціоцентричній парадигмі розвитку людини, особистісного, внутрішнього розвитку моральних, естетичних почуттів. Починаючи з 90-х років XX століття,

відбувається становлення власної педагогічної системи України. Важливе місце у цій системі посідає духовне виховання особистості.

4. Охарактеризовано основні педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні на початку ХХІ ст. Державна стратегія дає можливість закладам вищої освіти на місцях створювати умови для вільного вибору особистістю способів самореалізації та її культурного саморозвитку. Розвиток особистості є головним завданням освіти, а становлення унікальної індивідуальності майбутнього професіонала – її головним результатом.

З'ясовано, що вітчизняні наукові школи є потужним інструментом демократичного суспільства й цивілізаційним ядром культурного розвитку, що дає сьогодні надійний освітній фундамент при підготовці майбутніх фахівців, професіоналізм яких тісно пов'язаний з духовністю. Діяльність сучасних, власне українських, наукових шкіл щодо виховання духовності засвідчує наявність нагальної суспільної потреби у вивченні феномену духовності, наполегливість наукових пошуків щодо збереження проблеми духовності у вітчизняному педагогічному науковому дискурсі. Об'єднуючим чинником виступає розуміння духовності як основи сучасного світу людей. Утрата духовності може означати кінець людства як такого, як біологічного виду. Інститут духовного розвитку людини на сьогодні є центром теорії та практики формування й розвитку педагогічних ідей виховання духовності особистості. Завданнями інституту є: створення науково-обґрунтованої стратегії досліджень різних напрямів виховання Людини культури (морального, естетичного, екологічного, правового, політичного) та розвитку духовності в регіоні, Україні, світі; формування ідеології в галузі новітньої парадигми виховання Людини з планетарною свідомістю; здійснення фундаментальних та прикладних наукових досліджень з проблем виховання духовних та культурних цінностей на основі інтеграції сучасних наукових знань про суспільство, людину, культуру, особистість, духовність; сприяння високоефективному

функціонуванню людини в інформаційному просторі; розробка наукових програм і наукових проєктів духовного розвитку людини на основі міжкультурної взаємодії та діалогу культур та ін.

Досліджено, що педагогічними ідеями видатних педагогів-науковців кінця XX – початку XXI ст. про виховання духовності особистості є: народознавство в національно-патріотичному вихованні молодших школярів; духовно-моральне виховання дітей та молоді, генеза духовності; духовність і духовний розвиток особистості; психологічний супровід розвитку дітей і молоді; духовність особистості у діяльнісних пріоритетах, патріотично-громадянська складова духовності, ціннісна вищість особистості; значущість виховання, яке спрямоване на формування досконалості особистості, на її окультурення, одухотворення; вищі переживання в «духовній діяльності», зокрема, у житті людини з Богом, прагнення до духовного; любов до світу і до інших людей; духовно-культурні цінності особистості; людиноцентризм, україноцентризм, природо- і культуровідповідність, які стимулюють формування національної свідомості; духовний розвиток людини як соціалізація особистості; формування духовного ідеалу учнів; ідея духовності через естетичне сприйняття мистецтва, духовні основи патріотизму тощо.

Отже, виховання як цілісна педагогічна система, виступає інтегративною духовно-моральною функцією педагогічної діяльності. Духовно-моральний модуль виховання має гуманістичну спрямованість і проявляє себе в інших структурних духовно-моральних модулях освіти і навчання. Завдяки новому підходу до системи виховання, в ньому акумулюються гуманістичні світоглядні позиції суспільства по відношенню до особистості і свого майбутнього.

5. Окреслено перспективи виховання духовності особистості на початку XXI ст. й до наших днів. Підтверджено, що фактично XXI століття – це, з одного боку, століття інформаційних воєн, з іншого – боротьби за духовні і культурні цінності, вік, коли духовні орієнтації і цінності повинні

визначати вирішальне значення як у геополітичних процесах, так і в соціально-політичному та економічному житті українського народу.

Обґрунтовано, що людський світ не можливий без духовності. Саме духовність є чинником реалізації концепції сталого (стійкого) розвитку. Цінності – Життя вічне, Істина, Благодать, Абсолют – підтримують та об'єднують усі здатності та зусилля людей залишитися на цій планеті. Еволюція «пост-суспільства», де техніка та технології, у тому числі й передусім інформаційні, вже готові трансформувати людину на штучний витвір. Саме такому світу протистоїть духовність, адже вона пов'язує людей, підтримує спільноту й суспільство, а не інтернет і нескінченні купи віртуальних акторів у безкінечному інформаційному просторі. Фактично, духовність є чи не останнім аргументом людства у протистоянні технологіям, що претендують на роль Бога.

Окреслено, що перспективи вивчення й розуміння проблем виховання духовності особистості на початку XXI ст. й до наших днів можна пов'язати з синтагматикою, яка притаманна духовності епохи постмодерну і полягає в тому, що свідомість людини поєднує в собі множинність контрастних елементів, завдяки чому свідомість перебуває у безперервному процесі творіння нового світу, нового світоустрою, у якому кожний його елемент має самодостатнє значення, згідно з чим поняття духовності у постмодерному суспільстві сприймається як процес індивідуалізації, у центрі якого особистість, яка є і об'єктом, і суб'єктом сучасних перетворень, відштовхуючи будь-які часові та територіальні межі у безмежному культурному просторі. В умовах глобального світу для збереження будь-якої держави в умовах сучасних зовнішніх загроз і викликів, глобальної нестабільності та інформаційних воєн є використання «невоєнних методів», ядро яких складають наука, освіта, релігія, культура, мистецтво, засоби масової інформації, спорт тощо.

Перспективи виховання особистості мають бути пов'язані з проблемами духовності людини XXI століття; кризовими явищами освіти і

виховання; тенденціями модернізації виховного процесу у вищій школі; проблемами духовно-морального розвитку учнівської молоді; духовністю особистості як способом світорозуміння; духовністю особистості в контексті космічного феномена людини, з духовністю в контексті формування особистості у світі культури; зі взаємодією духовності, освіти і культури як основних категорій педагогіки; вихованням як процесом людинотворчості, культуротворчості, духотворчості; з духовною безпекою сучасної людини тощо.

На часі розроблення або удосконалення регіональних програм духовного розвитку всіх категорій населення – від дітей до дорослих. Програми мають бути довгостроковими, включати широкий спектр завдань щодо підвищення рівня виховних стратегій з врахуванням державної політики, діагностики рівні вихованості підростаючого покоління.

Освіта, як визначальна частина соціокультурної життєдіяльності, в процесі якої відбувається становлення духовно зрілої, морально вільної особистості, поєднує найважливіші аспекти суспільного буття. Духовно вихована людина – це багата людина, яка володіє моральними, національними, сімейними, індивідуально-особистісними цінностями, які вона придбала в результаті свого життєтворення. На часі «духовна компетентність», яку студент може розвинути тільки у своєму серці і через серце. Духовно-культурні цінності вихованої людини є результатом повсякденної праці і запорукою духовної безпеки на шляху сходження молоді до свого духовного Євересту.

Представлене дослідження не вичерпує всіх питань, пов'язаних із вихованням духовності особистості в Україні на сучасному етапі. Перспективними напрямками для подальшого наукового пошуку вбачаються проблеми розвитку освітньої галузі у світовому масштабі, зокрема, історико-педагогічний та культурний аспекти; прогнозування та обґрунтування перспектив розвитку духовно-орієнтованої освіти в ХХІ столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абеляр П. Історія моїх страждань. Львів: Літопис, 2004. 136 с.
2. Аблесєв С. Р. Этический гнозис XIX-XX веков: идейные стоки и философская типологизация. *Грани эпохи: этико-философский журнал*. 2010. № 41. URL: <http://grani.agni-age.net/publish.htm> (дата звернення 25.09.2019).
3. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики». К.: Основи, 2003. 796 с.
4. Актуальные проблемы теории и практики нравственного воспитания студентов. Межвузовский сборник. Издательство ленинградского университета, Ленинград, 1978 г. 206 с.
5. Алексєєва О.А. Гуманізація вищої освіти як фактор відродження духовності української молоді. *Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 2007. Вип. 27-28. С. 67-69.
6. Алфімов В.М. Педагогічні основи організації навчально-виховного процесу в ліцеї: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. К., 1997. 51 с.
7. Альберти Л. Книги о семье. Москва: Litres, 2017. 570 с.
8. Амонашвили Ш.А. Как любить детей (опыт самоанализа). Донецк: Изд-во «Ноулидж», 2010. 117 с.
9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001. 288 с.
10. Андрушкевич А.А. Духовно-нравственное и нервно-психическое здоровье: медико-психологические аспекты диагностики, восстановления и формирования. Н.Новгород, 2001. 244 с.
11. Антоненко Т.Л. Психологічні засади становлення ціннісно-сміслової сфери особистості майбутнього фахівця: автореф. дис. ... д-ра психол.

- наук: 19.00.07 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2019. 42 с.
12. Антонова О.Є. Передмова «Життя, віддане дітям...». Історико-педагогічний альманах. Випуск 6. В.О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю: збірн. наук. праць / за ред. проф. О.Є. Антонової, доц. В.В. Павленко. Житомир: ФОП Левковець Н.М., 2017. 252 с. С. 6-12.
13. Антонович Є.А. Естетичне виховання підлітків засобами народного образотворчого мистецтва: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1997. 156 с.
14. Арістотель. Політика. К.: Основи, 2000. 239 с.
15. Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: «Либідь», 2006. 424 с.
16. Артемова Л. Моральне виховання дошкільників. К., 1974. 74 с.
17. Артемова Л.В. Формування суспільної направленості дитини в грі. К., 1988. 67 с.
18. Артюхова О.В. Формування художнього світогляду старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2005. 20 с.
19. Архим Тихон (Секретарев). Основание жизни. Доклад на 3-их Корнилиевских православных образовательных чтениях наместника Псково-Печерского монастыря архимандрита Тихона (Секретарева). *Православный педагогический журнал «Глагол»*. 2001. № 6. URL: <http://www.glagolonline.ru/arc/n6/243/> (дата звернення 28.08.2019).
20. Астахова Л.В. Информационно-психологическая теория духовного развития личности в эпоху цифровой культуры. К 95-летию со дня рождения Ю.С. Зубова. *Научно-техническая информация. Серия 1. Организация и методика информационной работы*. 2019. № 5. С.1-7.

- 21.Атаева А. Социалистический образ жизни и развитие духовных потребностей. Т., 1983. 176 с.
- 22.Атеистическое воспитание: вопросы и ответы / ред. В.М.Кувенева, В.П.Поляконичко. М.: Полииздат, 1983. 256 с.
- 23.*Барвинок*. Журнал ЛК ЛКСМУ для школьников младших классов. К.: Радянська Україна, 1957. № 8. 24 с. URL: <https://sasha-nikola-4.livejournal.com/1804.html> (дата звернення 05.10.2019).
- 24.*Барвинок*. Журнал ЛК ЛКСМУ для школьников младших классов. К.: Радянська Україна, 1979. № 6. 24 с. URL: <http://chytanka.com.ua/ebooks/index.php?action=browse&start=50&category291=291> (дата звернення 05.10.2019).
- 25.Батрак А. Духовно-моральне виховання учнів. *Завуч*. 2014. № 1. С. 18-21.
- 26.Безугла М. В. Формування у студентської молоді духовно-культурних цінностей освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Київ, 2015. 20 с.
- 27.Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. М.: Смысл, 2000. 476 с.
- 28.Белых А. С. Культура мировоззрения как категория методологии педагогики. *Гуманітарні науки*. 2005. № 1. С. 160-163.
- 29.Бердяев Н. О назначении человека. М.: Республика, 1993. 383 с.
- 30.Бех И. Д. Нравственность личности: стратегия становления. Ровно, 1991. 216 с.
- 31.Бех І. Гріні духовного зростання особистості. *Початкова школа*. 2017. № 2. С. 1-6.
- 32.Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. 1. К.: Либідь, 2003. 278 с.
- 33.Бех І. Духовний пошук: сучасні наукові межі. *Педагогіка і психологія*. 2016. № 1. С. 5-14.
- 34.Бех І. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 5-27.

- 35.Бех І. Духовний шлях зростаючої особистості: обґрунтування орієнтирів. *Рідна школа*. 2016. № 11-12 (1043-1044). С. 3-12.
- 36.Бех І. Естетика духовності В. О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2008. № 9. С. 3-4.
- 37.Белова Л.О. До питання про шляхи оновлення виховання студентства. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 26. С. 290-297.
- 38.Биекенов М. А. Научное управление социалистическим обществом. Алмата, 1982. 174 с.
- 39.Бобак М. Концепція активної життєвої позиції людини в українському відродженні. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Філософія*. 2003. Вип. 10. С. 90-95.
- 40.Богданова Н. Естетичне в духовному житті сучасного студента. *Вища освіта України*. 2007. № 1. С. 90-97.
- 41.Богуш А. Дефініції «дитинство», «духовність» і «довкілля» в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Вісник Луганського ДПУ ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2000. № 7 (27). С. 14-19.
- 42.Богуш А.М. Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті національного виховання в Україні. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: Зб. наук. праць*. Кн. 1. К., 2000. С. 18-23.
- 43.Борисова Т.В. Онтологія духовності крізь призму православної антропології. *Интеллект. Особистість. Цивілізація*. 2009. № 7. URL: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/intelekt/2009_7/17.pdf (дата звернення 05.10.2019).
- 44.Боришевский М.Й. Духовність як міра довершеності особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2006. Вип. 6. С. 26-31.
- 45.Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. К.: Академвидав, 2010. 416 с.

- 46.Боришевський М. Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2007. Вип. 9. Ч. 5. С. 25-32.
- 47.Боришевський М.І. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. №1. С. 144-150.
- 48.Будник О., Хоміч І., Васін М., Пантюшев А. Дослідження коаліції громадських організацій «Роль релігійних цінностей у вихованні високоморальних громадян»: Пропозиції щодо забезпечення права на свободу віросповідання у сфері освіти URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1007%3A1&catid=38%3Apub&Itemid=65&lang=uk (дата звернення: 17.12.2019).
- 49.Бугайко Т.Ф., Бугайко Ф.Ф. Навчання і виховання засобами літератури. К.: Радянська школа, 1973. 176 с.
- 50.Будева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978. 216 с.
- 51.Бурбулис Г.Э., Кемеров В.Е. Духовность и рациональность. М.: Знание, 1986. 64 с.
- 52.Василенко С., Мирошниченко І., Лавренко О. Розвиток духовного потенціалу особистості людини. *Завуч*. 2017. № 18. С.25-40.
- 53.Васильєва Г. Там, за океаном. *Барвінок*. 1979. №. 6. С. 13-14.
- 54.Ващенко Г. Виховання волі і характеру: підручник для педагогів. К.: Школяр, 1999. 385 с.
- 55.Ващенко Г. Виховний ідеал. Брюссель, 1976. 208 с.
- 56.Ващенко Г. Мораль християнська і комуністична. *Освіта*. 1998. № 53. С. 3.
- 57.Вебер М. Господарство і суспільство. К.: Всесвіт, 2013. 1112 с.
- 58.Вейз Дж. Э. Времена постмодерна: христианский взгляд на современную мысль и культуру. М.: Фонд «Лютеранское наследие», 2002. 240 с.

- 59.Верещак Є.П. Потенціал духовного і душі: разом чи окремо: психолого-аналітичний огляд. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 10. С. 65-68.
- 60.Вечерок Т.В. Сімейні традиції у формуванні моральних цінностей старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. Луганськ, 2006. 20 с.
- 61.Виховання духовності особистості: навч.-метод. посібник / ред. М. Й. Боришевський. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 104 с.
- 62.Вишневський О. Педагогіка в пошуках духовності. *Рідна школа*. 2005. № 7. С. 3-5.
- 63.Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. для ВНЗ. 3-тє вид., доопрац. і доп. К.: «Знання», 2008. 568 с.
- 64.Вишневський О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Дрогобич: Коло, 2003. 528 с.
- 65.Вишневський О.І. У пошуках основ духовності. *Рідна школа*. 1992. № 9-10. С. 42-47.
- 66.Владимирова А.Л. Естетичне виховання учнів засобами національного пісенного фольклору в навчально-виховному процесі початкової школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2015. 20 с.
- 67.Власенко О. Роль музики у формуванні духовності особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 5. С. 224-229.
- 68.Волкогонов Д. А. Идеологическая борьба и коммунистическое воспитание. Новое в жизни, науке, технике. Серия «История и политика КПСС». № 2. М.: 1967. 64 с.
- 69.Володарська Н.Д. Духовність у гештальт-парадигмі. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 3. С. 5-8.
- 70.Волошина Н.В. Ціннісні орієнтації в структурі особистості. Психологічні основи розвитку особистості: монографія / ред. В.Й.

- Бочелюка, М.А. Дергач, Н.В. Волошиної. Запоріжжя: Просвіта, 2017. С. 189-208.
- 71.Ворожбіт В. Категорія духовно-морального виховання учнівської молоді в історії педагогічної думки. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2011. № 4. С. 107-118.
- 72.Всемирная энциклопедия: Философия XX век. Ред. Грицанов А.А. М.: АСТ, 2002. 976 с.
- 73.Выготский Л.С. Лекции по психологии. М.: Союз, 2016. 148 с.
- 74.Галузинський В. М., Эвтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія: навч. посіб. К.: Вища школа, 1995. 237 с.
- 75.Гамрецький І. Толерантність і духовна безпека молоді. *Рідна школа*. 2005. № 4. С. 26-28.
- 76.Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. М.: Совершенство, 1998. 608 с.
- 77.Гиренок Ф. Антропологическая катастрофа. *Православное учение о человеке. Избранные статьи. Синодальная Богословская Комиссия*. Москва-Клин: «Христианская жизнь». С. 356-361.
- 78.Гірка Г. Духовний світ людини нашого часу і методи виховання підростаючого покоління за Василем Сухомлинським. *Педагогічна думка*. 2013. № 4. С. 35-37.
- 79.Гірліна Н. Ю. Духовна культура та процес соціалізації. *Грані*. 2016. № 3. С. 32-37.
- 80.Гогоцкий С.С. Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. Ч.1. К., 1879. 111 с.
- 81.Гомозова Т.В. Формування естетичного ставлення до етномузичних цінностей у студентів педагогічного коледжу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2015. 20 с.
- 82.Гордійчук О. Виховання духовності молодших школярів. *Початкова освіта. Шкільний світ*. 2004. № 22. С. 26-29.

83. Горький М. Доповідь та промови на 1-му Всесоюз. з'їзді рад. письменників. Київ-Харків: Радянська література, 1935. 98 с.
84. Грехнев В. С. Общественная психология как форма духовной жизни людей. *Философия и общество*. 2006. № 3. С. 25-45.
85. Григоренко Г.В. Соціально-педагогічні та духовно-ціннісні основи особистісно орієнтованого формування здоров'ятворчої компетентності учнів загальноосвітньої школи. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2011. Вип. 5. С. 25-33.
86. Грищенко М. Викладач педагогічного вузу. Яким він повинен бути? *Радянська школа*. 1971. № 6. С. 78-82.
87. Громадська думка про релігію і церкву в Україні (соціологічні дослідження Центру ім. О. Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2004. № 3 (51). С. 30-40.
88. Гузик М.П., Пучков Н.П. Лекційно-семінарська система навчання. К.: Рад. шк., 1977. 93 с.
89. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Айрис-пресс, 2016. 560 с.
90. Гуров С. Формування у студентів гуманітарних спеціальностей духовно-моральних цінностей засобами художньої літератури на заняттях з культурології, етики та естетики, філософії й релігієзнавства. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2017. № 2. С. 100-104.
91. Гуцал Л.А. Проблема трудового виховання особистості в історичному вимірі. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип 10. Т. 1. С. 167-172.
92. Даган Д. Можно ли считать вальдорфские школы Рудольфа Штайнера нерелигиозными? *Free Inquiry*. 1994. Vol. 14. № 2. URL: <http://sektoved.ru/enciclopedia.php> (дата звернення 05.09.2019).
93. Даниленко М.В., Мельниченко І.Г. Іманентні особливості духовно-етичного виховання майбутніх вчителів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2007. Вип. 13. С. 117-125.

- 94.Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу. Навчальний посібник. Харків: Консум, 2004. 432 с.
- 95.Дем'янюк Т.Д., Вознюк Г.Ф., Камінська Є.І. Духовно-моральне виховання учнів в умовах школи – родини: навч.-метод. посіб. Науково-метод. рада МОН. Рівне: Волинські обереги, 2009. 323 с.
- 96.Дем'янюк Т.Д. Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді. *Позакласний час*. 2009. № 1-2. С. 11-26.
- 97.Дзеверін О. Актуальні завдання історико-педагогічної науки. Радянська школа. № 1. С. 27-34.
- 98.Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. К.: Криниця, 2003. 144 с.
- 99.Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? К.: Видавничий дім «КМАcademia», 1998. 276 с.
100. Дидро Д. Монахія. Москва: Азбука-Аттикус, 2011. 256 с.
101. Долженко В.О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. Луганськ, 2006. 20 с.
102. Дорошенко А.Б. Шляхи формування духовної культури особистості в умовах відродження національної освіти. *Філософія освіти в сучасній Україні*. К.: ІЗМН, 1997. С. 277-279.
103. Доцюк С. Що таке духовність та навіщо вона потрібна? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/16/4026929/> (дата звернення 21.09.2019).
104. Дрейслер И.С. Советское право и моральный кодекс строителя коммунизма. М.: Юридическая литература, 1964. 77 с.
105. Дубич К.В. Механізми державного управління системою надання соціальних послуг: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ, 2016. 36 с.

106. Дубич К.В. Особистісно орієнтоване виховання студентів в умовах соціокультурного середовища вищого навчального закладу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2007. 20 с.
107. Дубовик Л.П. Підготовка майбутніх учителів праці до створення естетичного середовища в шкільних приміщеннях: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Т., 2004. 20 с.
108. Духовна велич України: науково-публіцистичний збірник / упоряд.: І. Новиченко та ін. К.: ВЦ Просвіта, 2004. 248 с.
109. Духовне оновлення суспільства. Кер. авт. кол. В.П. Андрущенко. К.: Либідь, 1990. 200 с.
110. Духовні основи патріотичного виховання: монографія. Ред. Г.П. Шевченко, С.С. Рашидова. Луганськ: Ноулідж, 2012. 197 с.
111. Духовні цінності в умовах глобальних цивілізаційних трансформацій: монографія. Ред. Л. Баран, Т. І. Власова, Т. М. Тально. Д.: Маковецький, 2009. 404 с.
112. Духовні цінності українського народу. Ред. С.М. Возняк та ін. К.; Івано-Франківськ: Плай, 1999. 293 с.
113. Духовное становление человека. Л.: Знание, 1972. 200 с.
114. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях. Навчальна програма та календарно-тематичний план. Київ-Одеса, 2016. 122 с.
115. Духовность человека: педагогика развития: учеб. пособие для студ. пед. спец. учреждений, обеспеч. получение высш. Образования. Ред. Н.В. Михалкович, К.В. Гавриловец, А.А. Бородич. Минск: Тесей, 2006. 400 с.
116. Егоров Ю.Я., Костин Т.И., Тихонов М.Ю. Современное образование: гуманитаризация, компьютеризация, духовность. Философско-методологические аспекты. М.: РАГС, 1996. 160 с.

117. Енциклопедичний словник-довідник: Історія соціологічної думки. Львів: «Новий світ-2000», 2016. 687 с.
118. Енциклопедія освіти. Гол. ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1036 с.
119. Житник Н.В. Організаційно-педагогічні умови підготовки бакалаврів економіки у коледжі II рівня акредитації: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Криворізький держ. педагогічний ун-т. Кривий Ріг, 2002. 23 с.
120. Жуковський В.М., Москальова Л.Ю. Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування у середніх загальноосвітніх закладах: навч. посіб. / ред. В. М. Жуковський, Л. Ю. Москальова. Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. 364 с.
121. Жулинський М. Духовна ситуація в Україні. Формування нових ціннісних орієнтирів українського суспільства. *Урядовий кур'єр*. 1996. 30 січня. № 19.
122. Закалюк Ю. Духовність як засіб та сенс життя людини. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. 2008. Вип. 17. С. 62-64.
123. Законы о кустарях и артелях: сб. декретов, постановлений, инструкций, циркуляров. М.: Право и жизнь, 1925. 66 с.
124. Занік Г. Виховуємо спільно. *Педагогічна думка*. 2005. № 4. С. 36-40.
125. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003. 192 с.
126. Зеленов Є.А. Духовні основи планетарного виховання студентської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. № 6 (75). С. 63-69.

127. Зеленов Є.А. Теоретико-методологічні основи планетарного виховання студентської молоді: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2009. 478 с.
128. Зеличенко А.И. Психология духовности. М.:Трансперсональный Институт, 1996. 400 с.
129. Зубань В.М. Педагогічні умови формування духовного здоров'я учнівської молоді засобами гончарного мистецтва. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2012. Вип. 30. С. 64-74.
130. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія. Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 608 с.
131. Иванченко А.В. Теоретические основы научно-атеистического воспитания учащихся в средней общеобразовательной школе: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Сумской государственный университет. К., 1978. 49 с.
132. Ильичева И.М. Духовность в зеркале философско-психологических учений (от древности до наших дней): учебно-методическое пособие. М.; Воронеж: МПСИ: МОДЭК, 2003. 208 с.
133. Ильичева И.М. Психология духовности: автореф. дис. ... докт. псих. наук: 19.00.01 / Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. СПб., 2003.
134. Іваненко І.П. Діяльність Комуністичної партії України по вихованню молоді на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу (На матеріалах західних областей України, 1966-1970 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1971. 239 с.
135. Ігнатенко П.Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблем. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 118-123.
136. Ільїн В. Містика духовного: імперативи ірраціонального в раціональному. *Філософська думка*. 2004. № 2. С. 3-14.
137. Історія педагогіки. Ред. М.В. Левківський, О.А. Дубасенюк. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. 336 с.

138. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія. Уклад.: О.О. Любар, за ред. В.Г. Кременя. Київ, Знання. 2005. 757 с.
139. Іщук Н. М. Навчально-методичне забезпечення виховання духовності студентів вищого навчального закладу. *Проблеми освіти*. 2005. Вип. 42. С. 31-37.
140. Кабанець М.М. Педагогічна підтримка обдарованих школярів: східноукраїнський досвід: монографія. Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2019. 309 с.
141. Казакова Л. И. Человек в системе духовной жизни общества: монография. М., 1999. 158 с.
142. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917 – 2003 рр.: підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. 628 с.
143. Кальницька Л.С. Духовність як важлива категорія перехідної доби. *Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти*: матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. С. 83-88.
144. Канапацкий А. Я. Онтологическая истинность духовности: феномен и сущность. Уфа, 2003. 200 с.
145. Канішевська Л. В. Педагогічні умови формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2015. Вип. 19 (1). С. 246-256.
146. Кант І. Відповідь на запитання: Що таке Просвітництво? Мислителі німецького романтизму. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. С. 158-161.
147. Кант І. Естетика. Львів: Аверс, 2007. 360 с.
148. Кант І. Критика практичного розуму. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.

149. Каптерев П. Ф. Педагогический процесс. Избр. пед. соч. М., 1982. С. 2-9.
150. Кафарський В.І. Духовна наука: в 3 т. Т. 2: Духовні істини і моральні цінності людини. Івано-Франківськ, 2016. 507 с.
151. Кедров Б.М. О движении научного познания. *На пути к теории научного знания*. М.: Наука, 1984. С. 8-25.
152. Климова Н. В. Анализ понимания духовности в современной научной литературе. *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2014. № 4 (60). Т.2 С. 203-206.
153. Клочек Л. В., Дроботун М. М., Зубченко В. Г. та ін. Актуальні питання психології. Інформаційно-методичні матеріали. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2011. 130 с.
154. Коваленко Н.И. Информационный подход при построении картины мира. *Перспективы науки и образования*. 2015. № 6. С. 7-11.
155. Ковальчук Г.Г. Кершенштейнер про роль продуктивної праці у вихованні особистості школяра. *Історико-педагогічний альманах*. 2010. Вип. 2. С. 24-28.
156. Ковальчук-Дехтяренко Л. Роль духовної культури у становленні особистості студента. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2005. № 5. С. 27-29.
157. Коган Л.Н. Духовное производство: методологические и социологические проблемы. Томск: Томский ун-т, 1986. 150 с.
158. Колісник Ю. Дитячо-юнацька преса УРСР та її роль у формуванні суспільної свідомості. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2011. Вип. 1. С. 75-84.
159. Кондратюк В. Феномен української духовності і культури. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія*. 2008. Вип. 3. С. 254-258.

160. Кондратюк О.П. Педагогічне стимулювання в процесі формування поведінки учнів. К.: Рад. шк., 1963. 144 с.
161. Концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування. URL: <https://yurist-online.com/zakoni/002/03/002215.php> (дата звернення: 17.10.2019).
162. Корецька А. Освіта і її духовна зорієнтованість в українському суспільстві. *Вища освіта України*. 2007. № 1. С. 36-41.
163. Королев Ф.Ф. Борьба за создание теоретических основ советской педагогики. *Советская педагогика*. 1955. № 3. С. 52-70.
164. Королев Ф.Ф. Развитие основных идей советской педагогики. М.: Знание, 1968. 48 с.
165. Королев Ф.Ф. Системный подход и возможности его применения в педагогике. Проблемы теории воспитания. Под ред. Л.П. Боева, Л.И. Новикова, Г.Н. Филонов. М.: Педагогика, 1974. С. 209-222.
166. Корольова І.І. Естетичне виховання студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі культуротворчої діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2012. 20 с.
167. Корф Н.А. Наши педагогические вопросы. М.: Сотрудник школы, 1982. 409 с.
168. Корчак Я. Как любить детей. Минск: Народная аскета, 1980. 79 с.
169. Костюк Г.С. Воспитание и развитие. Педагогическая энциклопедия. Москва: Сов. энцикл., 1964. Т. 1. С. 389-394.
170. Коэн И.В. Личностное, должностное и партийное «Я»: исследование субъективности и работы над собой в коммунизме и либерализме. *Россия XXI*. 2010. № 6. С. 126-155.

171. Кравець В. Як виховати щасливу людину? *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2008. № 1. С. 183-194.
172. Кремень В.Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 2. С. 17-30.
173. Крижко В.В., Мамаєва І.О. Аксіологічний потенціал державного управління освітою. Навчальний посібник. К.: Освіта України, 2005. 217 с.
174. Крижко В.В. Антологія аксіологічної парадигми освіти. Навч. Посібник. К.: Освіта України, 2005. 440 с.
175. Кримський С. Принципи духовності ХХІ століття. *День*. 2002. № 210, п'ятниця, 15 листопада 2002 року. URL: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=75112&mainlang=ukr>. (дата звернення 21.09.2019).
176. Кримський С. Заклики духовності ХХІ століття. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 32 с.
177. Крсек О.Є. Духовно-культурні цінності мовної освіти. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. № 2 (77). С. 157-167.
178. Крсек О.Є. Формування професійної мовленнєвої культури у студентів медичних університетів як компоненти їх духовності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. Луганськ, 2006. 20 с.
179. Крымский С.Б. Контуры духовности: Новые контексты идентификации. *Вопросы философии*. 1992. № 12. С. 21-22.
180. Кубаєвський М., Лук'яненко С. Співвідношення знання та віри у процесі духовно-практичного освоєння світу. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія*. 2003. Вип. 1. С. 193-201.

181. Кузько В. Формування духовних і моральних цінностей особистості в контексті діяльності громадсько-активної школи. *Директор школи*. 2017. № 23-24. С. 91-95.
182. Курчатова А. В. Педагогічні умови формування духовно-моральних якостей дітей старшого дошкільного віку засобами художнього слова. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2017. № 4. С. 280-284.
183. Кутырев В. Вечное возвращение. *Москва*. 2000. № 3. С.4-17.
184. Кутырев В.А. Крик о небытии. *Вопросы философии*. 2007. № 2. С.66-79.
185. Кутырев В.А. Насколько разумна «сфера разума»? *Философия биологии: вчера, сегодня, завтра. Памяти Регины Семеновны Карпинской*. М., 1996. С. 148-156.
186. Кутырев В.А. Сумерки любви. *Москва*. 2002. № 6. С.136-149.
187. Кутырев В.А. Унесённые прогрессом: эсхатология жизни в техногенном мире. СПб.: Алетейя, 2016. 300 с.
188. Кущик Т.О. Визначення духовності у сучасній педагогіці: філософські, психологічні і релігійні передумови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Психологія і педагогіка*. 2010. Вип. 16. С. 156-174.
189. Ланге К.А. Организация управления научными исследованиями. Ленинград: Наука, 1971. 248 с.
190. Леонтьев А.Н. О формировании способностей. *Вопросы психологии*. 1960. № 1. С. 7-17.
191. Лиотар Ж.Ф. Состояние постмодерна. СПб.: Алетейя, 2013. 160 с.
192. Литвинов Л.Н. Труд и быт как факторы формирования личности. Тула, 1973. 84 с.
193. Литвинов С. Педагогіка і життя. К., 1967. 332 с.

194. Лихачев Б.Г. Педагогика. Курс лекций: учеб. пособие для студентов пед. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК. М.: Юрайт, 1999. 464 с.
195. Лосев А.Ф. Философия имени. Самое само: Сочинения. М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. 1024 с.
196. Лук'янець В. Постмодерн: філософія світоглядного розчарування. *Філософські обрії*. 2002. № 7. С.3-15.
197. Лучанінова О. Система роботи з формування духовного ідеалу ліцеїстів. *Рідна школа*. 2005. № 6. С. 50-53.
198. Лучанінова О.П. Виховання майбутнього фахівця у вищому технічному навчальному закладі: теорія і практика: монографія. Дніпро: Пороги, 2017. 404 с.
199. Макіавеллі Нікколо. Державотворець. Київ: Арій, 2015. 223 с.
200. Максимчук Ю.В. Естетичне виховання студентської молоді у процесі клубної роботи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2004. 20 с.
201. Малкович І. Свічечка букви «Ї». *Піонерія*. 1988. № 8. С. 1.
202. Мальгин Е.Л. О соотношении понятий «духовность» и «патриотизм». *Прикладная психология и психоанализ*. 2007. № 1. С. 7-12.
203. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер, 2008. 352 с.
204. Материалы Пленума ЦК КПСС, 17-18 февраля 1988 г. Москва : Политиздат, 1988. 77 с.
205. Маценко Ж. Духовність: ідеї гуманізму в українській психології ХІХ ст. Концепції М. Максимовича, К. Ушинського. *Психолог (Шкільний світ)*. 2017. № 13-14 (613-614). С. 4-6.
206. Медвідь А.М. Формування духовності у студентів-юристів на заняттях з ораторського мистецтва. *Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: матеріали других Ірпінських*

- міжнародних науково-педагогічних читань. Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. С. 437-445.
207. Мельникова І.М. Освітнє середовище і духовно-етичний розвиток молоді. *Проблеми освіти*. 2004. Вип. 40. С. 88-94.
208. Менчиков Г.Л. Духовная реальность человека. Духовность и религиозность. *Философские науки*. 2000. № 3. С.116-127.
209. Мещеряков В.Т. Гармония и гармоническое развитие. Ленинград: Наука, 1976. 119 с.
210. Миропольский С.И. Народная школа по идеям Коменского. *Наша начальная школа*. 1873. № 2. С. 102-146.
211. Миропольська Н. Мистецтво – чинник виховання людини (частина перша). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. Вип. 3. С. 121-143.
212. Мирошникова М.С. Формування естетичної культури майбутніх офіцерів поліції у процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2018. 19 с.
213. Мистецтво виховання Людини: монографія / ред. Г.П. Шевченко та ін. Київ: Педагогічна думка, 2017. 223 с.
214. Михайлов А.И., Черный А.И., Гиляревский Р.С. Основы информатики. М.: Наука, 1968. 756 с.
215. Мірандола Дж. Промова про гідність людини. *Всесвіт*. 2013. № 11 (12). С. 44-63.
216. Монтень Мішель. Проби: В 3 Т. Т. 1. Київ: Дух і літера, 2005. 365 с.
217. Моральні норми засвоюються з дитинства. Київ, 1968. 47 с.
218. Моральный облик строителя коммунизма. М.: Наука, 1964. 346 с.

219. Московчук Л. Морально-естетичне виховання учнівської молоді засобами духовної музики. *Вісник Львівського університету. Сер. педагогічна*. 2004. Вип. 18. С. 202-206.
220. Мяскин А. В. Личность и строительство коммунизма (сущность процесса формирования всесторонне развитой личности). Ростов, 1971. 228 с.
221. Навозняк Л.Л. Соціологічні віхи процесу формування духовності в школах України (від часів Київської Русі до початку ХХІ століття). *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2008. № 2. С. 88-94.
222. Навчальна програма курсу «Християнська етика в українській культурі». URL: <https://do.gendocs.ru/docs/index-28847.html> (дата звернення: 17.09.2019).
223. Наконечна О. Взаємозв'язок мистецтва і моралі в розвитку людської чуттєвості. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Філософія*. 2006. Вип. 14. С. 135-139.
224. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / С. О. Сисоєва, І. В. Соколова. К.: ЦУЛ, 2003. 308 с.
225. Народное образование в СССР. Сборник документов 1917-1973 гг. М.: Педагогика, 1974. 362 с.
226. Науково-дослідний інститут духовного розвитку людини. Луганськ, 2014. URL: <https://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/11/ALBOM-NDI-duhovnogo-rozvytku-lyudyny-2014-2014-ukr.pdf> (дата звернення 06.09.2019).
227. Некрасова М. А. Народное искусство как часть культуры: теория и практика. М.: Изобразительное искусство, 1983. 343 с.
228. Николко В.Н. Теория определений: уч. пос. по логике для студентов всех форм обучения. Симферополь, 2002. 80 с.

229. Новикова Л.И. Воспитание как педагогическая категория. *Педагогика*. 2000. № 6. С. 28-35.
230. Об отделении церкви от государства и школы от церкви: собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917-1918 гг. М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1942. С. 286-287.
231. Озерова Т.Ю. Ціннісний дискурс у контексті постмодерної культурної парадигми. *Вісник ДонНУЕТ*. 2013. № 2 (58). С. 51-58.
232. Олексюк Л. Морально-релігійні аспекти виховання студентської молоді. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2005. № 2. С. 15-19.
233. Олексюк О. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва. К.: Знання України, 2004. 264 с.
234. Омельченко О.П. Духовний розвиток учнівської молоді в регіональному культурно-освітньому просторі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2006. 20 с.
235. Орлов В.Н. Духовное производство и его развитие в условиях социализма: монография. М., 1986. 133 с.
236. Ороновська Л. Становлення духовних цінностей особистості: теоретичний аспект проблеми. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2006. № 5. С. 18-22.
237. Оруджев З.М. К вопросу о возникновении человеческого разума. *Вопросы философии*. 2009. № 12. С. 68-79.
238. Осипов А. Феномен духовності: психосоматичний аспект. *Мандрівець*. 2005. № 2. С. 76-80.
239. Осіпцов А.В. Виховання загальнолюдських цінностей у студентів класичного університету: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Київ, 2016. 40 с.
240. Осіпцов А.В. Загальнолюдські цінності і процес їх виховання у студентської молоді: монографія. Маріуполь: Новий світ, 2015. 369 с.

241. Осіпцов А.В. Формування моральних якостей учнів професійно-технічних навчальних закладів у процесі фізичного виховання: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2010. 20 с.
242. Основи законодавства про культуру. *Відомості Верховної Ради*. 1992. № 21. Ст. 294.
243. Основи християнської етики: 1-11 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. «Літера ЛТД», 2011. 61 с.
244. Особливості процесу сучасного виховання фахівців цивільного захисту у вищих навчальних закладах цивільного захисту. URL: <https://nauka.udpu.edu.ua/1-1-osoblyvosti-protsesu-suchasnoho-vyhovannya-fahivtsiv-tsyvilnoho-zahystu-u-vyschih-navchalnyh-zakladah-tsyvilnoho-zahystu/> (дата звернення 21.09.2019).
245. Отич О.М. Виховання як духовне преображення особистості. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 8 (37). С. 125-135.
246. Отич О.М. Мистецтво як засіб виховання духовності особистості у глобальному суспільстві. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 152. С. 28-31.
247. Павлютенков Е.М., Крыжко В.В. Рабочая книга руководителя школы. Научные основы управления школой. Запорожье: Изд-во ЗО НУУ, 1993. 100 с.
248. Пазенок В.С., Ларченко Л.И., Лазоренко Е.В. Развитой социализм и личность. Вопросы формирования всесторонне развитой личности. Киев, 1983. 238 с.
249. Панченко О.В. Духовність як домінанта моральної норми у філософії Платона. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2002. Вип. 32. Ч. 1. С. 71-74.
250. Педагогический энциклопедический словарь. Под ред. Б. М. БимБад. М.: Большая российская энциклопедия, 2003. 527 с.

251. Педагогічний словник. За ред. М. Д. Ярмаченко. Київ: Педагогічна думка. 2001. 516 с.
252. Пелех Ю.В. Аксіопедагогіка: інтелектуальна відповідь на виклики суспільства. *Педагогічна газета*. 2009. № 10 (183). С. 6.
253. Пелех Ю.В. Аксіопедагогіка: простір для інноватики і сенсотворчості. *Освіта*. 2009. № 46-47. С. 6.
254. Пелех Ю.В. Роль аксіологічної похідної як педагогічно суцього в полісистемній структурі підготовки майбутнього вчителя: зарубіжний досвід. *Вища освіта України*. 2009. № 3. С. 242-247.
255. Пелех Ю.В. Ціннісно-смісловий концепт професійної підготовки майбутнього педагога: монографія / ред. М. Б. Євтух. Рівне: Тетіс, 2009. 400 с.
256. Пелех Ю.В. Цінності і смисл як інтерпретація педагогічно суцього. *Вища освіта України*. 2009. № 3 (34). С. 21-31.
257. Пелех Ю.В., Матвийчук А.В. Особенности формирования ценностно-смысловой сферы личности будущего педагога. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия «Педагогика и психология»*. 2010. № 2 (2). С. 112-117.
258. Песков Л.В. Нелинейная Вселенная: новый дом для человечества. М.: Экономика, 2003. 446 с.
259. Петрарка Ф. Канцоньєре. Харків: Фоліо, 2007. 282 с.
260. Петрарка Ф. Письмо к потомкам. Москва: Рипол Классик, 2017. 298 с.
261. Петришин Г. Особливості становлення духовності людини за сучасних умов в Україні. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Філософія*. 2003. Вип. 10. С. 86-90.
262. Пінт О.О. Це вам, батьки: Роздуми педагога про виховання школярів. Пер. з рос. Р. Терещенка. К.: Рад. школа, 1973. 341 с.
263. Пирогов Н.И. Вопросы жизни: Избр. пед. соч. М.: Педагогика, 1985. С. 29-51.

264. Пистрак М.М. Вопросы педагогической пропаганды. М.: Работник просвещения, 1930. 55 с.
265. Платон. Діалоги. К.: Основи, 1999. 395 с.
266. Полтавська Н. Педагогічна підтримка – головна умова формування духовних цінностей старшокласників на сучасному етапі. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2011. Ч. 2. С. 274-280.
267. Полтавська Н.А. Про деякі особливості педагогічної підтримки як головної з умов формування духовних цінностей старшокласників. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Теорія і методика мистецької освіти*. 2011. Вип. 11. С. 236-239.
268. Полтавська Н.А. Формування духовних цінностей старшокласників засобами мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. Луганськ, 2009. 20 с.
269. Помиткін Е. Духовна самореалізація учнівської молоді в умовах профільного навчання. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2007. № 1. С. 171-177.
270. Помиткін Е. Духовне зростання та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2007. № 2. С. 155-163.
271. Помиткін Е.О. Духовний розвиток особистості як пріоритетне завдання освіти 21-го століття. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 3. С. 180-187.
272. Помиткін Е.О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості: посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.
273. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. К.: Наш час, 2007. 280 с.
274. Пономарьова-Семенова Р.О., Корольов Д.К. Духовність як складова обдарованості. *Обдарована дитина*. 2007. № 10. С. 2-10.

275. Попов М.Е. Антропология советскости: философский анализ: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13 / Ставропольский государственный университет. Ставрополь, 2004. 229 с.
276. Попова Д.А. Формування загальнолюдських цінностей у старшокласників засобами масової інформації в сучасних умовах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Рівненський економіко-гуманітарний ін-т. Рівне, 2002. 217 с.
277. Постильна О. Педагогічні умови формування моральних цінностей у студентів педагогічних ВНЗ засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Сер. Педагогіка*. 2015. № 1. С. 359-364.
278. Пристинський В.М., Пристинська Т.М., Некрасова О.В. Духовно-моральна спрямованість діяльності викладача кафедри фізичного виховання педагогічного університету. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. Вип. 4. С. 132-139.
279. Про вивчення етики у 2005/2006 навчальному році: Лист Міністерства освіти і науки України від 18 серпня 2005 р. № 1/9-436. URL: <https://ukraine.uaopravo.net/data/base17/ukr17920.htm> (дата звернення: 17.10.2019).
280. Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства: наказ Міністерства освіти і науки України від 26 липня 2005 р. № 437. URL: <https://zosch16-lutsk.ucoz.ru/load/2-1-0-10> (дата звернення: 17.07.2019).
281. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
282. Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи: постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 липня 1984 р. № 281.

- URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення 04.10.2019).
283. Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи: постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 липня 1984 р. № 281. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення 04.10.2019).
284. Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці: постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 грудня 1977 р. № 1111. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP780063.html (дата звернення 04.10.2019).
285. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): постанова Каб. Міністрів України від 3 листопада 1993 № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF> (дата звернення 05.08.2019).
286. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Декларація. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 16. Ст. 166.
287. Про загальну середню освіту: Закон України від 13 травня 1999 р. № 651-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28. ст. 230.
288. Про затвердження типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня: наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.04.2012 р. № 409. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/28761/ (дата звернення 06.09.2019).
289. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. ст. 192.
290. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР: постанова Постанова ЦК

- Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 8 грудня 1966 р. № 900.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-66-%D0%BF> (дата звернення 04.10.2019).
291. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: указ Президента України № 344/2013. *Урядовий кур'єр*. 2013. № 117.
292. Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі: постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б). 3б. наказів та розпоряджень НКО УСРР. 1935. № 34. С. 2-4.
293. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 34. ст. 451.
294. Про першочергові заходи щодо забезпечення та розвитку культури і духовності українського суспільства: указ Президента України від 24 листопада 2005 року. *Офіційний вісник України*. 2005. № 48. С. 14.
295. Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства: указ Президента України № 1647/2005. *Урядовий кур'єр*. 2005. № 228.
296. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. № 988-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 25. ст. 283.
297. Про стан ідейно-політичного виховання учнів шкіл Української РСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1958. № 13. С. 7-10.
298. Про створення при Міністерстві освіти і науки України громадської ради з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями: наказ Міністерства освіти і науки України від 20.10.2008 р. № 941. URL: <https://oipopp.ed-sp.net/node/444> (дата звернення: 15.08.2019).

299. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 - 2020 роки: указ Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/580/2015> (дата звернення: 17.09.2019).
300. Провідники духовності в Україні: довідник / ред. І. Ф. Курас. К.: Вища школа, 2003. 783 с.
301. Програма духовно-морального курсу для учнів 1-11 класів загальноосвітніх закладів: «Біблійна історія та християнська етика». URL: https://bceparchy.org.ua/index.php?itemid=100136&id=633&option=com_content&view=article (дата звернення: 03.10.2019).
302. Программа коммунистической партии Советского Союза. URL: http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/III_program_KPSS.htm (дата звернення: 17.10.2019).
303. Прокопова О. Роль книги у формуванні духовності школяра. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. № 6. С. 14-15.
304. Пролеев С. В. Духовность и бытие человек. К.: Наук. думка, 1992. 112 с.
305. Професійна педагогічна освіта: становлення і розвиток педагогічного знання: монографія. За ред. проф. О.А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 443 с.
306. Психологічна енциклопедія. Автор-упорядник О.М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 424 с.
307. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія / ред. М. Й. Боришевський. К.: Педагогічна думка, 2011. 200 с.
308. Психологічні засади розвитку духовної культури педагогічного персоналу: посібник / ред. Е.О. Помиткін, З.Л. Становських. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 174 с.

309. Психологія. Цінності. Духовність: монографія / ред. М. Ледзінська, І. Філіппова. Луцьк: Волиньполіграф, 2018. 211 с.
310. Пулатов Х.П. Коммунизм, государство, культура, личность. (Строительство коммунизма и проблемы культурно-воспитательной функции общенародного социалистического государства). Т., 1971. 156 с.
311. Ракитов А. Синтагматическая революция: 50 лет спустя. *Вопросы философии*. 2012. № 7. С 100-110.
312. Ракитов А. Философские проблемы науки: Системный подход. М.: Мысль, 1977. 271 с.
313. Растригіна А.М. Духовність виховання у контексті сучасних освітніх реалій. *Музичне мистецтво в освітологічному дискурсі*. 2017. № 2. С. 25-30.
314. Рашидова С.С. Виховання почуття патріотизму старшокласників на культурно-художніх традиціях Донбасу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2007. 20 с.
315. Рашидова С.С. Основні концептуальні положення й ідеї виховання особистості в ученні Г.П. Шевченко. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2020. Том 95. № 2. С. 160-168.
316. Редкин П.Г. На чем должна основываться наука воспитания. *Избранные педагогические сочинения*. М.: Учпедгиз, 1953. С. 61-73.
317. Резвицкий И.И. Личность. Индивидуальность. Общество. М.: Знание, 1984. 140 с.
318. Резолюція II з'їзду всеукраїнського православного педагогічного Товариства. *Віра і культура*. 2006. № 33. С. 7-8.
319. Релігійна освіта і виховання в Україні. *Віра і культура*. 2005. № 29. С. 8-10.

320. Релігійне навчання і виховання дітей і молоді в Україні: позиції громадян. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу «Релігійна освіта і виховання в Україні: проблеми і шляхи розв'язання» К.: Український центр економічних і політичних досліджень, 2005. 18 с.
321. Решетняк Л.О. Підвищення педагогічної майстерності вчителя літератури в системі післядипломної освіти: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Криворізький держ. педагогічний ун-т. Кривий Ріг, 2006. 231 с.
322. Роганова М. Виховання духовної культури студентів вищих навчальних закладів. *Рідна школа*. 2007. № 5. С. 36-39.
323. Роганова М.В. Виховання духовної культури у студентів вищих навчальних закладів в інтегрованих групах навчання: теорія і практика: монографія. Краматорськ, 2010. 365 с.
324. Роганова М.В. Теорія і практика виховання духовної культури у студентів вищих навчальних закладів засобами культурологічних дисциплін: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. Нац. Ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2011. 40 с.
325. Ростовцев В.Н., Мержиевский А.Л. К теории знаний. *Вести института современных знаний*. 1999. № 1. С. 41-51.
326. Роттердамский Э. Оружие христианского воина. Харьков: Литера Нова, 2017. 360 с.
327. Роттердамский Э. Похвала глупости. Москва: Азбука-Аттикус, 2016. 192 с.
328. Рубинштейн М.М. Современное образование и нравственность. М.: Типолитограф. т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1917. 47 с.
329. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. 328 с.
330. Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. К.: МАУП, 2007. 384 с.

331. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Москва: Аргументы и Факты. Экспресс-Сервис, 2012. 384 с.
332. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или о воспитании. Киев: Мультимедийное Издательство Стрельбицкого, 2016. 327 с.
333. Резнік Я.Б. Сила виховання. Про виховну роботу в школі. За ред. Й.А. Ліпман. К.: Радянська школа, 1940. С. 7-19.
334. Резнік Я.Б. Формалізм у навчанні та способи його усунення. Радянська школа. 1945. № 1-2. С. 1-14.
335. Сабадишин Р.О., Коробко Л.Р., Масюк П.М. Філософські основи духовно-морального виховання. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. 2012. Вип. 21. С. 149-150.
336. Савош Г. П. Особливості виховної роботи в системі вищої технічної освіти України: соціологічний аналіз: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04. Х., 2006. 232 с.
337. Савчин М. Віра в Бога як духовний стан людини. *Психологія і суспільство*. 2009. № 2 (36). С. 54-59.
338. Савчин М. Духовна парадигма психології: монографія. К.: Академвидав, 2013. 252 с.
339. Савчин М. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 203 с.
340. Садовський В., Блауберг И., Юдин Э. Системный подход. *Философский энциклопедический словарь*. Под ред. В. Садовского. М.: Советская энциклопедия, 1983. С. 612-614.
341. Санівський О.М. Українознавчий вимір педагогіки В.О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Умань, 2017. 217 с.
342. Саннікова Т. Сутність поняття «духовність»: світський і релігійний погляд. Філософські дослідження. 2008. Випуск 16. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Phd/2008.../sannikova.pdf (дата звернення 21.09.2019)

343. Саух П. Культура VS релігія в добу глобалізації. Правда про універсалізацію. *Духовно-культурне виховання особистості в умовах виходження людства в Епоху Культури*: матеріали X Міжнар. науково-практ. конф. в рамках міжнар. проекту Д. Пола Шафера «Епоха культури» (Київ, 30 травня 2019 р.). Ч. 1. Вип. 2(89). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля. С. 184-196.
344. Саух П. Від розбалансованості до синергії освітнього процесу: проблеми і перспективи. *Горизонт духовності виховання*: колективна монографія / за ред. Й. Кевітас, О. Отич. Вільнюс: Zuvedra, 2019. С. 74-91.
345. Сверчкова Л.П. Субъект духовного производства: методологический анализ. Л., 1988. 128 с.
346. Сербенська О. Духовність у картині світу. *Дзвін*. 2007. № 2. С. 133-137.
347. Сериков В.В. Образование и личность: Теория и практика проектирования педагогических систем. М.: Логос, 1999. 272 с.
348. Сидоренко Л. Формування духовних цінностей як філософська, психолого-педагогічна проблема. *Молодь і ринок*. 2011. № 2 (73). С. 121-126.
349. Сіданіч І.Л. Педагогічні технології духовно-морального виховання дітей в історії вітчизняної педагогіки і школи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. Вип. 27. 2014. С. 125-132.
350. Сіданіч І.Л. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття): монографія. К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. 464 с.
351. Сірополко С. Історія освіти в Україні. К.: Наук. думка, 2001. 861 с.
352. Слободчиков В.И, Исаев Е.И. Психология человека: Введение в психологию субъективности: учебное пособие. М., 2014. 384 с.

353. Слятіна І.О. Музично-естетичне виховання учнів підліткового віку в умовах взаємодії школи і сім'ї: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. 20 с.
354. Смаковський Ю.В. Теоретичні основи моделювання процесу формування педагогічної культури майбутніх учителів музичного мистецтва засобами духовної музики. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки.* 2015. Вип. 3. С. 316-324.
355. Смирнова І. Духовність і література – поняття невіддільні: з досвіду виховання гуманістично спрямованої особистості. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України.* 2009. № 9. С. 26-28.
356. Современный философский словарь. Под общ. ред. д.ф.н., проф. В. Е. Кемерова. 3-е изд., испр. и доп. М.: Академический Проект, 2004. 864 с.
357. Сокольников Ю.П. Системный подход в исследовании воспитания. М.: Прометей, 1993. 200 с.
358. Солженіцин О.В. В колі першому. Уривки. Сейнт Пол, Міннесота, 2001. 126 с.
359. Соммер Д. С. Мораль ХХІ века. М.: Кодекс, 2014. 480 с.
360. Старченко Т.Е. Духовный мир нового человека: методологический аспект. Львов, 1983. 135 с.
361. Стельмахович М. Українська народна педагогіка. Київ, 1997. 232 с.
362. Степаненко І. Тематичне поле виховання духовності особистості в нових дискурсивних контекстах. *Вища освіта України.* 2004. № 4. С. 12-23.
363. Стефанюк С. Козацька педагогіка. Харків, 2000. 146 с.
364. Сторінки історії: Київська Русь - перша держава наших предків. *Барвінок.* 1989. №. 1. С. 12-13.

365. Стражнікова І.В. Еволюція теорії і практики релігійно-морального виховання в Західному регіоні України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2014. Вип. 32. С. 189-192.
366. Сухомлинский В.А. О воспитании. Сост и авт. вступ. очерков С. Соловейчик. 3-е изд. М.: Полииздат, 1979. 270 с.
367. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. Т.1. К., 1976. 278 с.
368. Сухомлинский В. А. Избр. пед. соч.: В 3 т. Т.2. М., 1979. 317 с.
369. Сухомлинський В. Вибрані твори: У 5 т. Т. 5. К.: Радянська школа, 1977. 254 с.
370. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнсько-моральних цінностей. *Цінності християнської культури як фактор морально-етичного формування особистості*. Науковий збірник. Частина І. К., 2002. С. 9-10.
371. Сухомлинська О.В. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах*. 2005. Вип. 1. С. 5-29.
372. Таевский Д. Агни-йога. История религии: словарь. URL: http://religion.babr.ru/sink/a_y.htm (дата звернення 21.10.2019).
373. Тайсина Э.А. Очерки новой гносеологии. В 4-х ч. Очерк I. Основная синтагма: наложение принципов систематизации философского знания. Казань: Казан. гос. энерг. ун-т, 2009. 117 с.
374. Ткаченко О. Духовність та міждисциплінарна категорія «справи життя». *Рідна школа*. 2004. № 12. С. 56-58.
375. Ткачова Н.О. Історія розвитку цінностей в освіті: монографія. Харків: Вид. центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. 223 с.
376. Тлумачний словник з інформаційно-педагогічних технологій. URL:

https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/myhalevych_tlumachnyj_slovnyk/1.htm (дата звернення 21.09.2019)

377. Тобі, активісте: листопадовий календар. *Піонерія*. 1985. №. 10. С. 3.
378. Томашевський В.В. Організація творчої роботи молодших школярів на уроках образотворчого мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 / Криворіз. держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2002. 20 с.
379. Тхоржевська Т.Д. Православне виховання в історії педагогіки України: монографія. К.: Купріянова О.О., 2005. 412 с.
380. Тхоржевська Т.Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2006. 35 с.
381. Тхоржевська Т.Д., Мицишин І.Я., Щербяк Ю.А. Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 479 с.
382. Тюріна Т.Г. Виховання духовності студентської молоді у контексті ноосферної освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. К., 2018. 40 с.
383. Тюріна Т.Г. Духовність як віддзеркалення божественного в людині. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. № 2 (83). С. 197-208.
384. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні. Т. 1. К.: Рад. школа, 1954. С. 50-109.
385. Ушинський К.Д. Три елементи школи. Т.1. К.: Рад. школа, 1954. С. 110-126.
386. Федоренко Д. Школа і освіта Запорозької Січі. Кривий Ріг: ПП Вид. дім, 1990. 143 с.
387. Філімонова Т.В. Захаренко Олександр Антонович (1937-2002). Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник для студентів

- ВНЗ: у 2 кн. Кн. 2. XX століття. За ред. О. Сухомлинської. К.: Либідь, 2005. С. 544-547.
388. Філіпчук Г. Мистецтво свободи для освіти. Естетика і етика педагогічної дії. 2016. Вип. 13. С. 9-18.
389. Філософський енциклопедичний словник. Колектив авт. К.: Абрис, 2002. 741 с.
390. Фоменко К. М. Педагогічні умови духовної самореалізації старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Луганськ, 2004. 20 с.
391. Формування духовного світу школяра у співдружності школи, сім'ї та громадськості на основі втілення ідей В. Сухомлинського: з матеріалів педагогічних читань у ТСШ № 17. *Освітянин*. 2009. № 6. С. 19-20.
392. Формування корпоративної культури студентів. Нейросітьовий підхід: Монографія / Ред. С.В. Ковалевський, Г.П. Шевченко, Л.В. Кошева. Краматорськ: ДДМА, 2012. 168 с.
393. Форостюк І.В. Розвиток творчого потенціалу студентської молоді засобами українського народного мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2010. 20 с.
394. Франк С.Л. Духовные основы общества. М.:Республика, 1992. 511 с.
395. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2016. 160 с.
396. Фромм Э. Человек для самого себя. М.: АСТ Москва, 2009. 225 с.
397. Хачецуков З.М. Феномен духовности в развитии российского общества (социально-философский анализ): автореф. дис. ... канд.

- филос. наук: 09.00.11 / Адыгейский государственный университет. Ростов-на-Дону, 2007. 22 с.
398. Химич Н.Є. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях в позашкільному закладі освіти. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. 2013. Вип. 23. С. 283-289.
399. Хочеймер Дж. Воображение и сила жизни: к теоретическим основам духовности и коммуникации. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2012. Вип. 1. С. 182-199.
400. Храмова В.Л. Целостность духовной культуры. К.: Феникс, 2009. 468 с.
401. Цвелих Т.І. Розвиток теорії морального виховання в УРСР. Наукова сесія, присвячена 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вип. 1. К.: Радянська школа, 1957. С. 17-20.
402. Цибулько О. Духовна складова у навчальних процесах у зарубіжних закладах освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Умань, 2020. № 1 (3). С. 146-153.
403. Цибулько О. Особливості духовної педагогіки у сучасному інформаційному просторі. *Education pedagogy: problems and prospects for development in the context of reform*. Editors: Sławomir Śliwa, Olga Tsybulko. *Monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. P. 9-20.
404. Цибулько О. С. Поняття Любові у сучасному світі. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ, м. Маріуполь, 01 лютого 2019*. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 142-143.
405. Цибулько О.С. Варіативність трактувань поняття «духовність» у добу Відродження та епоху Просвітництва (педагогічні роздуми). *Витоки педагогічної майстерності*. 2019. Вип. 23. С. 230-233.

406. Цибулько О.С. Виміри формування духовності особистості: міждисциплінарний підхід. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 19. Т. 3. С. 57-60.
407. Цибулько О.С. Витоки та сучасний стан української педагогіки духовності. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 3. С. 49-57.
408. Цибулько О.С. Виховання духовності в радянській педагогіці. *Nauka i studia*. 2020. № 3 (205). С. 57-62.
409. Цибулько О.С. Впровадження духовно-орієнтованої педагогіки у навчальний процес у зарубіжних закладах вищої освіти: досвід англomовного суспільства. *Університети і лідерство*. 2019. № 2 (8). С. 93-101.
410. Цибулько О.С. Диспут про духовні орієнтири людини в педагогічній науці. *Виховання духовної краси майбутнього професіонала: матеріали Всеукр. наук-практ. інтернет-конф. з міжнародною участю, м. Покровськ, 15 жовтня 2019 р.* Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2019. С. 97-100.
411. Цибулько О.С. Духовний вимір освіти: проблеми та можливі шляхи вирішення. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 21. Т. 1. С. 77-81.
412. Цибулько О.С. Духовні виміри сучасної освіти. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2019. Вип. 6 (93). С. 290-300.
413. Цибулько О.С. Духовні орієнтири людини в педагогічній науці. *Педагогічні науки*. 2019. Вип. 74. С. 131-134.
414. Цибулько О.С. Духовні орієнтири радянської педагогіки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2019. Вип. 4 (91). С. 231-242.

415. Цибулько О.С. Духовні основи сучасного педагога. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2019. Вип. 5 (92). С. 229-238.
416. Цибулько О.С. Духовні цінності у освітньому просторі. *Нова Українська Школа в умовах викликів сучасності*: Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Маріуполь, 11 квітня 2019 р. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 57-59.
417. Цибулько О.С. Духовні цінності як підґрунтя національної свідомості. Science progress in European countries: new concepts and modern solutions: 10th International Scientific Conference (Stuttgart, 25 October 2019). Stuttgart, 2019. P. 79-83.
418. Цибулько О.С. Духовність та релігійність – межі взаємодії. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 29-30 березня 2019 р. Частина II. Дніпро, 2019. С. 268-269.
419. Цибулько О.С. Духовність у освітньому просторі: проблеми впровадження та реалізації. *Освітній дискурс*. 2020. Вип 19 (1). С. 95-104.
420. Цибулько О.С. Духовність у постмодерністський педагогічній парадигмі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2019. Вип. 3 (90). С. 237-246.
421. Цибулько О.С. Духовність у системі вищої освіти: ідеї західної педагогіки. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 20. Т. 1. С. 54-58.
422. Цибулько О.С. Еволюційні зміни християнської теорії духовності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2019. Вип. 1 (88). С. 194-205.
423. Цибулько О.С. Єдність теорії і практики як чинник виховання морально-етичних цінностей у європейських педагогічних концепціях періоду становлення індустріального суспільства. *Освітній дискурс*. 2019. Вип. 17 (10). С. 22-34.

424. Цибулько О.С. Західна педагогіка про значення «духовності» в освіті. Вісник *Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 4. С. 18-24.
425. Цибулько О.С. Ідеї виховання духовності у козацькій педагогіці. *Витоки педагогічної майстерності*. 2019. Вип. 24. С. 226-230.
426. Цибулько О.С. Історико-педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині ХХ – на початку ХХІ століття. Монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 2020 р. 324 с.
427. Цибулько О.С. Моделі духовної освіти в сучасних закладах освіти. *Інтернаука*. 2020. № 2 (82). С. 35-37.
428. Цибулько О.С. Особливості нових вимірів духовності в пострадянському освітньому просторі. *Освітній дискурс*. 2019. Вип. 18 (11-12). С. 38-49.
429. Цибулько О.С. Особливості педагогіки духовності у світлі сучасного світського та релігійного виховання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2020. № 1 (95). С. 127-137.
430. Цибулько О.С. Православна педагогічна думка про духовність та виховання духовної особистості. *Наукові праці ДонНТУ. Серія: «Педагогіка, психологія і соціологія»*. 2019. № 1 (24). С. 107-116.
431. Цибулько О.С. Проблема духовних основ особистості. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів ХХІІ підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ, м. Маріуполь 07 лютого 2020 р.* Маріуполь: МДУ, 2020. С. 129-130.
432. Цибулько О.С. Світоглядні засади трактування терміну «духовність» українськими педагогами другої половини ХІХ століття. *Освітній дискурс*. 2019. Вип. 16 (9). С. 84-95.
433. Цибулько О.С. Сучасні західні педагогічні розвідки щодо змісту «духовності». *Наукові праці: наук. журн. Чорном. нац. ун-ту ім. Петра Могили. Серія «Педагогіка»*. 2019. Т. 326. Вип. 314. С. 58-63.

434. Цибулько О.С. Традиції дослідження трансформаційних змін «духовності». *Міжкультурна комунікація і глобалізаційні процеси у соціологічному вимірі*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 12 квітня 2019 р. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 88-92.
435. Цимбалюк І. Психолого-педагогічні аспекти формування духовно-моральних цінностей особистості в умовах реалізації нової моделі школи екологічної культури у світлі нової парадигми освіти. *Нова педагогічна думка*. 2014. № 3. С. 231-234.
436. Ціннісні засади Нової Української Школи очима вчителів, 2018.
URL: https://issuu.com/ilm_ucu/docs/zvit_2018_1_66___06_07_2018
(дата звернення 21.09.2019).
437. Чепіль М. Християнська мораль у родинному вихованні українців. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. Кн. 2. Острог, 1995. С.135-137.
438. Чернишов О. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського.
URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/3637/> (дата звернення 02.02.20)
439. Чернуха Н. М. Духовний розвиток молодших школярів засобами національного мистецтва: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Луганськ, 1997. 24 с.
440. Черняк В.И. «Система» и «синтагма» как универсальные категории научного познания. *GISAP: history and philosophy*, 2012. P. 57-60.
441. Чехарин Е.Е. Парадигматические и синтагматические отношения в информационном моделировании. *Перспективы науки и образования*. 2016. № 4 (22). С. 13-17.

442. Чурин В.В. Духовное развитие личности как фактор формирования национальной и гражданской идентичности. М., 2013. 162 с.
443. Чурсин Н.Н., Тищенко Ю.А. О структуре и эволюции понятия духовности. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. Вип. 3 (66). С.265-275.
444. Чурсін М.М. Духовна безпека, духовна культура і концепція стійкого розвитку суспільства. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 3 (78). С. 346-360.
445. Шевченко Г. Духовність педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. *Вісник Луганського ДПУ ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Луганськ, 2000. № 7 (27). С. 146-151.
446. Шевченко Г. П. Педагогіка духовності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2004. Вип. 1. С. 3-9.
447. Шевченко Г.П. Духовна безпека: духовна культура і культурні цінності сучасної людини. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 3. С. 361-373.
448. Шевченко Г.П. Духовні цінності життя. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2004. Вип. 5. С. 3-15.
449. Шевченко Г.П. Проблеми духовності людини ХХІ століття. Духовність особистості у вимірах культури, виховання та освіти. Київ: Видавництво «Педагогічна думка», 2017. 210 с.
450. Шевченко Г.П. Система духовно-нравственного развития учащейся молодежи Украины. *Педагогика*. 2008. № 9. С. 114-120.
451. Шевченко Ю.А. Підготовка майбутніх учителів музики до організації художньо-творчої діяльності дитячих музично-інструментальних колективів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2010. 20 с.

452. Шелер М. Сутність моральної особистості. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія*. К.: Ваклер, 1996. С. 9-30.
453. Шерстюк Н. Постмодерн як особлива ситуація в культурі. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. 2012. Вип. 57. № 2. С. 409-412.
454. Щепова Д.Р. Роль ціннісних орієнтацій в утвердженні життєвих пріоритетів студентської молоді. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2011. № 2. С. 107-112.
455. Щербяк Ю.А. Діяльність ЛКСМУ в системі атеїстичного виховання населення в УРСР. *Зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. К.: Міленіум, 2007. С. 128-130.
456. Эйкен Р. Смысл и ценность жизни. Харьков, 1911. 113 с.
457. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. ТОО ТК «Петрополис», 1998. 432 с.
458. Эльконин Д.Б. Проблема обучения и развития в трудах Л.С. Выготского. *Вопросы философии*. 1966 № 6. С. 33-42.
459. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна. *Звезда*. 1999. № 11. С. 216-227.
460. Эпштейн М.Н. Философия возможного. СПб.: Алтейя, 2001. 334 с.
461. Юзвак Ж. Духовність: погляд психолога. *Початкова школа*. 2000. № 3. С. 5-7.
462. Юркевич П.Д. Мир з ближніми як умова християнського співжиття *Юркевич П.Д. Вибране*. К.: Абрис, 1993. С. 222-229.
463. Яковенко А.І. Духовні цінності християнського людинознавства ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.11 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2007. 16 с.

464. Якубенко М. В піклуванні партії і народу – джерело зростання. *Література. Діти. Час*. 1984. Вип. 9. С. 52-58.
465. Ярмаченко Н.Д. Актуальные проблемы педагогической науки в СССР. Социально-педагогические проблемы воспитания детей и учащейся молодежи: тезы Всесоюзн. науч-метод. конф (13-15 февраля 1991 г.). Запорожье, 1991. С. 3-4.
466. Ясперс К. Духовная ситуация времени. *Смысл и назначение истории*. М.: Республика, 1999. С. 288-420.
467. Antonenko T., Kachmar O., Tsybulko O., Grachova T., Konovalova M. Scientific approaches to Postmodern spirituality: theoretical and methodological aspects. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11, Issue 2, Supl. 1. P. 200-214.
468. Astin A., Astin H. Meaning and Spirituality in the Lives of College Faculty. Los Angeles, CA: Higher Education Research Institute, University of California, 1999. 48 p.
469. Avolio B.J., Gardner W.L. Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. *Leadership Quarterly*. 2005. № 16. P. 315-338.
470. Baxter-Magolda M.B. Three elements of self-authorship. *Journal of College Student Development*. 2008. № 49 (4). P. 269-284.
471. Beech D. Spirituality in Higher Education: A Special Interest Group. *Journal for the Study of Spirituality*. 2012. №. 2. P. 219-221.
472. Bender C. Religion and Spirituality: History, Discourse, Measurement. Social Science Research Council Forum: The Religious Engagements of American Undergraduates, 2007. URL: <http://religion.ssrc.org/reforum/> (дата звернення 21.09.2019).
473. Bilavych H., Gavrysh I., Chervinska I., Tsybulko O., Kholobina O., Matsuk L. Motivational aspect of personality formation in students with special abilities. 35th IBIMA Conference (Seville, 1-2 April 2020).

- URL://ibima.org/accepted-paper/motivation-aspect-of-personality-formation-of-pupils-with-special-abilities/ (дата звернення 20.05.2020).
474. Boer T. The rationality of transcendence: Studies in the philosophy of Emmanuel Levinas. Amsterdam: J.C. Gieben, 1997. 191 p.
 475. Boone M., Fite K, Reardon R.F. The spiritual dispositions of emerging teachers: A preliminary study. *Journal of Thought*. 2010. Fall-Winter. P. 43-58.
 476. Borg M. The heart of Christianity: Rediscovering a life of faith. New York: Harper Collins, 2003. 256 p.
 477. Bringle R.G., Hatcher J.A. Reflection in service learning: Making meaning of experience. *Educational Horizons*. 1999. № 77. P. 179-185.
 478. Brown S.C. Learning across campus: How college facilitates the development of wisdom. *Journal of College Student Development*. 2004. № 45. P. 134-148.
 479. Buber M. I and Thou. Martino Publishing, 2010. 132 p.
 480. Chang H., Boyd D. Spirituality in higher education: Autoethnographies. Los Angeles, CA: Left Coast Press, Inc., 2011. 266 p.
 481. Chickering A.W. Encouraging Authenticity and Spirituality in Higher Education. *Teaching theology and religion*. 2008. Vol. 11. Issue 2. P. 119-120.
 482. Colby A., Ehrlich T., Beaumont E., Stephens J. Educating citizens: Preparing America's undergraduates for lives of moral and civic responsibility. San Francisco: Jossey-Bass, 2010. 352 p.
 483. Crick R.D., Jelfs H. Spirituality, learning and personalisation: Exploring the relationship between spiritual development and learning to learn in a faith-based secondary school. *International Journal of Children's Spirituality*. 2011. № 16 (3). P. 197-217.
 484. Crossman J. Secular spiritual development in education from international and global perspectives. *Oxford Review of Education*. 2003. Vol. 29, Issue 4. P. 503-520.

485. Daloz L.A., Keen C.H., Keen J.P., Parks S.D. Common fire: Leading lives of commitment in a complex world. Boston: Beacon Press, 1997. 273 p.
486. Dewey J. Experience and education. Free Press, 1997. 96 p.
487. Dillard C.B. Remembering culture: Bearing witness to the spirit of identity in research. *Race, Ethnicity and Education*. 2008. № 11. P. 87-93.
488. Dubinina V., Tsybulko O. Hermeneutics as the Methodology of Interpretation of languages and texts of extraterrestrial intelligence. *Philisophy and Cosmology*. Kiev, 2019. Vol. 22. P. 101-108.
489. Durka G. The teacher's calling: A spirituality for those who teach. New York: Paulist, 2002. 96 p.
490. Estanek S.M. Redefining spirituality: A new discourse. *College Student Journal*. 2006. № 40 (2). P. 270-281.
491. Fisher J. From the Beginning to Spiritual Well-Being. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2016. Вип. 3. С. 74-97.
492. Fox M. Creation, spirituality, and the dreamtime. Newtown, NSW. Millenium Books, 1991. 94 p.
493. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. Continuum, 2000. 183 p.
494. Giacalone R.A., Jurkiewicz C. Handbook of workplace spirituality and organizational performance. Routledge, 2010. 352 p.
495. Grace F. Learning as a path, not a goal: Contemplative pedagogy – its principles and practices. *Teaching Theology and Religion*. 2011. № 14 (2). P. 99-124.
496. Harlos K.P. Toward a spiritual pedagogy: Meaning, practice, and applications in management education. *Journal of Management Education*. 2010. № 24 (5). P. 612-627.
497. Harward D.W. Engaged learning and the core purpose of liberal education: bringing theory to practice. *Liberal Education*. 2007. № 93 (1). P. 6-15.

498. Heigham J., Croker R. Qualitative research in applied linguistics: A practical introduction. London: Palgrave Macmillan, 2009. 329 p.
499. Henderson J.E., Hoy W.K. Leader authenticity: The development and test of an operational measure. *Educational and Psychological Research*. 1983. № 3 (2). P. 63-75.
500. Houston P. D., Sokolow S. L. The spiritual dimension of leadership: 8 Key Principles to Leading More Effectively. Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2006. 176 p.
501. Joldersma C.W. A spirituality of the desert for education: The call of justice beyond the individual or community. *Studies in Philosophy and Education*. 2009. № 28 (3). P. 193-208.
502. Jones L. What does spirituality in education mean? Stumbling toward wholeness. *Journal of College and Character*. 2005. № 6 (7). P. 1-7.
503. Kabat-Zinn J. Wherever You Go, There You Are: Mindfulness meditation in everyday life. Hachette Books, 2005. 304 p.
504. Kegan R. In over our heads: The mental demands of modern life. Cambridge: Harvard University Press, 1998. 396 p.
505. Kernochan R.A., McCormick D.W., White J.A. Spirituality and management teacher reflections of three Buddhists on compassion, mindfulness, and selflessness in the classroom. *Journal of Management Inquiry*. 2007. № 16 (1). P. 61-75.
506. Kievisas I. Development of Spirituality of Education. *The horizon of spirituality of education* / Ed. I. Kievisas, O. Otich. Zuvedra, 2016. P. 10-15.
507. Kolb D.A. Experiential learning. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984. 103 p.
508. Koth K., Welch M. The Spirituality of Service-Learning: Integrating the Head, Heart, and Hands. Presentation at the Western Region Campus Compact Consortium Conference. Seattle, WA, 2009. 115 p.

509. Lindholm J.A. Astin H.S. Spirituality and pedagogy: Faculty's spirituality and use of student-centered approaches to undergraduate teaching. *The Review of Higher Education*. 2008. № 31 (2). P. 185-207.
510. Mainzer, K. Symmetry and Complexity: the spirit and beauty of nonlinear science. World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd, 2005, 437 p.
511. McGhee M. Humanism Needs Spirituality. The Guardian, US edition. 21 October, 2013.
512. Menkel-Meadow C. And now a word about secular humanism, spirituality and the practice of justice and conflict resolution. *Georgetown Law Faculty Publications and Other Works*. 2001. № 525. P. 1073-1087.
513. Merton T. Love and living. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2002. 135 p.
514. Miller J.P. Introduction: Holistic learning. *Holistic learning and spirituality in education: Breaking new ground*. / Ed. J.P. Miller, S. Karsten, D.Denton, D. Orr, K.I. Collalillo. Albany: State University of New York Press, 2005. P. 1-5.
515. Miller L. Present to possibility: Spiritual awareness and deep teaching. *Teachers College Record*. 2009. № 111 (12). P. 2705-2712.
516. Miller L., Athan A. Spiritual awareness pedagogy: The classroom as spiritual reality. *International Journal of Children's Spirituality*. 2007. № 12 (1). P. 17-35.
517. Moffett J. Soul School. The Spiritual Side of Writing. Portsmouth, NH: Boynton Book, 1997. 144 p.
518. Moss B.R. The pedagogic challenge of spirituality: A co-creative response. *Journal of Social Work*. 2011. № 12 (6). P. 595-613.
519. Murchu D. Reclaiming spirituality: A new spiritual framework for today's world. New York: The Crossroad Publishing Company, 1998. 208 p.
520. Nash R., Swaby M. Helping college students discover meaning through spirituality. Spirituality in higher education. *Spirituality in higher*

- education.* / Ed. H. Chang, D. Boyd. Los Angeles, CA: Left Coast Press, 2011. P. 111-126.
521. Nomokonov B. The Semantic Informativeness. *European Journal of Medicine*. 2015. Series B. Vol. 4. Is. 3. P. 141-147.
 522. Palmer P. Education as spiritual formation. *Educational Horizons*. 2003. № 82 (1). P. 55-67.
 523. Palmer P. J. Teaching with heart and soul: Reflections on spirituality in teacher education. *Journal of Teacher Education*. 2003. № 54. P. 376-385.
 524. Palmer P. J. To know as we are known: A spirituality of education. San Francisco: Harper and Row Publishers, Inc., 1993. 130 p.
 525. Palmer P. Let your life speak: Listening to the voice of vocation. San Francisco: Jossey-Bass, 1999. 128 p.
 526. Palmer P. The courage to teach: Exploring the inner landscape of a teacher's life. San Francisco: Jossey-Bass, 2007. 272 p.
 527. Parachin J. W. Engaged spirituality: Ten lives of contemplation and action. St. Louis: Chalice Press, 1999. 168 p.
 528. Pigza J. M. Teacher seeks pupil — must be willing to change the world: A phenomenological study of professors teaching for social justice. Doctoral dissertation / University of Maryland. College Park, 2005. 310 p.
 529. Popper K., Eccles J.C. The Self and its Brain: an argument for interaction. Routledge, 1984. 616 p.
 530. Purpel D. E. The moral and spiritual crisis in education: A curriculum for justice and compassion in education. South Hadley, MA: Bergin and Garvey, 1988. 192 p.
 531. Riley-Taylor E. Ecology, spirituality and education: Curriculum relational knowing. New York: Peter Lang Publishing Inc., 2002. 174 p.
 532. Saint Mary's College of California Social Justice Coordinating Committee. Social Justice Across the Curriculum. URL:

<http://www.stmarys-ca.edu/academics/cilsa/faculty/social-justice-across-the-curriculum.html> (дата звернення 21.09.2019).

533. Schafer P. The Age of Culture - Why, What, and How? *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць*. 2019. Вип. 2 (89). С. 241-255.
534. Schafer P. The Age of Culture. Rock's Mills Press, 2014. 250 p.
535. Schiller S. Spirituality in Pedagogy: A Field of Possibilities. *Journal of the Assembly for Expanded Perspectives on Learning*. 1999. № 5. P. 57-68.
536. Scott D. Storytelling, voice, and qualitative research: Spirituality as a site of ambiguity and difficulty. *Spiritual Education: Cultural, religious, and social differences, new perspectives for the 21st century*. / Ed. J. Erricker, C. Ota, C. Erricker. Portland, Oregon: Sussex Academic Press, 2001. P. 118-129.
537. Semetsky I. Whence wisdom? Human development as a mythic search for meaning. *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing*. / Ed. M. de Souza, L. J. Francis, J. O'Higgins-Norman, D. Scott. Netherlands: Springer, 2009. P. 631-651.
538. Sergioivanni T.J. Leadership for the schoolhouse. How is it different? Why is it important? San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2000. 227 p.
539. Shimabukuro G. (2008). Toward a pedagogy grounded in Christian spirituality. *Catholic Education: A Journal of Inquiry and Practice*. 2008. № 11 (4). P. 505-521.
540. Smith C. Reconnecting with earth: Eco-spirituality as the missing dimension in spirituality and sustainability education. *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing*. / Ed. M. de Souza, L. J. Francis, J. O'Higgins-Norman, D. Scott. Netherlands: Springer, 2009. P. 653-675.
541. Smith R. The background of physiological psychology in natural philosophy. *History of Science*. 1973. №. 11. P. 75-123.

542. Souza M., Francis L. J., O'Higgins-Norman J., Scott D. G. General introduction. *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing*. / Ed. M. de Souza, L. J. Francis, J. O'Higgins-Norman, D. Scott. Netherlands: Springer, 2009. P. 1-5.
543. Tacey D. The spirituality revolution: The emergence of contemporary spirituality. New York: Brunner-Routledge, 2004. 256 p.
544. Tisdell E. Exploring spirituality and culture in adult and higher education. San Francisco: Jossey Bass, 2003. 320 p.
545. Tolle E. A New Earth: Awakening to your life's purpose. Penguin, 2008. 336 p.
546. Tsybulko O. Evolution of spiritual education. *News of Science and Education*. Sheffield, 2020. № 5 (72). P. 64-70.
547. Tsybulko O. Problems of high-spirited personality formation. *Innovation around us: proceedings of the international scientific-practical conference* (Svishtov, 27-28 February, 2020). Svishtov, 2020. P. 57-59.
548. Tsybulko O. Scientific schools at the Ukrainian educational space studying the problems of individual spiritual development. Modern engineering and innovative technologies. Issue 11. Part 2. Karlsruhe, 2020. P. 106-109.
549. Tsybulko O. Spirituality of education as a determining factor in the formation society spirituality. Modern scientific researches. Issue 11. Part 1. Minsk, 2020. P. 51-54.
550. Tsybulko O. The spirituality as an effective aspect and determination of student's professional behavior. *Nauka i studia*. Przemysl, 2020. № 6 (208). C. 21-25.
551. Tsybulko O. The spirituality of modern students as a pedagogical problem. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. Praha: Publishing house Education and Science, 2020. № 2 (63). P. 126-130.
552. Tsybulko O. UNESCO chair on spiritual and cultural values of education as a platform for discussion of emerging issues in spiritual being.

- The current stage of development of scientific and technological progress: proceedings of the international scientific-practical conference (Karlsruhe, 05-06 March, 2020). Karlsruhe, 2020. P. 60-62.*
553. Tsybulko O. Valuable landmarks of modern education. *Достижения современной науки для развития будущего: proceedings of the international scientific-practical conference (Minsk, 16-17 March, 2020). Минск: Ёлнать, 2020. С. 74-76.*
554. Tsybulko O.S. Spiritual problems of soviet pedagogy. *Sworld*. 2020. Issue № 3. Part 1. P. 135-138.
555. Universal Declaration on Cultural Diversity. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (дата звернення 20.09.2019).
556. Vries H. Minimal theologies: Critiques of secular reason in Adorno and Levinas. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2005. 760 p.
557. Vygotsky L. The psychology of art. MIT Press, 1974. 320 p.
558. Weizsaecker E., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. *A Report to the Club of Rome*. Springer, 2018. 220 p.
559. Welch M. Spirituality as pedagogy: Theoretical constructs for service-learning. Presentation at the Callings: Fostering Vocation Through Community-Based Learning Conference, Santa Clara University. Santa Clara, CA., 2007.
560. Wiersma M.L. Furthering management and spirituality education through the use of paradox. *Journal of Management Education*. 2004. № 28 (1). P. 119-133.
561. Wink J. Critical pedagogy: Notes from the real world. Boston: Pearson, 2010. 224 p.

562. Zajonc A. Spirituality in higher education. *Liberal Education*. 2003. № 89 (1). P. 50-58.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, які відображають основний зміст дисертації

Монографії

1. Цибулько О.С. Історико-педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття. Монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 2020 р. 324 с.

Статті в наукових фахових виданнях

(серед них індексовані в науково-метричних базах)

2. Цибулько О.С. Витоки та сучасний стан української педагогіки духовності. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету Серія: Педагогічні науки*. Бердянськ, 2019. Вип. 3. С. 49-57.
3. Цибулько О.С. Еволюційні зміни християнської теорії духовності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 1 (88). С. 194-205.
4. Цибулько О.С. Духовність у постмодерністський педагогічній парадигмі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 3 (90). С. 237-246.
5. Цибулько О.С. Духовні орієнтири радянської педагогіки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 4 (91). С. 231-242.
6. Цибулько О.С. Духовні основи сучасного педагога. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 5 (92). С. 229-238.

7. Цибулько О.С. Духовні виміри сучасної освіти. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Северодонецьк, 2019. Вип. 6 (93). С. 290-300.
8. Цибулько О.С. Духовні орієнтири людини в педагогічній науці. *Педагогічні науки*. Полтава, 2019. Вип. 74. С. 131-134.
9. Цибулько О.С. Варіативність трактувань поняття «духовність» у добу Відродження та епоху Просвітництва (педагогічні роздуми). *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава, 2019. Вип. 23. С. 230-233.
10. Цибулько О.С. Ідеї виховання духовності у козацькій педагогіці. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава, 2019. Вип. 24. С. 226-230.
11. Цибулько О.С. Західна педагогіка про значення «духовності» в освіті. *Вісник Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки»*. Черкаси, 2019. Вип. 4. С. 18-24.
12. Цибулько О.С. Світоглядні засади трактування терміну «духовність» українськими педагогами другої половини XIX століття. *Освітній дискурс*. Київ, 2019. Вип. 16 (9). С. 84-95.
13. Цибулько О.С. Єдність теорії і практики як чинник виховання морально-етичних цінностей у європейських педагогічних концепціях періоду становлення індустріального суспільства. *Освітній дискурс*. Київ, 2019. Вип. 17 (10). С. 22-34.
14. Цибулько О.С. Особливості нових вимірів духовності в пострадянському освітньому просторі. *Освітній дискурс*. Київ, 2019. Вип. 18 (11-12). С. 38-49.
15. Цибулько О.С. Виміри формування духовності особистості: міждисциплінарний підхід. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 19. Т. 3. С. 57-60.
16. Цибулько О.С. Духовність у системі вищої освіти: ідеї західної педагогіки. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 20. Т. 1. С. 54-58.

- 17.Цибулько О.С. Впровадження духовно-орієнтованої педагогіки у навчальний процес у зарубіжних закладах вищої освіти: досвід англomовного суспільства. *Університети і лідерство*. 2019. № 2 (8). С. 93-101.
- 18.Цибулько О.С. Православна педагогічна думка про духовність та виховання духовної особистості. *Наукові праці ДонНТУ. Серія: «Педагогіка, психологія і соціологія»*. 2019. № 1 (24). С. 107-116.
- 19.Цибулько О.С. Сучасні західні педагогічні розвідки щодо змісту «духовності». *Наукові праці: наук. журн. Чорном. нац. ун-ту ім. Петра Могили. Серія «Педагогіка»*. Миколаїв, 2019. Т. 326. Вип. 314. С. 58-63.
- 20.Цибулько О. Духовна складова у навчальних процесах у зарубіжних закладах освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Умань, 2020. № 1 (3). С. 146-153.
- 21.Цибулько О.С. Духовність у освітньому просторі: проблеми впровадження та реалізації. *Освітній дискурс*. Київ, 2020. Вип 19 (1). С. 95-104.
- 22.Цибулько О.С. Особливості педагогіки духовності у світлі сучасного світського та релігійного виховання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2020. № 1 (95). С. 127-137.
- 23.Цибулько О.С. Духовний вимір освіти: проблеми та можливі шляхи вирішення. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 21. Т. 1. С. 77-81.

Статті в зарубіжних наукових виданнях

- 24.Цибулько О.С. Виховання духовності в радянській педагогіці. *Nauka i studia. Przemyśl*, 2020. № 3 (205). С. 57-62
- 25.Tsybulko O.S. Spiritual problems of soviet pedagogy. *Sworld*. Svishtov, Bulgaria, 2020. Issue № 3. Part 1. P. 135-138.

26. Tsybulko O. Scientific schools at the Ukrainian educational space studying the problems of individual spiritual development. *Modern engineering and innovative technologies*. Issue 11. Part 2. Karlsruhe, 2020. P. 106-109.
27. Tsybulko O. Spirituality of education as a determining factor in the formation society spirituality. *Modern scientific researches*. Issue 11. Part 1. Minsk, 2020. P. 51-54.
28. Tsybulko O. The spirituality of modern students as a pedagogical problem. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. Praha: Publishing house Education and Science, 2020. № 2 (63). P. 126-130.
29. Tsybulko O. The spirituality as an effective aspect and determination of student's professional behavior. *Nauka i studia*. Przemysl, 2020. № 6 (208). C. 21-25
30. Tsybulko O. Evolution of spiritual education. *News of Science and Education*. Sheffield, 2020. № 5 (72). P. 64-70.
31. Antonenko T., Kachmar O., Tsybulko O., Grachova T., Konovalova M. Scientific approaches to Postmodern spirituality: theoretical and methodological aspects. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11, Issue 2, Supl. 1. P. 200-214. **(Web of Science)**

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Цибулько О.С. Диспут про духовні орієнтири людини в педагогічній науці. *Виховання духовної краси майбутнього професіонала: матеріали Всеукр. наук-практ. інтернет-конф. з міжнародною участю, м. Покровськ, 15 жовтня 2019 р. Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2019. С. 97-100.*
33. Цибулько О.С. Духовність та релігійність – межі взаємодії. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 29-30 березня 2019 р. Частина II. Дніпро, 2019. С. 268-269.*

- 34.Цибулько О.С. Духовні цінності у освітньому просторі. *Нова Українська Школа в умовах викликів сучасності*: Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Маріуполь, 11 квітня 2019 р. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 57-59.
- 35.Цибулько О.С. Духовні цінності як підґрунтя національної свідомості. Science progress in European countries: new concepts and modern solutions: 10th International Scientific Conference (Stuttgart, 25 October 2019). Stuttgart, 2019. P. 79-83.
- 36.Цибулько О.С. Традиції дослідження трансформаційних змін «духовності». *Міжкультурна комунікація і глокалізаційні процеси у соціологічному вимірі*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 12 квітня 2019 р. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 88-92.
- 37.Цибулько О. С. Поняття Любові у сучасному світі. *Актуальні проблеми науки та освіти*: зб. матеріалів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ, м. Маріуполь, 01 лютого 2019. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 142-143.
- 38.Tsybulko O. Valuable landmarks of modern education. *Достижения современной науки для развития будущего*: proceedings of the international scientific-practical conference (Minsk, 16-17 March, 2020). Минск: Ёлнать, 2020. С. 74-76.
- 39.Tsybulko O. Problems of high-spirited personality formation. *Innovation around us*: proceedings of the international scientific-practical conference (Svishtov, 27-28 February, 2020). Svishtov, 2020. P. 57-59.
- 40.Tsybulko O. UNESCO chair on spiritual and cultural values of education as a platform for discussion of emerging issues in spiritual being. *The current stage of development of scientific and technological progress*: proceedings of the international scientific-practical conference (Karlsruhe, 05-06 March, 2020). Karlsruhe, 2020. P. 60-62.
- 41.Цибулько О.С. Проблема духовних основ особистості. *Актуальні проблеми науки та освіти*: зб. матеріалів XXII підсумкової наук.-

практ. конф. викладачів МДУ, м. Маріуполь 07 лютого 2020 р.
Маріуполь: МДУ, 2020. С. 129-130.

42. Bilavych H., Gavrysh I., Chervinska I., Tsybulko O., Kholobina O., Matsuk L. Motivational aspect of personality formation in students with special abilities. 35th IBIMA Conference: 1-2 April 2020, Seville, Spain. URL://ibima.org/accepted-paper/motivation-aspect-of-personality-formation-of-pupils-with-special-abilities/ (**Web of Science, Scopus**)

**Праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації**

Колективні монографії

43. Цибулько О. Особливості духовної педагогіки у сучасному інформаційному просторі. *Education pedagogy: problems and prospects for development in the context of reform*. Editors: Sławomir Śliwa, Olga Tsybulko. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. P. 9-20.

*Наукові праці, які додатково засвідчують апробацію матеріалів
дисертації*

44. Гур'єва О.С. Природа «души» и возможности ее познания (на примере работы Г.И. Челпанова «Мозг и душа»). *Г.И. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав*: зб. докл. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 20-21 квітня 2012 р. Маріуполь, 2012. С. 208-211.
45. Гур'єва О.С. Концепция «души» в работе Г.И.Челпанова «Мозг и душа». *Духовно-нравственное воспитание молодежи и христианская этика*: сборник материалов регионального семинара. Мариуполь: МДУ, 2012. С. 23-24.
46. Гур'єва О.С. Історія питання про місцезнаходження душі (аналіз роботи Г.І. Челпанова «Мозок и душа»). *Челпанівські читання*: до

- 150-річчя від дня народження Георгія Івановича Челпанова: круглий стіл, 25 квітня 2012 року / упоряд. С.В. Янковський, О.С. Гур'єва. Маріуполь: МДУ, 2012. С. 18-19.
47. Цибулько О.С. Понятие «психической энергии» в отношении к понятию «души»: творческие поиски Н.Я. Грот. *Уявлення про душу: філософсько-психологічні виміри*: матеріали засідання круглого столу. / За заг. ред. к.і.н., О.С. Цибулько, д.ф.н., проф. Т.С. Оленіч. Маріуполь, 2012. С. 12-14.
48. Цибулько О.С. Прагматистські ідеї Дж.Дьюї. *Актуальні проблеми сучасної філософії*: матер. засід. круглого столу наук. тов-ва «Філософські студії» / за заг. ред. О.С. Цибулько. Маріуполь, 2013. С. 9-11.
49. Цибулько О.С. Социально-гуманитарный аспект межкультурных коммуникаций в образовании. *Межкультурные коммуникации: социально-гуманитарный аспект*: сборник материалов Международной научной конференции (г. Санкт-Петербург, 7 июня 2013 г.). СПб.: МИЭП, 2013. С. 108-111.
50. Цибулько О.С. Реалізація ідеї проблемного навчання Джона Дьюї у вищій школі. *Міжнародна діяльність університетів як фактор інноваційного розвитку вищої школи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 18 вересня 2015 р). Маріуполь, 2015. С.29-30.
51. Цибулько О.С. Освітня проблематика як реалізація унікальної неповторності людського буття. *Актуальні проблеми науки та освіти*: матеріали ХІХ підсумк. наук.-практ. конф. викладачів. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 183-185.
52. Цибулько О.С. Призначення філософського знання у сучасному інформаційному суспільстві. *Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету*: збірник матер. міжнародної наук.-практ. конференції / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 176-178.

- 53.Осіпцов А.В., **Цибулько О.С.** Рефлексивний досвід прагматичних уявлень Д. Дьюї про знання та істину. *VERSUS: науково-теоретичний часопис*, 2018. № 1-2 (11-12). С. 9-15.
- 54.Осіпцов А.В., **Цибулько О.С.** Людина та динамічна концепція свободи у прагматизмі Джона Дьюї. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 142 (№ 3). Ч. 2. К.: «Видавництво «Гілея», 2019. С.112-116.
- 55.Цибулько О.С. Цінності освітньої парадигми Джона Дьюї. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 143 (№ 4). Ч. 2. К.: «Видавництво «Гілея», 2019. С.189-192.
- 56.Dubinina V., **Tsybulko O.** Hermeneutics as the Methodology of Interpretation of languages and texts of extraterrestrial intelligence. *Philisophy and Cosmology*. Kiev, 2019. Vol. 22. P. 101-108. **(Web of Science)**
- 57.Цибулько О.С. Моделі духовної освіти в сучасних закладах освіти. *Інтернаука*. Київ, 2020. № 2 (82). С. 35-37.

Навчальні та навчально-методичні видання

- 58.Цибулько О.С. Філософія освіти. Методичні рекомендації до підготовки та проведення семінарських занять з дисципліни «Філософія освіти». Маріуполь: МДУ, 2012. 22 с
- 59.Слющинський Б. В., **Цибулько О.С.** Філософія освіти: навчально-методичний посібник. Маріуполь: Поліграфічний центр Приазовського державного технічного університету, 2013. 133 с.

Відомості про апробацію результатів дослідження

№	Назва конференції, семінару	Місце та дата проведення	Форма участі
Міжнародні			
1.	Science progress in European countries: new concepts and modern solutions	Stuttgart, 25 October 2019	Заочна, доповідь, друк тез
2.	Innovation around us	Svishtov, 27-28 February, 2020	Заочна, доповідь, друк тез
3.	The current stage of development of scientific and technological progress	Karlsruhe, 05-06 March, 2020	Заочна, доповідь, друк тез
4.	Достижения современной науки для развития будущего	Minsk, 16-17 March, 2020	Заочна, доповідь, друк тез
5.	35 th IBIMA (International Business Information Management Association) Conference	Seville, 1-2 April, 2020	Заочна, доповідь та презентація, друк статті
6.	Organization and management in the services' sphere	Opole, 8 May, 2020	Заочна, доповідь, друк розділу до монографії

Всеукраїнські			
7.	Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва	Маріуполь, 23-25 травня 2011 р	Очна, доповідь, друк тез
8.	Г.І. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав	Маріуполь, 20-21 квітня 2012 р.	Очна, доповідь, друк тез
9.	Міжнародна діяльність університетів як фактор інноваційного розвитку вищої школи	Маріуполь, 18 вересня 2015 р.	Очна, доповідь, друк тез
10.	Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету	Маріуполь, 2017	Очна, доповідь, друк тез
11.	Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку	Дніпро, 29-30 березня 2019 р.	Очна, доповідь, друк тез
12.	Нова Українська Школа в умовах викликів сучасності	Маріуполь, 11 квітня 2019 р.	Очна, доповідь, друк тез
13.	Міжкультурна комунікація і глокалізаційні процеси у соціологічному вимірі	Маріуполь, 12 квітня 2019 р.	Очна, доповідь, друк тез

14.	Духовно-культурне виховання особистості в умовах входження людства в Епоху Культури	Київ, 30 травня 2019 р.	Очна, доповідь, друк статті
15.	Виховання духовної краси майбутнього професіонала	Покровськ, 15 жовтня 2019 р.	Очна, доповідь, друк тез
Регіональні			
16.	Духовно-нравственное воспитание молодежи и христианская этика	Маріуполь, 2012	Очна, доповідь, друк тез
17.	Челпанівські читання	Маріуполь, 25 квітня 2012 р.	Очна, доповідь, друк тез
18.	Актуальні проблеми науки та освіти	Маріуполь, 2017	Очна, доповідь, друк тез
19.	Актуальні проблеми науки та освіти	Маріуполь, 01 лютого 2019	Очна, доповідь, друк тез
20.	Актуальні проблеми науки та освіти	Маріуполь 07 лютого 2020 р.	Очна, доповідь, друк тез

Матеріали засідань студентського наукового товариства «Філософські студії»

УДК 1:001(082)
ББК 87я43

Матеріали засідання круглого столу «Актуальні проблеми сучасної філософії» / За заг. ред. кандидата історичних наук, доцента Цибулько О.С. – Вип № 5. - Маріуполь, 2016. – 28 с.

Матеріали збірника висвітлюють результати роботи розширеного засідання круглого столу наукового товариства «Філософські студії», у якому приймали участь студенти спеціальності «Українська мова та література» та «Мова та література (італійська)» II курсу та викладачі кафедри соціології, політології та філософії Маріупольського державного університету. Розглядаються деякі проблеми сучасної філософії. Для всіх хто цікавиться філософією.

Рекомендовано до друку засіданням кафедри політології, філософії та соціології.
Протокол № 7 від 24 лютого 2016 р.

ЗМІСТ

<i>Голоха Євгенія Олегівна</i> . Вчення ведичного періоду у Індії. Філософські школи Індії.....	3
<i>Збуринь Галина Миколаївна</i> . Філософські ідеї українського духу у творчості Т.Г.Шевченка.....	9
<i>Корніичук Ольга Ігорівна</i> . Проблема щастя людини у творчості Григорія Сковороди.....	11
<i>Науменко Дарина Євгенівна</i> . Життя та діяльність Галілео Галілея.....	13
<i>Тарасова Кристина Віталіївна</i> . Давньокитайська філософія.....	15
<i>Толстоуцька Анастасія Сергіївна</i> . Філософія Фоми Аквінського.....	19
<i>Топалова Тетяна Вікторівна</i> . Міфи у житті сучасної людини.....	22
<i>Фролова Тетяна Євгенівна</i> . Філософія І. Канта.....	25

УДК 1.001(082)
ББК 87я43

Матеріали засідання круглого столу «Актуальні проблеми філософії науки» /
За заг.ред. доктора філософських наук, професора Оленіч Т.С., кандидата
історичних наук, доцента Цибулько О.С. - Вип № 1(частина 2). - Маріуполь,
2014. - 48 с.

Матеріали збірника висвітлюють результати роботи розширеного засідання
круглого столу наукового товариства «Філософські студії».

Рекомендовано до друку засіданням кафедри політології, філософії та
соціології.
Протокол № 7 від 24 лютого 2014 р.

ЗМІСТ

Бараннік Я. Рівні наукового знання.....	4
Богачева М., Нікітіна А. Наука і мистецтво.....	6
Бурса В. Функціональність поняття «картина світу».....	9
Гаврилюк О. Соціально-філософські погляди Гегеля.....	12
Дестирь А. Людина як предмет філософського осмислення.....	14
Жаворонкова Д. Сутність та походження біблійної герменевтики.....	16
Каманец С. Поняття істини в прагматизмі.....	19
Кислиця Д. П. Рікер: герменевтика тексту.....	21
Лепилова А. Антична наука: соціально-історичні умови та особливості.....	23
Остапович І. Взаємовідносини науки і релігії в сучасній культурі.....	26
Пахомова О. Гіпотеза як форма розвитку наукового знання.....	29
Попова О. Проблеми взаємовідносин політики з іншими сферами суспільного життя.....	31
Смываевчук М. Место и роль науки в системе культуры.....	34
Солодянина О. Роль религии в современной жизни общества.....	37
Сухина А. Метатеория сознания.....	41
Тодоровская В. Герменевтика как методология гуманитарного познания.....	43
Чаленко Ю. О. Конт – основатель социологической науки.....	46

УДК 11(06)
ББК 87+43

Матеріали засідання круглого столу «» / За заг. ред. доктора філософських наук, професора
Озень Т. С., кандидата історичних наук, доцента Цибулько О. С. - Маріуполь, 2013. - 60 с.

Матеріали збірника висвітлюють результати роботи розширеного засідання круглого
столу наукового товариства «Філософські студії».

Рекомендовано до друку засіданням кафедри політології, філософії та соціології.
Протокол № 7 від 20 лютого 2013 р.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Оленіч Т.С. Понски духовного в філософії В.С. Соловйова.....	5
Цибулько О.С. Прагматистські ідеї Дж. Дьюї.....	9
Бичкова Н.С. Проблеми впровадження Болонського процесу в Україні.....	12
Андрюшко Т.В. Джон Локк про мету і сутність виховання.....	13
Бордунова Г.І. Українська національна освіта в першій половині XVI ст.....	15
Кулиш А.В. Система римського виховання.....	17
Пахомова О.В. Спартанська система виховання Стародавньої Греції.....	18
Пархоменко С.О. Концепція природного, вільного виховання Ж.-Ж. Руссо.....	20
Старостина Я.О. Педагогічна антропологія К.Д. Ушинського.....	22
Цимбал Я.В. Освіта в Україні і світі (сучасні реалії).....	23
Зименко Ю.С. Філософія освіти Григорія Сковороди.....	25
Хаменко І.А. Філософія освіти І. Канта.....	26
Андріянова М.В. Поняття любові у сучасному світі.....	28
Бондаренко Т.В. Категорія щасття в сучасному світі.....	30
Тимохіна К.С. Феномен смерті-безсмертя та їх морально-естетичні аспекти.....	34
Френіер С.Ю. Особливості світосприймання сучасним молодим поколінням.....	36
Чубарова І.М. Філософські погляди Дмитра Павличка. Концепт кольору в світосприйнятті письменника.....	39
Іванова К.О. Філософія Зігмунда Фрейда і її еволюція.....	42
Алабаш І.В. Етична вчення Й. Канта та його значення.....	44
Ляхова М.В. «Філософія серця» П.Д. Юркевича.....	46

УДК 37.034(063)

ББК 74.200.51+431

Сборник материалов регионального семинара «Духовно-нравственное воспитание молодежи и христианская этика» / Под общ. ред. доктора философских наук, профессора Оленеч Т.С. – Мариуполь, 2011. - 80 с.

Материалы сборника освещают результаты работы регионального семинара «Духовно-нравственное воспитание молодежи и христианская этика» и посвящены 150-летию с дня рождения Георгия Ивановича Челпанова и 20-летию Мариупольского государственного университета и 15 -летию исторического факультета Мариупольского государственного университета

Рекомендовано в печать на заседании кафедры политологии, философии и социологии (протокол № 8 от 15.03.2012 г.)

Материалы сборника освещают результаты работы регионального семинара «Духовно-нравственное воспитание молодежи и христианская этика» и посвящены 150-летию с дня рождения Георгия Ивановича Челпанова

ДОВІДКА № 58

про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни на тему:

«Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Викладачі кафедри педагогіки і психології Коломийського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» впродовж 2019-2020 навчального року успішно використовували результати дисертаційної роботи Цибулько О.С. «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття». Отримані нею наукові здобутки рекомендовані для вивчення студентами у навчальних курсах «Історія педагогіки», «Теорія і методика виховання», «Педагогічна інноватика», «Методика виховної роботи», «Педагогічна майстерність», «Педагогічний менеджмент». Матеріали дисертаційного дослідження Цибулько О.С. збагатили змістове наповнення лекційних модулів вищезгаданих навчальних курсів. Особливої актуальності набули ідеї духовної педагогіки, педагогічної підтримки виховання ціннісного ставлення до світу.

Цибулько О.С. запропонувала використовувати у навчальному процесі літературу з виховання духовності та надала рекомендації викладачам щодо педагогічної підтримки виховання духовності особистості. Упровадження результатів дослідження сприяло формуванню у здобувачів вищої освіти сучасних уявлень про духовність, стратегії виховання духовності особистості та підходів до виховання для повноцінної самореалізації кожної особистості.

Дослідницький доробок Цибулько О.С. обговорено на засіданні кафедри педагогіки і психології (протокол № 12 від 21.05.2020 р.). Рішенням кафедри рекомендовано його подальше використання в процесі підготовки майбутніх фахівців в галузі освіти.

Довідка видана для подання в спеціалізовану вчену раду Д 29.051.06 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України.

Зав. кафедри
Директор КННІ
22.05.2020р.

Поясик О.І.
Плекан Ю.В.

ДОВІДКА *«281»*

про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Викладачі кафедри гуманітарних дисциплін впродовж 2019-2020 навчального року успішно використовували результати дисертаційної роботи Цибулько О.С. «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття».

Отримані нею наукові здобутки реалізуються під час викладання дисциплін «Педагогіка та психологія вищої школи», «Методологія наукових досліджень», «Психологія управління», які рекомендовані для вивчення здобувачам вищої освіти. Цибулько О.С. збагатила вищезазначені навчальні курси ідеями духовної педагогіки, педагогічної підтримки виховання ціннісного ставлення до світу.

Апробація зазначених матеріалів викладачами кафедри гуманітарних дисциплін дозволила ознайомити викладачів та здобувачів вищої освіти факультету №2 (м. Маріуполь) з інноваційними підходами до дослідження еволюції духовних ідеалів, ставлення до духовності, її ролі в суспільстві та освіти протягом другої половини XX – початку XXI століть. Цибулько О.С. запропонувала використовувати у навчальному процесі літературу з виховання духовності та надала рекомендації викладачам щодо педагогічної підтримки виховання духовності особистості. Упровадження результатів дослідження сприяло формуванню у здобувачів вищої освіти сучасних уявлень про духовність, стратегії виховання духовності особистості та підходів до виховання для повноцінної самореалізації кожної особистості.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження к.і.н., доц., О.С. Цибулько на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі

спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки було обговорено і затверджено на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін (протокол № 12 від 03.06.2020 р).

Довідка видана для подання в спеціалізовану вчену раду Д 29.051.06 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України.

**Завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін**

Наталія САЛЬНІКОВА

**Проректор Донецького
юридичного інституту
МВС України
капітан поліції**

03.06.2020

Денис НЕСТЕРОВ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
пл. Шибанкова, 2, м. Покровськ, Донецька обл., 85300
тел./ факс (06239) 52-17-90, e-mail: mail@donntu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02070826

ДОВІДКА № 62 від 21.09 2020 р.

Про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Протягом 2019-2020 навчальних років на базі Донецького національного технічного університету здійснювалась апробація та впровадження навчально-методичних матеріалів, розроблених Цибулько О.С. в межах наукового дослідження педагогічних ідей виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття, а саме: матеріали узагальнюючого характеру стосовно іноземного досвіду виховання духовності особистості та обґрунтування цінності духовності як умови збереження людини та людства на сучасному етапі еволюції суспільства, в контексті тенденцій інформаційного суспільства

Апробація зазначених матеріалів викладачами кафедри мовної підготовки дозволила ознайомити викладачів та студентів факультету комп'ютерно-інтегрованих технологій, автоматизації, електроінженерії та радіоелектроніки ДонНТУ з інноваційними підходами до теоретико-методологічного аналізу проблем духовності, зокрема в їх історико-педагогічному аспекті, з комплексним аналізом та систематизацією знань щодо феномену духовності та його виховання.

За результатами впровадження потрібно відзначити схвальний відгук, що було отримано від фахівців у галузі педагогіки, історії та філософії щодо доцільності використання зазначених матеріалів в освітньому процесі вищої школи та їх відповідність світовим стандартам надання освітніх послуг, зокрема, під час професійно-спрямованого навчання студентів ДонНТУ у формі семінарів (під час вивчення дисциплін «Педагогіка і психологія вищої школи», «Методика викладання у вищій школі» та «Педагогіка») та викладачів ДонНТУ у формі методичних семінарів.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження к.і.н., доц., О.С. Цибулько на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки було обговорено і затверджено на засіданні кафедри мовної підготовки (протокол №5 від 20.05.2020). Рішенням кафедри схвалено зазначені навчальні матеріали та рекомендовано до подальшого застосування у навчально-виховному процесі вищої школи України.

Зав. кафедри мовної підготовки ДонНТУ
д.пед.н, доц.

М.М. Кабанець

Проректор з науково-педагогічних
роботи ДонНТУ

В.Я. Воропасва

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна, 72312, тел. (0619) 44-04-64,
факс (0619) 44-03-60 E-mail: rectorat@mdpu.org.ua, www.mdpu.org.ua,

код ЄДРПОУ 02125237

07 ЖОВ 2020

№

01-28/1038

На №

ДОВІДКА

про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження

Цибулько Ольги Сергіївни

«Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні

у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 –

Загальна педагогіка та історія педагогіки

Матеріали дисертаційної роботи О.С. Цибулько «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» упроваджувались в освітній процес впродовж 2019-2020 р.р. на кафедрі дошкільної освіти і соціальної роботи Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Теоретичний і практичний доробок здобувачки актуальний для кафедри у зв'язку з її науково-дослідною темою «Теоретичні та практичні аспекти формування загальнолюдських цінностей особистості у взаємодії з соціумом» (державний реєстраційний номер 0118U004190, код за ЄДРПОУ 02125237. (з 2018 по 2020 рр.).

Розроблені дисертанткою ідеї стосовно духовного виховання особистості були використані викладачами під час читання лекцій та семінарських занять з таких навчальних дисциплін, як «Методика викладання факультативних курсів з християнської етики», «Біблійні етичні концепції або Християнська етика в світовій культурі», «Комплекс тренінгових програм з проблем духовно-морального виховання учнів початкової школи», «Сучасні технології виховання особистості» на освітньо-професійній програмі «Початкова освіта. Християнська етика»

Упровадження результатів дисертаційного дослідження О.С. Цибулько у процес підготовки майбутніх фахівців сприяло поглибленню фахових знань студентів, успішному формуванню в них професійних компетенцій, необхідних

для реалізації виховних функцій майбутньої педагогічної діяльності у контексті залучення до світу духовних цінностей.

Висновки наукового дослідження О.С. Цибулько з проблем впровадження духовно-орієнтованої педагогіки в освітній процес вищої школи були заслухані на засіданнях кафедри дошкільної освіти і соціальної роботи та обговорювалися під час проведення науково-методичних семінарів. На них дисертанткою було детально проаналізовано концептуальні підходи до розуміння духовності, а також засади збереження духовності як феномену педагогічної науки, та людського буття загалом.

Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження О.С. Цибулько «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» обговорено та затверджено на засіданні кафедри дошкільної освіти і соціальної роботи Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол №12 від 18.06.2020 р.).

Ректор

Анатолій СОЛОНЕНКО

ДОВІДКА № 49

про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Цибулько О.С. впроваджувались в освітній процес Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» впродовж 2019-2020 рр.

Викладачі кафедри педагогіки та інноваційної освіти використовували матеріали дослідження О.С. Цибулько при розробці та оновленні змістового наповнення курсів «Загальна педагогіка», «Історія педагогіки», «Теорія і методика виховної роботи», зокрема, запропоновані здобувачем підходи до виховання духовності особистості. Матеріали та джерельна база дисертації Цибулько О.С. використовувались викладачами і студентами для підготовки кваліфікаційних робіт з педагогіки та історії педагогіки.

Апробація матеріалів та впровадження результатів дисертаційної роботи сприяли підвищенню рівня сформованості професійної компетентності майбутніх спеціалістів у питаннях, пов'язаних з створенням умов, сприятливих для виховання, розвитку та вдосконалення духовності особистості.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження к.і.н., доц. О.С. Цибулько на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіка було обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки та інноваційної освіти (протокол № 3 від 16 жовтня 2020 р.).

Завідувач кафедри,
д.пед.н., професор

Ю.М. Козловський

Проректор з науково-педагогічної роботи
та соціального розвитку, д.т.н., доцент

Р.О. Корж

16.10.2020

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з навчальної та методичної
роботи Національного університету
цивільного захисту України,
професор

" 22 " 2020 р.

ОЛЕГ СЕРГІЙВИЙ

АКТ № 65

про впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX.– на початку XXI століття», поданої на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» доцента кафедри філософії та соціології історичного факультету Маріупольського державного університету, кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни.

Дійсний акт складений про те, що в Національному університеті цивільного захисту України впроваджені результати дисертаційного дослідження на тему «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття», поданої на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» доцента кафедри філософії та соціології історичного факультету Маріупольського державного університету, кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни:

- отримані результати дисертаційного дослідження за темою «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині

XX – на початку XXI століття» використовуються при викладанні навчальних дисциплін «Історія та культура України» та «Основи соціально-гуманітарної роботи»;

- розроблені автором дисертації науково-теоретичні положення використовуються викладачами кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного університету НУЦЗ України в навчальній та виховній роботі з курсантами та студентами.

Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття», поданої на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» доцента кафедри філософії та соціології історичного факультету Маріупольського державного університету, кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни було обговорено і затверджено на засіданні кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету НУЦЗ України (протокол № 4 від 22.10.2020 року).

Завідувач кафедри соціальних
і гуманітарних дисциплін
соціально-психологічного факультету
Національного університету
цивільного захисту України,
доктор філософських наук, професор

 Олена РЯБІНІНА

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
(ДДПУ)

вул. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, Україна, 84116

Тел./факс: (062) 666-54-54

E-mail: sgpi@slav.dn.ua, www.ddpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 38177113

27.10.2020 № 68-20-909 на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження кандидата історичних наук, доцента **Цибулько Ольги Сергіївни** на тему:

**«Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні
у II половині XX – на початку XXI століття»**

зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Матеріали дисертаційної роботи О.С. Цибулько «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» упроваджувались в освітній процес впродовж 2019-2020 рр. на кафедрі педагогіки вищої школи ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Розроблені дисертанткою ідеї стосовно духовного виховання особистості були використані викладачами під час читання лекцій та семінарських занять з таких навчальних курсів, як «Актуальні проблеми загальної педагогіки», «Історія педагогіки і освіти», «Система виховної роботи у ЗВО».

Матеріали та джерельна база дисертації Цибулько О.С. використовувались викладачами для наповнення власних курсів ідеями духовної педагогіки. Апробація матеріалів та упровадження результатів дисертаційної роботи сприяли підвищенню рівня сформованості професійної компетентності та педагогічної майстерності викладачів у питаннях, пов'язаних зі створенням умов, сприятливих для виховання, розвитку та вдосконалення духовності особистості.

Отже, дисертаційна робота «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» є самостійною, завершеною науковою роботою, відповідає пп. 9, 10, 12, 13, 14 „Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (із змінами, внесеними згідно з постановами КМ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р.), а її автор – Цибулько Ольга Сергіївна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження було обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки вищої школи (протокол № 2 від 16.09.2020 р.).

Довідка видається за поданням в спеціалізовану вчену раду Д 29.051.06 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України.

С.О. Омельченко

Міністерство освіти і науки України
Заклад вищої освіти
«Міжнародний науково-технічний університет
імені академіка Юрія Бугая»

Полтавський інститут бізнесу

36039 м. Полтава, вул. Сінча, 7, код ЄДРПОУ 25733656 www.pib.edu.ua тел.: 50-81-78, 79 факс: 50-81-78 e-mail: info@pib.edu.ua

30.10.2020 № 174

ДОВІДКА

про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження
кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни на тему:
«Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні
у II половині XX – на початку XXI століття»
зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Викладачі кафедри соціально-гуманітарних дисциплін впродовж 2019-2020 навчального року успішно використовували результати дисертаційної роботи Цибулько О.С. «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття»

Розроблені дисертанткою ідеї стосовно духовного виховання особистості були використані викладачами під час читання лекцій та семінарських занять з таких навчальних курсів, як «Загальна педагогіка», «Історія педагогіки», «Методика викладання педагогіки».

Матеріали та джерельна база дисертації Цибулько О.С. використовувались викладачами для наповнення власних курсів ідеями духовної педагогіки. Апробація матеріалів та упровадження результатів дисертаційної роботи сприяли підвищенню рівня сформованості професійної компетентності та педагогічної майстерності викладачів у питаннях, пов'язаних зі створенням умов, сприятливих для виховання, розвитку та вдосконалення духовності особистості.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження к.і.н., доц., О.С. Цибулько на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки було обговорено і затверджено на засіданні кафедри (протокол № 1 від 1 вересня 2020).

Довідка видана для подання в спеціалізовану вчену раду Д 29.051.06 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України.

Ректор ПІБ ЗВО МНТУ

С.І. Лавриненко

Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»

36014, м. Полтава, вул. Ковалю, 3
код за ЄДРПОУ 01597997
п/р UA663223130000026008000019421
в АТ «Укресімбанк»

Higher Educational Establishment of Ukoopsilka
«POLTAVA UNIVERSITY OF ECONOMICS AND TRADE»

3, Koval Street, Poltava, 36014, Ukraine
EDRPOU 01597997
Account UA663223130000026008000019421
in JSC Ukreximbank

+38 (0532) 50-91-70

+38 (0532) 50-02-22

can@puet.edu.ua

POLTAVA UNIVERSITY OF
ECONOMICS AND TRADE

№ 3 від 2 11 2020 на № _____

www.puet.edu.ua

ДОВІДКА

про впровадження результатів докторського дисертаційного
дослідження кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги
Сергіївни на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в
Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності
13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Матеріали дисертаційного дослідження О.С. Цибулько «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» упроваджувались в освітній процес впродовж 2019-2020 рр. на кафедрі педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Теоретичний і практичний доробок здобувачки актуальний для кафедри у зв'язку з її науково-дослідною темою «Гуманізація педагогічного процесу у вищій школі».

Апробація матеріалів та упровадження результатів дисертаційної роботи сприяли підвищенню рівня сформованості професійної компетентності та педагогічної майстерності викладачів у питаннях, пов'язаних зі створенням умов, сприятливих для виховання, розвитку та вдосконалення духовності особистості. Розроблені дисертанткою ідеї стосовно духовного виховання особистості були використані викладачами під час читання лекцій та семінарських занять з таких навчальних курсів, як «Педагогіка вищої школи», «Педагогічна та професійна психологія», «Методика викладання у вищій школі».

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження к.і.н., доц. О.С. Цибулько на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки було обговорено і затверджено на засіданні кафедри (протокол № 4 від 2 листопада 2020 року).

Проректор з науково-педагогічної
роботи

Ірина Петренко 50 91 69

О. МАНЖУРА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Сумська обл., 41400, тел.: (05444) 2-34-27, факс: (05444) 2-34-74
E-mail: gdpu@sm.ukrtel.net, gnpuoffice@gmail.com, код ЄДРПОУ 02125527

Від 03.11.2020 № 1850
На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження
кандидата історичних наук, доцента
ЦИБУЛЬКО ОЛЬГИ СЕРГІЙВНИ
на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні
у II половині XX – на початку XXI століття»
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки**

Матеріали дисертаційної роботи О.С. Цибулько «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» упроваджувались в освітній процес впродовж 2019-2020 рр. на кафедрі педагогіки та менеджменту освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Розроблені дисертанткою ідеї стосовно духовного виховання особистості були використані викладачами під час читання лекцій та семінарських занять з таких навчальних курсів, як «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Етнопедагогіка».

Матеріали та джерельна база дисертації О.С. Цибулько використовувались викладачами для наповнення власних курсів ідеями духовної педагогіки. Апробація матеріалів та упровадження результатів дисертаційної роботи сприяли підвищенню рівня сформованості професійної компетентності та педагогічної майстерності викладачів у питаннях, пов'язаних зі створенням умов, сприятливих для виховання, розвитку та вдосконалення духовності особистості.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження О.С. Цибулько на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки було обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки та менеджменту освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (протокол № 4 від 20 жовтня 2020 р.).

Довідка видана для подання в спеціалізовану вчену раду Д 29.051.06 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Проректор з наукової роботи
та міжнародних зв'язків

Г.В. Луценко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ

вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013,
тел./факс: (0382) 72-09-23, 65-65-52, тел.: 79-53-55, 79-59-45
E-mail: kgpa@ukr.net Код ЄДРПОУ 02138872

Від 05.11.2020 № 538 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів докторського дисертаційного дослідження кандидата історичних наук, доцента Цибулько Ольги Сергіївни на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

Викладачі кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії впродовж 2019-2020 навчального року успішно використовували результати дисертаційної роботи Цибулько О.С. «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття». У сучасному мінливому світі безперервний розвиток творчого і духовного потенціалу людини йде поруч з ослабленням віри в науку і прогрес людства, невір'ям людини у власні сили, втратою філософських традицій, зростанням агресивності і зниженням цінності людського життя. Отже, важливим завданням сучасної педагогіки постає не лише «розкриття» проблеми духовності в теоретичному аспекті, але і в педагогічному забезпеченні та супроводі духовного розвитку людини.

Матеріали та джерельна база дисертації Цибулько О.С. використовувались викладачами для наповнення власних курсів ідеями духовної педагогіки. Апробація матеріалів та упровадження результатів дисертаційної роботи сприяли підвищенню рівня сформованості професійної компетентності та педагогічної майстерності викладачів у питаннях, пов'язаних зі створенням умов, сприятливих для виховання, розвитку та вдосконалення духовності особистості.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження к.і.н., доц., О.С. Цибулько на тему: «Педагогічні ідеї виховання духовності особистості в Україні у II половині XX – на початку XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки було обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки (протокол №3 від 26 жовтня 2020 року).

Довідка видана для подання в спеціалізовану вчену раду Д 29.051.06 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України.

Зав. кафедри

Проректор з наукової роботи

Л.М. Романишина

О.М.Галус